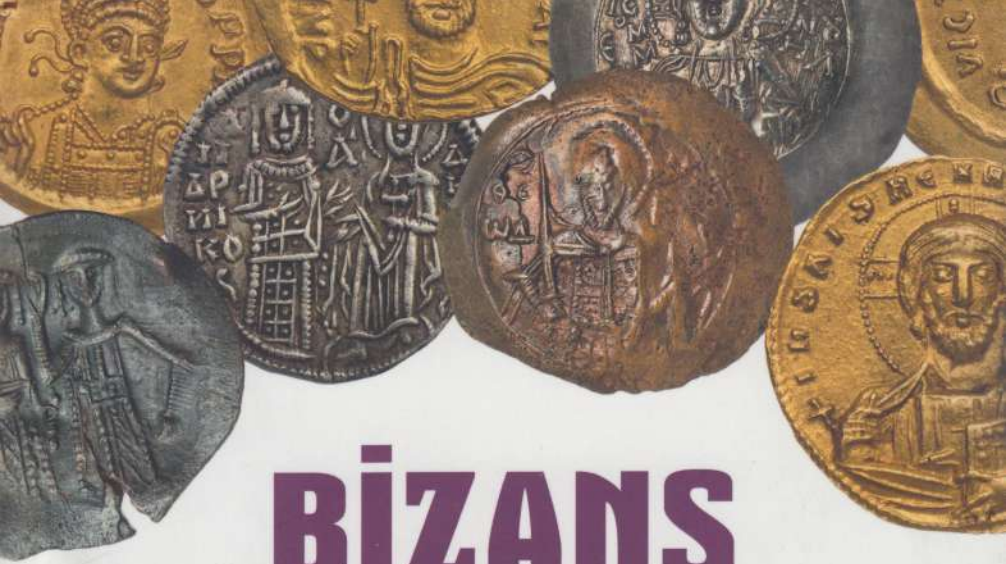

BİZANS EKONOMİSİ

ANGELIKI E. LAIOU | CÉCILE MORRISSON

Çeviren: Bahattin Bayram

RUNİK KİTAP

BİZANS EKONOMİSİ

Angeliki E. Laiou - Cécile Morrisson

RUNİK KİTAP
No: 48 |

BİZANS EKONOMİSİ
Angeliki E. Laiou - Cécile Morrisson

ÖZGÜN ADI
The Byzantine Economy

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Kadir Yılmaz

ÇEVİREN
Bahattin Bayram

EDİTÖR
Murat Kıvanç Köroğlu

SON OKUMA
Recep Kesici

KAPAK TASARIM
Şevket Dönmezoğlu

KAPAKTA KULLANILAN GÖRSEL
Muhtelif Bizans sikkeleri (Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Online Catalogue of Byzantine Coins)

SAYFA DÜZENİ
Oğuz Yılmaz

BASIM VE CİLT
Repar Dijital Matbaası

BASKI
Aralık 2020 - 1. Basım

ISBN
978-625-7757-27-0

SERTİFİKA NO
40675

©Angeliki E. Laiou, Cécile Morrisson, 2007. All rights reserved.

Bu kitabın Türkçe yayım hakları, Libris Agency aracılığıyla Cambridge University Press ile yapılan anlaşmayla alınmıştır.

Runik Kitap, Repar Tasarım Matbaa ve Reklamcılık Ticaret Limited Şirketi'nin tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah., Selami Ali Efendi Cad., No: 5 34672 Üsküdar/İstanbul Tel: 0 (212) 522 48 45

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır. Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında metin ya da görseller yayınevinin izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

BİZANS EKONOMİSİ

Angeliki E. Laiou - Cécile Morrisson

Çeviren: Bahattin Bayram

RUNİK KİTAP

Angeliki Laiou (1941-2008)

Atina'da, Karadeniz kökenleri de olan bir ailede dünyaya geldi. 1966 yılında Harvard Üniversitesi'nde Bizans tarihi alanında doktorasını tamamladı. Luisiana, Harvard, Brandeis ve Rutgers Üniversitelerinde akademik çalışmalarına devam eden Prof. Laiou 1989-1998 yılları arasında Dumbarton Oaks Research Library and Collection'ın direktörlüğünde bulundu. Bizans tarihinin modern dönemdeki dönüşümüne büyük katkıları olan Prof. Laiou'nun çok sayıda eseri arasında, genel yayın yönetmenliğini yapıp yazar olarak da büyük katkıları bulunan günümüze kadar yazılmış en detaylı Bizans ekonomi tarihi kitabı *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Bizans kırsalının ve köylülerinin yeni bir değerlendirmesini yaptığı *Peasant Society in the Late Byzantine Empire* ve pek çok kitap ve akademik dergilerde yayımlanan ufuk açıcı makaleleri sayılabilir. Kısa süreli siyasi kariyeri de bulunan Angeliki Laiou 2000 yılında altı ay müddetle Yunanistan'ın Dışişleri Bakan Yardımcılığı görevini yürütmüştür.

Cécile Morrisson

1940 yılında Fransa'da doğan Morrisson tarihçi ve nümizmatik uzmanıdır. Bizans iktisat tarihi ve Bizans mali idaresi konularında çok sayıda çalışması mevcut olup CNRS'te (Centre Nationale de Recherches Scientifiques) *emerita*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection'da Bizans nümizmatiği danışmanıdır. *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale*, *Les Croisades*, *Monnaie et finances à Byzance* önemli çalışmaları arasındadır.

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRÜN NOTU 9
TEŞEKKÜRLER 10
KISALTMALAR 11
GİRİŞ 13

I. DOĞAL VE BEŞERÎ KAYNAKLAR 21
MEKAN VE ÇEVRE: COĞRAFYA, İKLİM, DOĞAL KAYNAKLAR VE KULLANIMLARI 21
DENİZ KOŞULLARI 26
İNSAN FAKTÖRÜ 28
SOYUT KAYNAKLAR VE KURUMSAL ORTAM 30

II. GEÇ ANTİK ÇAĞ EKONOMİSİ VE ORTA ÇAĞ YAPILARINA GEÇİŞ (ALTINCI YÜZYILDAN SEKİZİNCİ YÜZYIL BAŞLARINA) 35
ALTINCI YÜZYILIN İLK YARISINDA ERKEN BİZANS EKONOMİSİNİN ZENGİNLİK VE REFAHI 36
"GERİLEME", KRİZ VE EKONOMİDEKİ DÖNÜŞÜM (550'LER – SEKİZİNCİ YÜZYIL BAŞLARI) 51

III. YENİDEN YAPILANMA, KALKINMA VE KONTROLLÜ GENİŞLEME (SEKİZİNCİ YÜZYIL BAŞLARINDAN ONUNCU YÜZYILA KADAR) 57
DEVLET MÜDAHALESİ VE EKONOMİK GELİŞME 63
BİRİNCİL ÜRETİM 79
İKİNCİL ÜRETİM 86
MÜBADELE VE TİCARET 97
PARASAL GELİŞMELER 102
SONUÇ 107

IV. HIZLANAN BÜYÜME DEVRİ (ON BİRİNCİ VE ON İKİNCİ YÜZYILLAR) 109
DEMOGRAFİ 110
BİRİNCİL ÜRETİM 115
İKİNCİL ÜRETİM 134
KENT EKONOMİSİ 150
MÜBADELE 153
PARASAL GELİŞMELER 167
DEVLET GERİ ÇEKİLİYOR 176
SONUÇ 185

V. KÜÇÜK DEVLET EKONOMİSİ (ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILIN BİR KISMINDAN ON BEŞİNCİ YÜZYILA) .. 187
DEMOGRAFİ 190
BİRİNCİL ÜRETİM 192
İKİNCİL ÜRETİM 204
KENT EKONOMİSİ 218
MÜBADELE 224
PARASAL GELİŞMELER 239
ZAYIF DEVLET EKONOMİYİ TERK EDER 248

VI. ÖRNEK MODEL OLARAK BİZANS EKONOMİSİ: BİZANS VE ORTA ÇAĞ BATI EKONOMİLERİ 255

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA 273
DİZİN 289

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: Bizans Dünyası 23

Harita 2: Zeytin yetiştiriciliğini sınırlayan iklim faktörleri 23

Harita 3: Akdeniz'de rüzgarlar ve akıntılar 27

Harita 4: Bizans madenleri, doğu ve batı 42

Harita 5: Yerleşim yerleri (onuncu-on üçüncü yüzyıllarda Makedonya'daki köyler) 114

Harita 6: Sırlı seramik üretim merkezleri, on bir-on ikinci yüzyıllar 140

Harita 7: Sırlı seramik üretim merkezleri, on üç-on beşinci yüzyıllar 211

FİGÜR LİSTESİ

Figür 1: Altının saflığı 175

Figür 2: *Hyperpyron*un tağşişi, 1222-1354 244

TABLO LİSTESİ

Tablo 4.1: On Birinci-On İkinci Yüzyıllarda Bizans Para Sistemi 173

Tablo 5.1 (a-b-c): On Üçüncü-On Beşinci Yüzyıllarda Bizans Para Sistemi 242

EDİTÖRÜN NOTU

Bizans tarihi ile ilgili çalışmalarda kullanılacak imla her zaman bir tartışma konusu olmuştur. Aynı dilde yazılmış fakat farklı okuyucu kitlelerine hitap eden kitap ve makalelerde özel isimlerin birbirinden farklı imlalarla yazılması da tabii karşılanabilir. Bu kitap temelde üniversitelerde tarih eğitimi gören lisans ve lisansüstü öğrencileriyle genel okuyucu kitlesine hitap etmek amacıyla kaleme alındığından, okuma kolaylığı açısından kullanmayı tercih ettiğimiz imla özellikleri aşağıda özet olarak yer almaktadır.

1. Yunan alfabesindeki bazı harfler Türkçeye aşağıdaki gibi aktarılmıştır:

θ: th; υ: y; ξ: ks; η: e; φ: ph; ω: o; χ: kh

2. Konstantinopolis ismi Bizans Devleti'yle özdeşleştiği için aynen bırakılmıştır.

3. Türkçede kullanılan şehir/bölge/ada isimleri değiştirilmeden yazılmıştır: İzmit, Antalya, Selanik, Atina, Bitinya, Sakız gibi. Diğerlerinin, bazı değişikliklerle, Yunancası yazılmıştır: Thebai, Verroia, Boeotia, Patmos gibi.

4. Türkçede isimleri Roma-Bizans kökünden gelmeyen şehirlerin Yunancaları yazılmıştır: Rhaidestos (Tekirdağ), Koloneia (Şebinkarahisar).

5. Zamanla terk edilen şehirlerin Yunanca isimleri yazılmıştır: Ephesos, Miletos, Amorion gibi.

6. Bizans şahıs isimlerinin, büyük ölçüde, Latin harfleriyle basit transkripsiyonu verilmiştir: Mikhael, Manuel, Gregorios, Matthaios gibi.

Hem tercih edilen Türkçe imladan hem de kitabın Türkçe tercümesinde vaki olabilecek hatalardan editör sorumludur.

TEŞEKKÜRLER

Okuyucu için önemi çok net olan Amorion kazılarından elde edilen birtakım buluntular hakkında cömertçe görüşlerini paylaşan Dr. Chris Lightfoot'a müteşekkiriz. Dr. Demetra Papanikola-Bakirtzi'ye Orta Bizans seramiklerinin karmaşasında bize kılavuz olduğu ve ön kapak resmine katkıda bulunduğu için minnettarız. Prof. Jean-Claude Cheynet ve Center d'Histoire et Civilisation de Byzance'a (CNRS) harita 1 ve 5'i hazırladıkları için teşekkür ederiz.

Kitabın tamamını bir ekonomistin eleştirel gözüyle okuyan ve uygun terminoloji kullanımının yanı sıra ekonomik mantık üzerinde de ısrar eden Prof. Christian Morrisson'a teşekkür borçluyuz. Bu hususta bütün hatalardan Prof. Morrisson değil, yazarlar sorumludur.

Angeliki Laiou, bu projeye kesintisiz zaman ayırması için kendisine destek olan Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation'a minnetle teşekkür eder. Vakfın cömertliği olmasaydı bu eserin yazım süreci çok daha uzun olurdu.

Angeliki E. Laiou

Cécile Morrisson

KISALTMALAR

AA	*Archäologischer Anzeiger*
AIBL	Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris)
AJA	*American Journal of Archaeology*
AnnalesESC	*Annales: Économies, sociétés, civilisations*
BCH	*Bulletin de Correspondance hellénique*
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BSA	*The Annual of the British School at Athens*
BSI	*Byzantinoslavica*
Byz	*Byzantion*
ByzForsch	*Byzantinische Forschungen*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
CFHB	Corpus fontium historiae byzantinae
DOC	P. Grierson vd., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whit temore Collection*, 5 cilt (Washington DC, 1966-99)
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
EHB	A. Laiou, ed., *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 cilt (Washington DC, 2002)
Hommes et richesses	*Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, 2 cilt (Paris, 1989-91)
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
JRA	*Journal of Roman Archaeology*

JRS	*Journal of Roman Studies*
MM	F. Miklosich ve J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi-sacra et profana, 6 cilt (Vienna, 1860-90)*
OCP	*Orientalia christiana periodica*
ODB	*The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan vd., 3 cilt (New York-Oxford, 1991)
PG	Patrologiae cursus completus, graeca serileri, ed. J.-P. Migne, 161 cilt (Paris, 1857-66)
PL ed.	Patrologiae cursus completus, latina serileri, J.-P. Migne, 217 cilt (Paris, 1844-55)
REB	*Revue des études byzantines*
RH	*Revue historique*
RN	*Revue numismatique*
SEG	*Supplementum epigraphicum graecum*, ed. P. Roussel vd. (Leiden, 1923-)
Skylitzes	I. Thurn (ed.), *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum* (Berlin-New York, 1973)
SuedostF	*Südost-Forschungen*
TM	*Travaux et Mémoires*
TRW	*The Transformation of the Roman World*, 14 cilt (Leiden-Boston-Cologne 1997-)
Villages	*Les villages dans l'Empire byzantin (Ve-XVe siècle)*, ed. J. Lefort, C. Morrisson, J.-P. Sodini (Paris, 2006)
VV	*Vizantiiskii vremennik*
ZRVI	*Zbornik radova Vizantološkog instituta, Srpska akademija nauka*

GİRİŞ

Bizans İmparatorluğu olağanüstü ve imrenilesi ömrü olan bir devletti. Bizans İmparatorluğu'nun resmî olarak 330 yılında Konstantinopolis'in yeni bir şehir olarak kurulmasıyla başladığı ve 1453'te sonlandığı söylenebilir. Yedinci yüzyılda meydana gelen büyük değişikliklerin yeni bir çağın işaretleri olduğu düşünülse bile -ki bize göre bu argüman ekonomik anlamda kesinlikle kabul edilebilir- hâlâ sekiz yüz yıllık bir süreden bahsedebiliriz. Tabii ki toplum ve kurumların yanı sıra toplumun ve devletin temelini oluşturan ekonomi de yüzyıllar içerisinde çok sayıda ve sürekli bir değişim geçirdi. Ne Batı Avrupalı seyyahların ve Arap tanıkların son derece etkilendiği onuncu ya da on ikinci yüzyılın büyük Bizans refahı, ne de geç dönemin sürekli fakirleşen imparatorluğu, ekonominin nasıl geliştiğinin derin anlayışı olmaksızın uygun şekilde değerlendirilebilir.

Bizans İmparatorluğu ekonomisinin çalışılmaya muhtaç olduğunu savunmak gereksizdir. Batı Orta Çağı'nın ekonomi tarihi, köklü geçmişi ve kayda değer bilim insanlarının sayısız çalışmalarıyla iyi kurulmuş bir disiplindir. Bizans Devleti, Avrupa'nın önemli ve uzunca bir süre çok gelişmiş bir parçasıydı. Fakat Bizans ekonomisi Orta Çağ çalışmaları içerisine çok nadiren dâhil edilmiş[1] ve bir disiplin olarak yalnızca son onyıllar içinde gelişmiştir. Bu kısmen kaynak materyallerin eksikliğinden kaynaklanır. Özellikle kent ekonomisi ve mübadelenin incelenmesi için Batılı Orta Çağ tarihçilerinin erişebileceği belgelere sahip değiliz; elimizde fiyat bilgisi olmasına rağmen fiyat listeleri bulunmamaktadır ve arkeolojik kayıtlar karışıktır. Ancak, artık kaynak problemi geçmişteki kadar sınırlayıcı görünmüyor. Bilim insanları azizlerin hayatları gibi bilindik ama tercih edilmeyen kaynakları kullanmaya başlamışlardır; arkeolojik kanıt

1 Chris Wickham bu konuda büyük bir istisnadır; Jean-Marie Martin ve Jacques Lefort Akdeniz bölgesindeki gelişmeleri göz önüne alarak Bizans tarım ekonomisini çalışmışlardır.

hem kırsal kesim hem de kentler için artmakta ve arkeologlar seramik, cam ve metal işleri gibi mütevazı objelere daha fazla ilgi göstermektedir. Sikkeler bilimsel analizlere tabi tutularak her zamankinden daha yüksek sesle konuşturulmaktadır. Dolayısıyla Bizans ekonomi tarihi için güvenilir zemin yüz yıl öncesine kıyasla şu an çok daha büyük görünüyor.

Bizans ekonomi tarihinin az gelişmişliği ya da, daha iyi bir ifadeyle, asimetrik gelişiminin bir başka nedeni algılarla ilgilidir. Bizans Devleti aslında güçlüydü ve öncelikle mali politikada olmak üzere ekonomide önemli işlevlere sahipti. En bariz kaynakların çoğu malidir. Böylelikle devlet, tarihçiler için bir tuzak kurmuştur ve onlar da bu tuzağa bile bile düşmüşlerdir. On dokuzuncu yüzyıldan ve Rus araştırmacıların eserlerinden bu yana çalışmaların asıl amacı, mali sistem ve bu sistemin dayandığı temel, yani tarım ekonomisi olmuştur. Kent ekonomisi, ticaret ve ekonomiyle ilgili diğer hususların araştırılması çok daha yeni bir gelişmedir. Genellikle Bizanslıların, özellikle de imparator ve idarecilerin ekonomiyle ilgilenmediklerine ve ekonominin temel işlevlerini anlamadıklarına dair diğer bir varsayım çok daha uzun sürmüş ve hatta en seçkin Bizantinistlerden biri tarafından tekrar onaylanmıştır.[2] Bir dereceye kadar bu argüman, Eski ve Orta Çağ dünyasındaki insanların ekonomi ve temel ekonomik davranış farkındalığına sahip olmalarının imkânsızlığı görüşünden kaynaklanmaktadır. Bizans için bu fikrin yanlışlığı tarihçiler, Aristoteles ve hukuk yorumcularının görüşleriyle ispatlanmıştır. Mikhael Attaleiates on birinci yüzyılın sonlarında, oligopol şartlarında pazarın nasıl işlediğine ve tahıl fiyatındaki dalgalanmaların fiyatlar ve ücretler üzerindeki etkisine dair mükemmel bir analiz kaleme almıştır.[3] Daha genel olarak, Konfüçyüsçü değerler ile dolu olmasına rağmen, her iki tarafın da ekonomik argümanlar öne sürdüğü, milattan önce birinci yüzyılın ünlü Çince metni *Tuz ve Demir Üzerine Tartışma* gösterilebilir. Bunlar, her ne kadar modern ekonomistlerin tartışacağı argümanlar olmasa da, pratik ekonomiye yönelik gerçek bir ilgiyi gösterir.[4] Bizanslıların

2 M. Hendy, "The Economy: A Brief Survey", Sp. Vryonis, Jr. (ed.), *Byzantine Studies: Essays on the Slavic World and the Eleventh Century* (New Rochelle, 1992), s. 149.

3 Bkz. IV. Bölüm.

4 E. M. Gale (çev), *Discourses on Salt and Iron: A Debate on State Control of Commerce and Industry* (Taipei, 1967).

iktisadi davranış ile çok az ilgilendikleri düşüncesi neticesinde araştırmalar devlet faaliyetlerine, özellikle mali politikasına, yoğunlaşmış ve diğer iktisadi aktörlerin davranışlarına yönelik çalışmalar ise ihmal edilmiştir.

Son elli yıldır yeni ve eski kaynaklar daha fazla kullanıldıkça ve ideolojik ya da kavramsal sınırlamalar, çok daha yavaş bir şekilde olsa da, evrimleştikçe bunların çoğu değişmektedir. Birkaç önemli dönüm noktası özellikle anılmayı hak ediyor. A. P. Kazhdan ve Clive Foss yedinci yüzyılda kentsel gerileme olgusunu ve bunun Bizans toplumuna etkilerini ortaya koyan ilk araştırmacılar arasındadır.[5] Hem bu durum, hem de on birinci ve on ikinci yüzyılların "hakkının iade edilmesi" sonucu, toprak kayıplarına rağmen bu iki yüzyılın bir ekonomik büyüme devri olduğu artık genellikle kabul edilmiştir. A. P. Kazhdan, M. Hendy, P. Lemerle ve C. Morrisson, siyasi başarısızlıkların doğrudan ekonomik gerileme anlamına geldiği yönündeki ön yargıların baskısından kaçan ve bu yüzyıllardaki gerçek ekonomik büyümenin işaretlerini fark eden öncüler arasındadır.[6] Alan Harvey'in 1989'da yayımlanan önemli kitabı bu yeni görüşün gelişimine çok büyük bir katkı sağlamıştır.[7]

Son onyıllarda devletin ekonomik rolünün yeni bir anlayışıyla beraber "yeni bir tarım tarihi" yazıldığını söylemek abartı olmaz. Michel Kaplan Bizans kırsal toplumunu ve ekonomisini araştırmış ve diğer kaynakların yanında geniş ölçüde hagiografik metinlerden istifade etmiştir. Jacques Lefort, Bizans köylülerinin yerleşimi, toprak kullanımı, üretimi ve verimliliği hakkında yeni sonuçlara ulaşmak için bilhassa Makedonya ve Bitinya'nın topoğrafik verileri ile yazılı kaynaklardan topladığı detaylı bilgileri bir araya getirdi. Bu süreçte, küçük bağımsız köylü mülkiyeti ve büyük malikânelerin, toplumsal boyutun aksine, ekonomik

5 A. P. Kazhdan, "Vizantiiski goroda v vii-xi vekah", *Sovetskaya Arheologyia*, 21 (1954), s. 164-83; C. Foss'un pek çok çalışması arasında bkz. "Archaeology and the 'Twenty Cities' of Byzantine Asia", *AJA*, 81 (1977), s. 469-86.

6 Kazhdan, "Vizantiiski goroda"; M. Hendy, "Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal", *Transactions of the Royal Historical Society*, ser. 5, 20 (1970), s. 31-52, şurada tekrar basıldı: *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium* (Northampton, 1989), Study II; C. Morrisson, "La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation", *TM* 6 (1976), s. 3-48, şurada tekrar basıldı: *Monnaie et finances à Byzance* (Aldershot, 1994), Study IX; P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* (Paris, 1977).

7 A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200* (Cambridge, 1989).

boyutlarına yeni bir bakış açısı getirildi.[8] Ayrıca demografi çalışmaları da büyük bir ilerleme kaydetti. Böylece bu terim 1970'lere değin olduğu gibi imparatorluk nüfusunun etnik yapısının incelenmesini artık ifade etmemektedir. Devlete gelince, diğerleri arasında Nicolas Oikonomides idari faaliyetlerin, her zaman iradi olmasa da, ekonomik etkisinin altını çizmiştir.[9]

Mübadele ekonomisi söz konusu olduğunda devrim gibi bir durum yaşanmıştır. Birbirinden ayrı şekilde çalışan Nicolas Oikonomides ve Angeliki Laiou geç dönemde Bizanslı tüccarların varlığını tespit etmiş ve bu tüccarların faaliyetleri üzerindeki baskıları kaydetmişlerdir.[10] Oikonomides yerel tüccarın önemine vurgu yapmıştır. David Jacoby'nin sayısız çalışmasının, günümüzde, geçmişe kıyasla çok daha faal ve ilginç görünen Bizans ticaretine dair bildiklerimizi pekiştirmek ve genişletmek için büyük katkısı olmuştur.[11] Kent ekonomisi çalışmaları kaynakların doğası gereği henüz büyük bir gelişim göstermemişse de Charalambos Bouras'ın çalışması konuya önemli bir katkı sağlamıştır.[12]

Bu avantajlara rağmen karşılaştırmalı ve genel bir Bizans ekonomik tarihi çalışmasının ortaya çıkması çok uzun sürdü. 1980'lerin sonlarında yayınlanmış iki eser yüzyıllara yayılmış Bizans ekonomisinin önemli yönlerine kısa veya uzun değinmiştir.[13] Ancak münhasıran Bizans ekonomi tarihine ve yedi ila

8 M. Kaplan, *Les hommes el la terre à Byzance du VIe au XIe siècle* (Paris, 1992). J. Lefort'un çalışmaları arasında öncelikle bkz. "Radolibos: Population et paysage", *TM* 9 (1985), s. 195-234, ve sentezi: "Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XVIe siècle", *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*, II (Paris, 1991), s. 63-82, ve "The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries", A. E. Laiou (baş editör), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century* (Washington, D.C., 2002), I, s. 231-310 (bundan sonra bu müşterek çalışmaya *EHB* olarak atıfta bulunulacaktır). Ayrıca Lefort'un şu çalışmasına bkz. "Fiscalité médiévale et informatique: recherche sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins au XIVe siècle", *RH* 252 (1974), s. 315-56. Lefort'un bütün makaleleri şurada tekrar yayımlanmıştır: *Société rurale et histoire du paysage à Byzance* (Paris, 2006).

9 N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe siècle)* (Athens, 1996).

10 N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècle)* (Montreal, 1979); A. Laiou-Thomadakis, "The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System, 13th-15th Centuries", *DOP* 34/35 (1980/1), s. 177-222, tekrar basımı: A. E. Laiou, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium* (London, 1992), makale VII.

11 Bu çalışmalar için referanslar sırasıyla Bölüm IV ve Bölüm V, s. 153 vd. ve 222 vd.' de bulunabilir.

12 Ch. Bouras, "Aspect of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries", *EHB* 2, s. 497-528.

13 Biri Michael Hendy'nin çalışmasıdır: *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300-1450* (Cambridge, 1985); diğeri iki ciltlik müşterek bir çalışmadır: *Hommes et richesses dans l'empire byzantin* (Paris, 1989-91).

on beşinci yüzyıllardaki gelişimine vakfedilmiş ilk eserin yakın bir zamanda yayımlanmış üç ciltlik müşterek bir çalışma olduğunu söylemek yanlış olmaz.[14] Bu kitabın her iki yazarı da adı geçen yayın ile yakından ilgili olduğundan burada kitabı övgülerle anlatmamız hoş olmaz. Fakat elimizdeki kitap ile önceki eser arasında ne gibi bağlantılar olduğunu açıklığa kavuşturmak zorundayız. Bu kitap, *The Economic History of Byzantium*'un ne bir özeti ne de sadeleştirilmiş bir versiyonu olarak tasarlanmıştır. 1990'ların sonunda mevcut olduğu hâliyle en güncel araştırmalara dayanan ve pek çok alanda kullanılan bu eserden tabii ki biz de istifade ettik. Okuyucu önceki yayından ne derecede faydalandığımızı sırf bu kitaptaki dipnotlara bakarak takdir edecektir. Bununla birlikte elimizdeki kitap yeni bir biçimde yazılmıştır. Kitabın hedef kitlesi farklı olduğu gibi iki eser arasında ciddi farklılıklar da mevcuttur. Arkeolojik keşifler tarım tarihine yeni ayrıntılar katmayı ve kent ekonomisi tarihini belli bir dereceye kadar yeniden yazmayı mümkün kıldı. Her iki yazar da yeni araştırmalarla ilgilenmiş ve güncel bibliyografya da bazen yorumlarımızı değiştirmemizi sağlamıştır. Şehirlerin üretimdeki rolü gibi bazı konular kitabın odak noktası hâline gelmiştir. Materyal kronolojik olarak organize edilmiştir. Bu geleneksel organizasyon genel olarak Orta Çağ ekonomi tarihinin büyük bir ihtiyacı olan üretim, dağıtım ve talep arasında bir bağlantı kurmaya imkân tanır.[15] Tabii olarak *Cambridge Medieval Textbooks* serilerinin formatı icabı daha önceki yayının önemini koruyabilmesi adına pek çok materyal bu kitaba dâhil edilememiştir. Öte yandan, iki yazar arasındaki yakın iş birliğinin meyvesi olan bu çalışma, müşterek bir eserde mümkün olduğundan daha uyumludur ve daha açık bir bakış açısı sunar. Böylesi bir eserde beklenen azami tutarlılık ve uyumluluğu, Dumbarton Oaks yayınının yakaladığını düşünüyoruz. Fakat bir ya da iki yazarlı kitaplarda ulaşılabilen başarıya kıyasla bu hep daha düşük oranda kalmaktadır.

Belirtilmesi gereken iki husus daha vardır. İlki, faydaları düşünülerek kabul edilen kronolojik ayrımın ayrıca dezavantajlarının da bulunmasıdır. Ekonomik süreçler yavaş ilerler ve bu

14 *EHB*. Bu tanımlama E. Patlagean'ın eleştiri yazısından alıntıdır: *Le Moyen Age*, 110 (2004), s. 659.

15 Bunun için aşağıdaki VI. Bölüme bakınız, s. 267 vd.

süreçlerin olgunlaşmalarına zaman içerisinde farklı noktalarda ulaşılma ihtimali vardır ki Bizans ekonomisinde de durum böyledir. Tarım ekonomisi için iyi işleyen kronolojik bir ayrılık kent ekonomisi bağlamında anlamlı olmayabilir, tabii bunun tersi de mümkündür. Biz şüphesiz bir şekilde tüm ekonomik sektörlerin benzer bir yol izlediğini düşünüyoruz, ancak asıl değişim noktası farklı olabilir. Bu yüzden dönemselleştirmenin, kesin ve umumi bir öneme sahip olduğu düşünülmemelidir. Metinde, kronolojik şemaya dâhil edilmesi gereken nüansları gösterdik.

İkinci nokta, ekonomi tarihine yaklaşımımızla ilgilidir. Burada herhangi bir Antik ya da Orta Çağ toplumunun ekonomik tarihinin çalışılmasının mümkün olup olmadığına dair süregelen bir tartışma vardır; Bunun mümkün olduğuna karşı çıkanlar, böylesi toplumlarda "ekonominin" "siyaset" ile bütünleştiğini ve ekonominin bağımsız bir unsur olarak değerlendirilemeyeceğini, bu sebeple modern ekonomik kavramların ve kaidelerin uygulanamayacağını savunurlar. Tartışmanın kimi zaman geçmişi "Aynı" ve "Öteki" olarak görenler arasında olduğu söylenir. Bu tartışma öncelikle malların dağıtımı ile ekonomik ve ekonomik olmayan unsurların oynadığı rolle ilgilidir. Bu aslında, geçmişle ilgili anlayışımızı güçlendiren verimli bir tartışmadır. Biz ise, bu tartışma bağlamında, Claude Nicolet gibi düşünüyoruz; geçmiş toplumlar bizimkilerden farklıydı ama başka bir gezegende de yaşamıyorlardı.[16] Açık bir şekilde her zaman ekonomik kaygılarla hareket etmeyen devletin rolüne gereken ağırlığı verdik. Mümkün olduğunca ekonomi dışı mübadeleyi göz önünde bulundurduk: örneğin sadaka vermenin boyutu ve etkisini tahmin etmek mümkün değildir, ancak bilhassa Arap hükümdarlar ile hediyeleşme iyi belgelenmiştir.

Bununla birlikte hem yeniden dağıtımcı ve "ekonomi-dışı" faktörlerin, hem de pazar kurallarını takip eden ekonomik mübadelenin varlığını kabul etmenin önemli olduğunu düşünüyoruz. Bize göre Bizans ekonomisinde, iktisat kanunlarının yüksek açıklayıcı değere sahip olduğu alanlar vardır. Ayrıca üretim ve dağıtıma ayrı birer süreç olarak değil de birlikte ba-

16 C. Nicolet, *Rendre à César: Économie et société dans la Rome Antique* (Paris, 1988), s. 38: "Les Anciens ne sont pas des Modernes; mais ils ne sont pas, non plus, des habitants d'une autre planète."

kıldığında tartışmanın şiddeti azalır ve ekonomik bir mekanizma olan talep birincil rol oynar.[17]

Ayrıca Bizans'ta yaygın olan üretim şekliyle ilgili tartışmaya katılmamayı bilinçli olarak tercih ettik. Bu, Chris Wickham ve John Haldon gibi araştırmacıların giriştikleri ilginç ve önemli bir tartışmadır. Devletin rolü etrafında odaklandığı ölçüde, bunun gibi kısa bir kitapta mümkün olduğu kadar, farklı fikirleri göz önüne aldık. Bununla birlikte, devlet önemli ölçüde dâhil olmak üzere, ekonomik süreçteki muhtelif aktörlerin davranışlarına ağırlık vermeyi tercih ettik ve bazı konulara açıklık getirebildiğimizi ümit ediyoruz. Bu, belki de kuramsal tartışmayı bir nebze etkileyebilir. Bizans İmparatorluğu'nun bir "haraççı devlet" olduğu yönündeki en güçlü argümanı savunan bir araştırmacının son zamanlarda yayımladığı bir çalışmasında, bu kavrama bağlı görünmeyen bir analiz yaptığına dikkat çekiyoruz ki bu da metnin alt başlıklardan anlaşılmaktadır: "devletin etkilediği yapılar", "devlet dışı faaliyet: seramik kanıtları", "ticaret ve alım-satım: talebin yapısı."[18]

Bu cildin yazarları yakın bir iş birliği içerisinde bulunmuştur, yani bu kitap müşterek emeğimizin bir sonucudur. Ancak yazım konusunda iş bölümü söz konusudur. Cécile Morrisson'ın özellikle sorumlu olduğu kısımlar; Bölüm I, II, III ve Bölüm IV ve V'te parasal gelişmelerin tartışıldığı kısımlardır. Angeliki Laiou ise başlıca Giriş, Bölüm III'teki devlet tartışması ve Bölüm IV-VI'dan sorumludur.

17 Metodolojik soruların geniş bir tartışması için bkz. A. E. Laiou, "Methodological Questions Regarding the Economic History of Byzantium", *ZRVI* 39 (2001-2), s. 9-23. "Aynı" ve "Öteki" kavramlarıyla ilgili problemlerin bir değerlendirmesi için bkz. J. Moreland, "Concepts of the Early Medieval Economy", I. L. Hansen ve Ch. Wickham (ed.), *The Long Eighth Century* (Leiden-Boston-Cologne, 2000), s. 1-34.

18 J. Haldon, "Production, Distribution and Demand in the Byzantine World ca. 660-840", Hansen ve Wickham, *The Long Eighth Century*, s. 225-64; daha erken bir çalışmasıyla karş. *The State and the Tributary Mode of Production* (London, 1993).

I

DOĞAL VE BEŞERÎ KAYNAKLAR

MEKAN VE ÇEVRE: COĞRAFYA, İKLİM, DOĞAL KAYNAKLAR VE KULLANIMLARI

Bu kitapta ele alınan coğrafi alan Akdeniz merkezlidir. Bu bölge, dördüncü yüzyılda yaklaşık 3,7 milyon km²'lik Geç Roma İmparatorluğu'nun, "Bizans" İmparatorluğu dediğimiz daha sınırlı Orta Çağ varlığına dönüşümünün bir parçası olarak meydana gelen bölgesel değişimlerden etkilenmemiştir: *Pars Occidentalis*'in çöküşü toplam yaklaşık 1,3 milyon km²'lik bir alana küçülme demekti. Iustinianos'un hükümdarlığı esnasında batı eyaletlerinin yeniden fethedilmesi, yaklaşık 2,7 milyon km²'ye yalnızca kısmi ve geçici bir geri dönüşe yol açmıştır. Arap fetihleri ve Orta Bizans Dönemi'nin uzun mücadelelerinden sonra imparatorluk, II. Basileios'un hükümdarlığının zirvesinde sadece yaklaşık 1,2 milyon km² ve on ikinci yüzyılın ortalarında da yaklaşık 750.000 km²'den ibaretti. Bu bölgenin daima Akdeniz ve Karadeniz merkezli olmuş olması, özellikle Akdeniz ya da deniz iklimine sahip olduğu anlamına gelmez. Ortalama 28 derecelik kuru ve sıcak yazları, ocak ayında ortalama 8 derecelik yumuşak geçen kışları, düzensiz ve değişken yağışları ile Akdeniz iklimi yalnızca Ege ya da İyonya ve Adriyatik denizlerinin her iki yakasındaki kıyı bölgelerinde gözlemlenir. Zeytin yetiştiriciliğinin sınırı olan ocak ayında ortalama 3 derecelik izoterm ile bu bölgenin grafiği çizilebilir.[1]

Balkanlarda, kuzey-batı-güney-doğu sırasında dizilmiş (Dinar Alpleri, Pindus, Mani, Suva Planina, Struma ve Axios/Vardar Nehirleri arasındaki Plačkovica) ya da batı-doğu hizasındaki

1 B. Geyer, "Physical Factors in the Evolution of the Landscape and Land Use", *EHB* I, s. 31-45, özellikle harita 2; J. Koder, *Vyzantio os choros: Eisagoge sten Istorike Geographia tes Anatolikes Mesogeiou ste Vyzantine Epoche* (Thessalonike, 2005), s. 53-57.

(Rodop, Balkan/Stara Planina Dağları) sıra dağları bölgenin üçte ikisini kaplar ve deniz etkisinin yanı sıra yağmurun da iç bölgelere nüfuz etmesini engeller. Bu dağlık bölgelerde soğuk kışları ve aşırı sıcak yazları ile karasal iklim görülür. Doğu Balkanlar'da, genellikle batı bölgelerine nazaran daha düşük bir yağış seviyesi görülür. Büyük ovalar sadece en önemli nehirlerin (Tuna ya da Meriç/Hebros) vadilerinde bulunur: Trakya ve Eflak. Daha küçük kıyı ovaları, Axios/Vardar veya Struma gibi nehirlerin ya da Epiros veya Mora'daki daha küçük olanların ağızlarını işgal ederler.

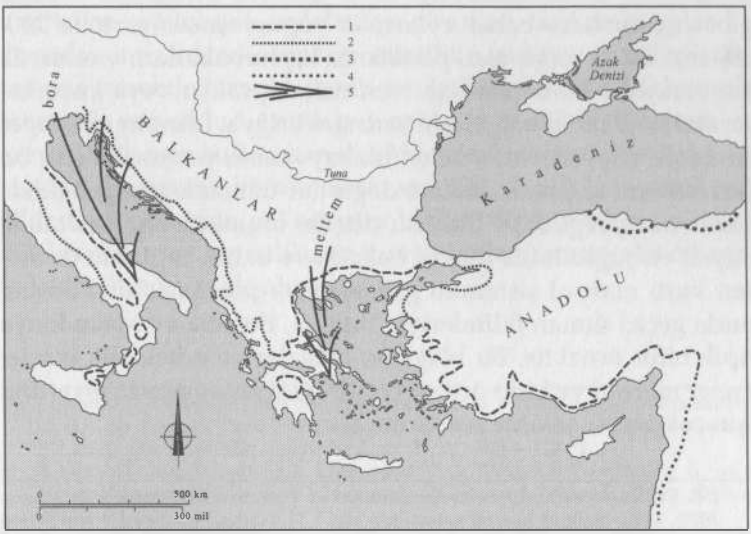
İyonya ve özellikle Ege Adaları da çoğunlukla dağlıktır; Girit'teki İda Dağı 2.456, Kıbrıs'taki Olympos Dağı 2.100 metre yüksekliğe ulaşır. Ovalar yalnızca Sicilya, Girit, Kıbrıs ve Eğriboz gibi daha büyük adalarda bulunur. Semadirek, İstanköy veya Patmos gibi daha küçük adalar ise su kaynaklarının eksikliğinden muztariptir.

Anadolu'nun merkezi, bölgenin % 90'ını kaplayan, ortalama 1.000 metrelik geniş ve yüksek bir platodur. Bitinya, Kilikya ve Pamfilya'daki istisnalar dışında ovalar sınırlı büyüklüktedir. Toros Dağları'yla Akdeniz'den güneybatıya doğru ayrılan ve zirve noktasında 3.700 metrelik Doğu Karadeniz Dağları'yla kuzeydoğuda sınırlandırılmış Anadolu, genellikle birçok liman oluşturacak biçimde neredeyse ani denecek şekilde denize doğru iner. Ancak batı bölgelerde, Bakırçay, Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes Nehirlerinin vadileri gibi kimi büyük vadiler Akdeniz etkisinin içeriye nüfuz etmesine ve yüksek bölgeler ile bir geçiş kuşağının oluşturulmasına izin verirler.

Erken Bizans İmparatorluğu Tuna Ovası'ndan başka, Sava ve Drina kavşağından başlayıp güneye Demir Kapılar'a kadar uzanan Tuna düzlüğünü, Suriye Platosu ve Suriye-Filistin sahil kesimini, Nil Vadisini, Sirenayka ve Kuzey Afrika'nın doğusu ile birlikte Cebelitarık Boğazı'na kadar sahillerde bulunan uzak yerleşim yerlerini kapsıyordu. Yeniden fethedilen İtalya'dan yalnızca Sicilya ile Apulia'nın ve Calabria'nın güney bölgeleri üç yüzyıl ya da daha uzun bir süre Bizans kontrolü altında kaldı. Bu bölgeye de neredeyse 3.000 metreye ulaşan Abruzzi, 2.000 metrenin üzerindeki Calabria, yaklaşık 2.000 metrelik Kuzeydoğu Sicilya ve 3.340 metre yüksekliğindeki Etna Dağı ile dağlık bir karakter hakimdir ve bu engebeli arazi batının nemli bölgelerini doğunun kurak kısımlarından ayırır.

Harita 1: Bizans Dünyası

Harita 2: Zeytin yetiştiriciliğini sınırlayan iklim faktörleri

Bu bölgelerdeki çeşitli çatlakların varlığı (daha küçük Anadolu Levhası ile Avrasya Levhası'nın arasında kalan Kuzey Anadolu Fay Hattı; Afrika ve Arap Levhalarının buluştuğu, Ölüdeniz ve Ürdün tarafından işaretlenen Büyük Çatlak; İtalya'da Afrika ve Avrasya Levhalarının buluşmasıyla meydana gelen bir dizi çatlaklar) devamlı depremlere, volkanik patlamalara ve bunların sonucu olarak da heyelanlara ve yapıların yıkımına sebebiyet verir. Sismik ataklar düzenli olarak sosyal ve politik yapıların tepkisel kapasitelerini test etmiş, ancak altıncı yüzyıl ortalarında yaşandığı gibi veba ve kötü hasat benzeri diğer afetlerle bir araya gelmediği sürece ekonomiyi asla bir bütün olarak etkilememiştir.[2]

Arazi kullanımı ve yerleşim, doğal kaynaklar ve ulaşım konularında coğrafi şartların önemli etkisi olmuştur. Değişken ve karmaşık iklim koşulları farklılaştırılmış ve tamamlayıcı üretime olanak sağlamıştır: korunaklı kıyı bölgelerinde şarap, hatta hurma veya şeker kamışı, vadilerde meyve bahçeleri ve teras ziraatı; orta yüksekliklerde zeytin, meyve ve dut; daha fazla yağış alan dağlarda gelişen ormanlarda kereste üretimi ve domuz çobanlığı (Toros, Calabria); hatta Galatya örneğinde olduğu gibi yağmurların bahar aylarında yoğunlaşması şartıyla 200-300 mm'lik az yağış alan platolarda kış hububatları; meralarda hayvancılık.[3] Balkanlar'daki verimsiz topraklar veya kuru karasal iklime sahip bölgelerin yanı sıra Frigya, Likaonya ve diğer Anadolu vilayetlerinde de çiftlik hayvanları yetiştirilmiştir. Bu farklılıklara rağmen, dikkate değer bir uzmanlaşma genellikle söz konusu değildi ve Bizanslı çiftçiler mümkün oldukça tahıla dayalı ve çoğunlukla meyve bahçesi ve üzüm bağlarını da içeren kuru mahsul sistemini geliştirmeye çalışmışlardır. Bu konuda geçici ılıman iklimleriyle Bitinya, Boeotia ve Makedonya tipik birer örnektir. Bu bölgeler; belgeler ve arkeolojik incelemeler mahsul ve bitki örtüsü çeşitliliğini anlamamıza elverdiği için çok iyi bir şekilde araştırılmıştır.

2 I. G. Teleles, *Meterologika phainomena kai klima sto Vyzantino*, (Ponemata 5/2) (Athens, 2003), 2 cilt. İngilizce kısa bir sunum için bkz. I. G. Teleles, "Medieval Warm Period and the Beginning of the Little Ice Age in the Eastern Mediterranean: An Appoach of Physical and Antropogenic Evidence", K. Belke vd. (ed.), *Byzanz als Raum* (Vienna, 2000), s. 223-43.

3 Kapadokya "güzel atların ülkesi" olarak ünlenmişti (*Anth. Graeca* 7.100).

Toprağın işlenmesi genellikle köy civarındaki ortak merkezlerde yapılmıştır. Sulanan sebze ve meyve bahçeleri yaşam alanlarının yakınlarında; hububatlar, üzüm bağları ya da kenevir gibi tekstil bitkileri için işlenen kuru topraklar ise bir parça daha uzakta bulunmaktaydı. Öküzlerin bu topraklara ulaşması bazen üç saate varan bir süre aldığı için toprağın işlenmesi daha az bir yoğunlukta yapılıyordu ve daha az sıklıkla çift sürülüyordu. Otlaklar ve ağaçlık alanlar en uzak bölgelerde bulunurdu.[4] Yükseklik ve toprağın kalitesi önemli farklılıklara yol açmıştır: Erken Osmanlı kayıtlarından elde edilen verilere göre Bitinya'daki Bursa bölgesinde alüvyonlu ova kişi başına bir hektardan fazla bir oranla tahıl ekimine ayrılırken esasen pastoral bir bölge olan dağın aşağı kısmında tahıllar yalnızca ev içi tüketim için yetiştirilmiştir ve bu oran üçte bire yani 0,36 hektara kadar düşmüştür.[5]

Arazi kötü kullanılıp verimliliğini kaybedebilir ve bitki örtüsü kendini yenilemek için nüfusun arttığı dönemde bile Bitinya "güzel bölgesi"nde bulduğu uygun iklim şartlarını her zaman bulamayabilirdi. Aşırı çorak ya da hassas muhitlerde topraklar, şiddetli sağanak ve sel ile kolayca erozyona uğruyordu. Bizanslı çiftçiler çoğunlukla tarlalardan çıkarılan taşlarla teraslar ve duvarlar inşa ederek, toprağı mümkün olduğunca sulayarak, sabanla sürerek, tırmıklayarak ve gübreleyerek bu sıkıntıyla mücadele ediyordu.[6] Ancak pek çok alanda ekilebilir toprak ve ormanların, aşırı kullanımın da şiddetlendirmesiyle, garig ya da makiye dönüşerek kötüleşmesi, arazinin düzeltilemeyecek şekilde fakirleşmesine yol açmıştır.[7] İklim değişiklikleri ve insan müdahalesinden kaynaklanan toprak kullanımının gelişimi aşağıdaki bölümlerde ele alınacaktır.

4 J. Lefort (ed.), *Paysages de Macédoine: leurs caractères, leur évolution à traves les documents et les récits des voyageurs* (Paris, 1986), s. 94-6; M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle: propriété et exploitation du sol* (Paris, 1992), s. 127-32.

5 B. Geyer, Y. Koç, J. Lefort, Ch. Chataignier, "Les Villages et l'occupation du sol à l'époque moderne", B. Geyer ve J. Lefort (ed.), *La Bithynie au Moyen Âge* (Paris, 2003), s. 419-20.

6 A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200* (Cambridge, 1989), s. 125-8; Kaplan, *Les hommes et la terre*, s. 65-9; J. Lefort, "The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries", *EHB* I, s. 233, 252-8.

7 Geyer, "Physical Factors", s. 36-44; (yapısal faktörler ve zaman içindeki gelişim).

DENİZ KOŞULLARI

Bizans İmparatorluğu'nun denizci karakteri ulaşım maliyetlerini düşürmüş[8] ve ticareti teşvik etmiştir. Bu değerli nitelik modern Britanya örneğinin gösterdiği gibi, Antik Çağ'dan modern zamanlara kadar ekonomik büyümenin bir gereği olarak kabul edilmiştir.[9] Ayrıca bu nitelik iaşenin iki temel unsurunu da sağlamıştır: balık ve tuz. Balıkçılık, yazılı kaynaklar ve arkeolojik kalıntıların gösterdiği kadarıyla şehirlerin beslenmesi, ihracat (kurutulmuş balık, *garum* [fermente balık sosu] ya da havyar olarak), veya aile içi tüketim için sonsuz bir kaynaktı.[10] Pek çok bölgede küçük bir yatırımla ya da daha büyük ölçekte Selanik yakınlarındaki Thermaikos Koyu'nda veya Kherson ve Karadeniz'in diğer bölgelerinde tuz üretilebiliyordu.[11]

Birkaç örnek vermek gerekirse; Güney İtalya'da, Sicilya, Dalmaçya, Epiros ya da Mora'nın bir bölümünde, pek çok adada ve Likya'da, girintili çıkıntılı kayalık bir sahil kesimi ile beraber dik ya da dağlık bölgelerin varlığı, dezavantajlı olması şöyle dursun, denizciliğin gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu özellikler doğal savunma imkânlarının yanı sıra doğal liman tesislerinin ya da demirleme yerlerinin, kıyıya yakın derin suyun, orman kaynaklarına yakınlığın ve daha sağlıklı bir iklimin bir araya gelmesini sağlamıştır. Denizciler bazı adalarda elzem su kaynakları bulmuşlardır. Bu, Filistin'in sürekli hareket halinde olan tehlikeli kumsallar ile kaplı sakıncalı düz sahilleri ya da Mısır, Libya ve Gabes'ten Cape Bon'a kadar Kuzey Afrika'nın rüzgâraltı tarafında bulunan elverişsiz kıyıları ile tezat teşkil eder.

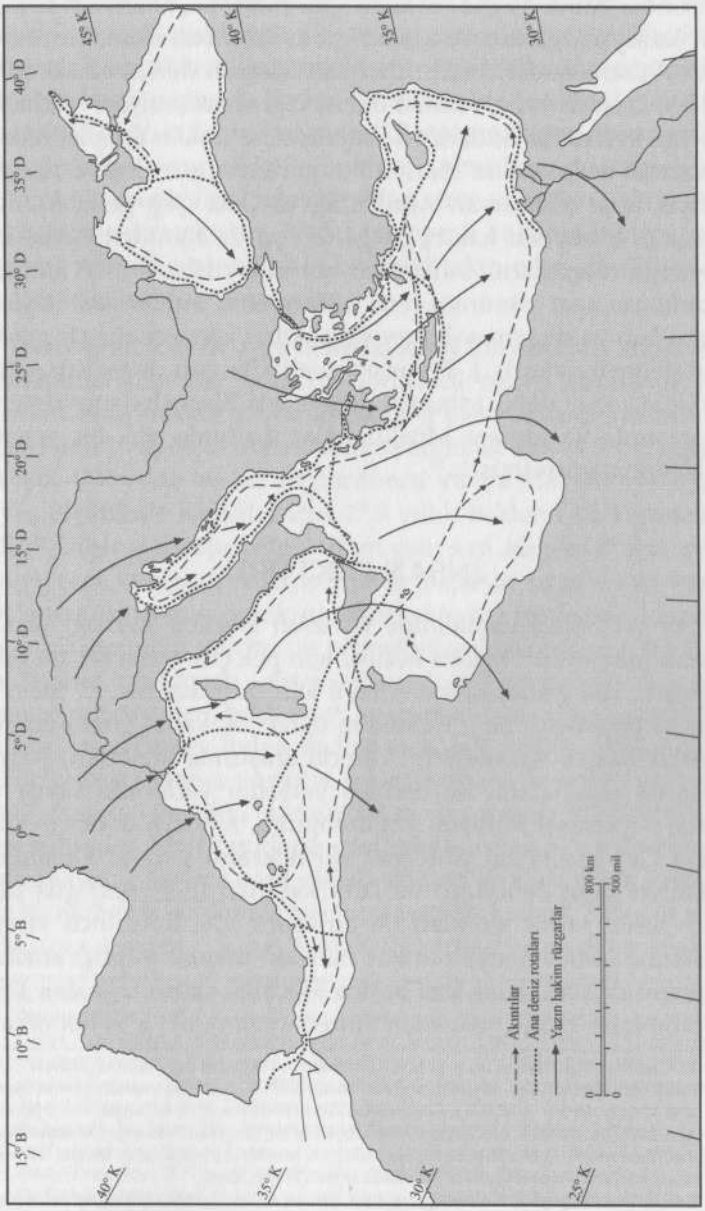
---

8 Dördüncü yüzyılda Nazianzoslu Gregorios (*Oratio* 43, ch. 43, J. Bernardi, ed. (Sources Chrétiennes, vol. 384), Paris, 1992) Kapadokya'daki Kaisareia'yı [Kayseri] "ithal ettiklerine karşılık kendi ürünlerini vererek kıtlık zamanlarını sıkıntı çekmeden geçiren kıyı kentleri" ile karşılaştırır.

9 Ötekiler arasında bkz. J. Sachs, *The End of Poverty* (New York: Penguin, 2005), s. 32-5.

10 Metinler: bkz. E. Chuliara-Raiu, *E alieia sten Aigypto ypo to phos ton ellenikon papyron* (Ioannina, 2003); arkeolojik referanslar şurada bulunabilir: C. Morrisson ve J.-P. Sodini, "The Sixth-Century Economy", *EHB* I, s. 200.

11 A. E. Laiou, *ODB*, s.v.; J. Koder, "Salz-Anmerkungen zu Wortbedeutung und Realie", S. Kolditz ve R. C. Mueller (ed.), *Geschehenes und Geschriebenes: Studien zu Ehren von G. S. Henrich u. K.-P. Matschke* (Leipzig, 2005), s. 39-49, karşılaştırmalı olarak üretim süreçlerinin detaylı bir anlatımını verir.

Harita 3: Akdeniz'de rüzgarlar ve akıntılar

Erken Antik Çağ'da olduğu gibi iklim koşulları; sık fırtınalar, kuzey rüzgârları ve azalan görüş mesafesi ekim/kasımdan mart/nisana kadar, "mare clausum" (kapalı deniz) olarak ifade edilen kış aylarında, normal denizciliği engellemiştir.[12] İlkbahar ve yaz aylarında Akdeniz'de seyrüsefere imkân tanıyan hâkim rüzgârlar ve akıntılar Harita 3'te gösterilmiştir. Pruva rüzgârlarıyla başa çıkamayan Antik Çağ ve Orta Çağ gemileri, Akdeniz'in kuzeybatı hâkim rüzgârları ya da Karadeniz'deki kuzeydoğu rüzgârlarını kullanmak zorundaydılar; bunun için ana akıntıların saat yönünün tersi istikametini kullanıyor, böylece doğu-batı ya da güney-kuzey seyahatleri için ters rüzgâr yönlerini dengeliyorlardı. J. Pryor'un analizi bunun doğu-batı seferleri için kuzey deniz rotasına, dolayısıyla Bizanslı denizcilere ve sonrasında İtalyanlara Müslümanlar üzerinde açık bir avantaj sağladığını göstermiştir.[13]

İNSAN FAKTÖRÜ

Sanayi öncesi ekonomide nüfusun iş gücü kaynağı olarak önemi malumdur. Bizans nüfusu için pek çok farklı rakam önerilmiştir: söz gelimi altıncı yüzyıl için bu rakamlar, E. Stein'in önerisi 30 milyon ile J. Russell'ın daha çok kabul gören önerisi olan 21 milyon arasındadır. Güncel araştırma metotları, yoğun bölgesel taramalarla kaydedilen yerleşim yerlerinin sayısı ve kırsal ve kentsel nüfusun yoğunluğunu, modern öncesi veriler (Orta Çağ *praktika*sı, yani mal varlıklarının parasal karşılığını gösteren kayıt defterleri) ve Türk kayıtları (defterler) gibi modern tarihî nüfus kayıtları ile birleştirir. On dördüncü yüzyıl başlarında Makedonya'nın köy haneleri üzerine yaptığı analizini temel alan A. Laiou, km^2 başına 34 kişilik yoğunluğa dair kendi tahminini 1961 Yunanistan nüfus sayımındaki 57,4'lük rakam

12 D. Claude, "Der Handel im westlichen Mittelmeer während des Frühmittelalters", (*Abhandl. der Akad. d. Wiss. in Göttingen. Phil.-hist. Kl. III*, n. 144 = *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und NordEuropa*, vol. 2 [Göttingen, 1985]), s. 31-4; M. McCormick, *The Origins of the European Economy: Communications and Commerce, c. 300-900* (Cambridge, 2001), s. 450-68. Ayrıca bkz. S. Medas, *De rebus nauticis: L'arte della navigazione nel mondo antico* (Rome, 2004).

13 J. H. Pryor, *Geography, Technology and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean* (Cambridge, 1988), s. 1-24. Özellikle Batı Akdeniz'deki Roma İmparatorluk limanları ve deniz barınakları üzerine faydalı bir özet için bkz.: http://www.ostia-antica.org/med/med.htm

ile karşılaştırır. A. Laiou, II. Basileios'un hükümdarlığında Orta Çağ'daki azami sınırlarına ulaşan imparatorluk için yaklaşık 19 milyonluk bir nüfusu öngörmektedir. Bu, 1890 nüfus sayımı ile bir kıyaslama yapan J. Koder'in benzer bir temele dayanarak öne sürdüğü 18 milyona yakındır.[14] Araştırmalar ve diğer veriler hem yerleşim ve arazi kullanımının evrimi hem de yüksek kır ve kent nüfusuyla ilgili tekerrür eden zirve noktaları üzerine bir bakış açısı getirmektedir. Nüfus ve toprak kullanımının yoğunlaşması ve azalmasına ilişkin birbirini takip eden dönüşümler, ilgili bölümlerde ele alınacaktır.

Demografi için de aynı belirsizlik söz konusudur, ancak beşinci-altıncı yüzyıllar ya da on dördüncü yüzyıl için düşük yaşam beklentisine dair güvenilir işaretler mevcuttur: Erken Bizans Mısırı'nda 5 yaş ölçüt olarak alınırsa erkekler için 44,7 yıl, kadınlar için 42,4 yıldır ve bu on dördüncü yüzyıl Makedonya'sında 5 yaş ölçütünde kadınlar için 47,5 yıllık beklenti ile kıyaslanabilir.[15] Diğer manastır belgelerinin yanı sıra *adelphata*[16] için ayrılan yiyecek ve içeceklerden söz eden manastır kayıtları da temel beslenme düzenine örnek oluşturmaktadır. İçerisinde bilindik Akdeniz besinleri vardır: on birinci yüzyıldan itibaren tahıllar, baklagiller, zeytinyağı – veya daha soğuk iç kesimlerde tereyağı – şarap, süt ürünleri, balık ve et, taze sebze ve meyve, tatlandırıcı için bal veya Güney İtalya, Sicilya ve Kıbrıs gibi bazı bölgelerde şeker kamışı. Altıncı yüzyılın askeri istihkak kayıtları yalnızca buğday, şarap ve etten müteşekkil *annona* temel gıda ürünlerinden bahseder. Mali kayıtların gösterdiğine göre Mısır'da konuşlanmış Got askerlere aynî olarak verilen günlük erzak miktarı 1,3 kg ekmek (Cato'nun kölelerine verdiği kadar), 325 g et ve 2 litre ucuz şaraptır.[17] Savaş, kötü hava şartları ya da diğer felaket-

14 A. E. Laiou, "The Human Resources", *EHB* I, s. 47-55; J. Koder, *Lebensraum der Byzantiner* (Vienna, 2001), s. 152-4; Makedonya'daki nüfus yoğunluğu rakamları için ayrıca bkz. J. Lefort, "Les villages de Macédoine oriental au Moyen Âge", J. Lefort, C. Morrisson ve J.-P. Sodini (ed.), *Les Villages dans l'empire byzantin (IVe-XVe siècle)* (Paris, 2005) (bundan sonra: *Villages*), s. 299 ve n. 59; Bitinya için bkz. Geyer vd., "Les villages et l'occupation du sol", Geyer ve Lefort, *La Bithynie au Moyen Âge*, s. 417-19.

15 R. Bagnall, W. Frier, *The Demography of Roman Egypt* (Cambridge, 1994); A. E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study* (Princeton, 1977), s. 276-9, 295; aynı yazar, "Human Resources", s. 51-2.

16 Bir Bizans manastırında üyesine menkul veya gayrimenkul bağış karşılığı ömür boyu geçim garantisi (yiyecek, içecek ve isterse kalacak yer temini) veren "cemaat" (*ODB*, s.v.).

17 Veri ve tartışma için bkz. C. Zuckerman, *Du village à l'Empire: autour du registre fiscal d'Aphroditô* (Paris, 2004), s. 160-70.

lerden kaynaklanan kıtlık ve açlıklar bir kenara bırakılırsa, açıkça görülüyor ki ortalama bir köy hanesi kendi geçimine yetecek kadar -hatta daha fazla- üretimde bulunuyordu. Normal ya da iyi zamanlarda, temel unsurları arkeolojik verilerce saptanmış Bizans beslenme düzeni, günümüzdeki "Girit" diyeti gibi, Batı Avrupalılarınkinden daha iyi ve dengeliydi.

SOYUT KAYNAKLAR VE KURUMSAL ORTAM

İktisat tarihçileri uzun bir süre iktisadi gelişme açısından bir devlet ya da bölgenin doğal kaynaklarının önemi üzerinde ısrar ettiler. Son onyıllarda ise ekonomik büyüme hususunda siyasi ve sosyal kurumlar ile somut olmayan kaynakların önemi daha iyi anlaşılmıştır. Aşağıda ele alınan unsurların çoğu, en azından, on ikinci yüzyılın sonlarındaki dönüm noktasına kadar Bizans'a Orta Çağ Batısı üzerinde net bir avantaj sağlamıştır.

Her şeyden önce, imparatorluğun siyasi kurumları istikrarı temin etti, güvenlik ve adaleti sağladı, özellikle de ekonomik yatırımın temel şartı veya teşvik edicisi olan mülkiyet haklarını teminat altına aldı.[18] Erken Orta Çağ Batı Avrupası ya da imparatorluğun kuzeyli komşularının aksine, özenle hazırlanmış Roma kanunları Bizans'ta hiç yürürlükten kaldırılmadı, yüzyıllarca yayımlanmaya ve uyarlanmaya devam etti. Roma hukuku; sözleşmeleri, ticari faaliyetleri, ticari ortaklıkları, kredi ve faiz oranlarını, ayrıca drahoma ve miras haklarını düzenledi.[19] Bizans İmparatorluğu ayrıca bin yıldan daha uzun bir süre mali ve ticari ihtiyaçlara duyarlı, dayanıklı ve esnek bir para sistemini muhafaza etti. Böylelikle, bir dereceye kadar, Bizans Devleti "barışı, [kolay] vergileri ve tahammül edilebilir bir adalet yönetimini" sağladı (ya da sağlamayı amaçladı). Adam Smith'e göre "bir devleti en düşük barbarlıktan en yüksek refah seviyesine taşımak için çok az bir şey gereklidir ... geriye kalan her şey hâlihazırda doğal seyrini izler".[20] Ancak barış ve siyasi istikrar kalıcı

18 Tarihçilerin nadiren atıfta bulunduğu D. North ve R. Thomas'ın çığır açan kitabı *The Rise of the Western World: A New Economic History* (New York, 1973) hâlâ bu konuda okunacak temel bir kaynaktır. Fakat bu kitap Erken Orta Çağları çok az dikkate alır, Bizans dünyasından ise hiç bahsetmez.

19 Muhtelif katkılar için bkz. "Legal Aspect of the Economy", *EHB* 3, s. 1059-1120.

20 1755'te bir dersten D. Stewart tarafından kaydedilmiş meşhur bir alıntı.

bir şekilde muhafaza edilememişti ve güvenlik maliyetleri yüksekti. Ama en önemlisi, yukarıda sözünü ettiğimiz devlet müdahalesi aşağıda görüleceği gibi, bütün mülkiyet haklarını her zaman korumamış veya üretici faaliyetleri teşvik etmemiştir.

Aile yapılarının rolü

Kilise'nin baskısı altındaki çekirdek aile birimini beşinci-altıncı yüzyıllarda başlayan güçlendirme çabaları, P. Toubert'in Karolenj Çağı'ndan itibaren Batı ve D. P. Lal'in Batı Avrupa için işaret ettiği gibi, köylü ekonomisi ve genel olarak toplum için olumlu bir unsur olarak düşünülebilir.[21] Aynı şekilde kadınlara mirasta eşit muamele edilmesi ve bazı mülkiyet haklarının tanınması da bu kapsamdadır.[22] Çekirdek aile, yatırım ve üretim için akrabalık gruplarından (ya da Slav geniş ailelerinden) daha büyük teşvikler oluşturur.

Okuryazarlık

Bizans'ın genellikle Greko-Roman klasik geleneğini Hristiyanlaşma sürecinde muhtemelen "demokratikleştirerek" muhafaza ettiği düşünülür.[23] Her ne kadar Karolenj dönemindeki okuryazarlık oranı hakkındaki görüşler yukarıya doğru revize ediliyor olsa da en azından Geç Orta Çağlar'a kadar Bizans'ta okuryazarlığın Batı'ya kıyasla daha yaygın olduğu düşünülmektedir.[24]

---

21 P. Toubert, *L'Europe dans sa première croissance* (Paris, 2004), s. 260-81 ve 321-56; D. Lal, *Unintended Consequences: The Impact of Factor Endowments, Culture and Politics in Long-Run Economic Performance* (Cambridge, Mass., 1998).

22 Bizans'ta kadının statüsü hakkında, A. E. Laiou'nun birçok eseri arasında, miras için bkz. "Marriage Prohibitions, Marriage Strategies and the Dowry in Thirteen-Century Byzantium", J. Beaucamp ve G. Dagron (ed.), *La transmission du patrimoine: Byzance et l'aire méditerranéenne* (Paris, 1998), s. 129-60; kadınlar ve kadınların çalışması için aynı kişinin bkz. "Women in the Marketplace of Constantinople, 10th-14th Centuries", N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life* (Leiden-Boston-Cologne, 2001), s. 261-73.

23 J.-M. Carrié, "Antiquité tardive et 'Démocratisation de la culture': un paradigme à géométrie variable", *Antiquité tardive* 9 (2001), s. 27-46; tartışmanın bir değerlendirmesi ve S. Mazzarino'ya dair, "La democratizzazione della cultura nel 'basso impero'", *Antico, tardoantico ed èra costantiniana*, I (Rome, 1974), s. 74-98. N. Wilson "okuryazarlık daha az yaygındı ve ortalama kültür seviyesi antik dünyada olduğundan daha düşük seviyedeydi" derken aklında yedinci-dokuzuncu yüzyıllardaki fakirleşmiş Bizans vardır. Bkz. N. Wilson, *Scholars of Byzantium*, 2. edisyon (London, 1996), s. 1.

24 R. McKitterick, *The Carolingians and the Written Word* (Cambridge, 1989).

Ancak çoğu çalışma, "pratik okuryazarlık ve temel hesap bilgisi" (okuma kabiliyeti, temel yazma ve hesaplama yetenekleri) olarak adlandırılabilecek şeyin ekonomik etkileriyle değil de bu olgunun ağırlıklı olarak edebiyat yönüyle ilgilenmiştir.[25] "Yüksek" Bizans okuryazarlığı erken dönemden altıncı yüzyıla kadar ve yine onuncu yüzyıldan itibaren görüldüğü üzere refahı, boş vakte sahip olan genellikle şehirli zengin bir elitin varlığını öngörür ve gösterir. Burada ne "yüksek" ya da "temel" okuryazarlığa ve ne de bunların zamanla gelişimine dair güvenilir nicel bir kriter bulunabilir. Ancak erken dönem için, imparatorluk kararnamelerinin kamu alanlarına asılarak ilan edilmesi,[26] taş veya seramik üzerine yazılmış pek çok yazıt, ya da papirüs, *ostraka* [tekili *ostrakon*; üzerine yazı yazmak amacıyla kullanılan seramik parçaları] veya ahşap tabletler üzerine kaydedilmiş alım satım işlemleri, hesaplar veya sözleşmelere ilişkin sayısız örnek vurgulanabilir.[27] Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda bile, her ne kadar VI. Leon, I. Iustinianos'un 73. *Novella*'sında da görüldüğü üzere, kırsal kesimdeki eğitim (*paideia*) ve bilgi (*mathesis*) eksikliğinden şikâyet etmesine ve "cahil" insanların (*amatheis*) şahit olarak yazılacağı vasiyetnameleri tasdik etmesine rağmen, azizlerin hayatları temel ve daha ileri seviye eğitimin devam ettiğini gösteriyor, ki sade hayatları olan aileler de temel eğitime erişebilmekteydiler.[28] I. Basileios 867'de mali belgeler *agroikoi* (köylüler ya da kırsalda oturanlar) tarafından daha kolay okunabilsin diye

25 R. Browning, "Literacy in the Byzantine World", *BMGS* 4 (1978), s. 39-54 konuya dengeli bir giriş sağlar. Ayrıca bkz. A. Kazhdan, *ODB s.v.* 1971 The Dumbarton Oaks Sempozyumu bu sonuçları sorgulamış ancak daha çok elit okur yazarlığına odaklanmıştır: *Byzantine Books and Bookmen* (Washington, D.C., 1975). N. Oikonomides ile diğer araştırmacıların daha önceki yayınlarına dair ayrıca bkz. N. Oikonomides, "Literacy in Thirteenth-Century Byzantium: An Example from Western Asia Minor", J. S. Langdon, J. Allens ve S. Kyprianides (ed.), ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ; *Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.* (New York, 1993), s. 223-65. Oikonomides'in okuryazarlık üzerine bütün makaleleri şurada tekrar basıldı: *Society, Culture and Politics in Byzantium* (Aldershot, 2005).

26 Yalnızca Abydos gibi önemli ticaret merkezlerinde değil aynı zamanda Anazarbos ya da Karalis (Cagliari) gibi ikincil noktalarda ve Didymae gibi daha sapa kentlerde (D. Feissel, "Un rescript de Justinien découvert à Didymes (1er avril 553)", *Chiron* 34 [2004], 285-365) ya da Ziporea köylülerini yoldan geçen askerlerin işledikleri suçlardan koruyan bir kararname, Amastris gibi *khorai*'de "köyün en önemli yeri"ne dikilmiştir: D. Feissel ve J. Gascou (ed.), *La pétition à Byzance* (Paris, 2004), *SEG* 43.904.

27 Cf. J. P. Conant, "Literacy and Private Documentation in Vandal North Africa: The Case of the Albertini Tablets", A. H. Merrilss (ed.), *Vandals, Romans and Berbers, New Perspectives on Late Antique North Africa* (Aldershot, 2003).

28 VI. Leo, Nov. 43, ed. ve çev. P. Noailles ve A. Dain, *Les Novelles de Léon VI le Sage* (Paris, 1944), s. 175-7; azizlerin hayatları: bkz. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin* (Paris, 1971), s. 74-5 ve 97-103; Browning, "Literacy", s. 47-9.

küsuratlı rakamların tam sayıya yuvarlanarak yazılması emrini verdi.[29] 50.000'den fazlası günümüze ulaşmış ve her yerde bulunan üzeri yazılı kurşun mühürler, arşiv belgelerindeki imzalar, pek çok mahalde bulunan yazı aletleri,[30] hatta az sayıdaki bina ve önemli sayıda altın paranın üzerindeki grafiti, yazının Bizans gündelik hayatındaki esaslı yerine tanıklık eder. Buradan hareketle temel okuryazarlık ve matematik becerisi olan erkek oranının yüzde 30 olduğu, bunun on sekizinci yüzyıl Çin'i ile benzer ancak on sekizinci yüzyıl Fransa'sından yüksek bir oran olduğu mantıklı bir şekilde öne sürülebilir. Günümüz toplumlarında olduğu gibi geçmiş toplumlar için de okuryazarlık oranı ekonomik kalkınma konusunda önemli bir faktör olarak kabul edilir.[31]

Bilim ve teknik bilgi

Ne kadar önemli olsa da Bizans bilimi ve teknik bilgisi çok fazla tartışılmış ancak çok az çalışılmıştır. Bizans'ın Klasik ve Helenistik bilimsel mirasın korunması ve aktarılması, hatta zenginleştirilmesindeki rolü uzun zamandır kabul ve takdir görmektedir.[32] Temel aritmetik ve geometri Bizanslıların eğitimlerinin birer parçasıydı. Pek çok okuryazar kâtip, noter ve *logariastai* (muhasebeciler) Bizans dönemi boyunca hesapları, mali kayıtları ya da kadastro kayıtlarını tutabiliyordu. Memurlar felsefe ve Öklid konusunda cahil olmalarına rağmen, ki Mikhael Italikos onları bu sebeple ayıplar, mali ölçüm görevlilerinin araziyi küçük bir hata payı ile ölçmeye yetecek kadar bilgileri vardı.[33]

Edebî kaynakların pratik konuları küçümseyip yalnızca gösterişli başarılardan bahsetmesi nedeniyle teknoloji ve bilimsel

29 Theophanes Continuatus, ed. Bekker, s. 261; N. Oikonomidès, "Byzance: À propos d'alphabétisation", J. Hamesse (ed.), *Bilans et perspectives des Études médiévales en Europe* (Louvain-la-Neuve, 1995), s. 35-42.

30 Örnek olarak bkz. D. Papanikola-Bakirtzi (ed.), *Everyday Life in Byzantium*, sergi kataloğu (Thessalonike, 2004).

31 Orta Çağlar için, mesela, bkz. J. Moreland, "The Signifiers of Production in Eighth-Century England", I. L. Hansen ve C. Wickham (ed.), *The Long Eighth Century: Production, Distribution and Demand* (TRW, 11) (Leiden, 2000), s. 96 vd.

32 K. Vogel, "Byzantine science", *The Cambridge Medieval History*, vol. 4.2 (Cambridge, 1967), s. 267-305, hâlâ değerli bir kaynaktır; astroloji üzerine bkz. P. Magdalino, *L'orthodoxie des astrologues: entre science et divination* (Paris, 2006).

33 C. Morrisson'un alıntıladığı kaynaklar: "La puissance économique de Byzance avant la IVe Croisade", *Comptes Rendus, Académie des Inscriptions et Belles-Letters* (Paris, 2003), s. 843-54. Arazi ölçüm görevlileri için bkz. J. Lefort vd., *Géométries du fisc byzantin* (Paris, 1991).

kavramların uygulanması konusunda çok az şey bilinir: Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra'nın süslenmesi için Bizanslı mozaik sanatçılarının Abdülmelik'e gönderilmesi, Theophilos'un saray otomatı, ya da dokuzuncu yüzyılda Matematikçi Leon'nun tasarladığı senkronize saatlere dayanan ateş fenerleri sistemi, onuncu yüzyılda diğer mozaik sanatçılarının Córdoba'ya "ihraç edilmesi"[34] veya 1147'de II. Roger tarafından Thebai'li ipek ustalarının kaçırılması gibi örnekler sayılabilir. Bununla birlikte Ayasofya gibi günümüze kadar gelmiş Bizans yapıları, su kemerleri gibi kamu altyapı projeleri, lüks ve usta işi zanaat objeleri (ipekler, camlar, seramikler vb.), hatta paralar ve bunların saflaştırma ve tağşiş süreçleri; geometri, mekanik ve kimyadaki eğitime ve mühendislerin veya zanaatkârların *know-how*'ına tanıklık eder.[35] İmparatorluğun hayatta kalması ve saygınlığı bu kadar yüksek katma değerli üretimin devam etmesine, kara ve deniz savaşlarında kullanılan etkili askerî organizasyon ve tekniklere çok şey borçludur: yalnızca yedinci yüzyılda tasarlanan Rum ateşi değil, aynı zamanda şehir surları, kuşatma makineleri ve muhtemelen atların gemilerle nakliyesi de bu kabildendir.[36] Eksik ve dağınık dokümanlarımızın ötesinde, Bizans'ın on ikinci yüzyıldaki belli bir zamana kadar kuzeyli komşularına ve Batı'ya üstünlüğü tartışma götürmez. Bunun sebebi de Bizans'ın güçlü ekonomisiydi.

34 Aşağıya bkz. s. 93-4.

35 Ayasofya'nın mimarları Tralles'li Anthemios ve Miletos'lu Isidoros'un bilimsel bilgisi için bkz. *ODB*, *s.v.*, ve R. Rashed, "De Constantinople à Bagdad: Anthémius de Tralles et al-Kindi", P. Canivet ve J.-P. Rey-Coquais (ed.), *La Syrie de Byzance à l'Islam* (Paris, 1992), s. 165-70.

36 Bkz. J. H. Pryor ve E. M. Jeffreys, *The age of the dromōn: the Byzantine navy ca. 500-1204* (Leiden, Boston, 2006).

II
GEÇ ANTİK ÇAĞ EKONOMİSİ VE ORTA ÇAĞ YAPILARINA GEÇİŞ (ALTINCI YÜZYILDAN SEKİZİNCİ YÜZYIL BAŞLARINA)

Bizans ekonomisi altıncı yüzyılın ilk yarısında Geç Antik Çağ Roma uygarlığının gelişen son döneminden geçti. Batı'da eski birleşik imparatorluk hükümetinin yerini idari ve yasal Roma geleneklerini kısmen muhafaza eden bölünmüş, çoğunlukla istikrarsız ve rekabetçi barbar krallıklar alırken, beşinci yüzyılda Bizans çoğu bölgenin istilalar, iç savaşlar ve sosyal çalkantılardan ciddi olarak etkilendiği Batı ile tam bir tezat oluşturuyordu. Doğu'da Roma kurumlarının ve ekonomisinin uzun süren ömrünün sebebi, Balkanlar'da düşmanları rüşvet ile satın almasına ya da onlarla savaşmasına imkân tanıyan siyasi istikrar ve ekonomik refah ile doğuda Sasaniler ile genellikle barışçıl bir dengenin sürdürülmesiydi. Bu genel yorumlar her bölge için aynı şekilde geçerli olmayıp aşağıda Illyricum ve doğu vilayetleri [praefectura] arasındaki kayda değer refah ve yerleşim farklılıklarını incelediğimiz zaman değerlendirilecektir. Iustinianos'un Kuzey Afrika ve İtalya'yı yeniden fethinden sonra Batı Roma'nın bir bölümü tekrar Doğu'yla birleşti; bu gelişme Akdeniz ticaretini yeniden canlandırdı. Ostrogotlara karşı yürütülen uzun ve maliyetli savaş (535-55) ve bunun İtalya'da sebep olduğu yıkım uzun zamandır büyük bir siyasi hata ve devlet kaynaklarının israfı olarak görülmüştür. Bizans'ın bu kadar geniş bir toprak parçasını savunmadaki yetersizliğine yönelik haklı olarak getirilen böylesi bir eleştiri uzun vadede imparatorluğun Güney İtalya ve Sicilya kaynaklarının yeniden kazanılmasından elde ettiği faydaları görmezden gelir.

Altıncı yüzyılın ortalarından itibaren ekonomik bozulmanın işaretleri her zamankinden çok daha fazla görünür hâle gelmiştir. 541-42 vebasının sebep olduğu nüfus kaybı ve tekrar eden veba dalgaları üretimi ve talebi ve en nihayetinde de imparatorluğun mali durumunu bozdu. Devlet, 560'larda başlayan Slav ve Avar istilalarına direnemezken, 572'de Sasaniler'in savaşa kaldığı yerden devam etmesi imparatorluğu iki cephede birden savaşmaya zorladı. Ekonomik zayıflama özellikle Tuna bölgesinde görülür ancak doğudaki bölgeleriyle İtalya'nın ve Afrika'nın batı vilayetlerinde de kısmi olarak hissedilmiştir.

Herakleios (610-41) 626 yılındaki Konstantinopolis kuşatmasında bir araya gelen birleşik Slav, Avar ve Sasani saldırılarına karşı umutsuzca bir mücadeleye girişmek zorunda kaldı. İmparator kutsal kaplar dâhil taşınabilir tüm hazineleri topladı, Kafkasya'nın kuzeyindeki Türk kağanlığı ile ittifak kurdu ve zeki stratejiler geliştirerek Konstantinopolis'i korumayı ve yaklaşık 20 yıl boyunca Sasani işgali altında olan Suriye, Mısır ve Filistin'deki zengin toprakları yeniden kazanmayı başardı. Ancak bu başarılar kısa ömürlüydü. 630'lu yıllarda başlayan hızlı ve beklenmedik Arap fethi, imparatorluk topraklarını elli yıl içinde yarıya düşürdü ve böylece imparatorluk çok değerli eyaletlerinden mahrum kaldı. Fethedilen eski Sasani toprakları ile birlikte Suriye, Filistin ve Mısır, Emevi yönetimi altında uzun süren refahın sefasını sürerken Bizans, şehirleşmenin açıkça gerileyişine ve bunun sonucu olarak üretim ve ticaretteki düşüşe tanıklık etti. Sonuç, ekonomik ve sosyal yapıların temelden dönüşümüydü.

ALTINCI YÜZYILIN İLK YARISINDA ERKEN BİZANS EKONOMİSİNİN ZENGİNLİK VE REFAHI

Bizans İmparatorluğu'nun 530'larda muazzam bir şekilde genişlemesi, aşırı büyük nüfustan (Stein ve Mango'ya göre 30 milyon kişi) kaynaklanan güçlü bir talebi doğurdu ve iş gücü, doğal kaynaklar ve sermaye gibi zengin üretim faktörlerine erişimi de sağladı: hem sabit sermaye (alet-edevatlar, değirmenler, presler, taşıma araçları, çiftlik hayvanları ve silahlar) hem de işleyen sermaye (işlenmiş ve işlenmemiş metaller ve her türlü eşya dâhil

ham madde stokları). Üretim organizasyonu yerel ekonomik ve jeofizik şartlara uygun olacak şekilde yeterince çeşitliydi. Eğitim ve hukuk sistemi gibi kurumsal yapılar ile yollar ve kamu binaları gibi maddi yapılar dâhil kurumsal çerçeve, ekonomik faaliyeti teşvik eden istikrarlı bir ortam sağlamıştır. Aşağıdaki taslak, bu gelişen dönemde birincil ve ikincil üretim ve mübadele ile birlikte bu faktörleri de özetlemektedir.

Nüfus yoğunluğu büyük ölçekte farklılaşmıştır: nüfus dağılımı nadir istisnalar dışında on dokuzuncu yüzyıla kadar Orta Çağ'dakiyle aşağı yukarı aynı düzeni takip etmiştir.[1] Sahil kesimleri ve ovalar (özellikle Kuzeybatı Mora, Attika, Batı Anadolu ve Campania), Nil, Vardar ya da Meriç'tekiler gibi verimli vadiler ya da Sicilya, Girit ve Kıbrıs gibi geniş adalarda nüfus daha yoğundu. Bu örnekler kısmi olarak şehirleşmenin farklılaşmasında da kendini gösterir: Balkanların iç kısımlarında, Kuzey ve Doğu Anadolu'da yukarıda bahsedilen bölgelerden çok daha az kent vardı, ancak genel olarak Bizans Batı'dan çok daha fazla kentleşmişti.[2]

Beşinci yüzyılda ve altıncı yüzyılın başlarında pek çok bölgede kırsal yerleşim artmıştır: yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar, Mora'nın yanı sıra Yakın Doğu'da da (Kıbrıs, Lübnan hinterlandı, Kuzey ve Güney Suriye, Roma'nın Filistin I/II ve Arabistan eyaletleri) bu yükselişe işaret eder. Kayıtlara geçen yerleşim alanlarının sayısı önemli ölçüde yükselir, ancak dikkatler, köylerin sayısındaki bu artışın kısa süreli olabileceği ve "refahın" da bir aldatmaca olduğu yönünde yoğunlaşmıştır. Buna rağmen elimizdeki kâfi derecede kanıt, doğuda beşinci yüzyıldan altıncı yüzyıl başlarına kadar yüzlerce nüfuslu köylerden, mezralara ve çiftliklere varıncaya kadar yerleşim yerlerinin sayısında bir patlama yaşandığını ve bunun bir sonucu olarak da verimi düşük toprakların dahi ekilip biçildiğini gösterir.[3] Bu yalnızca

1 1890 yılı Doğu Akdeniz'de nüfus dağılımı haritası için bkz: J. Koder, *Lebensraum der Byzantiner* (Vienna, 2001), s. 150.

2 Hierokles'in *Synekdemos*'u gibi resmî kayıtlar kentleri idari bir tanıma göre sıralar ve daha sonraki konsil listelerinde görülen bazı piskoposluk merkezlerinin isimleri terk edilmiş kentlerin isimleri olabilir. Ancak bazı sınırlamalar ile kentlerin coğrafi dağılımı bir nevi kent yoğunluğunu gösterir: bkz. M. F. Hendy, *Studies in Byzantine Monetary Economy* (Cambridge, 1985), s. 67-85, 90-100 ve ilgili haritalar, özellikle s. 71, 74, 95.

3 Diğer çalışmalar arasında; Avraméa, Gatier, Hirschfeld ve Walmsley'in raporlarına bkz. J. Lefort, C. Morrisson ve J.-P. Sodini (ed.), *Les Villages dans l'Empire byzantin IVe-XVe*

güvenlik ortamına değil, aynı zamanda muhtelif paleobotanik ve paleocoğrafya göstergelerinin ortaya koyduğu bir eğilim olan Kuzey Akdeniz'de daha sıcak geçen kışlar ve güneyde bir nebze daha fazla yağış ile kendisini gösteren bir iklim değişikliğine de kısmen mâl edilebilir.[4] Yerleşim yapısı tekdüzelikten uzaktı: Balkanlar'da Geç Antik Çağ kırsalının gelişiminde önemli bir rol oynayan malikâneler [villa] beşinci yüzyılda terk edildi. Trakya ve Illyricum'daki yüzey araştırmaları, 300 ila 900 m arasında orta derecede yüksek bölgelerdeki yeni yerleşim alanlarının ya da Antik Çağ tepe kalelerindeki yerleşim yerlerinin çoğaldığına işaret eder; bu yerleşimlerin nedeni 540'larda tekrar patlak veren güvenlik sorunuydu.[5] Argolis, Korinthia ya da Messenia gibi kıyı bölgelerindeki pek az çiftlik ayakta kalmıştır. Filistin'de benzer kırsal siteler Romalı anlamda çiftlikleri [villa] değil de daha çok tarım üretimi yapılarını oluşturur. Bütün olarak baktığımızda ise köy ve çiftlik, coğrafi ve siyasi koşullara bağlı olarak, ikisi arasında çeşitlilik gösteren denge ile kırsal alanda hâkimiyet kurmuşlardır.[6]

Doğu Akdeniz'deki Erken Bizans kentlerinin refahı meşhurdur. Bu bağlamda birkaç noktayı hatırlatmak faydalı olacaktır: zamanında dünyanın en kalabalık kenti olan Konstantinopolis en az 400.000'lik nüfusa,[7] Antakya 200.000'e, İskenderiye ve Selanik 100.000'e ulaşmıştır. Roma döneminden miras kalan şehir ağlarına Apameia, Ephesos, Kaisareia (Caesarea Maritima) ve

siècle (Paris, 2005), C. Dauphin'in verisi, *La Palestine byzantine: peuplement et population* (Oxford, 1998) ya da G. Tate, *Les campagnes de la Syrie du Nord* (Paris, 1992) ve onun özeti: *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*, I (Paris, 1989), s. 63-77. Kısa ömürlü köylerin kanıtı ve uzun vadeli refahla ilgili "miyop bakış"a dair eleştiri yazısı için bkz. Walmsley, Lefort vd., *Villages*, s. 516. Bu yalnızca Ürdün kentleri için geçerlidir.

4 Koder, *Lebensraum* ve yeniden gözden geçirilmiş Yunanca basımı, *To Vyzantio os khoros* (Thessalonike, 2005), s. 57-65; K. Randsborg, *The First Millenium* (Cambridge, 1991), s. 22-30. Daha özel olarak: J. Koder, "Climatic Change in the Fifth and Sixth Centuries?", P. Allen ve E. Jeffreys (ed.), *The Sixth Century: End or Beginning?* (Brisbane, 1996), s. 270-86.

5 A. G. Poulter, *Nicopolis and Istrum: A Roman, Late Roman and Early Byzantine City: Excavations 1985-1992* (London, 1999).

6 C. Morrisson ve J.-P. Sodini, "The Sixth-Century Economy", *EHB* I, s. 177-8; Lefort vd., *Villages*, pek çok yerde ve özellikle P.-L. Gatier, "Les villages du Proche-Orient protobyzantin", aynı eser, s. 101-19.

7 C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople, IVe-VIIe siècle* (Paris, 1985), s. 51; D. Jacoby, "La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine", *Byzantion* 31 (1961), s. 81-109 (= D. Jacoby, *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine* (London, 1975), makale I). C. Zuckerman, yaklaşık 700.000'lik çok daha yüksek bir tahmin ortaya atıyor, *Du village à l'empire: autour du registre fiscal d'Aphroditô* (Paris, 2004).

Kudüs gibi 50.000-100.000 kişilik orta büyüklükteki sayısız kent de dâhildi. Eyalet merkezlerinin nüfusu 15.000-50.000 arasında seyretmekte ve Aphrodito gibi büyük köylerde yaklaşık 5.000 kişi yaşamaktaydı.

Nitelik açısından bakıldığında ise, Roma'nın milattan sonra ikinci yüzyılda en parlak döneminde mevcut olan kamu tesisleri ve anıtsal karakterinde açık bir gerileme meydana gelmişti; bununla birlikte başkentteki ve diğer eyaletlerdeki çok sayıda arkeolojik kalıntı ve yazıtlar büyük inşaat faaliyetlerine dair kanıtlar sunar. Altıncı yüzyılda hâlâ yeni yapılar inşa ediliyordu. Buna Konstantinopolis'teki pahalıya mal olan süslemeleri ile ünlü Aziz Polyeuktos, Aziz Sergios ve Bakkhos ve Ayasofya gibi dinî yapılar da dâhildi. Eyalet kentlerinde de pek çok kilise inşa edilmişti; Arabistan ve iki Filistin'deki 160 kilise altıncı yüzyıl ila yedinci yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir. Bu yeni yapılara ayrıca kamu binaları da belli bir dereceye kadar dâhildi. Su kemerleri, sarnıçlar, hamamlar, revaklar ve agoralar hâlâ pek çok kentte muhafaza edilmiş ya da depremlerden sonra tekrar inşa edilmişti; birkaçı yeni kurulmuştu. I. Anastasios'un ve Iustinianos'un kritik bölgeleri surlarla tahkim etme programı büyük ölçekte Tuna sınırından Dıraç'ın Uzun Duvarları'na ya da Trakya'ya kadar Balkanlar'da, Afrika'da ve özellikle de mesela Rusafa, Dara ve Antakya surlarının askerî mimaride birer başyapıt olarak hâlâ kabul gördüğü Kuzey Suriye'de yürütülmüştür.[8] Ekonomik açıdan bakıldığında bu, şüphesiz refah ve gelir fazlasının bir göstergesidir. Ayasofya'ya bir milyon altın sikkeden (*solidi*) fazlası harcanmıştı; Banker Iulianus Argentarius, Ravenna'daki San Vitale'ye 26.000 *solidi* harcadı. Bu yapılar, güvenliği temin eden savunma işlerinin tersine verimsiz yatırımlar olarak düşünülebilirse de hepsi devletten ve kiliseden gelen yüksek talebi temsil ediyordu ve kentlerdeki ve kırsal bölgelerdeki pek çok işçi ve zanaatkârın geçimini sağlayan çok önemli kaynakları seferber ediyordu.

Zanaatkârlar çoğunlukla kent ekonomisinde aktiflerdi. Sardis dükkânlarında görüldüğü gibi çoğu kez aynı bölgede

8 Morrisson ve Sodini, "Sixth-Century Economy", s. 185-9; referanslarıyla W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001).

üretim ve satışı birleştiriyorlardı.[9] Mezar kitabeleri ve diğer yazıtlar mevcut olan ticari işlerin ve bunların alt kollarının çeşitliliğini belgelemektedir. İnşaat işinde duvar ustaları, heykeltıraşlar, taş kesicileri, mozaikçiler, sıvacılar, müteahhitler ve mimarlar vardı. Tekstilde dinkleme ustaları, dokumacılar ve boyacılar bulunurdu. Metal (*khrysokhooi, khalkitai*), cam ya da seramik üreticileri hem ipek, altın, gümüş tabak ya da mücevher gibi lüks eşyalar hem de alım gücü daha az müşteriler için düşük kalitede işlenmiş ve daha ucuz malzemelerden kopyalar üretiyorlardı. Seramik ustaları ayrıca kaplar (amforalar) ve tuğla ve fayans gibi yapı malzemelerini de imal ediyorlardı. Marangozluk ve en önemlisi gemi yapımı bilhassa anılmayı hak ediyor. Arkeolojik buluntular kentsel faaliyetlere dair epigrafik ve edebî kanıtları desteklemektedir: arkeolojik kazılar neticesinde Kaisareia'da (Caesarea Maritima) cam ve *opus sectile* atölyeleri, mor boya üretim dükkanları, balık havuzları ve depolama alanları, başka yerlerin yanında Sardis'te ve Caričin Grad gibi birkaç Balkan yerleşim yerlerinde ise metal ve cam atölyeleri bulunmuştur.[10]

Zanaat faaliyetleri kereste, mermer, kil ve metaller gibi imparatorlukta hâlâ bolca bulunan doğal kaynakların işletilmesine dayanmaktaydı. Kereste; Dalmaçya, Calabria, Kuzey Yunanistan, Bitinya, Pontos, Likya, Kilikya, Girit ve Kıbrıs'ın kıyıya yakın muhtelif dağlık bölgelerinde mevcuttu ve yakıt, inşaat ve gemi yapımı için temel ham maddeydi. Mermer ise Taşöz ve Marmara Adası gibi diğer adalarda, Anadolu'da Dokimeion ve Frigya ya da daha kıyı bölgelerinde, genellikle de imparatorluk ocaklarından çıkarılıyordu.[11] Maden ve mineral kaynakları eşit bir şekilde olmasa da yaygındı (Harita 4). Yazılı kaynakların analizi, dönemimiz için özellikle hukuki belgeler ve bazı arkeolojik verilerle

9 J. S. Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis* (Cambridge, Mass., 1990).

10 Bkz. A. Raban ve K. Holum (ed.), *Caesarea Maritima: A Retrospective after Two Millennia* (Leiden, 1996) ve S. Kingsley'in atıfta bulunduğu diğer kaynaklar "'Decline' in the ports of Palestine in Late Antiquity", *Recent Research in Late-Antique Urbanism* (*JRA* Suppl. Series 42) (Portsmouth, RI, 2001), s. 69-88, s. 77-83'te (J. Patrich daha az iyimser olan bir bakış açısına sahiptir ve Kaisareia'nın doruk noktasını dördüncü yüzyıl sonlarına tarihlendirir). J.-P. Sodini'nin geniş kapsamlı çalışması, "L'artisanat urbain à l'époque paléochrétienne", *Ktèma* 4 (1979), s. 71-119 ve Morrisson ile Sodini'deki diğer veriler, "Sixth-Century Economy", s. 201-4.

11 J.-P. Sodini, "Marble and Stoneworking in Byzantium", *EHB* I, s. 129-32 (haritalar ile).

tamamlanabilir.[12] Balkanlar'da gümüş, bakır ve demir, üretimin bir kısmını devlete veren özel işletmecilere ayrılırken, *comes metallorum per Illyricum* ve maden denetçisi (*procuratores metallorum*) olarak tayin ettiği şehir *decurion*ları (sonraları daha ziyade piskoposlar) Balkanlar'a yayılmış olan altın madenlerini kontrol ediyordu. Noricum, Pannonia -sırasıyla bugünkü Avusturya ve Macaristan- ve Dalmaçya'nın kaybı, beşinci-altıncı yüzyıllarda Illyricum ve Trakya madenleri ve nehirlerinin daha fazla kullanılmasına yol açmıştır.[13] Altın ayrıca Bir Umm Fawakhir'deki arkeolojik kazıların geniş tesislerin varlığını ortaya çıkardığı Orta Mısır'da ve Nubia'da da bulunuyordu.[14] Aynı zamanda zümrüt, beril, malakit ve mermer Doğu Mısır Çölündeki Mons Porphyrites'ten elde ediliyordu. Kıbrıs'ın Troodos bölgesinde çok sayıda küçük maden kampları, yukarı Vasilikos Vadisi'ndeki geniş bakır madenlerinin etrafında da çok sayıda geçici veya kalıcı kamp alanları vardı.[15] Ele aldığımız dönemde sık sık savaş sebebi de olan Armenia'nın altın kaynakları, Sasaniler ile sürekli devam eden bir anlaşmazlık konusuydu. Anadolu, günümüzde arkeolojik yüzey araştırmaları sayesinde çok iyi bilinmektedir; Antik ve Erken Orta Çağ'da maden bölgeleri Bitinya ve batıda (bakır, çinko, kurşun, gümüş ve demir), Kuzey Frigya'da (özellikle bakır), Pontos'ta (gümüşlü kurşun) ve Toros dağ silsilesinde (gümüş, kurşun ve kalay) yoğunlaşmıştı.[16]

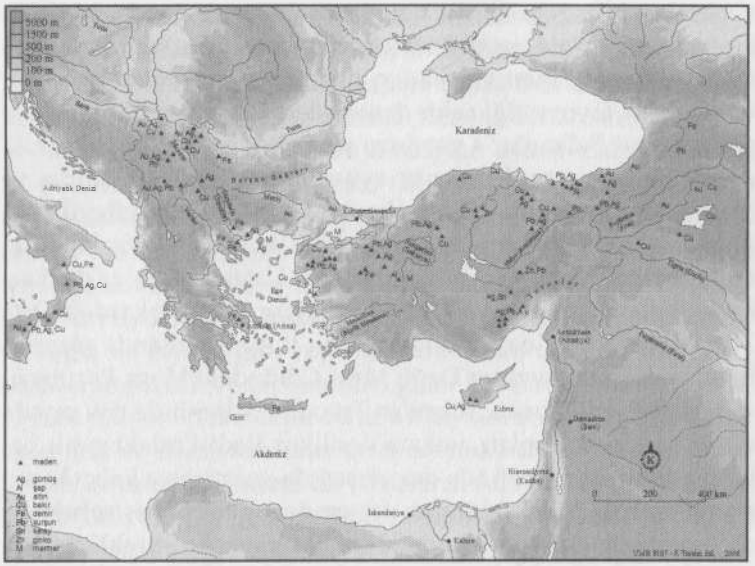
12 S. Vryonis, "The Question of the Byzantine Mines", *Speculum* 37 (1962), s. 1-17 (= S. Vryonis, *Byzantium: Its Internal History and Relations with the Muslim World* (London, 1971)), makale VI. Bkz. A. G. C. Savvides, "Observations on Mines and Quarries in the Byzantine Empire", *Ekklesiastikos Pharos* 82/2 (2000), s. 130-55.

13 Bkz. Bavant, C. Morrisson (ed.), *Le Monde byzantin*, I (Paris, 2004), s. 331-2: kendisi şu çalışmaya dayanmıştır: S. Dušanić, "Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia ve Moesia Superior", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 2. 6 (1977), s. 52-94; Ayrıca bkz. S. Dušanić, "Late Roman Mining in Illyricum: Historical Observations", B. Jovanović vd., (ed.), *Ancient Mining and Metallurgy of Southeast Europe* (Belgrade, 1995), s. 219-25 ve C. Jireček'in kıymetli eski çalışması "Archäologische Fragmente aus Bulgarien", *Archaeologisch-Epigraphische Mitt. aus Österreich-Ungarn* 10 (1886), s. 43-104, 129-209.

14 C. Meyer vd., *Bir Umm Fawakhir, Survey Project 1993: A Byzantine Gold-mining Town in Egypt* (Chicago, 2000).

15 M. Rautman, "The Villages of Byzantine Cyprus", Lefort vd., *Villages*, s. 453-63, 455.

16 B. Pitarakis, "Mines anatoliennes expoitées par les Byzantines: recherches récentes", *Rev. Num.* 153 (1998), s. 141-85.

Harita 4: Bizans madenleri, doğu ve batı

Çoğu sanayi öncesi ekonomide olduğu gibi tarım, üretimin en büyük bölümünü (Gayri Safi Millî Hasıla'nın nerdeyse üçte ikisini) oluşturuyordu. Bu dönemde tarım üretimi kişi başına büyük miktarda ekilebilir arazinin temin edilmesine bağlıydı ve bu da Mısır gibi yüksek verimli topraklar haricinde hâlâ sınırsız büyüklükteydi. Antik Çağ'da olduğu gibi sert ve yumuşak buğday Sicilya, Afrika, Mısır, Anadolu ovaları ve Trakya'da üretiliyordu. Özellikle yoksulların beslenme düzenine hâkim olan arpa, çavdar, darı, yulaf ve muhtelif bakliyat (bezelye, burçak ve mercimek) hem aile içi tüketim hem de pazar mamulleri olarak yaygındı. Buğdayın mahsulü ortalama 1:5 ila 1:7 arası oranlarda çeşitlilik gösteriyordu ve Mısır'da Nil Vadisi'nin özel şartları nedeniyle bu oran 1:10'a çıkacak kadar yüksekti. Zeytinyağı ve şarap pek çok bölgede günlük tüketim maddeleri olmasına rağmen, sırasıyla Afrika, Kuzey Suriye ya da Gazze gibi kimi bölgelerde, diğer malların yanında, öncelikli pazar ürünleriydi. Örneğin, Mısır'da kenevir veya keten gibi tekstil bitkileri yetiştiriliyordu ve çeşitli meyveler her yerde bulunmaktaydı. Aşırı

nemli olmayan, ılıman iklim şartlarında büyüyen dut ağacı, altıncı yüzyılda Suriye ve Anadolu'da ipek böceklerinin beslenmesi için kullanıldı. Prokopios'a göre[17] "Romalılar'ın ipeklerini artık Persler'den satın almamaları için" Iustinianos, ipek böcekçiliğini daha önce öğrenmiş bazı keşişlerden 550'lerde ipek böceği yumurtalarını Serinda'dan (Çin) çalmalarını istedi. Bu anlatı gerçek olsun ya da olmasın bu, o dönemde ipek böceklerini beslemek için dut ağacı yetiştiriciliğinin yaygınlaştığını gösterir (ipek endüstrisi için aşağıya bakınız).[18]

Papirüs ve yazılı belgelerin yanı sıra arkeolojik yüzey araştırmaları ve kazılardan elde edilen materyallerin paleobotanik inceleme neticeleri kırsal üretim çeşitliliğini ana hatları ile göstermemizi mümkün kılıyor.

VII. Konstantinos'un (913–59) bir Erken Bizans kaynağına istinaden ısmarladığı *Geoponika*, altıncı yüzyıldaki zirai uygulamaları anlatır ve kentsel tüketim için büyük şehirlerin etrafında yetiştirilen taze sebzeler de dâhil olmak üzere mahsul çeşitliliğini gösterir. Tarım araç gereçleri oldukça ilkel görünse de aslında toprağı ters yüz etmekte kullanılan asimetrik pulluk demirli kara saban (*arotron*), tırmık (*lisgari*), iki dişli çatal çapa (*dikelli*) ve hasat kaldırmada tırpan yerine kullanılan orak (*drepanon*) Akdeniz şartlarına, yani kırılgan ve genelde daha ince olan topraklara, uyarlanmıştı.[19] Su değirmeni kullanımı altıncı yüzyılda yaygınlaşmıştır. Değirmenlerin dikey çarkları yatay olanlardan daha kullanışlıydı ve bunlar bir zamanlar düşünüldüğü gibi daha sonradan Batı Orta Çağı'nda ortaya çıkmış bir yenilik değildi. Bu nedenle mesela taş ocakçılığında, sulamada, şarap ve yağ

17 Procopius, *Wars*, VIII.17.1-8.

18 Diğer çalışmaları ile ilgili olarak: A. Muthesius, "Essential Processes, Looms, and Technical Aspects of Production of Silk Textiles", *EHB* I, s. 50-1. R. S. Lopez, "The Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum* 20 (1945), s. 1-42; şurada tekrar basıldı: R. S. Lopez, *Byzantium and the World Around it* (London, 1978), makale III. Sonraki çalışmalara rağmen bu makalenin hâlâ öncelikli olarak okuması zorunludur.

19 A. Bryer, "The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools", *EHB* I, s. 101-103. Alıntı için bkz. M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle: propriété et exploitation du sol* (Paris, 1992), ve J. Lefort, "The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries", *EHB* I, s. 232-6. Çoğunlukla onuncu-on birinci yüzyıl arkeolojik kanıtları için: B. Pitarakis, "Objects métalliques dans le village médiéval", Lefort ve vd., *Villages*, s. 247-65. Akdeniz ve Akdeniz dışı bağlamda geniş kapsamlı bir değerlendirme için bkz. F. Sigaut, "L'évolution des techniques", M. Barcelò ve F. Sigaut (ed.), *The Making of Feudal Agricultures* (*TRW*, 14) (Leiden, 2004), s. 1-31. Ayrıca aşağıda Bölüm IV'e bkz. s. 116 vd.

üretiminde kullanılan Bizans tekniklerinin yetkinliği azımsanmamalıdır: kaldıraçlı denge ağırlıkları ile yağ presleri ve ezme taşları Pontos, Bitinya, Frigya, Karya ve Judaea'da bulunmuştur. Ancak üretim çoğunlukla küçük ölçekte gerçekleştiriliyordu ve Roma döneminin sayısı zaten çok az olan yoğun üretim tesisleri bu dönemde mevcut değildi.

Hayvancılık önemliydi ve platolar ya da dağlık alanlarda yaygındı. Meralar da, bilhassa öküz, keçi, koyun, domuz ve kümes hayvanlarına ait kemik kalıntılarının arkeozoolojik incelenmesi ve ahır izlerinden de anlaşılacağı üzere, hayvan otlatmaya mahsus etrafı çevrili köy arazilerinde veya yakınlardaki ağaçlıklı bölgelerde oluşturulmuştu.

Toprak sahipliği modeli anlaması kolay bir modeldi ve burada devlet, büyük ve daha küçük toprak sahipleri ve köylülerin birbiriyle etkileşim içinde bulunduğu ancak mülklerin çoğunlukla taksim edildiği ve büyük toprak sahipliğinin istisnai olduğu bir sistemdi. Devlet ve kilisenin sahip olduğu büyük mal varlıkları, imparatorluk arazilerinden, el konulmuş topraklardan ya da sırasıyla imparatorluk ve özel bağışlardan tedarik ediliyordu. İmparatorluk mülkleri *domus divinae*'a (imparatorluk arazileri) bağlı özel yöneticiler tarafından işletiliyordu. Bu yöneticiler Kapadokya ve Doğu Anadolu'da etkiliydiler ve Mısır papirüslerinde de kendilerinden bahsedilir. Senatör ailelelerin mal varlıkları Doğu'da, daha önceleri Batı'da sahip olduklarından daha küçüktü, ancak Apion'ların ibretlik arazileri yalnızca Antaeopolis bölgesinde 31.000 hektara kadar çıkıyordu. Papirüsleri kullanarak Mısır'ın Aphrodito köyündeki mülkiyet dağılımını analiz edebiliyoruz: bir malikâne, toplam toprak miktarının 3/5'ine sahip olurken, geriye kalan 2/5'lik kısım kent sakinleri (*astika*: vergi mükelleflerinin % 25'i; bunların arasında bir manastır toprağın 1/3'üne sahipti) ve köylüler (vergi mükelleflerinin % 75'i) arasında bölünmüştü. Kentli toprak sahipleri arasındaki eşitsizlik köylülerinkine kıyasla daha yüksekti. Altıncı yüzyıl başlarında küçük toprak sahipleri arasında hâlâ "geniş tabanlı bir mülk sahipliği" mevcuttu ve "çoğu toprak sahibi, bir aileyi geçindirecek kadar toprağa malik olup kamu yükümlülüklerini

üstlenebilen orta sınıf geniş bir grup vardı".[20] Büyük toprak sahipleri, ekinlerini gelecek teslimat için satan köylülere borç para vererek tarımsal üretim fazlalığının bir bölümüne el koyabiliyorlardı. Ancak küçük toprak sahiplerinin ekonomik bağımsızlığı, kiracılar ile yapılan ortakçılık sözleşmeleri ve vergilerin ağırlığı hâlâ çokça tartışılan konulardandır[21] ve burada topraksız köylülerin oranı ile gelir dağılımındaki eşitsizliği tahmin etmenin de bir yolu bulunmamaktadır.

Aynı mali dokümanlar büyük şehirlerde olduğu gibi loncalar hâlinde gruplanmış köy zanaatkârlarını da kaydeder: marangozlar, fırıncılar, çırpıcılar, mezarcılar, terziler, kayıkçılar ve demirciler. Zanaatkârlar ayrıca büyük topraklarda da istihdam ediliyordu. Arkeoloji, epigrafi, papirüs, azizlerin hayatları ve Talmud kaynakları köylerde çalışan serbest seyyar satıcılar, zanaatkârlar ve işçilerin özellikle inşaat, madenî eşya, cam ve seramik üretimi gibi zanaatlarla ilgilendiklerine dair kanıt sunmaktadırlar.[22]

Şehir ve kır ekonomisinin aktörleri kompleks mübadele ilişkilerinde bulunmuşlardır; biz şimdi en önemli aktör olan devletten başlayarak bunları inceleyeceğiz. Devlet sadece, sayısız araziler, madenler (*metalla*), taş ocakları ve atölyelerde (tekstil dokumasına yönelik: *gynaecea*, *lyniphia* ya da boyamaya yönelik olanlar: *baphia*; silah fabrikaları: *fabricae*) üretici konumunda olmakla kalmayıp ayrıca üzerinde tam veya kısmi tekel kurduğu ipek, murex (mor boya), şap ve tuz gibi hassas ürünlerin de ticaretini kontrol ediyordu.[23] *Annona* sistemi sayesinde devlet, tica-

20 R. Bagnall, "Landholding in Late Roman Egypt: The Distribution of Wealth", *JRS* 82 (1992), s. 285-96, şurada tekrar basıldı: R. Bagnall, *Later Roman Egypt: Society, Religion, Economy and Administration* (Aldershot, 2003), makale. XII. Aphrodito için, kadastrodan elde edilen veriler, Zuckerman'ın mali kaydı *Du village à l'empire*'den alınanlarla kıyaslanır.

21 J. Banaji, *Agrarian Change in Late Antiquity: Gold, Labour and Aristocratic Dominance* (Oxford, 2002) ve D. Kehoe'nin eleştirel bir değerlendirmesi, *JRA* 16 (2003), s. 711-21; A. K. Bowman ve E. Rogan, (ed.), *Agriculture in Egypt from Pharaonic to Modern Times*, R. Bagnall şurada değerlendirmesini yazdı: "Egyptian Agriculture in Historical Perspective", *JRA* 13 (2000), s. 707-11.

22 Örneğin bkz. R. Bagnal, "Village and City: Geographies of Power i n Byzantine Egypt", Lefort vd., *Villages*, s. 553-65; F. R. Trombley, "Town and Territory in Late Roman Anatolia", L. Lavan, ed., *Recent Research in Late-Antique Urbanism* (Portsmouth, R.I., 2001), s. 217-32.

23 A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey* (Oxford, 1964), s. 834-7; R. Delmaire, *Largesses sacrées et* res private: *l'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle* (Rome: École française de Rome, 1989), s. 443-525.

rette başat bir rol oynuyor ve madenî paranın yanı sıra kredi ve bankacılık işlemlerini de düzenliyordu. Devletin Erken Bizans ekonomisi ve ticaretine etkisinin ve katılımının değerlendirilmesi çok tartışılan bir konudur: "primitivistler" (substantivistler) hem kırsal sektörde geniş ölçüde kendine yeterlilik hem de toplu taşımaya "bağlı" sınırlı ticari alım satım ile birlikte devlete muazzam bir ağırlık isnat ederler. Tamamen ticaret bazlı bir ekonomiden bahsetmek anakronistik olurdu; imparatorluğun dört bir yanındaki kentsel ve kırsal alanlarda yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen seramik ve paralar ile hukuki ve diğer yazılı kaynaklar (bunlar genellikle yüksek düzeydeki mübadelelere ağırlık verirler) birleştirildiğinde daha dengeli bir görüş ortaya çıkar ve bu da önemli şahsi mübadelelere işaret eder.[24]

Altıncı yüzyılda *annona* bir yandan (günümüzde genellikle askerlere nakit para olarak verilir ve maaşlarının bir bölümünü oluşturur) askerlere dağıtılan ordu tayınından, diğer yandan da *annona civica*'dan oluşuyordu: başkentte ve diğer birkaç şehirde dağıtılması için ayrılan ürünler (Konstantinopolis'te buğday ya da ekmek, zeytinyağı, şarap, domuz yağı ve bakliyat). Böylece hükümet "ekmek sıkıntısı ve akabinde meydana gelecek isyanların ortaya çıkmaması" için önlem almaya çalışsa da tüm Konstantinopolisliler bu yardımdan faydalanamıyordu. Ücretsiz dağıtılan gıdalar 390'dan önce başkentte evlere bitişik şekilde inşa edilmiş *panes aedium* ile desteklenen ve hane başına kişi sayısına göre verilen istihkak olarak toplam 80.000 "politik ekmek" ile sınırlandırılmıştı. Muhtemelen devletin belirlediği fiyatla satılan buğdayı kullanan 120 küçük özel fırına karşılık yalnızca 21 tane büyük (*pammegetheis*) halk fırınının olması nüfusun yalnızca yaklaşık 120.000 kişilik bir bölümünün umumi ekmek dağıtımından faydalandığını göstermektedir. *Arca frumentaria*[25] kıtlık zamanlarında buğdayı makul fiyattan satarak dengeleyici bir ofis rolü oynuyordu. Yıllık vergi olarak gönderilen Mısır buğdayının ithalat miktarı (nakliye ve depolama kayıpları nedeniyle 234.000

24 J.-M. Carrié, "Les échanges commerciaux de l'État antique tardif", *Économie antique: Les Échanges dans l'Antiquité: le rôle de l'État* (Saint-Bertrand-de-Comminges, 1994), s. 175-211 (daha önceki literatüre referanslar ile). S. Kingsley, "The Economic Impact of the Palestinian Wine Trade in Late Antiquity", S. Kingsley ve M. Decker (ed.), *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity* (Oxford, 2001), s. 44-68.

25 Tahıl satın almak için ayrılan şehir fonu.

tondan yaklaşık 175.000'e düşen *embole*) Konstantinopolis nüfusunun birçok kez yeniden hesaplanmasına neden olmuştur.[26]

Mısır ve başkent arasında yapılan böylesi büyük nakliyeler için 3 seferde neredeyse 500 gemi gerekiyordu. Iustinianos zamanına kadar bu iş, özel olarak tahsis edilmiş arazilerin toprak vergisi ve dolaylı vergilerden (*vectigalia*) muaf tutulmuş gemi sahipleri (*naukleroi*) loncasına emanet edilirdi. Daha sonra taşıma işi devlet kargosu ile beraber diğer malları da taşıyan ücretli nakliyecilere aktarıldı.[27] Uzun mesafeli ticaret açıkça yalnızca devletin ya da kendi mallarını pazarlara sevk eden büyük toprak sahiplerinin işi değildi. Farklı statülerden pek çok bağımsız tüccar karmaşık bir güzergâh boyunca seyahat ediyordu. Son on yıllarda tasnifi ve tarihlendirilmeleri sürekli olarak ilerleme kaydeden seramik ve madenî eşya buluntuları, Akdeniz ticaretinin daha gerçekçi ve daha olumlu yeni görünümüne katkı sağlamıştır. Beşinci yüzyılda Konstantinopolis'in gelişmesi ve Batı İmparatorluğu'nun çökmesi üzerine ticaretin doğuya doğru "yeniden yönelmesi" aşikârdır. Ana deniz rotası, buğday sevkiyatını Mısır'dan Konstantinopolis'e Kıbrıs, Likya sahili, İstanköy, Bozcaada ve Abydos üzerinden getiren *annona* yoluydu. İkinci bir rota başkenti İtalya, Sicilya ve Afrika'ya bağlıyordu. Iustinianos'un yeniden fetihleri bu güzergâhı tekrar canlandırdı; aslında daha önce de Vandallar ya da Ostrogotlar bu ticareti kesintiye uğratmamışlardı zira Antik Çağ ve Orta Çağ şartlarında, uzun süren ya da geçici askerî çatışmalar asla ticari alışverişi bütünüyle durdurmazdı. Uğrak gemi limanları, Afrika Kırmızı Astarlı Seramik buluntularının ithalat izlerini gösterdiği bölgeyi, Mora'yı çevrelemektedir.

"*Annona* olmayan", özel ticaretin kanıtı Konstantinopolis'e uğramadan geçen doğrudan rotalarının varlığıdır. Bu ticaret ro-

26 Jones, *The Later Roman Empire*, s. 696-8; G. Dagron, *Naissance d'une capitale, Constantinople et ses institutions de 330 à 451* (Paris, 1974), s. 530-41; J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine: problème des subsistances* (Rome, 1990). Durliat gibi C. Zuckerman temel olarak kamu buğday ticareti ve taşımacılığı fikrini destekler bkz. (*Du village à l'empire*, s. 194-206). J.-M. Carrié, "L'institution annonaire de la première à la deuxième Rome: continuité et innovation", B. Marin ve C. Virlouvet (ed.), *Nourrir les cités de Méditerranée: antiquité-temps modernes* (Paris, 2003), s. 153-212 (referanslar ile).

27 M. McCormick, "Bateaux de vie, bateaux de mort, maladie, commerce, transports annonaires et le passage économique du Bas-Empire au Moyen Âge", *Morfologie sociali e culturali in Europa fra tarda antichità e alto medioevo* (Settimane 45) (Spoleto, 1998), s. 35-122, s. 68-93'te.

taları Girit üzerinden Afrika'yı Suriye-Filistin'e bağlar. Filistin amfora buluntularıyla (LRA I ve IV) haritası çıkarılan Gazze ya da diğer doğu mamulü (Laodikya) şarapların ihracatı Kıbrıs'a, tüm Ege'ye, Kırım ve Tuna'ya, İtalya ve Güney Galya'ya, hatta daha kuzeye, İngiltere'nin güneybatı kıyılarına ulaşmıştır.[28] Foça'da ve yakınlarındaki kıyı atölyelerinde üretilen Foça seramiği (Geç Roma C), altıncı yüzyılda özellikle doğuda giderek daha fazla Afrika mamulleri ile rekabete girişmeye başlamıştı: günümüzde dahi İspanya ve Britanya'dan Kızıldeniz ve Karadeniz'e kadar, hatta "kılcal" dağıtım yoluyla eriştiği Anadolu, Yunanistan ve doğunun iç kesimlerde bile çok sayıda örneği bulunabilir.[29] Suriye ve Filistin'de yerel kumlardan üretilen camın izi daha zor sürülebilir ancak analizler camın işlendiği ve pazarlandığı Batı'ya hurda cam olarak ihraç edildiğini gösterir. Pek çok doğu ve Bizans mamulü porselen eşya Galya'ya ve ötesine hâlâ ihraç ediliyordu. Seramik, para ve yazılı metinlerden toplanmış kanıtlar sayesinde, Merovenjler dönemindeki Suriyeli tüccarların (*Syri*: Suriye'den ya da diğer eyaletlerden gelen Bizanslı tüccarlar da bu tanıma dâhildir) konumlarını haritalandırabiliyoruz.[30] Bu, Aziz Hieronymus'un tasvirini akla getirir:

> Suriyelilerin ticaret yapmak için doğuştan gelen bir arzuları vardır; Suriyeliler dünyanın her yerine para arzusuyla gider... Sur'un iş adamları... damasko, mor ve kareli esvapların ticareti yaparlar; Suriyeliler ayrıca keten, ipek ve pamuk ticaretlerine de yatırım yaparlar (*polymita, purpuram et scutulata mercantur: byssum quoque sericum, et chodchod proponunt*). (Ezechiel içinde 27:15, 16; *PL* 25, 255 B-C)

28 Kingsley ve Decker, *Economy and Exchange*, s. 44-68; S. Kingsley, "Late Antique Trade: Research Methodologies and Field Practices", L. Lavan ve W. Bowden (ed.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology* (Late Antique Archaeology I) (Leiden-Boston, 2003), s. 113-38; D. Piéri, *Le commerce du vin oriental à l'époque byzantine (VIe-VIIe siècles): le témoignage des amphores en Gaule* (Beyrouth, 2005).

29 C. Abadie-Reynal, "Céramique et commerce dans le bassin égéen du IVe au VII siècle", *Hommes et richesses*, I, s. 143-60; C. Panella, "Gli scambi nel Mediterraneo Occidentale dal iv al vii secolo", aynı eserde, s. 129-60 vd., "Merci e scambi nel Mediteraneo tardoantico", A. Momigliano ve A. Schiavone (ed.), *Storia di Roma*, vol. 3, *L'età tardoantica*, bölüm 2, *I luoghi e le culture*, ed. by A. Carandini, L. Cracco-Ruggini ve A. Giardina (Turin, 1988), s. 613-97; J.-P. Sodini, "Productions et échanges dans le monde protobyzantin (Ive-VIIe s.): le cas de la céramique", K. Belke vd., (ed.), *Byzanz als Raum: zu Methoden und Inhalten der histrorischen Geographie des oestlichen Mittelmeerraumes* (Vienna, 2000), s. 181-208.

30 Bkz. R. Hodges ve D. Whitehouse, *Mahomet, Charlemagne et les origines de l'Europe* (Paris, 1996), s. 78-80, fig. 29.

İyi ağartılmış cam Uzak Doğuya kadar ulaştı ve Çin'de de kendine yer buldu. Kumaş ya da baharat gibi fiziksel kalıntıları günümüzde neredeyse mevcut olmayan diğer mallar Uzak Doğu ile yapılan uzak mesafeli ticareti güçlendirdi: ham ipek, inciler, baharatlar ve mücevherler Hindistan ve Çin'den ithal ediliyordu ve imparatorluğa ya Arabistan ve kervan yolları üzerinden Suriye'ye, ya da altıncı yüzyılda Clysma ve Adoulis'in hâlâ gelişmeye devam ettiği Kızıl Deniz'den Mısır'a ulaşıyordu. Cosmas Indicopleutes (Hintli denizci) tarafından aktarılan, Tüccar Sopatros'tan ve Taprobana Kralı (Seylan) önünde Sasani rakibi ile mücadelesinden bahseden meşhur anlatı, Güney Hindistan sahilleri ve Sri Lanka'daki sikke ve seramik buluntuları ile dolaylı olarak doğrulanabilir.[31]

Uzun mesafe ticareti esasen deniz üzerinden yapılırdı ve buğdayın kolayca gemilere nakledildiği Mısır'da Nil üzerinden, ya da erzak veya malzemelerin Pannonia'ya kadar Bizans garnizonlarına gönderildiği kuzey sınırında Tuna üzerinden yapılan nehir taşımacılığı ile destekleniyordu. Meriç ya da Kızılırmak ve Pontos bölgesindeki Yeşilırmak ve Çoruh gibi bazı küçük nehirler uzunlukları sayesinde gemi trafiğine uygundu ve bölgesel ticaret için kullanılırlardı. Kara ticareti çok daha masraflı ve yavaştı ancak bütün mevsimlerde bile faal ve daha az riskliydi; uzun mesafelerde kara ticareti genellikle pahalı ve yüksek kâr getiren mallara ayrılmıştı.[32] Bununla birlikte kara ticareti bölgesel ve yerel ticarette büyük bir rol oynuyordu ve 6-9 metre genişliğindeki Roma yolları ve köprülerinin sürekli bakımının yapılması da kara yollarının kullanımını kolaylaştırmıştır. Bu ağa; Balkanlar'ı Morava-Vardar (Axios) vadilerinden geçen "İmparatorluk rotası", Draç'tan Selanik'e kadar Via Egnatia, Antakya veya Armenia ile yukarı Fırat sınırına giden Anadolu'daki yollar dâhildi.[33] Bu yollar her ne kadar çoğunlukla askerî ve idari amaçlar için kurulmuş olsa da aynı zamanda bölgesel alışveriş için de hizmet veriyordu. Eşyalar, yükleri gidilecek mesafeye

31 W. Wolska-Conus (ed.), *Topographie chrétienne* (Sources Chrétiennes 197), III (Paris, 1967), s. 350-1. R. Walburg, "Antike Münzen aus Sri Lanka/Ceylon", M. R.-Alföldi (ed.), *Studien zu Fundmünzen der Antike*, 3 (Berlin, 1985), s. 27-260.

32 Jones, *Later Roman Empire*, s. 840-1.

33 A. Avramea, "Land and Sea Communications", *EHB* I, s. 57-90.

bağlı olarak değişen, muhtelif öküz veya at arabaları ve eşek, katır, deve gibi çeşitli yük hayvanlarıyla taşınıyordu.[34]

Yerel alışveriş birkaç bin kişilik, nispeten büyük kırsal yerleşim alanlarını (*komai*) kapsar ve en fazla bir günlük yürüyüş mesafesindeki bölgelerden gelen eşyaların satıldığı küçük merkezî noktalarından müteşekkildi. Bu noktalar birkaç yüz kişilik sayıca az küçük köye hizmet eden kırsal pazarlardı. Yerel ve daha uzak bölgeler arası alışveriş, toplu hâlde, Kıbrıs ve Filistin gibi pek çok bölgede gittikçe daha çok araştırılmaktadır.[35] Bu bölümde kentler, konumuzu daha açık anlatmak amacıyla kırsaldan ayrılmıştır. Kent ve kırsal kesim aslında çift yönlü ilişkilerle birbiriyle derinlemesine iç içe geçmiştir ancak bu ilişki önceki araştırmalarda vurgulandığının tersine tam olarak asalak bir ilişkisi değildi. Örneğin, İskenderiye üzerine yapılan son çalışmalar *megalopolis,* yakın hinterlandı (*chora* ve Mareotis) ve çok daha uzak yerler arasındaki çok yönlü ilişki ile iki yönlü mal ve hizmet akışını göstermektedir.[36] Konstantinopolis de muhtelif hinterlandları ve imparatorluğun geri kalanıyla aynı tür karşılıklı bağımlılığa sahipti.[37]

Tüm ticari işlemler (1 *litra*dan 100 *litrai*ye, yani 72 ila 7.200 adet altın sikkenin mühürlü torbalarda taşındığı) *solidus*tan ve bunun 1/2'lik ve 1/3'lük küsuratından, bakır sikkeye (*follis*), hatta birkaçı ile ancak bir somun ekmek veya bir avuç bakliyatın alınabildiği daha düşük değerdeki küçücük *nummus*a kadar çeşitlilik gösteren ve farklı değerlerdeki harcamalarda ödeme aracı olarak işlem gören, çok iyi düzenlenmiş bir para sisteminde[38] yürütülüyordu.

Elimizdeki metinler ve sikke buluntuları Bizans ekonomisinin yüksek düzeyde parasallaştığına işaret etmektedir. Kentler ve daha küçük kasabaların yanı sıra son zamanlarda incelenen kırsal bölgelerde de nüfuslarıyla orantılı olarak sikkeler bu-

34 McCormick, *Origins*, s. 76-7.

35 M. Rautman, "Rural Society and Economy in Late Roman Cyprus", T. S. Burns ve J. W. Eadie, *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity* (East Lansing, MI, 2001), s. 241-62.

36 C. Haas, "Alexandria and Mareotis Region", Burns ve Eadie, *Urban centers*, s. 47-62.

37 G. Dagron and C. Mango (ed.), *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot, 1995).

38 C. Morrisson, "Monnaie et prix du Ve au VIIe siècle", *Hommes et richesses* I, s. 239-60 ve Morrisson ve Sodini, "Sixth-Century Economy", s. 212 vd., (temel çalışmalara referanslar mevcuttur).

lunmuştur. Bu kaynaklar ayrıca altıncı yüzyıl başlarında bazı bölgelerdeki kırsal alanlarda yeni piyasaya sürülen paraların artan bir şekilde yayıldığına işaret eder ki bu da tarımsal fazlalığın ticarileştirilmesindeki artışı gösterir.[39] Bankacılık, devletin kontrol ettiği ve koruduğu faiz karşılığı borç para verenlerin ve sarrafların elindeydi. Borç verme işlemi ve faiz oranları yasal olarak düzenlenmişti: borç alanın statü ve mesleğine bağlı olarak deniz kredileri için yüzde 12 ve diğer krediler için yüzde 4 ila 8 arasında değişen faiz oranları söz konusuydu. Genellikle ortaklıklar hâlinde hareket eden İskenderiyeli bankerler kayda değer bir güce sahip olabiliyorlardı. Bankerler tazminata dayalı yazılı havalelerin düzenlenmesinin yanı sıra epey büyük miktarda -hatta tonlarca- paranın fiziki transferini de idare ediyor, bakır paranın halka dağıtılması meselesinde ve altın ile bakır arası takaslarda aracı oluyorlardı.[40] Artık hiç şüphe yok ki Bizans, beşinci yüzyılda Batı'nın gerileyişi nedeniyle niceliği düşmüşse de altıncı yüzyıl ticareti ve alışverişinde hâlâ Erken Roma İmparatorluğu ile mukayese edilebilirdi. Ama gerileme ve kriz çok yakında Doğu'yu da vuracaktı.

"GERİLEME", KRİZ VE EKONOMİDEKİ DÖNÜŞÜM (550'LER - SEKİZİNCİ YÜZYIL BAŞLARI)

541/2'de patlak veren ve 558, 573/4'tekiler başta olmak üzere döngüsel olarak geri gelen Büyük Veba[41] ve onun sekizinci yüzyıl başına kadar giderek daha uzun aralıklarla devam eden dalgaları Bizans iktisat tarihinde şüphesiz ki bir dönüm noktasıdır. Hastalığa yakalananlar herhangi bir bağışıklık geliştiremedikleri için hastalıktan sonra hayatta kalsalar bile zayıf düşüyorlardı ve salgın tüm yaş gruplarını etkilemekteydi; bu dönemde veba sebebiyle nüfusun yüzde 30 kadar azaldığı düşünülebilir. Veba,

39 Şurada bir araya getirilmiş muhtelif yazılar için bkz. Lefort vd., *Villages*.

40 S. J. B. Barnish, "The Wealth of Julianus Argentarius: Late Antique Banking and the Mediterranean Economy", *Byzantion*, 55 (1985), s. 5-38; Bangal, *Egypt*, s. 74-8 ve *Topoi* 6 (1996), s. 333-49'daki Gascou'nun eleştiri yazısı. Altın ve bakır paralar için bkz. Zuckerman, *Du village à l'Empire*, s. 57-114.

41 D. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire* (Aldershot, 2004) (referanslar ile); aynı yazar, "The Justinianic Plague Revisited", *BMGS* 24 (2000), s. 256-76. Bu kitabın tamamlanmasından sonra yayımlanmış olan, 2001 yılında Roma'daki bir konferansta sunulan bildiriler: *The Justinianic Plague: the Non-Literary Evidence*, ed. L. K. Little.

içerisinde gıda ambarı olan gemilerde yaşayan fareler aracılığıyla yayılıyordu ve böylece bir yıl sonra Batı'yı da vurdu. Salgın, kentleri köylerden ama köylüleri de göçebelerden daha fazla etkiledi; bu yüzden de şehirleşmeyi geriletti. Bu salgın, Avarlar ve Slavların gittikçe daha fazla Balkanlar'ın içlerine nüfuz ettikleri dönemde meydana gelen çiçek hastalığı gibi başka hastalıklar, çok sayıda yıkıcı deprem, uzun süren savaşlar (İtalya'da 535-55'deki "Got" savaşı, Sasaniler ile 540-5, 572-91 ve 605-28 yıllarındaki savaşlar) ve 636 yılı itibarıyla başlayan Arap fütuhatı gibi hadiselerle aynı zamanda vuku bulmuştu. Bu sebeple tek başına veba "felaketi" değil, sayılan faktörlerin hepsinin bir araya gelmesi, daha sonraki dönemde meydana gelecek olan Kara Ölüm'den [1347-49] sonra gözlemlenen 100-130 yıllık normal bir süre zarfında Avrupa'nın toparlanmasının aksine, Bizans'ın toparlanmasına mâni olmuştur. 530'larda başlayan soğuk ve kuru kışların kötü hasatlara yol açtığı ve bir "toz örtüsü" hadisesinin şiddetli kuraklığa neden olduğu iklim bozulması, muhtemelen nüfusu zayıflatarak hastalığın yayılmasına katkıda bulunmuştur. Göller ile iç denizlerin seviyesindeki çeşitlilikler ve artan alüvyon çökeltileri bu iklim hadisesinin kanıtları olarak kabul edilmiştir. Fakat altıncı yüzyılın sonları ve yedinci yüzyıl başlarından itibaren ağaçlık ve çalılık alanların genişlemesine yol açan bu süreçte, antropojenik etki de ayrıca önemli bir unsurdu.[42]

Genel yoksullaşma işaretleri bu bağlamda değerlendirilmelidir. Bazı bölgesel farklılıklar olsa da Illirycum ve Trakya daha erken etkilenmiştir; adalarda veya Levant'ta kamu yapıları ve tesisleri hâlâ korunuyor ya da yenileri inşa ediliyorken, şehirlerin işgal ettiği alanlar giderek küçülmüştür. İnsanların yaşadıkları yerler eski eserlerin farklı amaçlar için yeniden kullanımı ve gasp ve yağma ile zarar görmekteydi. Antik anıtlar, barınma ya da endüstriyel amaçlarla kullanılmıştır: kiliselere ya da tiyatrolara yağ presleri ya da kireç fırınları kurulmuş, mezbahalar, metal ve cam atölyeleri, örneğin Leptiminus ve Kartaca'da olduğu gibi, hamamlara yerleştirilmiştir. Anıtların yıkıntıları

42 D. Stathakopoulos, "Reconstructing the Climate of the Byzantine World: State of the Question and Case Studies", J. Laszlovszky ve P. Szabó (ed.), *People and Nature in Historical Perspective* (Budapest, 2003), s. 247-61. Geyer'in antropojenik unsurlar üzerindeki ısrarı (*EHB* I, s. 44) A. Dunn tarafından sorgulanmıştır (*EHB*'nin eleştirisi, *Speculum* 80/2 (2005), s. 616-21).

daha küçük merkezlerin etrafına duvar inşa etmek için kullanılmıştır.[43] Eski evler atölyelere dönüştürülmüş ya da daha küçük ve sefil meskenlere taksim edilmiştir.[44] Kentlerde ikamet eden orta sınıf arazi sahipleri 550'lerde vergi oranlarının artışıyla giderek baskı altına girmişlerdi.[45] Dükkânların kamu alanlarını işgal etmesi ise antik kentin dönüşümünü karakterize eder. Bazıları tarafından "şehirsizleşme" olarak adlandırılan bu "Geç Geç" antik kentin böyle ani değişimi ve kırsallaşması yedinci yüzyıl başına tarihlendirilse ve öncelikli sebebinin Anadolu'nun[46] Sasaniler tarafından işgal edilmesi olduğundan bahsedilse de bu durumun belirtileri Sardis'te bile daha erken tarihlerde gözlemlenebilmektedir.

Yoksullaşma kırsal alanda da açıkça bellidir. İnşaat işleri kitlesel biçimde kesme taştan kuru taşa ya da ahşaba, kerpice, moloza ve kerpiç tuğlaya büsbütün geçmiştir. Ahşaptan kalaslar ya da çatı kaplamada kullanılan sazlar, kiremitlere tercih edilmiş ve dövülmüş taban taş tabanın yerini almıştır. Dönüşüm daha önceleri, Gotların dördüncü yüzyılda yerleşmesinden sonra bir daha toparlanamayan Balkanlar'da meydana gelmişti; devam eden güvensizlik ortamı ovalardaki köylerin terk edilip daha yüksek yerlere yerleşilmesine ve kırsal alanların parasallaşmasında çarpıcı bir gerilemeye sebep olmuştur.[47] Yerleşim sayısındaki genel bir düşüşün 650 yılından itibaren Anadolu, Kıbrıs ve Kuzey Suriye gibi pek çok bölgede meydana geldiği düşünülür. Calabria gibi diğer bölgelerde tepelerde ve güvenli bölgelerdeki köylerin 550'lerde başlayan gelişimi tarımsal ürünlerin Roma'ya ihracının yanı sıra zanaat faaliyetlerinin de sürdürülmesine yardım etmiştir.

43 Bu genel dönüşümün başka sayısız örnekleri arasında (Ch. Bouras, "Aspects of the Byzantine City, Eight-Fifteenth Centuries", *EHB* 2, s. 497-528'deki referanslar) Korinthos (G. D. R. Sanders, *EHB* 2, s. 648), Sardis (C. Foss ve J. A. Scott, *EHB* 2, s. 615-22) ve Anemourion (J. Russell, *EHB* 1, s. 221-8).

44 J.-P. Sodini, "Archaeology and Late Antique Social Structure", Lavan ve Bowden, *Theory and Practice* (Leiden, 2003), s. 25-26.

45 Zuckerman, *Du village à l'Empire*, s. 215-19.

46 Ufuk açıcı bir makale için bkz. Clive Foss, "The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity", *The English Historical Review* 90/357 (Oct., 1975), s. 721-47 ve aynı yazarın diğer çalışmaları.

47 Agathias 558 yılı kadar erken bir tarihte Moesia'nın ve Scythia Minor'un *terk edilmiş köyleri*nden bahseder. A. Poulter, "Cataclysm on the Lower Danube: The Destruction of a Complex Roman Landscape", N. Christie (ed.), *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Aldershot, 2004), s. 223-53. Kırsal bölgelerdeki parasallaşmanın gerileyişi: E. Oberländer-Târnoveanu, Lefort vd., *Villages*, s. 382-3.

Demografik ve savaşın yol açtığı gerileyiş (halka ücretsiz buğday dağıtımına 618'de ara verilmiş ve bir daha da devam etmemiştir) kent pazarlarında her seviyeden ticaretin küçülmesine sebep olmuştur. Uzun mesafe ticaretindeki gerileyiş birkaç belirtinin bir araya toplanmasından anlaşılabilir. Yedinci yüzyıldaki gemi batıklarının[48] sayısı, altıncı yüzyıldakilerin yarısından azdır ve sekizinci yüzyılda ise yalnızca on tanedir. Çoğu gemi, tıpkı 20 metrelik Dor D ya da neredeyse 800 amfora taşıyan 21 metre uzunluğunda ve 50 ton kapasiteli Yassıada gemisi gibi orta büyüklükteydiler. Gemi yapım tekniğinde ise, Roma zamanlarındakinden daha az maliyetli ve daha kısa mesafeler için uygun olan orta çağ iskeletine (ilk olarak postaların (kaburga) monte edildiği ve borda kaplamalarının daha gevşek bir şekilde birleştirildiği) geçilmiştir.

Afrika sofra takımı seramik buluntularının sayısı önemli ölçüde azalırken takımların dağılımı, zengin birkaç müşterinin kaldığı seçkin merkezler ya da kıyı bölgeleri ile gittikçe daha fazla sınırlandırılmıştır.[49] Bununla birlikte küçülme tam bir duraklama demek değildi; Marsilya'daki arkeolojik kazılarda bulunan doğu şarabı amforaları, Fos gemi batığı (Saint-Gervais 3) enkazındaki Afrika şarabı amforaları ve Roma'da Crypta Balbi kazısının yedinci yüzyıla tarihlenen katmanındaki doğu camı buluntuların gösterdiği kadarıyla, imparatorluğun sınırları içerisinde ya da ötesinde ticaret sekizinci yüzyıla kadar Akdeniz boyunca devam etmiştir. Bu arada da Batı Avrupa'daki ticaret rotaları gittikçe kuzeye doğru yönelmeye başlıyordu. Yedinci yüzyıl başlarında Kherson'da amfora ve kaliteli seramik buluntularındaki yükseliş ile birlikte Akdeniz'den yapılan ithalatın devam etmesi, yeni ortaklar ile bağlantılı yeni bir ticaret merkezinin ortaya çıktığına işaret eder.[50] Konstantinopolis, iyice azalan nüfusunun beslenmesi için artık en çok Trakya, Paflagonya, Pontos bölgesi ve Bitinya'ya bağımlıydı.[51]

48 A. J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces* (Oxford, 1992); F. van Doorninck, Jr., "Byzantine Shipwrecks", *EHB* 2, s. 899-905 (referanslar ile); S. Kingsley, *A Sixth-century AD Shipwreck off the Carmel Coast, Israel: Dor D and Holy Land Wine Trade* (Oxford, 2002). Mevcut bilgilerin sınırları ve bunların potansiyeli üzerine bkz. S. Kingsley, "Late Antique Trade. Research Methodologies and Field Practice", Lavan ve Bowden, *Theory and Practice*, s. 25-56.

49 Batı yerleşim bölgelerindeki Afrika Kırmızı Astarlı Seramik buluntularının Fentress-Perkins grafiği için bkz. *Cambridge Ancient History*, XVI, s. 372.

50 A. Bortoli ve M. Kazanski, "Kherson and its Region", *EHB* 2, s. 660.

51 J. L. Teall, "Byzantine Agricultural Tradition", *DOP* 25 (1971), s. 35-59.

Seramik ürünlerinin yeni türleri, ticaretin bu bölgeselleşmesine işaret eder: yedinci yüzyılın başlarında ortaya çıkan Konstantinopolis "Sırlı Beyaz Seramik" dağılımı tıpkı Batı'daki Sicilya işi *ciabatta* lambaları ya da gri *sigillata*ları gibi kısıtlıydı. Geriye kalan Bizans topraklarındaki iç kısımların tamamı eski nüfus tarafından terk edilmiş ve yeni bir ilkel ekonomi türü ortaya çıkmıştır. Balkanlar'da aslen göçebe olan Slav nüfus giderek terk edilmiş ovalara göç ederek yarı gömülü kütük kulübeli mezralarda yaşamaya başlamış, hayvan yetiştiriciliği ve ilkel tarımla uğraşarak buğday yetiştirmeye başlamışlardır. Slavlar, kentlere taşınmış, yüksek bölgelerdeki tahkim edilmiş yerlere göç etmiş yahut da Selanik gibi surları sayesinde ayakta kalmayı başarmış birkaç şehirde yaşamayı sürdüren yerel nüfus ile küçük ölçekli alışverişe de başlamışlardır. *Aziz Demetrios'un Mucizeleri*, Selanik ile yüksek ihtimalle Tuna sınırındaki eski köylerine benzeyen şehrin etrafındaki Slav yerleşim bölgeleri arasındaki ilişki hakkında bir fikir verebilir: kent sakinleri, mücevher ya da tokadan tarım aletlerine kadar madeni eşyaları, veya kullanışlı kap kacak, ve boncuk gibi malları yiyecek içecek ürünleri ile, Slavların parasal bir geleneği olmadığı için, muhtemelen takas ediyorlardı.[52] Nüfusta bu derece fazla bir değişikliğin yaşanmadığı bölgelerde bile küçük ölçekli bölgesel alışveriş böylesi bir sistem ile daha kolay uygulanırdı. Parasallaşmadaki gerileyişin delilleri bütün bölgelerde bulunur ve bu durum tamamen ispatlanmış bir olgudur.[53]

En zengin güney eyaletlerinin kaybı ile Bizans topraklarının daralması, devletin mali kaynaklarındaki belirgin gerileyiş, nüfusun yalnızca sayısal olarak değil yoğunluk olarak da azalması, çok kısıtlı bir uzmanlaşmaya sahip daha küçük ve güvensiz bir piyasa dönemini başlattı ve ticaret sekizinci yüzyıl başlarında en düşük seviyesine indi. Ancak Bizans'ın, yeni duruma uyum sağlamak ve hayatta kalmak için faydalanabileceği insan (siyasi, kültürel ve askerî anlamda) ve maddi kaynağı vardı. Ne tüm kentler ne de tüm zenginlikler yok oldu; stoklanmış madenler seferber edilebilir, ipek üretimi gibi gelişmiş zanaatlar

52 Bavant (yukarıdaki 13 numaralı dipnot), s.340.

53 Şu çalışmada özetlendi: C. Morrisson, "Byzantine Money: Its Production and Circulation", *EHB* 3, s. 954-7 ve yazarın "Survivance de l'économie monétaire à Byzance (VIIe-IXe s.)", *Dark Centuries in Byzantium* (Athens, 2001), s. 377-97.

daha da çoğaltılabilirdi; bazı eyaletler hâlâ buğday üretip vergi veriyor, diğerlerinde ise tarım ve savunma muhtemelen küçük toprak sahiplerinin arazi, kasaba ve köyleri etrafında yeniden teşkilatlanıyordu. Çoğunluğu kıyılarda ya da adalarda bulunan birkaç müstahkem mevki ve küçük üretim merkezi hâlâ başkentle ve kendi aralarında iletişim kurabiliyordu. Yönetim de kendisini yeni duruma uyarlayıp imparatorluğun hayatta kalması için gereken her şeyi yapmaya hazırdı. Bunlar ilerleyen bölümlerde göreceğimiz gibi Orta Çağ Bizans ekonomisinin sekizinci yüzyıl sonlarında başlatacağı tedricî toparlanmanın temellerini oluşturacaktı.

III
YENİDEN YAPILANMA, KALKINMA VE KONTROLLÜ GENİŞLEME (SEKİZİNCİ YÜZYIL BAŞLARINDAN ONUNCU YÜZYILA KADAR)

İmparatorluk, 700 senesine gelindiğinde en zengin eyaletlerinin sonuncusu olan Afrika'yı kaybetmiş (Kartaca 698'de düşmüştü) ve Tuna ile Balkan Dağları arasındaki ovaları 681'de Bulgarlara terk ederek İtalya'da parçalı topraklara, Balkan yarımadasında sahillerde bulunan yerleşim yerlerine ve Karadeniz'deki izole bölgelere kadar küçülmüştü. Şimdi imparatorluğun özü iki "kutuptan" oluşuyordu: Adalar (Sicilya, Girit, Ege adaları) ve Batı Anadolu. Bu toprakların hiçbir kısmı düşman saldırılarından muaf değildi. Yalnızca güçlü surları, donanması ve Rum ateşi yüz yıl içinde dört defa kuşatılan Konstantinopolis'i en büyük düşmanı olan Arap Halifeliğinin eline düşmekten koruyordu.

Hiç şüphe yok ki Bizans'ta sekizinci yüzyıl yukarıda da gördüğümüz gibi parasallaşmada belirgin bir düşüşün yanı sıra nüfusun azalması, kentselliğini yitirme, azalan üretim ve zayıflayan ticaret ile şekillenen zor bir dönemdi. Artık ekonomi, farklı kent merkezlerine, yani hinterlandın küçüldüğü ve birincil ve ikincil üretim için talebin azaldığı daha küçük müstahkem *kastra*ya (kale), ve köylü ile toprak sahibi arasındaki farklı bir ilişkiye dayanıyordu. Buna bağlı olarak toplum, eski senatörlerin ve şehirli elitlerin yerini yeni bir yönetici sınıfın alması ile dönüşüme uğradı.[1] Zor zamanlar, askerî cephelerde düzelmenin, Balkanlar'da kontrolün tekrar sağlanmasının, Anadolu sınırının istik-

1 J. Howard-Johnston, "Social Change in Early Medieval Byzantium", *Lordship and Learning: Studies in Memory of T. Aston*, R. Evans (ed.) (Woodbridge: Boydell Press, 2004), s. 39-50.

rar kazanmasının ve demografik eğilimdeki dönüşümün toparlanmaya işaret ettiği sekizinci yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Bu yeniden yapılanma sürecinde Isauria hanedanı (717-802) büyük bir rol oynamıştır. Bu dönemi ele alan, her ne kadar tartışmaya açık olsa da, en detaylı incelemede belirtildiğine göre 62 yıldan daha uzun bir sürece yayılan bu "yeniden canlanma" dönemi[2] onuncu yüzyılda toprakların sürekli genişlemesine ve II. Basileios'un (976-1025) hükümdarlığında doruk noktasına ulaşmasına zemin hazırlamıştır. Aşağıda da görüleceği gibi onuncu yüzyılda, ekonomik genişlemenin işaretleri oldukça fazladır.

Ekonomi konusundaki kaynaklarımızın yetersizliği özellikle bu bölümde ele alınan dönemin erken zamanları için ciddi bir problemdir: papirüsler, yazıtlar, muhtelif tarihî kaynaklar ve güvenilir arkeolojik veriler kaybolmuş, Yunanca manastır kayıtları ya da İtalyan ticari arşivleri de henüz ortaya çıkmamıştır. Normal olarak kroniklerin ekonomiye ilişkin verdikleri bilgiler yalnızca kısa olmakla kalmaz aynı zamanda iktisadi ve mali mevzuat ve uygulamalarla ilgili yazdıkları az ama ciddi önemi haiz bilgiler de büyük ikonoklast imparatorlara karşı ön yargılar barındırır.[3] Ancak, geç yedi-sekizinci yüzyıllara tarihlenen *Çiftçi Kanunu* (*Nomos Georgikos*), *Rodos Deniz Kanunu* (*Nomos Rhodion Nautikos*) ya da *Ekloga* (741) gibi metinler kırsal ve kentsel ekonomiye ilişkin bilgiler sunar. Azizlerin hayatları ve birkaç yazışma mezkûr hususlara bir açıklık getirse de bunların gerçeği ne kadar yansıttığını bilmiyoruz. Bu dönemde daha az izi sürülebilen seramik kap kacaklar rağbet kazandığı ve bu dönem daha yöreselleşmiş ve ince zevkten uzaklaşmış bir dönem olduğu için seramikler kaynak değerinin bir kısmını kaybeder ancak seramiklerin tipolojisi sürekli ilerleme kaydetmekte ve araştırmalar bölgesel gelişmelerin ana hatlarıyla ortaya çıkarılmasına katkıda bulunmaktadır. Yazılı kaynaklar onuncu yüzyılda artış gösterir ve VI. Leon'nun *Novella*ları (imparatorluk kararnameleri), *Eparkhos Kitabı* (*Eparkhikon Biblion*) ve diğer metinler yardımıyla ekonominin işleyişine dair daha fazla detaya ulaşmamızı sağlar.

2 W. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842* (Stanford, 1988).

3 Genel ve güncel bir çalışma: M.-F. Auzépy, "State of Emergency (700-850)", *The New Cambridge Byzantine History*, J. Shepard (ed.), (Cambridge University Press, 2010), s. 249-291.

Altıncı yüzyıl ortaları ile karşılaştırıldığında erken sekizinci yüzyılda nüfus imparatorluğun yaşadığı toprak kayıpları nedeniyle ciddi boyutlarda gerilemiştir. Nüfus yoğunluğunun az olmasına karşın toprak boldu. Bundan dolayı bu dönemde yoğun göç dalgalarının veya "teşvik edilen" yerleşmelerin önünde büyük engeller görülmemektedir: her ne kadar demografik etkisi oldukça abartılmış olsa da Slavların Balkanlar'a göç etmeleri ve Patras'tan Güney İtalya'ya göçenler gibi Batı'daki istilalardan kaçan mülteciler,[4] V. Konstantinos zamanında 200.000 Slav'ın Bulgarlardan kaçarak Bitinya'ya yerleşmesi, Ada'yı Araplar fethettikten sonra Bizanslıların Sicilya'dan Calabria'ya iltica etmesi ve doğuda 790'larda 12.000 Ermeni'nin aileleriyle birlikte Kapadokya'ya yerleşmesi ya da onuncu yüzyıl sonlarında Kilikya ve Kuzey Suriye'ye yerleşen Ermeniler veya Yakubî Suriyeliler[5] bu konuya birkaç örnektir.

Sekiz, dokuz ve onuncu yüzyıllardaki muhtelif sürgünler politik ve askerî nedenler dolayısıyla meydana gelmişti. İmparatorlar sorun yaratanları ya da güvenilmez toplulukları sınır bölgelerinden çıkarabilirken (II. Iustinianos 694-6'da Slavları Bitinya, Frigya, Kapadokya, Likya ve Karya'ya sürmüş, VI. Konstantinos ise Armeniakon *thema*sının sorun çıkaran askerlerini Sicilya ve diğer adalara göndermişti) II. Iustinianos tarafından Pamfilya'ya yerleştirilen, muhtemelen iyi denizciler olan, Lübnanlı Mardaitler gibi çok daha güvenilir toplulukları da sınır noktalarında iskân etmişlerdir.[6] Bu yeniden iskân politikaları ayrıca yedinci yüzyıldan itibaren en önemli eksiği toprakta çalışacak köylü olan tarımı canlandırmayı da amaçlıyordu. Harap hâldeki Trakya böylece V. Konstantinos ve IV. Leon'nun hâkimiyeti altında Ermeniler ve Suriyelilerin iskânları aracılığıyla tedricen şenlendiriliyordu. V. Konstantinos muhtemelen Slavların Hristiyanlaşması ve Helenizasyonunu kolaylaştırmak ve daha ileri seviyede topraktan faydalanma yöntemlerini uygulamak maksadıyla Yunanca konuşan Bizanslıları *Sklavinia*i'ye (Balkanlardaki Slav toplulukları) göndermişti. Kaynaklar

4 P. Charanis'in alıntıladığı *Chronicle of Monemvasia*, DOP 5 (1950), s. 148 (= aynı yazar, *Studies in the Demography of the Byzantine Empire* (London, 1972), makale XIV).

5 Charanis, *Studies*, makale V, s. 197 ve makale II, s. 28; G. Dagron, "Minorités ethniques et religieuses dans l'Orient byzantin à la fin du Xe au XIe siècle: l'immigration syrienne", *Travaux et Mémoires* 6 (1976), s. 177-216.

6 H. Ahrweiler, *Byzance et la mer* (Paris, 1967), s. 399-400.

onlarca kişiden yüz binlere kadar sürüp giden rakamlar verir. Bu kaynaklar çok da güvenilir değildir. Ancak hiç şüphe yok ki güvenliğin görece yeniden tesisi ile bir araya gelen muhtelif hareketler ve önlemler, devlet maliyesi ve üretim üzerinde uzun vadede olumlu bir etki yaratmıştır.[7]

740'larda veba dalgalarının sona ermesinin akabinde çoğunlukla genel bir demografik yükselişin yaşandığı varsayılır. Demografik büyümenin kanıtları (bilhassa köylerin kurulması ya da büyümesi gibi) öncelikle yerleşim biçimlerinden, ekilen ve kullanılan alanların genişlemesinden gelir. Palinolojik ve Karbon 14 çalışmaları zaten dokuzuncu yüzyılda tarımın daha önce ağaçlık olan alanlara doğru genişlediğini gösterir: bunun örnekleri hem Makedonya hem de Thessalia'da görülür. Sekizinci yüzyılda pek çok bölge nüfussuz kalmıştır:[8] Kuzey Trakya veya Doğu Anadolu gibi bazı bölgeler bilinçli bir şekilde imparatorluğu başlıca düşmanlarından ayıran, hiç kimseye ait olmayan (*no man's land*) kara sınır bölgeleri olarak düşünülmüştür. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda ise yerleşim alanlarının sayısında açık bir artış vardır. Bulgaristan'da köyler onuncu yüzyıldaki Bizans-Bulgar sınırı boyunca büyümüştür.

Bizans Güney İtalyası'nda Apulia'nın nüfusu dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda kendini toparlamıştır. Arkeolojik veriler Mora'da insanların onuncu yüzyılda Pylos'un ve 1000'li yıllarda Güney Argolis'in ıssız bölgelerine tekrar yerleşmeye başladığını göstermektedir. 812'den sonra Mani gibi yaklaşık iki yüz yıldır boş kalan bölgeler tekrar iskan edilmiştir. Dokuzuncu yüzyıl sonrasında Thessalia, merkezî Yunanistan ve Mora'da hem nüfus hem de ziraatta büyüme yaşandı; benzer şey Güneydoğu Anadolu için de söylenebilir.[9] Bitinya'da da büyük bir nüfus

7 H. Ditten, *Ethnische Verschiebungen zwischen des Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts* (Berlin, 1993); J. Lefort, "Population et démographie", J.-C. Cheynet (ed.), *Le monde byzantin*, II (Paris, 2006), s. 203-19.

8 Yedi ila dokuzuncu yüzyıllar arasındaki kırılma için bkz. J. Bintliff, "Frankish Countryside in Central Greece: The Evidence from Archaeological Field Survey", P. Lock ve G. D. R. Sanders (ed.), *The Archaeology of Medieval Greece* (Exeter, 1996), s. 1-18; J. Vroom, *After Antiquity: Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to 20th Century: A Case Study from Boeotia, Central Greece* (Leiden, 2003) ve P. Armstrong, "The Survey Area in the Byzantine and Ottoman Periods", W. Cavanagh vd., (ed.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconian Survey*, I (London, 2002), s. 339-402.

9 A. Dunn, "The Exploitation and Control of Woodland and Scrubland in the Byzantine World", *BMGS* 16 (1992), s. 244-47 (daha erken çalışmalara referansları ile); B. Geyer,

yoğunluğu vardı. Makedonya ve Güney İtalya, Jacques Lefort ve Jean-Marie Martin'in çığır açan çalışmaları sayesinde hem demografi hem de kırsal ekonomi açısından çok iyi bir şekilde çalışılmıştır. Burada demografik eğri, ele alınan dönemde farklı başlangıç noktalarına rağmen yukarı doğru bir eğimdeydi.[10] Nüfusun yükselişi yalnızca yazılı kaynaklardan değil aynı zamanda ekili alanların artışından, otlakların ve ormanlık bölgelerin azalışından da anlaşılabilir. Yerleşim alanlarının artışı, Apulia ya da Güney Bulgaristan gibi yeni bölgelerin ilhakı ve yeniden faydalanılmasına veya Bitinya örneğinde olduğu gibi eski arazilerde toprak kullanımının yoğunlaşmasına da eşlik etmiştir. Orta Bizans döneminin başlarındaki "küçük buz çağı"ndan dokuz ila on birinci yüzyıllardaki daha sıcak ve nemli bir döneme geçilmesinin bu dönüşümde olumlu bir unsur olması da ayrıca mümkündür.

Aynı zamanda kent yerleşim modeli de önemli ölçüde değişmişti. Sekizinci yüzyılda talep çarpıcı bir şekilde geriledi. 700'lü yıllarda Konstantinopolis 40.000 ila 70.000 kişiden mürekkep çok küçük nüfusu ile eski hâlinin bir gölgesi gibiydi ve diğer merkezlerde olduğu gibi kısmen kırsallaşmıştı.

Sekizinci yüzyılda Thessalonike (Selanik), Athenai (Atina), Korinthos, Thebai, Nikaia (İznik), Smyrne (İzmir), Ankyra (Ankara), Khalkedon (Kadıköy), Kherson ve Trapezous (Trabzon) gibi bir takım antik kentler varlıklarını sürdürdü ancak bu kentlerin sınırları büyük oranda küçüldü; Olympia (Yunanistan, Mora'da), Aphrodisias (Aydın, Geyre yakınında), Anemourion

"Physical Factors in the Evolution of the Landscape and Land Use", *EHB* I, s. 42-3; A. E. Laiou, "The Byzantine Village (5th-14th century)", J. Lefort, C. Morrisson, J.-P. Sodini (ed.), *Les Villages dans l'Empire byzantin (IVe-XVe siècle)* (Paris, 2005), s. 31-54; ayrıca bkz. A. Avramea, "Les villages de Thessalie, de Grèce centrale et du Péloponnèse (Ve-XIVe siècle)", J. Lefort vd., *Villages*, s. 213-23; J. M. Moore, *Tille Höyük 1: The Medieval Period*, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 14 (Oxford, 1991); S. Redford, *The Archaeology of the Frontier in the Medieval Near East: Excavations at Gritille, Turkey*, Archaeological Institute of America, Monographs, New Series no. 3 (Boston, 1998); Bulgaristan için bkz. R. Rašev, V. Dinčev, B. Borissov, "Le village byzantin sur le territoire de la Bulgarie contemporaine", Lefort vd., *Villages*, s. 351-62.

10 J. Lefort'un sayısız çalışmasında verilen referanslar yazarın şu eserlerinde bulunabilir: "The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries", *EHB* 1, s. 231-310 ve bu cildin Giriş bölümünde n.8'de; İtalya için bkz. J.-M. Martin ve G. Noyé, "Les villes de l'Italie byzantine (IXe-XIe siècle)", *Hommes et richesses*, II, s. 27-62; J. Lefort ve J.-M. Martin, "L'organisation de l'espace rural: Macédoine et Italie du Sud (Xe-XIIIe siècle)", *a.g.e.*, s. 11-26; şununla karşılaştırınız: J.-M. Martin ve G. Noyé, "Les villages de l'Italie méridionale byzantine", Lefort vd., *Villages*, s. 149-64.

(Anamur yakınında) örneklerinde olduğu gibi bir kısmı da terk edilmişti.[11] Bu dönemde piskoposların, şehirleri temsil eden eski konseylerin (*curiae*) yerini alması sebebiyle konsil listeleri ve *Notitiae Episcopatuum*'daki (kilise hiyerarşisi listeleri) veriler kullanılarak bu ağın daralmasının grafiği çizilmiştir. Ayakta kalabilen şehirlerin çoğunluğu denize yakın noktalarda bulunuyordu.[12] Şehirdeki mükemmel arkeolojik kazı sonuçları, İmparator Herakleios'un ilgisine de mazhar olmuş, Girit'in merkezi Gortyna'nın, klasik bir kentin çok daha küçük, kırsallaşmış ancak hâlâ aktif, idari ve dinî rolü sayesinde başkente bağlı bir merkeze dönüşümünün bir örneğini gözler önüne serer. Yeni kent merkezlerinin çoğu, aynen köyler gibi, yüksek noktalarda, kolayca savunulabilir ve müstahkem mevkilerde bulunurdu; bu durum "şehir" kelimesinin Yunanca "*polis*ten *kastron*a" değişmesine haklı olarak sebebiyet verdi ve *kastron* (kale), *polis* (şehir) kelimesinin eş anlamlısı olarak kullanılmaya başlandı.[13] Bununla birlikte metinlerde bahsedilen "aşağıdaki" kasabalarda da yaşam devam etmekteydi. Amorion'daki (Afyonkarahisar, Emirdağ yakınında) kazılar, 838'deki kuşatma ve yıkımdan önce var olan ve sonrasında da devam eden, Karanlık Çağlar boyunca aşağı kentteki ekonomik hareketliliği gösterir.[14] Artık idari ve askerî yetkilerin aynı elde toplandığı bu gibi kentler bölgesel pazarlar ve üretim merkezleri üzerinde hâkimiyet kurdular.[15] Açıkça gö-

11 Şuradaki referanslar: Ch. Bouras, "Aspects of the Byzantine City", *EHB* 2, s. 502-3. Olympia için, T. Völling, "The Last Christian Greeks and the first Pagan Slavs in Olympia", Kontoura-Galake (ed.), *Dark Centuries*, s. 303-23; Anadolu kentleri için C. Foss'un Sardis ve Ephesos üzerine çalışmalarına ve yazarın *EHB* 2'deki vaka analizleri ve *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor* (Aldershot, 1990)'daki makalelerine bakınız.

12 J. Haldon, "The Idea of the Town in the Byzantine Empire", G. P. Brogiolo ve B. Ward-Perkins (ed.), *The Idea and the Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Leiden, 1999), s. 1-23; W. Brandes, "Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries - Different Sources, Different Histories", a.g.e., s. 25-57 (daha önceki çalışmalarına referansları ile).

13 W. Müller-Wienner, "Von der Polis zum Kastron", *Gymnasium* 93 (1986), s. 435-75.

14 C. Lightfoot, "The Survival of Cities in Byzantine Anatolia: The Case of Amorium", *Byzantion* 68 (1988), s. 56 -71 ve aynı yazar, "Trade and Industry in Byzantine Anatolia - the Evidence from Amorium", *Dumbarton Oaks Papers*, 59 (2006), s. 173-81. Metnini henüz yayımlanmadığı hâlde bizimle paylaştığı için yazara minnettarız.

15 W. Brandes, J. Haldon, "Towns, tax and transformation. State, cities and their hinterlands in the East Roman World, c. 500-800", Brogiolo ve Ward-Perkins, *Idea and Ideal of the Town*, s. 141-72 (yazarların önceki çalışmalarına referanslar ile). Ayrıca bkz. J.-M. Spieser, "L'évolution de la ville byzantine de l'époque paléochrétienne à l'iconoclasme", *Hommes et richesses*, I (Paris, 1989), s. 97-106 (güncellenmiş versiyonu şu başlık altında tekrar basıldı: "The City in Late Antiquity", *Urban and religious Spaces in Late Antiquity and Early Byzantium* (Aldershot, 2001), s. 1-15.

rülüyor ki Bizans Orta Çağı'nın yeni "kenti" ekonomik faaliyetinin büyük bir kısmını -aşağıda ele alacağımız- devletin teşvik edici ve destekleyici rolünden temin etti.

Sekizinci yüzyılda yavaşça ve azar azar, dokuzuncu-onuncu yüzyıllarda ise daha sistematik bir şekilde güvenliğin kademeli olarak yeniden tesisi, Amorion gibi kentlerin sayı ve boyutlarının artmasında önemliydi. Devlet tarafından bir dizi kentsel topluluk yeniden oluşturuldu ve eski şehir merkezleri önce Anadolu'da sonra Trakya, Makedonya, Thessalia ve Mora'da genişlemeye başladı.[16] Onuncu yüzyıl Konstantinopolis'inde yeni konutların inşasının önünü açan yeni vakıf ve manastırların sayısı, başkenti on ikinci yüzyılda zirveye taşıyan canlanmaya işaret eder.[17]

DEVLET MÜDAHALESİ VE EKONOMİK GELİŞME

Ekonomik entegrasyon ve artikülasyon politikaları

Bizans İmparatorluğu bu dönemdeki çoğu Batı Avrupa siyasi biriminin aksine, güçlü ve merkezîleşmiş bir devletti; bu durumun bir istisnası, güçlü Karolenjler zamanındaki durumdur ve burada bile benzerlikler yüzeyseldir. Bu gerçek, ekonomi dünyasında büyük sonuçlar doğurdu. Devlet hem mali sistem ve parasal mekanizma vasıtasıyla, hem de ekonomik ilişkileri yöneten ya da bu ilişkiler için elverişli şartları oluşturan kurumlar aracılığıyla geniş ve bütünleştirici bir sistem vücuda getirdi. Dahası, devlet en büyük toprak sahibiydi ve ayrıca talebin temel bir kutbu olarak işlev görüyordu. En nihayetinde, devletin sahip olduğu ve idari faaliyetlerde kendini gösteren ekonomik düşüncenin ekonomi üzerinde kayda değer etkileri vardı.

Bu bölümde incelenen uzun dönem boyunca devletin rolü sabit kalmadı. Başka alanlarda olduğu gibi ekonomide de sekizinci

16 Dagron, "Urban Economy", *EHB* 2, s. 398-400; şu eserdeki15 ve 20-3 numaralı haritalar: M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy* (Cambridge, 1985), s. 74, 90-5, dağılımlarına ilişkin yorumları için bkz. S. 69-85 ve 90-100; E. Ivison, "Urban Renewal and Imperial Revival in Byzantium (730-1025)", *Byzantinische Forschungen* 26 (2000), s. 1-46; *EHB* 2'deki vaka çalışmalara bakınız.

17 P. Magdalino, *Constantinople médiévale* (Paris, 1996) ve aynı yazar, "Medieval Constantinople", *EHB* 2, s. 532-3.

yüzyılın sonlarına kadar devam eden yeniden yapılanma dönemi Orta Dönem Bizans ekonomisinin genel çerçevesini hazırlamıştır. Neredeyse aynı zamanda başlayan ekonomik toparlanma ve genişleme bu sistem içerisinde meydana geldi.

Geleneksel olarak araştırmacılar -haklı olarak- devletin mali rolüne odaklanırlar. Bizans Devleti kesinlikle on birinci yüzyılın bir kısmına kadar ekonominin başlıca motor gücüydü. Devlet, gelirinin büyük bir kısmını vergilerden karşılıyordu ve vergilendirme üzerindeki münhasır hakkını muhafaza etmekteydi; yani katma değerin bir kısmını vergi adı altında toplardı, böylece bu pay üreticilerin elinden alınmış olurdu. Akabinde, elde ettiği geliri büyük ölçüde askerî ve sivil memurların maaşlarına, savunmaya, askerî seferlere, kamu ve altyapı işlerine yeniden bölüştürürdü. Bu şekilde dağıtılan para muhtelif ekonomik katmanlara sızar ve bir kısmı en nihayetinde vergi ödeyen üreticiye geri dönerdi. Böylece hükümet yalnızca üretim fazlası mal varlığını elinde toplamakla kalmayıp aynı zamanda para dolaşımının itici gücü hâline geldi. Devletin ekonomik rolü muhtelifti ancak devletin ekonomiye müdahalede bulunma imkânının büyük bir kısmı mali kaynaklı olduğu için asıl bu noktadan başlanmalıdır.[18]

Orta Bizans döneminin mali sistemi, muhtemelen Herakleios (610–41) ile başlayıp daha sonra Isaurialılar (717-97) ve ekonomist imparator I. Nikephoros'un (802–11) hükümranlıklarında muhtelif reformlardan geçerek yüzyıllarca istikrarlı bir şekilde gelişmiştir: ekonomi dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde sağlam bir şekil aldı ve onuncu yüzyılın ortasında tekrar değişmeye başladı; bu değişiklikler on birinci yüzyılda belirginleşmeye başladı.[19] En etkili olduğu dönemde bu sistem, köylünün sırtına aşırı de-

18 Giriş bölümünde belirttiğimiz gibi amacımız Bizans üretim modelini tartışmak değil. John Haldon'ınkilerden farklı önermelere sahip olmamıza rağmen bu bölümde devlet ve ekonomi ile alakalı ifadeler özünde J. Haldon'ın en son çalışmalarındakinden çok da farklı değildir; ayrıntılar konusundaki farklılar devam etmektedir: J. Haldon, "Production, Distribution and Demand in Byzantine World ca. 660-840", I. L. Hansen ve Ch. Wickham, *The Long Eight Century* (Leiden-Boston-Cologne, 2000), s. 225-64.

19 Mali sistem üzerine en geniş çalışmaları N. Oikonomides yaptı. Burada yalnızca iki temel çalışmasına atıf yapıldı: *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* (Athens, 1996) ve "The Role of Byzantine State in the Economy", *EHB* 3, s. 972-1058. Her iki çalışmada da okuyucu daha önceki bibliyografyayı bulacaktır. Aşağıdakiler büyük oranda N. Oikonomides'in olduğu kadar J. Haldon ve C. Zuckerman'ın çalışmalarına da dayanır: "Learning from the Enemy and More: Studies in 'Dark Centuries' Byzantium", *Millennium: Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.*2 (2005), s. 79-135.

recede bir yük bindirmeyecek ancak devlet hazinesine olabildiğince altın getirecek şekilde tasarlanmıştı. Bu dönemde Bizans ekonomik düşüncesinin temelini oluşturan hakkaniyet ilkesi belli oranda gözetilmiştir.

Temel ve aynı zamanda en önemli vergi olan toprak vergisini tüm toprak sahipleri öderdi; aslında bu verginin ödenmesi başlı başına mülkiyet sahipliğinin bir isbatıydı. Sekizinci yüzyılın başlarından, belki de daha erken bir dönemden beri toprak vergisi her bir bireyin sahip olduğu toprağın değeri üzerinden hesaplanıyordu. Toprak, Bizans ekonomisini idare eden birimlerin tayin ettiği mali bir değere sahipti. Birinci sınıf kalitede bir arazinin bir *modios*u (ortalama 889 m2, bir hektarın 1/10'undan biraz daha azı) bir altın paraya değer olacak şekilde hesaplanıyordu; ikinci sınıf bir toprak, bir altın paranın yarısı değerindeydi ve (aslen otlak arazi olan) üçüncü sınıf topraklar ise bir altın paranın üçte biri değerindeydi. Üzüm bağları çok daha yüksek bir değere sahipti. Vergi, bu mali değerin 1/24'üydü. Yıllık tahıl üretimindeki vergi oranını tahmin edecek olursak bu oran yaklaşık yüzde 23 şeklinde bulunur.[20] Bu tip bir vergi sistemi her otuz yılda bir güncellenen bir kadastroya bağlıydı. Köy toplulukları mali bakımdan önemli birliklerdi: her köylünün hane başına arazisi kaydedilirdi ve toplam mali değer, köyün tamamının ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarını hesaplamada temel teşkil ediyordu ve bu verginin ödenmesi de köyün ortak sorumluluğuydu.

Köylüler başka vergiler de ödüyordu. Başlangıçta yalnızca erkeklerden alınan kişisel vergi 660'larda tamamen yürürlüğe girdi ve daha sonra bir hane halkı vergisi (*kapnikon*) hâline geldi. En geliştiği dönemde, *kapnikon* aile reisinin temsil ettiği hane halkının toplam üretim kapasitesi temel alınarak hesaplanıyordu ve bu da köylünün mali değerinin 1/24'üydü.

Mali sistemin yönetimi için nispeten sınırlı vergilerin yanı sıra evcil hayvanlar, arılar ve benzerleri üzerinden başka vergiler de ayrıca toplanmıştır. Köylüler savunma, yol yapımı, köprü ve tahkimatların inşası için devletin yüklediği angaryaya maruz kalmışlardır. Öte yandan seçkin sınıflar kısıtlı vergi muafiyetinden yararlanıyorlardı. Bu kategorinin en önemlisi Bizans Devle-

20 Oikonomides, "The Role", s. 1154 ve aşağıda, Bölüm IV.

ti'nin hayatta kalmasını ve genişlemesini teminat altına aldığına inanılan köylü askerlerin dâhil olduğu askerî hizmet sorumluluğu üstlenmiş köylü hane halklarıydı. Askerî yükümlülüklerin uygulanabilmesi için gerekli görülen toprak parçası satılamazdı ve bu kişiler ikincil vergiler ve angaryalardan muaf tutulmuşlardı. Yedinci yüzyıl sonlarından itibaren bu nevi köylü askerlerin varlığına rastlanabilir.[21]

Bu dönemin büyük bir kısmında devlet, vergi ödemelerinin nakit ve özellikle altın ile yapılmasında ısrarcıydı. 769'da İmparator V. Konstantinos toprak vergisinin nakit olarak ödenmesini emredince bu karar pazarların tarım ürünleriyle dolup taşmasına ve köylülerin hoşnutsuzluğuna sebebiyet verdi. Her ne kadar bu reform ilk başlarda muhtemelen her şeyi kapsamıyorsa da onuncu yüzyılda vergi sisteminin neredeyse baştan sona parasallaştığı çok açıktır.[22] Bu durum mecburi olarak kırsal bölgelerin de belli oranda parasallaşmasına yol açmıştır. Mali zorunluluklardan kaynaklanan parasallaşma her zaman yüzeysel olsa da parasallaşma hem kırsal bölgelerin önemli bir özelliğidir hem de gelişiminde önemli bir yer tutar. 1018'de imparatorluk topraklarına dâhil edilen ve vergilerini aynî olarak ödemelerine izin verilen Bulgaristan'da, 1040 yılında vergiler nakit olarak toplanmaya başladığında büyük bir isyanın patlak vermesi bu durumun önemini gösterir.[23]

Devlet ayrıca ticari işlemleri de vergiye bağlamıştı. Bu vergi, sekizinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkan bir terim olan *kommer-*

21 Bu çalışma N. Oikonomides'in yorumunu takip eder: "Middle-Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament", D. Duffy ve J. Peradotto (ed.), *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75* (Buffalo, N.Y., 1998), s. 121-36 (şurada tekrar basıldı: *Social and Economic Life in Byzantium* (Aldershot, 2004), makale X); J. Haldon'ın farklı çıkarımları için bkz: "Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers; Current Problems and Interpretations", *DOP* 47 (1993), s. 1-67, özellikle s. 11-29. J. Haldon onuncu yüzyıla kadar bu gibi arazilerin genel bir politika olarak askerlere verilmediği kanısındadır; Bu düşünce daha önce de tartışılmıştır, bkz. P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century* (Galway, 1979), s. 140 vd. Aynı yazarın ayrıca şu çalışmasına bkz. "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: less sources et les problèmes", *RH* 219 (1958), s. 32-74, 254-84; a.g.e., *RH* 220 (1958), s. 43-94; M. Hendy, *Studies*, s. 634 vd.'de aynı fikirde değildir.

22 Haldon, dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar hem vergilerin hem de ordu maaş ödemelerinin ekseriyetle aynî olduğu fikrindedir: *Byzantium in the Seventh Century* (Cambridge-New York, 1990), s. 147 vd., aynı fikri şurada tekrar etmiştir: "Production", s. 232.

23 I. Thurn (ed.), *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum* (Berlin-New York, 1973), s. 412 (bundan sonra, Skylitzes).

kion olarak adlandırılıyordu ve sonraki kaynaklara göre panayır ve pazarlardaki işlemlerden alınan yüzde 10'luk *ad valorem* vergiydi. Özel bir ticari bölge olan Konstantinopolis'e giren mallar Abydos ve Hieron giriş noktalarında *kommerkion* ödüyordu.[24] Ne yazık ki ele alınan dönemde *kommerkion*un devlet hazinesi için önemini tahmin etmek mümkün değildir.

Her ne kadar vergilerin toplanması, nüfus ve arazi kayıtlarının tutulması bölgesel ölçekli olsa da sekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde düzenlendiği şekliyle vergi sistemi Konstantinopolis merkezli yetkili bir sivil memur grubu tarafından kontrol ediliyordu ve genel olarak bu dönemde iyi yönetilmiştir. İltizam usulü çok sınırlıydı, vergi artışları aşırı değildi ve yönetim adil görünebilmek için çaba harcıyordu. Sistemin bu yönleri, toprakların genişlemesinin büyük masraflara yol açması üzerine onuncu yüzyılın ortalarında değişmeye başladı; kötü muamele ve yolsuzluklara bulaşmış iltizam usulü veri toplanması, vergi zammı ve keyfî vergilendirme gibi durumlar sistemi aşındırdı ve on birinci yüzyılın ilk yarısına gelmeden de değiştirdi.[25]

Ele alınan dönemde devlet gelirinin büyük bir kısmını sivil ve askerî görevlilerle kilise mensuplarının maaşlarına, altyapı yatırımlarına, askerî seferlere ve gerek gönüllü gerekse zorla yabancı hükümdarlara verilen hediyelere harcadı. Maaşlar yıllık en büyük harcama kalemiydi ve kısmen devlet görevlerinin satışı ile finanse ediliyordu. İdari makamların ve onursal unvanların bazıları kaydıhayat şartıyla satın alınabiliyordu. Özellikle sermayesini hiç kurtaramayacak olduğundan unvan sahibi açısından bu hatırı sayılır bir yatırım manasına gelmekteydi. Unvan satın alan kişi ilk yatırdığı paranın yüzde 2,5-3,5'u ya da daha yüksek unvanlar için yüzde 5,55-8,33'ü arasında değişen yıllık bir maaş alırdı. Ancak maaşların büyük çoğunluğu devlet için geri dönüşü olmayan bir harcamaydı. Yüksek görevliler maaşlarını yılda bir kere altın ya da ipek giysiler olarak imparatorun elinden alırlardı; Cremonalı Liutprand, 950 yılının Paskalya'dan önceki son pazar gününde unutulması mümkün olmayan bir saray manza-

24 Özel bir ekonomik bölge olarak Konstantinopolis hakkında bkz. N. Oikonomides, "The Economic Region of Constantinople: From Directed Economy to Free Economy and the Role of the Italians", G. Arnaldi and G. Cavallo (ed.), *Europa medievale e mondo bizantino: contatti effettivi e possibilità di studi comparati* (Rome, 1977), s. 221-38.

25 Oikonomidès, *Fiscalité*, s. 146-7. Aşağıdaki Bölüm IV ile karşılaştırınız.

rası tasvir etmiştir. Askerlere eyaletlerinin dışına sefere gittikleri zaman yalnızca dört yılda bir nakit olarak ödeme yapılmaktaydı.

Ağırlıklı olarak hediyeler ve hediye süsü verilmiş haraçlar gibi ekonomi dışı mübadeleye dâhil giderler haddinden fazla olabilirdi. Yabancı hükümdarlara gönderilenler arasında altın paralar, yüksek kalite ipek, altın, gümüş ve kıymetli taşlar ile işlenmiş sanat eserlerinin yanı sıra kıymetli el yazmaları da vardı. Arap kaynakları bu tür hediyeleri ince detaylarına kadar anlatmaktadır. İmparator Theophilos'un (829-42) Halife El-Memun'a hediye olarak 1.000 *kentenaria* altın (oldukça mübalağalı bir rakam olan 100.000 *litrai* ya da 7.200.000 altın sikke) gönderdiği söylenirken, VI. Leon'un (886-912) Azerbaycan ve Ermenistan valisine her biri 2.000 dinar değerinde mor sırmalı ipek kumaştan yapılmış giysiler ve 10.000 dinar değerinde mücevherler ile süslenmiş altın bir kemer gönderdiği kayıtlara geçmiştir.[26] Ancak askeri seferler çok daha pahalıydı. Onuncu yüzyılda Girit'i Müslümanların elinden kurtarmak için girişilen iki harekâtın ilki 234.732 ve diğeri 127.122 altın paraya mâl olmuştu. Diplomasi, savaştan daha ucuzdu ancak Bizanslılar bu dönemin büyük bir kısmında savaşmışlardır. Onuncu yüzyılda çoğunluğu başarılı olan bu savaşlar, toprakların genişlemesi ve elde edilen ganimetler sayesinde masraflarını karşılayabildi. II. Basileios 1025'te öldüğünde imparatorluk hazinesinde 14,4 milyon altın para bulunduğu söylenilir. Bu tabii ki aslında ekonomik anlamda iyi olmayan bir durumu, yani dolaşımdan çıkarılan parayı temsil eder.

Bizans Devleti sekizinci yüzyılda fakirdi ancak onuncu yüzyılda gerçekten çok zenginleşmişti. Devletin rolü sadece gelir toplamanın ötesine geçmiş, mali durumdan fazlasını içermiş ve sonuçta ekonomik bütünleşmeyi diğer yollarla sağlayacak bir güç hâline gelmişti. Makroekonomi açısından devlet ekonominin bir bütün olarak işlemesine imkân tanıyan bir sistem oluşturmuş, böylece Bizans ekonomisinden, yani devlet sınırları içerisinde yer alan bir birimin ekonomisinden bahsetmemizi mümkün kılmıştır. Elbette bütün üretim bölgeseldi ve dağıtım bölgesel ya da bölgeler arasında gerçekleştiriliyordu. Ancak kurumsal yapı her yerde aynıydı. Ekonomik bütünleşme, bir

26 A. E. Laiou, "Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries", *EHB* 2, s. 716-17.

yandan kurumların diğer yandan da çok büyük bir yönetim merkezinin ve hem üretim hem de tüketim merkezi olan başkent Konstantinopolis'in bir fonksiyonuydu. Her şeyden önce devletin para basma tekelini elinde tutması ve basılan paranın bütün imparatorlukta aynı olması, sadece geniş bir ekonomik sahanın varlığının *prima facie* kanıtı değil aynı zamanda bu sahayı yaratmaya yardımcı bir unsurdu. Tek tip para biriminin varlığı, kambiyo masraflarını ortadan kaldırdığı için iş adamları ve tüccarların işlem maliyetlerini de azaltmaktaydı. Devlet -teoride- tüm imparatorlukta geçerli olan kanunları çıkarma tekeline de sahipti. Bununla birlikte bazı açılardan Konstantinopolis Bizans ekonomisinin içinde ayrı bir iktisadi birim olduğundan bazı hususi şartları haizdi. Mesela, Konstantinopolis'te mevcut lonca sistemi tam olarak bütün imparatorlukta aynı değilken, "güçlülerin" (*dynatoi*) toprak ediniminin sınırlandırıldığı onuncu yüzyıl imparatorluk mevzuatı da Konstantinopolis sınırları içerisinde geçerli değildi.[27] Yine de bu mevzuat diğer her yerde cariydi ve faiz oranları gibi tamamıyla ekonomik mevzuatlar da bütün imparatorluk topraklarında yürürlükteydi.

Devletin ihracat ile ilgili kanunları, bir tarafta Bizans İmparatorluğu'nun diğer tarafta da yabancı ya da uluslararası pazarların olduğu bir ayrımın oluşmasına yol açtı. İthalat için hiçbir yasak yokken, ihracatta birtakım kısıtlamalar mevcuttu. "Yasaklı" (*kekolymena*) olarak belirtilen mallar kategorisine; gıda ürünleri (tahıl, tuz, şarap, zeytinyağı, balık sosu), özellikle altın gibi kıymetli metaller, demir ve silahlar gibi stratejik eşyalar ve çok yüksek kaliteli ipekler dâhildi. Her ne kadar yasakların yalnızca ekonomik değil, siyasi sebepleri de olsa bunların yine de ekonomiye etkisi olmuştur. Bu durum, her ne kadar kanunlar kimi zaman ihlal edilse ve onuncu yüzyıl başına gelindiğinde zayıflamaya başlasa da kontrollere tabi olan yabancı pazarın aksine, malların serbestçe hareket ettiği bir iç pazarın hem kavram hem de gerçeklik olarak mevcudiyetine işaret eder. Bu manada devlet aslında "ulusal" bir pazar yaratmıştı.

İmparatorluk içerisinde devlet ayrıca ekonomik gelişme için gerekli olan bazı maddi şartları da sağlıyordu. Batı Avrupa

27 Oikonomides, "The Economic Region", s. 224.

hakkındaki yeni literatür demografik yükseliş ve kırsal bölgenin tekrar yerleşime açılmasında güvenliğin rolünü vurgular. Bu olgu, Pierre Toubert'in 920-1030 yıllarında kırsalın *incastellamento*sunun (tahkim edilmesi) tarımsal faaliyetin yeniden yapılanmasında ne kadar önemli bir faktör olduğunu gösterdiği Latium için çok iyi çalışılmıştır.[28] Orada bunu gerçekleştirenler müstakil savaş lordlarıydı. Bizans İmparatorluğu'nda ise, sekizinci yüzyıl itibarıyla, Batı Avrupa'daki müstahkem köyler gibi değil, daha ziyade, dokuzuncu yüzyıl boyunca çoğunun etrafı surlarla çevrelenecek olan, sığınılacak yerler ve müstahkem kasaba ağları oluşturarak güvenliği yavaş yavaş yeniden sağlayan devletin ta kendisiydi.[29] Orduların konuşlandığı ve mali idarenin yerleştirildiği kentler ve kasabalar, kırsal alan için önemli bir odak noktası oluşturmuştu. Her ne kadar uç olsa da en iyi örnek, Konstantinopolis boğazlarının karşısında bulunduğu için önemli olan Bitinya'dır. Devletin menfaati gereği Bitinya, yedinci ve sekizinci yüzyıllardaki ekonomik gerileme devrinde imparatorluğun geri kalanı kadar büyük zarar görmedi. Toparlanma daha erken başladı ve dokuzuncu yüzyıl başlarında artık çoktan kendini gösteriyordu. Nüfus -tabii ki beraberinde devlet ihtiyaçları da- arttıkça yerel yetkililer daha fazla ekilebilir toprak kazanmak amacıyla İznik Gölü'nün su seviyesini azaltmaya teşebbüs ettiler.[30] Bugün hâlen önemli kazıların gerçekleştiği Amorion da yalnızca önemli askeri role sahip bir kent olarak değil aynı zamanda zanaat ve ticaret faaliyetlerinin de bir merkezi olarak belirir.

Konstantinopolis başlı başına ekonomide devletin rolünün bir parçası olarak görülmelidir. Yönetim merkezi olduğu için

28 P. Toubert, *Les structures du Latium médiéval*, 2 cilt (Rome, 1973); Chris Wickham'ın önemli gözlemleri ile karşılaştırınız: "L'incastellamento e i suoi destini, undici anni dopo il *Latium* di P. Toubert", *Castrum* 2. *Structures de l'habitat et occupation du sol dans les pays méditerranéens: les méthodes et l'apport de l'archéologie extensive* (Actes de la rencontre de Paris, 12 - 15 November 1984), ed. G. Noyé (Rome-Madrid, 1998), p. 411-20 (İtalya dışında *incastellamento* tabirinin kullanımıyla alakalı olarak).

29 Bkz. A. E. Laiou, "The Byzantine Village (5th-14th Century)", Lefort vd., *Villages*, s. 41-2; J. Lefort, "Habitats fortifiés en Macédoine orientale au Moyen Âge", *Castrum I. Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée médiévale*, ed. A. Bazzana, P. Guichard ve J.-M. Poisson (Lyons, 1983), s. 99-103 ve J. Lefort ve J.-M. Martin, "Fortifications et pouvoirs en Méditerranée (Xe-XIIe siècle), *Castrum* I, s. 197-207.

30 B. Geyer ve J. Lefort (ed.), *La Bithynie au Moyen Âge* (Paris, 2003): Bu kolektif eser sayesinde Bitinya şu anda çok iyi bilinen bir bölgedir. Yukarıda belirtilen durumlara referanslar şu sayfalarda bulunabilir: 173-4, 318 vd., 323, 329-30, 392 vd., 408, 487, 538-45.

kelimenin ima ettiği bütün manalarla birlikte bir *megalopolis*ti. Ekonomik daralma sırasında Konstantinopolis, kısmen, hükümetin toplu tedbirleri sayesinde nüfusunu bir dereceye kadar muhafaza etti. Konstantinopolis büyük bir talep yarattı ve talebi çeşitlendirdi. Devlet ve kendisine hizmet vermesi için oluşturduğu mülki idare hem başkentteki sanayiyi besleyerek hem de ticari faaliyetleri yaratarak hizmet ve lüks mallara bir talep oluşmasını sağladı: imparatorun kendisi bile Konstantinopolis pazarlarından Suriye ipeği satın almıştır. Sanat endüstrisi söz konusu olduğunda[31] Konstantinopolis'in çekiciliği öyle büyüktü ki diğer bölgeler onun tarzını takip etmiş hatta muhtemelen zanaatkârlarını da davet etmişlerdir. Bu yoğun talebin diğer kentlerin gelişimini geciktirip geciktirmediği tartışılabilir. Tarihçiler geciktirdiğinin son derece açık olduğunu düşünseler de diğer ekonomilerin tecrübeleri bu durumun her zaman geçerli olmayabileceğini göstermiştir.

Konstantinopolis geniş nüfusu ile ayrıca gıda ürünleri ve ham maddeler için büyük bir tüketici talebi merkeziydi. Gıda ürünleri söz konusu olduğunda, hiçbir zaman çok da uzakta olmayan isyanların korkusuyla devlet, halkın yeterli gıdayı uygun fiyatlarla tedarik edebilmesine özellikle dikkat ediyordu. Böylece kanunlar aracılığıyla tüketici, ekmeğe, umumi dükkânlarda satılan ürünlere ve balığa fahiş fiyat koyabilme ihtimali olan satıcılardan korunuyordu. Yine bu şekilde devlet, tahıl ticaretine sınırlı ama ciddi bir müdahalede de bulunabiliyordu. Elimizdeki tarihi kayıtlar bu konularda çok da açık değildir. Tamamen olmasa bile sekizinci yüzyılda tahıl ticaretinin devlet tarafından düzenlendiği sanılmaktadır. Dokuz ve onuncu yüzyıllarda ise hem devletin yönettiği hem de özel gemiler ile Konstantinopolis'e tahıl taşındığı karma bir sistemin varlığı gözükmektedir. Bütün bunlara rağmen ne tahıl ticareti tam olarak devlet tarafından organize edilmiş ne de Konstantinopolis'e giren tahıl fiyatları her zaman düzenlenmiştir. Bu nedenle tahıl fiyatlarında kısa süreli dalgalanmalar meydana gelmiştir. Devlet, erzak depolayarak bu ticarete müdahale ediyordu: örneğin imparatorluk hazinesi için Bitinya'daki gemi sahiplerinden yılda bir kez tahıl taşımaları talep ediliyordu. Tahıl kıtlığının yaşandığı kriz zamanlarında im-

31 Terim için bkz. A. Cutler, "The Industries of Art", *EHB* 2, s. 555-87.

paratorlar, imparatorluğun diğer bölgelerinden tahıl getirtebilir, halka dağıtmak için imparatorluk depolarını açabilir ve böylece fiyatları da düşük tutabilirdi. Bu, stokçuluğu ve vurgunculuğu önlemeyi amaçlayan imparatorluk kanunlarına ilaveten hiç şüphe yok ki fiyatlandırma üzerinde de bir etkiye sahipti. Ancak bildiğimiz kadarıyla, mezkûr düzenlemenin sadece Konstantinopolis ile sınırlı olduğunu ve genel bir nizamname teşkil etmediğini de belirtmek gerekir.[32]

Ekonomik faaliyetler için genel bir kurumsal çerçeveyi oluşturmanın dışında devlet ayrıca Konstantinopolis'teki iktisadi faaliyetleri şekillendirmek ve imparatorluğun tamamında ekonomik gelişmeye özel bir yapı kazandırmak için de müdahalelerde bulunurdu. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıl Konstantinopolis'inde bu, bazı ticari işlemlerdeki kârların düzenlenmesi vasıtasıyla hayata geçirildi. Daha genel olarak da ekonomik kaynakların bireylerin elinde toplanmasına karşı bir çaba vardı. Siyasi, ekonomik ve ideolojik unsurları içerisinde barındırdıkları için bu konuların her ikisi de çok tartışmalı ve karmaşıktır.

Eparkhos Kitabı'na göre Konstantinopolis'te devlet bazı malların satışına veya bazı ekonomik faaliyetlere azami kâr sınırlaması koyuyordu; bunlar arasında gıdaların perakende satışı, Bulgaristan'dan gelen mallarının yeniden satışından elde edilen kâr, daha fakir zanaatkârlara satış yapan zengin ipek tüccarları tarafından elde edilen kâr özellikle dile getirilir ancak azami kâr sınırlamalarının diğer işlemlere de uygulanmış olması muhtemeldir. Hükümet aslında fiyatlara narh koymazdı, zira Konstantinopolis'e giren emtia fiyatlarının kontrol edildiğine dair elimizde herhangi bir delil bulunmamaktadır. Fakat devletin kâr oranlarını belirlemesi ürünün nihai fiyatı üzerindeki etkisinin dışında ayrıca tüccarların işlerini yürütme şeklini de etkilemektedir: tüccarlar ucuza alıp pahalıya satarak kârlarını en üst düzeye çıkaramadıkları için cirolarını yükseltmek ve sermaye maliyetlerini düşük tutmak zorundaydılar. Bu sebeple pazar dalgalanmalarına karşı verdikleri tepkiler zayıf kalabilmektey-

32 Bitinya için bkz. M. Gerolymatou, "Le commerce, VIIe - XVe siècle", Geyer and Lefort, *La Bithynie*, s. 487. Geri kalanı için bkz. Laiou, "Exchange and Trade", *EHB* 2, s. 179-21; G. C. Maniatis, "The Wheat Market in Byzantium, 900-1200; Organization, Marketing and Pricing Strategies", *BS* 62 (2004), s. 103-204 (temkinli bir şekilde kullanılmalıdır).

di. Konstantinopolis dışında kâr oranlarının düzenlendiğine dair herhangi bir delil olmadığı gibi onuncu yüzyıldan sonra bu oranların uygulandığı da görülmemektedir.

Bunun aksine, kaynakların ve iktisadi faaliyetlerin bireylerin ellerinde temerküzüne karşı alınan tedbirler her yerde görülebilir. Konstantinopolis'te bunlar lonca yapılarında müşahede edilmektedir. Loncaların faaliyetleri, önemli düzenlemeler de getiren, hükümet tarafından denetleniyordu. Diğer hususların yanında hiçbir loncanın diğerinin faaliyet konusuna dâhil olmaması için her bir loncanın faaliyet alanı kesin bir şekilde belirlenirdi. Böylece hem dikey ve yatay bütünleşme hem de belli malların üretim ve ticaretini kontrol edebilecek büyük girişimlerin oluşması imkânsız hâle getirildi.[33] Hükümet daha büyük pazar payına sahip olmak için çalışan aynı loncanın üyeleri arasındaki rekabeti engellemedi; ancak kanunlar piyasaya hâkim olmayı herkes için zorlaştırmıştı.[34]

Benzer bir durum bazı onuncu yüzyıl imparatorlarının "fakir" yahut "zayıf"ların (*penetes*) topraklarını "güçlü"lere (*dynatoi*), yani köylüler üzerinde ekonomik veya ekonomi harici baskı kurabilme gücüne sahip askerî ve sivil görevliler, kilise mensupları veya manastırlara, satması ya da bağışlamasını ele alan kanunlarında görülebilir. Mevzuat, 927–8'deki büyük kıtlıktan sonra halkın yoğun bir şekilde topraklarını satması üzerine hazırlandı. 934 yılında çıkarılan bir *Novella* ile İmparator I. Romanos Lekapenos (920-44) krizden kaynaklanan durumu tersine çevirmeye ve eski toprak mülkiyeti düzenini mümkün olduğunca geri getirmeye çalışmıştı. *Novella* arazinin satış fiyatına bağlı olarak muhtelif senaryolar öngörmüştür. Bunların en dikkat çekicisi de köylünün mecburiyetten dolayı arazisini "adil değerinin" yarısından daha az bir fiyata satmak zorunda bırakıldığı durumdur. Böylesi bir durumda, alıcı ödediği fiyat için hiçbir tazminat

33 G. Dagron, "The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries", *EHB* 2, s. 413-14.

34 Loncalar üstündeki devlet düzenlemeleri için Maniatis'in şu çalışmalara bkz., özellikle, G. C. Maniatis, "Organization, Market Structure, and Modus Operandi of the Private Silk Industry in Tenth-Century Byzantium", *DOP* 53 (1999), s. 263-332 ve "The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries", *DOP* 55 (2001), s. 339-69. Bizans ekonomisinin devlet tarafından sıkı bir şekilde denetlendiğine ilişkin daha önceki fikirlerin tadil edilmesine yönelik faydalı görüşler öne sürer, ancak onuncu yüzyılda devletin serbest rekabeti korumaya yönelik faaliyette bulunduğunu iddia ederek fazla ileri gitmiştir.

alamadan toprağı kaybetmekteydi. Bu, satıcının bilgisi ve rızası olmasına rağmen toprağını adil fiyatın yarısından az bir paraya, yani çok düşük bir fiyata, satan kişinin uğradığı "olağan dışı zarar" (*laesio enormis*) ile ilgili yasanın oldukça aşırıya kaçan bir yorumudur. Şüphesiz ilk etapta, imparatorun gerekçeleri maliydi. Ancak bu mevzuat ve müteakip imparatorların mevzuatları, eğer tam olarak yürürlüğe girseydi, ekonomik kaynaklı olan bir süreci geciktirebilirdi. Nüfusun yükseldiği bir dönemde iyi ve verimli bir toprak parçası çok değerliydi ve zengin ya da güçlü kişiler bu tür toprakları elde etmeye çalışırlardı. İmparatorluk mevzuatı ise bu eğilime karşı olarak çıkarılmıştı. Her ne kadar bazı durumlarda bu kanunların uygulanmış olduğu bilinirse de toprak üzerindeki baskının ekonomik nedenleri sürdüğü ve hatta arttığı için nihayetinde başarısız olundu.[35]

Devletin ekonomi üzerindeki tesiri bu dönemin erken safhalarında çok daha büyüktü. Aslında devletin sekizinci yüzyılda fiilen hiçbir rakibi yoktu. Devlet, toprak sahiplerinin açık ara en büyüğüydü; aristokrasi dokuzuncu yüzyıla kadar devlet otoritesine karşı bir rakip olarak ortaya çıkmamıştı. On birinci yüzyılın ilk yarısı boyunca devlet mülkleri artmaya devam etmesine rağmen, ülkedeki bütün mülkiyet sahiplerine oranla sekizinci yüzyılda da oldukça önemliydi. Belgelendirilememiş olmasına rağmen muhtemelen imparatorluk malikânelerinden elde edilen ürünler devlet görevlileri tarafından pazarlanıyordu ve ordu da dâhil ekonominin büyük bir bölümü, bazı yorumlara göre, piyasa sisteminin tamamen dışındaydı.[36] Ekonominin hâlâ derinlemesine gerilemekte olduğu bu erken dönem hakkındaki az bilgimiz, bireysel çalışan profesyonel tüccarların ve deniz kaptanlarının mevcudiyetine rağmen, devletin, bir ekonomik güç olarak, piyasadan çok daha önemli olduğuna işaret etmektedir. Çok büyük olmasa da şahsi servet devlet makamlarından kazanılıyordu. Para tedavülü, özellikle eyaletler-

35 Bu konu üzerine bkz. A. E. Laiou, "E diamorfose tes times tes ges sto Vyzantio", *Vyzantio, kratos kai koinonia: Mneme Nikou Oikonomide* (Athens, 2003), s. 339-48 ve Laiou, "Koinonike dikaiosyne: to synallatesthai kai to euemerein sto Vyzantio", *Praktika tes Akademias Athenon*, 74 (1999), s. 103-30.

36 Bu J. Haldon'ın yorumudur. J. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, s. 147 vd., 223 vd., ve aynı yazar "Production", s. 232. Oikonomides, "Middle Byzantine Provincial Recruits", askerlerin, ekipmanlarını satın aldıklarını düşündüğü, pazar ekonomisine katıldıklarını varsayar.

de, sınırlıydı ve buna paralel şekilde bir artikülasyon faktörü olarak paranın rolü daha düşüktü. Bütün bu durum sekizinci yüzyıl sonları veya erken dokuzuncu yüzyılda, ekonomi toparlanmaya başladığında değişecekti.

Bu durumda devlet ele aldığımız dönemin ekonomisinde önemli ve kompleks bir rol oynuyordu. Ancak sanıldığının tersine kuvvetli tekelciliği ve boğucu kontrolü elinde tutmadı. Devlet, ekonomik faaliyetlerin içinde gerçekleştiği kurumsal ve bir dereceye kadar da ahlaki bir çerçeve sağladı; üretimin bazı safhalarını kontrol etti ve kitlesel olarak tartışmasız en önemli tüketiciydi. Başka bir deyişle, içinde ekonominin işleyebileceği tüm maddi ve kurumsal gereklilikleri devlet devreye sokmuştu. Bu çerçevede ve daha önce sözü edilen sınırlamalarla piyasa güçleri faaliyet göstermiştir. Toprak piyasası aktifti. Fiyatlar hiçbir yerde kontrol edilmiyordu. Vergilerini ödemek için mallarını satan köylüler, piyasanın taşıyabileceği fiyat neyse onu alırdı ve aynı durum, kâr oranlarına limit getirilmediği zamanlarda, zanaatkârlar için de geçerliydi. Tüccarlar geniş bir serbestiyet içinde seyahat ettiler. Orta Çağ ekonomisindeki en önemli iki maldan biri olan tahılın erken dönemden sonra, yani devlet görevlilerinin muhtemelen çok önemli bir rol oynadığı yedinci yüzyıldan sonra, özgürce pazarlandığı görülmektedir.

Diğer önemli bir meta olan ipeğin de üretim süreci düzenlenmişti ancak imparatorluğa ait ipekler haricinde bu ürünün satışı özel kişilerin elindeydi. En nihayetinde imparatorluk kararları uygulanmaları için genelde aktörlerin toplu onayına bağlıydı, yani pazara. Bu da demek oluyor ki devlet büyük bir yerel pazar için gerekli koşulları oluşturmuştu ve pazarın genişliği ve verimliliği ekonomik şartlara bağımlıydı: etkin talep ve üretici güçlerin tepkisi. Örnekleyecek olursak: onuncu yüzyılın ortasında İmparator II. Nikephoros (963-9) hafif bir altın para bastırdı: *tetarteron*. Bu para 24 yerine 22 karat ağırlığındaydı ve imparator alışverişte bu paranın eski ve daha ağır paraya tercih edilmesi gerektiği emrini veren bir kanun çıkardı. İmparatorluk hazinesinin bu kanundan faydalanması için imparator iki ayrı düzene bel bağlamıştı. İlki vergilendirme düzeniydi ki imparator, vergilerin eski para ile ödenmesinde ısrar etti. Bununla birlikte gerekli diğer etmen, piyasa düzeniydi. İmparator, yalnızca kendi

parasının kullanımından ticari işlemlerin etkileneceğini ve aynı zamanda da ortaya çıkan senyörajdan kâr sağlayabileceğini umuyordu. İmparatorun bu kararı daha önce de belirtildiği gibi mali ve askerî nedenlerden kaynaklanmış olabilir. Ancak bunun uygulanması, belki de imparator için beklenilmedik ancak ekonomik yasalara tamamen uygun bir şekilde hareket eden piyasaya bağlıydı. Tüccarlar fiyatları yükselterek maliyeti tüketicinin omzuna yıkıyor ve dolayısıyla da bu kanun, enflasyona sebep oluyordu.[37] Böylece devlet belli meselelerde güçlü bir etkiye sahip olsa da piyasa güçlerinin faaliyet gösterdiği pazarı tam anlamıyla kontrol edemedi.

İdeoloji

Burada anlatılan sistem özel bir ideolojik temele dayanıyordu. İdeoloji, bir üretim faktörü olabilir; Bizans'ta da öyle oldu. Eğer tek önemli olan şey *Göklerin Melekûtu*'dur düşüncesiyle bütün ekonomik faaliyetleri gereksiz gören anlayışı bir kenara bırakırsak ekonomik ideoloji, zengin ve çok yönlü bir fikir olan mübadelede adaletle ilgilidir. Tüm Orta Çağ Avrupa toplumları adalet kavramıyla derinlemesine ilgiliydiler. Aslında alışverişte adalet Aristoteles'in vârislerine ait bir kavramdır, ancak Roma kanunlarında da kendisine kısmen yer bulmuştur ve kuşkusuz dördüncü yüzyıldaki Yunan Kilise Babaları, özellikle adaleti "hak olanı [herkese] dağıtmak" şeklinde tanımlayan Kaisareia'lı (Kayseri) Aziz Basileios tarafından benimsenmiştir. Her ikisi de Aristoteles kavramları olan dağıtıcı ve ıslah edici adaletten bahsederken Aziz Basileios, görevi birinden aldığını diğerine vererek çok malı olanla az malı olan arasındaki eşitliği sağlamak olan "hâkim"den de bahsetmiştir.[38] On ikinci yüzyılın bir noktasına kadar ideoloji, ekonominin kaynakların yalnızca yeniden dağıtılabileceği tek kazananı olan (*zero-sum game*) bir oyun olduğu örtülü düşüncesine dayanıyordu. Yalnızca on ikinci yüzyılın Aristotelesçi ve hukuki yorumlarında, sermaye yatırımla-

37 Bunun için bkz. Ioannes Zonaras, *Annales*, M. Büttner-Wobst (ed.), C. 3, (Bonn, 1897), s. 507; M. Hendy, *Studies*, s. 507; H. Ahrweiler, "Nouvelle hypothèse sur le tétartèron d'or et la politique monétaire de Nicéphore Phocas", *ZRVI* 8.1 (1963), s. 1-9 (=Ahrweiler, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance* (London, 1971), makale III).

38 PG 31, 401-5.

rı aracılığıyla değer yaratma olasılığı Batı Avrupa'daki benzer gelişmelerden daha önce ortaya çıkar. Slav istilaları ve Arap fetihlerini takip eden derin kriz döneminde devlet Aristotelesçi "hâkim" rolünü üstlenmiştir ve onuncu yüzyıl sonlarına kadar adalet kavramları, toplumun fakir ve zayıf üyelerini korumaya yönelik yapılan özel tanımdaki hakkaniyet ile birbirine ayrılmaz bir şekilde bağlıdır. Yaşayan adalet (*dikaion empsykhon*) olarak davranan Aristoletesçi hâkim gibi devlet de mübadeleden kaynaklanan eşitliksizlikleri düzeltmeyi amaçlamıştır.[39] 741'de ilk iki Isauria imparatoru tarafından çıkarılan bir kanunname olan *Ekloga*'nın önsözü, Aziz Basileios'un kaynakların adalet ve hakkaniyete uygun bir şekilde yeniden dağıtılması görevi ile ilgili sözlerini neredeyse harfi harfine tekrarlar. *Eparkhos Kitabı*'nın 912'den günümüze kalan formundaki önsözü Tanrı'nın "güçlüler zayıfları incitmesinler ve her şey adalet ölçüsü ile tartılsın" diye Yasa'yı tabletlere yazdığını ve bu düzenleyici belgede geçen kanunların da aynı amaca hizmet ettiğini belirtir.[40] Onuncu yüzyıl toprak kanunu da aynı düşünceleri ifade etmiştir. Bunlar sadece dinî hassasiyetleri göstermez. Uygulamalar aynı zamanda mali veya başka amaçlara hizmet etse de hem loncalarla hem de toprak kanunuyla ilgili düzenlemeler hakkaniyet fikirlerinin önem taşıdığı ekonomik yasaların iki göze çarpan örneğidir.

Hakkaniyet düşünceleri, yasal veya düzenleyici ifadeler verilmiş olan adil fiyat, adil değer ve adil kâr kavramlarını da destekler. Bir yandan düzeltici adalet ahlaki fikri, diğer yandan yetkili kişiler arasında gerçekleşen ticari işlemlerin özgürlüğü ve Roma hukuku tarafından oluşturulan sözleşmelerin kutsallığı arasında sürekli bir gerginlik vardı. Onuncu yüzyıl başlarında *Basilika* ile tam anlamıyla geri gelen bu kaideler, mübadeledeki adaletin özgür müzakere ile elde edildiğini ve fiyat oluşumunun bu süreçle ortaya çıktığı fikrini yansıtır. Onuncu yüzyıla kadarki dönemde bu gerilim, adil fiyat ve adil kâr üzerine yapılan vurgularla kısmen çözümlendi. Adil fiyatla ilgili kanun çıkarılmamıştı: hatta

39 Bkz. Laiou, "Koinonike dikaiosyne", s. 105-11.

40 *Ecloga*, 164; J. Koder (ed.), *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* (Vienna, 1991), s. 72 (bundan sonra *EB*). Bu bölümün büyük bir kısmı Laiou'nun şu çalışmasına dayanır: "Koinonike dikaiosyne". G. C. Maniatis, "Operationalization of the Concept of Just Price in the Byzantine Legal, Economic and Political System", *Byzantion* 71 (2001), s. 131-93 (bu çalışmada tarihsel derinlik bulunmamaktadır). Bu arada VIII. Mikhael'in bir yasasını yanlış yorumlar: s. 174 ve n. 108.

toprağın mali fiyatı bile mali tahmin ve "bölgenin gelenekleri", yani toprağın piyasa fiyatı beraber değerlendirilerek belirlenmişti. Ancak bir diğer mesele de pazarlık yoluyla ulaşılabilecek pay anlamına gelen adil kârdı. Dokuzuncu yüzyılın başlarında Konstantinopolis Patriği Nikephoros yüzde 10'u geçmediği takdirde tüccarın kârının "adil" olduğunu belirtmişti. *Eparkhos Kitabı*'ndaki düzenlemeler hem "fahiş kârdan" söz etmiş hem de birçok ürün ve alım satım işlemin "adil kâr" oranlarını belirlemiştir; devlet bu vasıtalarla düzeltici adalet uygulamalarını yerine getiriyordu. Böylece en azından Konstantinopolis'te nihai fiyat, piyasa ve ahlaki ilkelerin birlikte ele alınmasıyla şekillenmiştir. Dahası onuncu yüzyıl, düzenleyici ekonomik adaletin açık bir örneği olan *laesio enormis* (olağan dışı zarar) fikrinin oldukça geniş bir yorumuna şahitlik etti. Bu yalnızca "yoksullar" (*penetes*) tarafından "güçlüler"e (*dynatoi*) satılan toprakla ilgili asıl mevzuatın ötesine geçmekle kalmadı, aynı zamanda inşaatçının adil maaşın altında bir ücreti kabul ettiği bütün sözleşmelerin geçersiz sayıldığı inşaat işlerindeki sözleşmelere de uygulanmıştır: asıl mevzuatın gerçekten de aşırı genişletilmesi olarak görülebilecek şekilde mezkûr nizamnamedeki bir madde, yukarıda bahsedilen durumun bütün ticari işlemlerde de uygulanabileceğini ima etmektedir.[41] Benzer şekilde faiz oranları yani (on ikinci yüzyıldan önce varlığına rastlanmayan bir tanım olan) sermayenin kârı, ekonomi dışı bir mefhumu da kapsamaktaydı, zira bu oranların belirlenmesinde sosyal statü önemli bir unsurdu: aristokrasi diğer herkesten çok daha düşük oranlar almaktaydı. Adil fiyat (veya adil kâr) kavramının herhangi bir anlamının olabilmesi için bir piyasanın ve serbest pazarlığın mevcudiyeti gerekir. Onuncu yüzyıl boyunca ise devlet serbest pazarlığın sonuçlarına sınırlar koymuştur. Bu ise bireysel ekonomik faaliyetin bir bütün olarak toplumun ihtiyaçlarıyla sınırlandırıldığı durağan bir sistem kavramıdır. Her ne kadar bunun altında yatan fikirler asla yok olamayacak kadar güçlü olsa da bütün bunlar on ikinci yüzyıl ve sonrasında değişecektir.

41 *EB*, 22.3.

BİRİNCİL ÜRETİM

Doğal kaynaklar: kayıp ve telafi

Bizans'ta, aynı dönemde Batı Avrupa'da olduğu gibi toprak, açma bedeli olan sabit bir marjinal maliyete tabi idi. Tarımda istihdam edilen iş gücünün azalan verimi kendisini yalnızca on üçüncü yüzyılda gösterdi. Yedinci yüzyılda Bizans'ın uğradığı toprak kayıpları, temel ve önemli bir kaynak olan ve özellikle kuzey Balkanlar, Armenia ve Toros dağ sırasında bulunan madenler gibi, pek çok diğer doğal kaynakların da kaybına neden oldu. Ancak imparatorluk madenler için kıyasıya savaştı: dokuzuncu yüzyılda Makedonya madenlerinin, onuncu yüzyılda Kapadokya ve Toroslar'da bulunanların kontrolünü yeniden ele geçirdi ve dönemin büyük kısmında Bitinya, Pontos, Calabria ve muhtemelen Kıbrıs'takileri de kontrol etmeyi sürdürdü. Madenlerin kullanımına dair elimizde az sayıda kesin kronolojik veri olmasına rağmen (dokuzuncu yüzyılda mesela Bolkardağ'daki Sulucadere'de madenciliğe dair birtakım arkeolojik kanıtlar vardır)[42] Bizans paralarının metalürjik analizleri, madenden yeni çıkarılan altın ve gümüş miktarının madenî para basmak ve para stokunu yenilemek için kullanıldığını ortaya koymuştur. Bu yeni metal kaynağının Bizans'ın içinden mi yoksa dışarıdan mı temin edildiği veya her ikisinin birleşimi olup olmadığı maalesef kesin olarak bilinmemektedir.[43] Genel bir fakirleşme, binaların daha küçük ölçekte inşası ve lüks ürün talebindeki gerileyiş sebebiyle göründüğü kadarıyla bu dönemde artık yeni mermer ocakları açılmamış ve çoğunlukla öncekiler tekrar kullanılmıştır.[44]

Kereste pek çok bölgede hâlâ fazlaca bulunuyordu: Calabria, Makedonya, Bitinya, Pontos, Girit, Kıbrıs, Güneydoğu Anadolu. Isıtılmış reçine ya da katrandan elde edilen ziftin yanı sıra gemi iskeleti için meşe ve kalafatlama için çam reçinesi yedinci yüzyı-

42 Yukarıdaki Bölüm II, s. 41 ve n. 16'ya bakınız.

43 C. Morrisson vd., *L'or monnayé*, I: *De Rome à Byzance* (Paris, 1985); A. A. Gordus, D. M. Metcalf, "The Alloy of the Byzantine Miliaresion and the Quesiton of the Reminting of Islamic Silver", *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 24/26 (1970/72) [1977], s. 9-36.

44 J.-P. Sodini, "La sculpture médio-byzantine: le marbre en ersatz tel qu'en lui-même", G. Dagron ve C. Mango (ed.), *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot, 1995), s. 289.

lın sonlarından itibaren gelişmeye başlayan Bizans donanması için değerli varlıklardı (*Karabisianoi* ve daha sonraki Kibyrrhaiotai gibi Bizans *thema* donanmaları).[45] Öte yandan halifelik topraklarında ahşap zaten az bulunuyordu ve Araplar gemi yapım materyallerine ulaşmak için Likya sahillerine sık sık baskınlar düzenliyorlardı; tabiatıyla ahşaba olan acil ihtiyaçları Arapların 820'lerde Girit'i ele geçirmelerindeki zorlayıcı bir sebepti. Bu, yedinci yüzyıl sonlarından onuncu yüzyıl sonlarına kadar Kıbrıs'ta devam eden ortak yönetimden (*condominium*) elde ettikleri kaynaklara ilaveten Arapların faydalanacağı iyi bir kazançtı. Ancak onuncu yüzyılda fethedilen topraklar ve büyük adaların (961'de Girit, 965'te Kıbrıs) yeniden ele geçirilmesi bu anlamda Bizanslılara doğal kaynaklar üzerindeki hâkimiyeti geri kazandırmıştır.

Tarım: aletler, teknikler, ürünler[46]

Kırsal nüfus ve kırsal üretim ekonominin en önemli unsuru olarak kalmıştır ve payı muhtemelen, en azından sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda, altıncı yüzyıla kıyasla daha büyüktür; sonrasında ise onuncu ve on birinci yüzyıllarda yavaş yavaş birincil ve ikincil üretim arasındaki, neredeyse altıncı yüzyıldakine benzeyen, bir orana tekrar geri dönüldü.

Temel aletler, toprak işleme teknikleri ve mahsuller genel anlamda (ipek böcekçiliği istisnası ile) öncekilerle aynıydı ve aşağıda da görüleceği gibi en önemli değişiklik toprak dağılımında yaşandı. Muhtemelen "kırsal alanda faaliyet gösteren bir yargıcın başvurması için hazırlanan" ve sekizinci yüzyılın başlarına tarihlendirilen *Çiftçi Kanunu*[47] köylünün gündelik aletlerini kaydeder: kürek, çapa, budama bıçağı, orak ve balta. Bu liste, köylülerin bu aletleri kendilerini savunmak için kullandıklarından bahseden kronikler tarafından dolaylı bir şekilde doğrulanmıştır ve kırsal kazılardan elde edilen tarım materyalleri de mezkûr aletlerin varlığını ve kullanıldıkları-

45 Dunn (yukarıda dipnot 9'daki eser), s. 258-61.

46 Lefort, "The Rural Economy", *EHB*, s. 231-310 konuyu en iyi şekilde açıklar.

47 W. Ashburner, "The Farmer's Law", *Journal of Hellenic Studies* 30 (1910), s. 85-108 (Yunanca metin) ve 32 (1912), 68-95 (Dikkatlice kullanılması gereken İngilizce çevirisi ve yorumları); P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium* (Galway, 1979), s. 27-67.

nı tasdiklemiştir.[48] Üretim teknikleri esasen onuncu yüzyılda derlenmiş *Geoponika*'daki veriler ve sonrasında da dağınık manastır belgeleri ve diğer dokümanlar sayesinde bilinir. İki yıllık bir rotasyon döngüsü kısmi olarak uygulanıyor, tarlalar hasat sonrasında ve pulluk öncesinde otlatma ve dolayısıyla gübreleme için ayrılıyordu. Nadasa bırakılmış toprağın bir kısmına bakliyat ekilmesi toprağın verimliliğini artırmıştır. Aynı sonuç, iyi bilinen tohum seçimi uygulamasıyla da elde edilmiştir. Kuşkusuz ürün verimliliği toprak ve iklimin kalitesine göre büyük bir çeşitlilik göstermiştir. Modern Yunanistan'da ürünler hektar başına, Sakız'da ortalama 5 kentalden Makedonya'da 9,8'e ve Arkadia'da 11,5'e kadar değişiklik gösterir. On ikinci yüzyılın başlarında belgeler, Makedonya'nın Radolibos köyünde, tahıl veriminin minimum 5,1:1 yani hektar başına 5,3 kental civarında olduğunu gösterir.[49]

Dokuzuncu yüzyıldan itibaren daha iyi iklim şartları tarımsal üretimi geliştirmiş olabilir; bu durum ayrıca artan güvenlik ve yeni yerleşim birimlerinin gelişimiyle de desteklenmiştir. Tahıllar Thessalia, Trakya, Makedonya, Bitinya ve Pontos'ta yetiştirilirdi; bu da imparatorların neden bu alanlardaki nüfusun artırılmasında ısrarcı olduklarını açıklamaktadır.[50] "*Annonarioi*" ya da "*horreiarioi*" diye bilinen imparatorluğun tahıl ambarlarından sorumlu memurların mühürleri en çok bu bölgelerde bulunmuştur.[51] Buğdayın arpaya göre oranına ilişkin bilgi mevcut değildir; anlaşılan çavdar ve yulafla sonradan tanışılmış ya da daha sonra tekrar ekilmeye başlanmıştı. Bakliyat yetiştiriciliği toprağın veriminin geri kazanılması ve özellikle kentlerde yaşayan fakirler başta olmak üzere günlük beslenme düzenindeki rolünden dolayı ehemmiyet kesbetmiştir. Bu dönemdeki azizlerin hayatlarına ve sonraki manastır kayıtlarına göre tüm köylü

48 A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200* (Cambridge, 1989), s. 123-5; M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle* (Paris, 1992), s. 46-52; B. Pitarakis, Témoignage des objets métalliques dans le village médiéval", Lefort vd., *Villages*, s. 247-65.

49 Şuradaki açıklamalara bkz. Kaplan, *Les hommes et la terre*, s. 80-4; Harvey, *Economic Expansion*, s. 139 ve Lefort, *EHB* I, s. 259.

50 T. Teall, "The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025", *DOP* 13 (1959), s. 89-139, 117-28; Hendy, *Studies*, s. 46, 49-50.

51 J.-C. Cheynet, "Un aspect du ravitaillement de Constantinople aux Xe/XIe siècles d'après quelques sceaux d'hôrreairioi", *Studies in Byzantine Sigillography* 6 (1999), s. 1-26, s. 10'daki harita.

bahçelerine kuru sebzeler (*ospria:* mercimek, bezelye, burçak vb.) ekilmiştir. Banliyölerde, hatta şehir bostanlarında bile, kuru sebzeler pek çok çeşit taze sebze ile bir arada bulunuyorlardı.[52]

Zeytin ağaçları Güney İtalya'dan başlayıp Mora, adalar, Bitinya ve Lidya'ya kadar uzanan sahil kesiminin çoğunda yetiştiriliyordu.[53] Kışların ılıman geçtiği ve rakımın elverişli olduğu her yerde üzüm bağları bulunurdu. Ancak şarapların kalitesi kesinlikle gerilemiştir ve yalnızca onuncu yüzyılda birkaç kaliteli şarabın ismi tekrar ortaya çıkmıştır ki bu da sıradan şarapların yerel ticaretine kıyasla daha geniş bir ticaret ağının oluştuğuna işaret edebilir. Diğer meyvelerin çeşitliliği Batı'ya kıyasla Bizans (ve İslam) tarımının bir özelliğidir: mutedil karasal veya Akdeniz iklimine uyum sağlamış türler arasında elma, armut, erik, ayva, kiraz, ceviz, kestane, nar, badem ve fıstık sayılabilir. Meyve yalnızca köylülerin tükettikleri bir besin değil, aynı zamanda büyük ya da küçük kentlerin civarındaki çiftçiler veya kuru meyve olarak ihraç edebilen bölgeler için de bir kâr kaynağıydı.[54] Makedonya ve Güney İtalya ormanlarında, dokuzuncu yüzyılda kestane yetiştiriliyor veya sadece toplanıyordu.[55]

Gemilerin arma ve yelkenleri için kullanılan kenevir ve keten gibi endüstriyel tekstil bitkileri Thessalia, Makedonya, Trakya ve Anadolu'da belgelenir.[56] Kırmızı boyalar kırmız böceğinin ve koşnil böceğinin -yani meşe ağaçlarının üzerinde bulunan parazitlerin- özünden elde edilirdi; pahalı murex morunu taklit etmek için kızılkök (*rubia*) boyası ile çivit rengi karıştırılırdı. Sarı renginin kaynağı sumak (*rhus*) idi ve derinin tabaklanması ve renklendirilmesi için de muhtelif yapraklar, ağaç kabukları, meşe palamudu kapçıkları ve ağaç kökleri kullanılırdı.[57] İpek

52 J. Koder, "Fresh Vegetables for the Capital", Dagron ve Mango, *Constantinople and its Hinterland*, s. 49-56.

53 Hendy, *Studies*, s. 49-57; Harvey, *Economic Expansion*, s. 145-7.

54 Kaplan, *Les hommes et la terre*, s. 36.

55 G. Noyé, "Byzance et Italie méridionale", L. Brubaker (ed.), *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?* (Aldershot, 1998), s. 229-43; aynı yazar: "Économie et société dans la Calabre byzantine", *Journal des Savants* (juillet-décembre 2000), s. 209-80.

56 Teall, "Grain Supply", s. 117-28; Hendy, *Studies*, s. 46, 49-50.

57 Dunn (yukarıda dipnot 9'daki eser), s. 256, 279-95; Bizans boyalarına dair genel bir çalışma bulunmamaktadır. Tabii boyalar ve Orta Çağ boyar maddeleri için bkz. B. Guineau, *Glossaire des matériaux de la couleur et des termes employés dans les recettes de couleurs anciennes* (Turnhout, 2005); kısa bir giriş için bkz. B. Guineau ve F. Delamare, *Colors: The Story of Dyes and Pigments* (New York, 2000).

böceklerinin yapraklarını yediği dut ağaçları pek çok bölgede yetiştirilebiliyordu ve bu dönemde iyice yaygınlaşmış olmalıdır. N. Oikonomides yedinci ve sekizinci yüzyılda Anadolu'da *kommerkiarioi* mühürlerinin dağılımına bakarak ipek böcekçiliğinin yayılımını ortaya koymuştur.[58] Dokuzuncu yüzyıldan itibaren Peloponnesos'un "Mora" (Morea: dut ağaçlarının yurdu) olarak anılması, Patras yakınlarında mülkleri bulunan büyük arazi sahibi Dul Danelis'in 880 yılında I. Basileios'a hediye olarak verdiği *sidonia* (ipek kumaş) ve diğer değerli kumaşlar hakkındaki meşhur rivayet[59] bu bölgede dut ağacı yetiştiriciliğinin yaygın olduğuna işaret eder. Onuncu yüzyıl Konstantinopolis'indeki çok iyi -ve belli ki köklü- şekilde kurulmuş ipek endüstrisinin önemi, yerli bir Bizans ham ipeğinin mevcudiyetini gösterir. Kozanın ipliğe dönüşümü üretim bölgelerinde gerçekleşmeye başlayınca bu yoğun iş gücü gerektiren bununla birlikte kârlı bir faaliyetti. Ancak onuncu yüzyıl Konstantinopolis'inde ham ipek satan Suriyeli tüccarların varlığı Bizans'ta ham ipek eksikliğinin yaşandığını da gösterir.[60]

Hem ekilmemiş boş arazilerde hem de verimli çayırlarda sığır yetiştiriciliği yaygındı fakat muhtelif ölçeklerde uygulanıyordu. Her köy çift sürmek veya taşıma aracı olarak kullanmak üzere birkaç öküz ve eşeği; yün ve et için koyunu ve gıda ihtiyacı ile ticari amaçlarla inek, keçi, domuz ve kümes hayvanları gibi diğer hayvanları yetiştirmek zorundaydı. Bitinya'nın onuncu yüzyılda Konstantinopolis'e kesimlik hayvan tedarik ettiği bilinir.[61] Kapadokya'dakiler gibi büyük çiftliklerde bulunan imparatorluk haralarında pahalı savaş atları veya binek atları, -imparatorluk seferlerini anlatan risalelerde tasvir edildiği üzere- imparatorluk yük katarları için yük beygiri ya da katır

58 N. Oikonomides, "Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: the Seals of Kommerkiarioi", *DOP* 40 (1986), s. 33-53, şurada tekrar basıldı: *Social and Economic Life*, makale VIII.

59 *Vita Basilii*, V.74.

60 D. Jacoby, "Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade", *BZ* (1991/2), s. 452-500 (= aynı yazar: *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean* (Aldershot, 1997), makale VII), s. 454. Süreç ve kompleks işlemleri hakkında bkz. Muthesius, *EHB* I, s. 150. Muhtemel ipek eksikliği için: J. Shepard, "Silks, Skills and Opportunities in Byzantium: Some Reflexions", *BMGS* 21 (1997), s. 246-57 (Muthesius'un çalışmalarını tendikî bir şekilde ele alan ufuk açıcı bir makale).

61 *EB*, 15. ve 16. Bölümler ve şurada derlenen metinler: Geyer and Lefort, *La Bithynie*, s. 75 vd.

gibi diğer yük hayvanları yetiştiriliyordu.[62] Ancak bu haraların organizasyonu bilinmemektedir. Mübalağalı anlatımına rağmen *Philaretos'un Hayatı* dolaylı olarak sekizinci yüzyıl sonlarına ait özel ve büyük bir malikânede bulunan sürülerin önemine işaret eder; azizin 600 inek, 200 öküz, 800 at, 80 katır ve yük beygiri ile 12.000 koyun sahibi olduğunu yazar.[63] Onuncu yüzyıl Anadolu'sundaki diğer pek çok aristokrat mülkünün muhtemelen öncüsü olan Philaretos'un malikânesi bizi, bu dönemin kırsal ekonomisindeki köyler ve malikâneler arasındaki ilişkiyi düşünmeye sevk eder.

*Toprak sahipleri ve köylüler: köy (*khorion*) ve malikâne (*proasteion*) karşı karşıya*

Sekiz ila dokuzuncu yüzyıl ve hatta onuncu yüzyılın da bir kısmı genellikle devlete vergi ödeme konusunda müşterek sorumlulukları bulunan ve kendi topraklarının sahibi köylülerden oluşan köy topluluklarının hâkim olduğu bir dönem olarak tanımlanır.[64] Bu aslında Bizans kırsal topluluğunu tanımlayan mali roldür. Yerleşim açısından, bunlar birer toplu yerleşimlerdi -ki bu da Akdeniz manzarasının yirminci yüzyıla kadarki karakteristik özelliğiydi- ve kesinlikle hem yerleşimin hem de arazi kullanımının hâkim şeklini oluşturdular. Yalnızca geç onuncu yüzyıldan itibaren mevcut yerleşim yerlerinin çevrelerinde pek çok küçük köyün kurulmasıyla bu yapı değiştirilebilmiştir. Erken Orta Çağ köy topluluğunun (*khorion*) işleyişi *Çiftçi Kanunu*'nda resmedilmiştir.[65] Köylünün (*georgos*) durumu kuşkusuz iş gücünün de azlığı nedeniyle *colonus*un statüsünden daha iyiydi: zira mamullerini özgürce taşıyıp satabilir, hiçbir kısıtlama olmaksızın devredebileceği ya da takas edebileceği toprakların sahibi ve maliki olabilirdi. Toprağın bolca bulunabilmesi, ister uzun süredir kullanılmamış olsun ister yeni terk edilmiş olsun, işlenmemiş toprağın ya müşterek kullanıma sunulabileceğini ya da köy halkı arasında bölüştürülebileceğini gösterir. Kanun,

62 Haldon, *Three Treatises*, s. 118-19; aynı yazar: *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204* (London, 1999).

63 M. H. Fourmy ve M. Leroy (ed.), "La vie de saint Philarète", *Byzantion* 9 (1934), s. 113-15.

64 Bkz. s. 65 vd.

65 Ashburner, "The Farmer's Law"; Lemerle, *Agrarian History*, s. 27-67; Harvey, *Expansion*, s. 15-19; Laiou'nun makalesi: Lefort vd., *Villages*, s. 36-9.

dolaylı olarak, bilhassa arazinin tarıma elverişli hâle getirilmesi maksadıyla temizlenmesinden bahseder. Ancak köy sakinleri arasındaki sosyal ilişkiler kimi akademisyenlerin olmasını istediği kadar barışçıl ve eşitlikçi değildi. Az sayıda köle (*doulos*) çoban olarak istihdam edilmişti ve bunlar daha sonra malikânelerde de görülmektedir; ancak kaynaklar bu kölelerin faaliyetlerine dair başkaca bilgi vermezler.[66] Ayrıca köylüler, köylerini ve köyün mali yükümlülüklerini terk edip başka bir yere de gidebilirlerdi.[67] Bunlardan bazılarının toprak sahibinin (*khorodotes*) -yani kiraya verenin- arazisinde 1/10'luk oranla ortakçılık (*morte*) esasına göre çalıştığından bahsedilir.[68] Bu oran, mali yükümlülüklerin kiracı tarafından karşılanacağına işaret etmektedir. Ancak 1/10 oranının her zaman uygulanıp uygulanmadığı da kesin değildir ve sonraki sözleşmeler on birinci yüzyılda 1/4'lük daha yüksek bir rakam göstermektedir.[69] Bu durumun demografik yükseliş ve sonrasında gelişen kırsal iş gücünün değersizleşmesinden kaynaklı olup olmadığı sorgulanabilir.[70]

Malikâne (*proasteion*) *Çiftçi Kanunu*'nunda yer almamaktadır ancak bu ortadan tamamen kaybolduğu anlamına gelmiyordu. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda devlet ve kilise kendi mülklerini zaten muhafaza ediyor ve geliştiriyordu: I. Nikephoros (802-11) daha önce Eirene'nin (797-802) dinî kurumlara cömertçe bahşettiği toprakları istimlak ederek bunları tekrar imparatorluk *kouratoreia*sının idaresine verdi.[71] Diyakoz Ignatios'un mektuplaşmaları, 820'lerde İznik başpiskoposluğunun ekonomik gücünü, bağlı köylülerini (*paroikoi*), Opsikion idarecilerinin üzerinde hak iddia edebileceği ve korunması gereken hasadı, ve komşu İzmit başpiskoposluğunun imparatorluk mülkleri (*kouratoreia*) ile ilişkisini gösterir. Bu sırada, dokuzuncu yüzyılda Aziz Philaretos'un heyecanlı hayatı Anadolu platosunda bulunan büyük özel mülkiyete ve arazi kullanımına bir örnek olarak ele alınabilir. Philaretos'un Paflagonya'daki

66 Lefort, *EHB* I, s. 241-2.
67 Kaplan, *Les hommes et la terre*, s. 383-6.
68 A.g.e., s. 262 ve aynı yazarın şu eseriyle karşılaştırın: "Quelques remarques sur la vie rurale à Byzance d'après la correspondence d'Ignace le Diacre", Kontoura-Galake (ed.), *Dark Centuries*, s. 365-76.
69 Lefort, "Rural Economy", *EHB* I, s. 306-7.
70 Bkz. Bölüm IV.
71 Theophanes, ed. De Boor, I, s. 486-7; C. Mango ve R. Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor* (Oxford, 1997), s. 668-70.

asli serveti abartılmış olsa da (geniş ve sulanan 48 malikâne, sayısız köle ve muazzam sürüler)[72] çağdaşı olan dinleyiciler için gerçek durumu bir nebze de olsa yansıtmış olması gerekir. Eyaletlerdeki askerî komutanlar özellikle sınır boyunda veya güvenliğin henüz tesis edilmediği bölgelerde topraklarını tedricen çoğaltabiliyorlardı. Doğuda büyük asker kökenli aileler zaten geniş arazilere sahiptiler: Kapadokya'da Maleïnoi, Argyroi ve Phokades, Malatya yakınlarında Skleroi, Paflagonya'da Doukai, Dorylaion (Eskişehir yakınında) yakınlarındaki Melissenoi.[73] Bu durumun genel bir eğilim olduğu, "güçlülerin" toprak edinmelerini sınırlandıran onuncu yüzyıl imparatorluk kanunlarınca doğrulanmıştır.[74] Onuncu yüzyılda belli bir zamana kadar yaygın olan, kendi toprağına sahip ve doğrudan devlete vergi ödeyen köylü sisteminden malikâne (*proasteion*) ve bağımlı köylü (*paroikos*) sistemine geçişin ekonomik etkilerini ele alacağımız IV. Bölüm'de görüleceği üzere yukarıdaki trend takip eden yüzyılda daha da hız kazanmıştır.

İKİNCİL ÜRETİM

Aynı dönemde Batı Avrupa'nın büyük bir bölümünün aksine[75] sekizinci ila onuncu yüzyıl Bizans'ında ikincil üretim kanaatimize göre ağırlıklı olarak kent merkezliydi ve bu bağlamda incelenecektir. Üretimin malikâne (*proasteion*) ekonomisinin bir parçasını oluşturduğuna dair neredeyse hiçbir kanıt bulunmamaktadır.[76] Bu, köyler, malikâneler ve kırsal alanlarda aletleri onarmak ve hayvanlara nal çakmak için mecburi olan, özellikle, demirci ve bakırcı veya depolama, yemek pişirme, yemek yeme

72 Yukarıda dipnot 63.

73 Bkz. J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance* (Paris, 1990), s. 207-37.

74 Lefort, *EHB* I, s. 286-7. Ancak Cheynet, ("L'aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe siècle)", *Journal des Savants* [July-Dec. 2000], 281-322), 996 yılı *Novella*sına atıfla, (E. McGeer, *The Land Legislation of the Macedonian Emperors: Translation and Commentary* (Toronto, 2000), s. 112, 117) bu yasanın kısmen Anadolu aristokrasisinin artan gücünü ve korkutucu isyanlarını engelleme ihtiyacından doğduğunu düşünür.

75 En azından Karolenj ve Karolenj sonrası dönemde, bkz. A. Verhulst, *The Carolingian Economy* (Cambridge, 2002), s. 72 vd.

76 Buna özel bir örneği Harvey sadece dokuzuncu yüzyıl Mora'sı (Dul Danelis'in uçsuz bucaksız malikânelerindeki kumaş üretimi meselesi) ve Athos Dağı'ndaki manastır toplulukları için ileri sürmüştür. Harvey, şehir ekonomisi genişledikçe üretimin de kent ve kasabalarda yoğunlaşmaya başladığını ekler: *Expansion*, s. 235.

ve aydınlatma[77] gibi günlük kullanımlar için kaba seramikten kap kacak yapacak çömlekçi[78] gibi uzman zanaatkârların eksik olduğu anlamına gelmez. Ancak bu faaliyetler daha sonraki dönemde elde ettiği öneme henüz ulaşamamıştı ve her zamanki gibi köylüler evlerini kendileri inşa edip tamir ederken, eşleri de iplik eğiriyor, kumaş dokuyor ve kıyafet dikiyorlar, basit çömlekler yapıyor ya da kesilen hayvanların derilerini tabaklıyorlardı.[79]

Orta Çağ Bizans şehirlerinin dönüşümünü müteakiben talep erken sekizinci yüzyılda dibe vurmuştu, ancak tamamen yok olmamıştı ve yavaş yavaş kendini toparlayıp onuncu yüzyılda da istikrarlı bir şekilde büyüdü. Bu talep dönüşüm geçiren ama hiçbir zaman kesintiye uğramayan geleneksel zanaatlar ile karşılandı. Bu zanaatlar, devletin denetimi altında ve istikrarlı kurumlar çerçevesinde faaliyet gösterdiler. Biz, başkent ve taşra kentlerinin üretimine geçmeden önce ilk olarak bu zanaatları ve bunların bağlamını ele alacağız. Birkaç tarihî metin konuyla ilgili önemli bilgiler verse de -çoğunlukla Konstantinopolis ile alakalı- hem imalatın hem de kentlerin incelenmesi arkeolojik kanıtların kısıtlı doğası nedeniyle aksamaktadır. Birkaç şehrin bazı kısımları kazılarda ortaya çıkarılmış olsa da kazılar genellikle Orta Çağ kentlerinin küçük bir bölümünü kapsar. Ne yazık ki Konstantinopolis, Selanik, Thebai ve Korinthos gibi başlıca üretim merkezlerinde de durum böyledir.[80] Atina metro sistemi ile bağlantılı olan kurtarma kazıları neticesi elde edilen pek çok malzeme incelenmeyi ve yayımlanmayı beklemektedir.

Kent ekonomisi: aktörler ve kurumlar

Vergilendirme ile kâr ve pazar düzenlemeleri genel ekonomik sonuçları bakımından yukarıda ele alındı. Buradaki odak noktası, kent ekonomisinin işleyişi ve muhtelif aktörler arasın-

77 Arkeolojik kazılarda bulunan toprağa gömülü *pithoi* Bizans köylerinin bir özelliğidir (Bouras, "Aspects of the Byzantine City", s. 522; Lightfoot, "Evidence from Amorium", (bkz. dipnot 14)); bir Boeotia köyü olan Panakton'da bulunmuş bir *pithos*un illüstrasyonu için şu eserin ön kapağına bkz. Lefort vd., *Villages*.

78 Rašev vd., Lefort vd., *Villages*, s. 360; Vroom, *After Antiquity*. Kaba seramikler için bkz. C. Bakirtzis, *Vyzantina Tsoukalolagena* (Athens, 1989).

79 Bizans kadınlarının ev içi faaliyetleri için bkz. M. Fulghum Heintz, "The Art and Craft of Earning a Living", I. Kalavrezou (ed.), *Byzantine Women and their World* (Cambridge, Mass. 2003), s. 139-47.

80 Bu sorunların bir tartışması için bkz. Bouras, "Aspects of the Byzantine City", s. 497-500.

daki ilişkilerdir: zanaatkârlar, tüccarlar ve bunların müşterileri, elitler, halk ve ekonomik meselelerle ilgilenen devlet temsilcileri.

Zanaatkârlar ve tüccarlar (*ergasteriakoi*) *Basilika*'da da tekrarlanan Iustinianos kanununa göre (CJ 1.28.4) birlikler (*somateia*) hâlinde örgütlendiler; Zanaatkârlar ve tüccarlar Konstantinopolis Eparkhosu'na tabilerdi. Bunları özellikle Konstantinopolis örneğinden biliyoruz. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllar için elimizde bunlardan bahseden çok az kayıt mevcuttur.[81] 912'de çıkartılan ancak dokuzuncu yüzyıl düzenlemelerini de kapsayan *Eparkhos Kitabı*'nda detaylı bilgiler olsa da bunlar sadece Konstantinopolis için geçerlidir.[82] *Eparkhos Kitabı*'nda *systemata* olarak adlandırılan loncaları devlet bir kontrol ve mali tahsis aracı olarak görmüştür. Ancak bu loncalar özellikle karşılıklı yardımlaşmayı sağlayarak, *koinotes*e (topluluk) yeni üyelerin kabullerini kontrol ederek ve çırakları eğiterek üyelerinin temsilcileri olarak hareket etmekteydiler. Üyelik, dükkân sahibi olmasalar da zanaatkârlara ya da *ergasteria*dan (imalathaneler) sorumlu kişilere, hatta efendilerinin kefil olduğu kölelere dahi verilebiliyordu. Loncanın iç teşkilatı ve devletin loncalar üzerindeki kontrolü çeşit çeşitti ve kısmen her bir meşguliyetin toplumsal meselelerle ne kadar ilgili olduğuna bağlıydı: çoğu kendi liderlerini (*prostatai*) kendileri seçmişti ve bu liderler praefectura'ya (*eksarkhia*) bağlı bir yetkili tarafından denetleniyorlardı. Ancak görünen o ki ipek giysi satıcıları ve saraçlar gibi birkaç grup doğrudan doğruya Eparkhos'un otoritesi altına girmişti. Özel kurallar ticarette ve bununla ilgili rekabette adil şartları sağlamayı, ürünlerin kalitesini ve müşterilerin korunmasını amaçlıyordu. Altıncı yüzyılda olduğu gibi ağırlıklar ve ölçüler Eparkhos tarafından kontrol ediliyordu. Lonca üyelerinin aynı anda iki farklı meslekle iştigal etmesi, rakibinin işçisini çalması ya da sebze-meyve gibi mahsulleri istiflemesi yasaktı; don yağı ile sabunu karıştırmak, paraların kenarlarını kesmek, paraların üzerindeki kesikleri düşük değerli maden ile doldurmak, kalpazanlık ve paraları altın yaldızla boyamak gibi sahtekârlıklar da kovuşturmaya tabi idi. Çok da

81 P. Schreiner, "Die Organisation byzantinischer Kaufleute und Handwerker", H. Jankuhn ve E. Ebel (ed.), *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, 6, *Organisationsformen der Kaufmannsvereinigungen in der Spätantike und im frühen Mittelalter* (Göttingen, 1989), s. 44-61.

82 J. Koder'in pek çok makalesinde yorumladığı *EB* (kendisi tarafından tercüme edilmiş ve yayıma hazırlanmıştır).

kapsamlı bir kanun olmayan *Eparkhos Kitabı*'nda bütün mesleklerden bahsedilmez. Eser yalnızca yüksek değerde maddeler ya da devleti ve maliyeyi ilgilendiren stratejik ürünler (bunlar arasında kuyumcular, ipek üreticileri ve tüccarları, saraçlar, baharat satıcıları, noterler, bankerler ve sarraflar vardır) ya da gündelik hayat için ortak ürün ve hizmetler (bal mumu ve sabun satan mumcular, bakkal, fırıncı, koyun satıcıları, kasaplar, domuz ve balık satıcıları, hancılar vs.) ile alakalı ticari işlemleri ele alır. Metinde bahsedilmelerine rağmen inşaatçılar bir lonca teşkilatına ait görünmezler.[83]

Eparkhos Kitabı ayrıca bankerleri (*argyropratai*) sarraflar (*trapezitai* ya da *katallaktai*), zanaatkârlar ve tüccarlardan önce zikreder ki bu da statülerinin daha yüksek olduğunu gösterir. Bankerler, özel şahıslardan satın almalarına izin verilen kıymetli metaller, mücevherler ve kıymetli objeleri işliyor ve pazarlıyorlardı. Büyük ihtimalle Geç Antik Çağ'da da olduğu gibi bankerler ayrıca rehincilik ve kredi işleriyle de ilgileniyorlardı. Kuşkusuz para ve kredi, diğer kaynaklardan (özellikle varlıklı aristokrat çevrelerden) da temin edilebilirdi. 886'da I. Basileios'un faiz ile kredi verilmesini yasaklaması ve yüzde 4,2'lik sabit bir faiz oranına izin veren VI. Leon'un bu kanunu yürürlükten kaldırması gibi mevzuatın zamanla geçirdiği değişikliklere rağmen yine de kredi imkânları bir dereceye kadar mevcuttu.[84]

Ticaretin ve sanayinin finanse edilmesi Bizans kanunlarının düzenlediği ortaklıklar sayesinde kolaylaşmıştır. Hem *Ekloga* hem de *Rodos Deniz Kanunu*'nda görüldüğü şekliyle bir tür iş ortaklığı olan *khreokoinonia* en azından sekizinci yüzyıldan beri mevcuttu. Bu, İtalyanların daha sonraki *commenda* ya da *colleganza*sına benziyordu. Bunların tek taraflı modelinde ortaklardan biri para ve diğeri iş gücü ile katkıda bulunurken iki taraflı modelde her iki ortak da para kaynakları ile katkıda bulunuyor ve bunlardan birisi ayrıca iş gücünü de temin ediyordu. Ortaklar belirli bir oranda kâr ve zararı paylaşıyorlardı, ancak deniz kredilerinde kredi veren kişi ortaklardan biri değildi ve eğer yolculuk iyi gitmezse sermayesini kaybedebiliyordu. Bu yüzden bu riskli kredinin yaklaşık yüzde 16,6 gibi çok daha yüksek faiz oranları

83 Dagron, "Urban Economy", *EHB* 2, s. 407-17.
84 Gofas, "The Byzantine Law of Interest", *EHB* 3, s. 1099-1102.

mevcuttu.[85] Büyük önemi haiz bu yenilik, on birinci yüzyılda Batı'da "ticari devrim" denen sürecin gelişiminden önce Bizans tüccarlarına büyük bir avantaj sağlamıştı.

Kent ekonomisi: üretim

Nüfusu azalmış kentler iaşenin temini için artık birkaç günlük yürüyüş veya deniz seyahati mesafesi uzaklığında olan yakın hinterlandına bel bağlamış, şehir dâhilinde imalat temel ürünler ile sınırlanmıştı. Şarap ve yağ gibi başlıca ürünlerin üretimi ve bahçecilik ile yoğun şekilde gerçekleştirilen balıkçılık surların içerisinde ya da yakınlarında uygulanabiliyordu.[86] Pek çok durumda daha lüks sayılan ihtiyaçlar ise uzak bölgelerden ithal edilen ürünlerle karşılanmak zorundaydı.

Elimizde hakkında daha fazla veri bulunan Konstantinopolis, yüksek seviyedeki zanaat ve ticaret uzmanlığı ile taşra kentlerinin çok önündeydi. Zanaatkârları, taşradaki pek çok şehrin aksine, yalnızca mal ve hizmete yönelik temel talebi karşılamakla kalmazdı; yüksek vasıflı bazı zanaatkârlar onuncu yüzyıl öncesinde bile imparatorluğa veya özel şahıslara ait atölyelerde imparatorluk topraklarının tamamında ve ötesinde aranan lüks objeler ve rafine ürünler imal ediyorlardı. Elit talebin başkentte yoğunlaşması bu "*sanat endüstrilerini*" canlandırmıştır.[87] Müslüman dünya ile kıyaslanabilecek düzeyde, kadim geleneklerden kesintisiz bir suretle intikal etmiş olan *know-how*ı muhafaza eden Konstantinopolisli zanaatkârlar Batı ile karşılaştırıldığında teknik olarak daha üst seviyedeydiler. Bu durum, Roma gibi soyutlanmış kentlerin dışında, zanaat ile üretimin kesin bir şekilde azalıp teknikte de zayıflama görüldüğü Batı ile tezat oluşturur.[88]

85 O. Maridaki-Karatza, "Legal Aspects of the Financing of Trade", *EHB* 3, s. 1111-20. Ayrıca deniz harici ticarete de uygulanabilir; N. Oikonomides bir hagiografik kaynakta ticaret sermayesi olarak bahsedilen 1.500 *nomisma*nın bu yolla toplandığını düşünür: "Le marchand byzantin des provinces", *Mercati e mercanti nell'altomedioevo* (Spoleto, 1993), s. 650.

86 J. Koder, "Fresh Vegetables for the Capital", Dagron ve Mango, *Constantinople and its Hinterland*, s. 49-56; G. Dagron, "Poissons, pêcheurs et poissonniers de Constantinople", a.g.e., s. 57-73.

87 A. Cutler, "The Industries of Art", *EHB* 2, s. 555-87.

88 R. Hodges ve D. Whitehouse, *Mahomet, Charlemagne et les origines de l'Europe* (Paris, 1999), sonsöz, s. 168.

İmparatorluk atölyeleri: mücevherler gibi değerli taşlar, altın ve en önemlisi de mor ipekleri münhasıran imparatorun kullanımı için ayıran Geç Roma geleneği hâlâ devam ediyordu. Üst düzey memurlara ya da yabancı hükümdarlara verilen bu görkemli nesnelerin imalatı, hem siyasi hem prestij rolleri nedeniyle, ya hâlâ kontrol ediliyor ya da imparatorluk atölyelerinde (*ergodosia*) yapılıyordu. İmparatorluk çapında ordu ve saray erkânı için silah ve tekstil ürünleri temin eden Bizans silah (*fabricae*), boyama (*baphia*) ya da dokuma (*gynaecia*) atölyelerinin çoğu yedinci yüzyıl krizinde yok olmuştur. Artık para[89] ve silah gibi özel kumaş ve mücevherlerin devlet tarafından üretimi kapsam olarak azalmış ve başkentin içinde veya imparatorluk tekeli olmasından dolayı Büyük Saray (*mega palation*) yakınlarında yoğunlaşmıştı. Devlet depoları/cephanelikleri (*armamenton*) ele aldığımız dönemde bazı yazılı kaynaklarda ve mühürlerde yer alır. Darphane (*kharage*) gibi depolar/cephanelikler de *logothetes tou eidikou*'ya bağlı bir görevli (*arkhon*) tarafından yönetiyordu, ancak ordunun teçhizatlandırılması için özel sanayiye de başvuruluyordu. Sekizinci-onuncu yüzyıl kaynakları imparatorluğa ait tekstil (*basilike istourgia*) ve kuyumculuk atölyelerinden de ara sıra bahsetmektedirler.[90]

Seramik: pek çok şehirde seramik kap kacak üretiliyordu. Üretimindeki azalma *intra muros* (sur içi) bölgesindeki eski kısıtlamanın artık neden itibar görmediğini açıklar. En yaygın buluntu türü kaba kaplardan yani sırlı seramiklere kıyasla coğrafi dağılımı daha kısıtlı ve henüz tam anlamıyla anlaşılmayan sırsız kaplardan oluşur.[91] Gümüş kapları takliden yapılan daha önceki işlemeli zarif kapların aksine, daha işlevsel ancak dekoratif olmayan seramiklerin bölgesel bir üretim tarzı ortaya çıktı ve bu yeni üretim şekli daha yoksul kesimin piyasasına hâkim

89 C. Morrisson, "Moneta, *kharagè*, zecca: les ateliers byzantins et le palais impérial", *I luoghi della moneta: le sedi delle zecche dall'antichità all' età moderna* (Milan, 2001), s. 49-58.

90 Dagron, "Urban Economy", *EHB* 2, s. 429-32; Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* (Paris, 1972), s. 317. *Khrysoepsetes* (altını rafine eden kimse) ya da *khrysokheion*'un arkhon'u (altını döken kişi) yalnızca, genelde belirtildiği üzere, imparatorluğun kuyumculuk siparişleriyle değil, sikke olarak basılmak üzere metallerin rafine edilmesiyle de ilgileniyorlardı.

91 Bkz. Ch. Bakirtzis, *Vyzantina Tsoukalolagena* (Athena, 1989). Bu çalışma, kaba kap kacağı şekil, isim ve işlevlerine göre sistematik bir şekilde kategorize etmesi sebebiyle çok önemlidir.

oldu. Sadece şehirlerde değil[92] farklı merkezlerde de üretilen Erken Orta Çağ İtalyası'nın bir defa fırınlanmış (*vetrina pesante*) muhtelif seramikleri olan Sicilya kapları, ya da muhtemelen Orta Bizans'ın kırmızı mikalı su kapları bunlara örnek olarak verilebilir.[93] Ancak üzerinde en çok çalışmanın yapıldığı seramik türü, Saraçhane kazılarında da ortaya çıkan Konstantinopolis Sırlı Beyaz Seramiği gibi bilhassa servis kaplarından oluşan sırlı seramiktir. Yedinci yüzyıldan itibaren bu seramikler eski Kırmızı Astarlı servis kaplarının yerini almıştır, ancak sekizinci yüzyıldaki dağılımı sınırlıdır.[94] Aslında sırlı seramik tamamen lüks bir eşya değildi; kalitesindeki çeşitliliğin yanı sıra süslemelerde de farlılıklar vardı ki bu da hem talep türünü saptamak hem de üretimin ticarileştirilmesine yönelik faaliyetleri kolaylaştırmıştır.[95] Üretimin ikinci ana merkezi Korinthos idi. Sırlı seramik burada en azından yedinci yüzyılın sonlarından itibaren yapılıyordu. Amorion kazılarında fırınların ve seramik atıkların bulunması kırmızı sırlı seramiğin 838'den önce bölgesel olarak üretildiğini kanıtlar.[96] Yedinci-sekizinci yüzyıl gibi çok erken dönemdeki sırlı seramikler ayrıca Sisam, Taşöz, Girit, Kıbrıs, Sardis, Anemourion ve İtalya'da da bulunmuştur, ancak bütün bunların yerel üretim kaynaklı olup olmadığı tam kesin değildir.[97]

Çok yüksek kalitede özel bir seramik türü, ikonalar, mimari süslemeler ve kiliselerdeki *templon* paravanlarının kaplanması için kullanılan ince beyaz kilden mamul çok renkli parlak seramikler olan, Sırlı Beyaz Seramik'in bir alt kategorisi Konstantinopolis Çok Renkli Seramiği'ni kapsar. Bunlar Konstantinopolis,

92 S. Gelichi, "Ceramic Production and Distribution in the Early Medieval Mediterranean Basin (Seventh to Tenth Centuries AD): Between Town and Countryside", Brogiolo vd., *Idea and Ideal of the Town*, s. 115-39.

93 M. Whittow, "Decline and Fall? Studying Long-Term Change in the East", L. Lavan ve W. Bowden (ed.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology* (Leiden-Boston, 2003), s. 413 ve levha 1-2.

94 J. W. Hayes, R. M. Harrison (ed.), *Excavations at Saraçhane in Istanbul* (Princeton, 1992), s. 3-4 vd.

95 J.-M. Spieser ve V. François, "Pottery and Glass", *EHB* 2, s. 599; V. François, "La céramique byzantine et ottomane", Geyer ve Lefort, *La Bithynie*, s. 293.

96 Henüz yayınlanmamış bu bilgileri bizimle paylaştığı için Beate Böhlendorf-Arslan'a teşekkür ederiz. Kendisinin ayrıca şu çalışmasına da bkz. *Die glasierte byzantinische Keramik aus der Turkei* (Istanbul, 2004), s. 222-3.

97 A. Yangaki, *La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna* (Athens, 2005), s. 131-3; N. Poulou-Papametriou, "Vyzantine keramike apo ton Elleniko nesiotiko choro kai apo ten Peloponneso (7os-9os ai.): Mia prote proseggise", Kontoura-Galake, *Oi skoteinoi aiones tou Vyzantiou (7os-9os ai.)* (Athens, 2001), s. 231-66.

İzmit ve muhtemelen İznik'te üretiliyordu. 1000 yılı civarında yoğunluğu artan bu ürünler dokuzuncu yüzyıl ortaları ila on ikinci yüzyıl ortaları arasına tarihlendirilirler. Elit kesimin lüks eşya talebi, bu çok renkli seramiklerin ortaya çıkışını açıklayabilir. Bu seramiklerin 830 yılı civarında Bağdat'tan getirilip "imparatorluk düzeyinde moda yeniliği" olarak Konstantinopolis'e tanıtıldığı ileri sürülmüştür.[98] Bunların üretimi için en üst düzey zanaatkârlar gerekiyordu. Sayıca fazla ve birbirinden farklı merkezlerde (Korinthos, Kherson, Tmutarakan) Çok Renkli Seramikler bulunmuştur ve bu da ticarileştirilmiş dağılıma işaret eder. Bu kaplar çok az sayıda olsa da onuncu yüzyıl Girit ve Sparta'sı gibi ücra yerlerde de bulunmuştur ki bu da oradaki "elit" talebe işaret eder. [99]

Çok renkli seramikler ayrıca Konstantinopolis bölgesinin ve Bizans İmparatorluğu'nun dışında bulunan birkaç yerde de üretiliyordu. Bunlar imparatorluk sınırları dışındaki elitlerin talebini ve imitasyon mal üretimini canlandıran statü maddeleriydi. Bulgaristan'da Preslav, Patleina ve Tuzlalaka'da Çok Renkli Seramik üretiliyordu. Bunlar muhtemelen Konstantinopolisli zanaatkârlar tarafından üretilmiştir. Preslav, en büyük arzusu Bizans imparatoru olmak olan Bulgar Çarı Symeon'un (893-927) başkentiydi ve Preslav'daki üretiminin muhtemelen kendisinin imparatorluk hayalleri ile de bir bağlantısı vardı.[100]

Görünen o ki Amorion ve Korinthos'tan elde edilen arkeolojik verilerin de işaret ettiği üzere cam üretimi bugüne kadar sanıldığından çok daha yaygındı. Orta Bizans mozaik süslemeleri renkli camın aralıksız bir şekilde üretildiğine dair başlı başına bir kanıttır ve aslında dokuzuncu ila onuncu yüzyıl Konstantinopo-

98 M. Mango, Sh. Gerstel ve J. Lauffenberger (ed.), *A Lost Art Rediscovered: The Architectural Ceramics of Byzantium* (Baltimore, 2001), s. 39; şununla karşılaştırınız: A. Cutler, "Tiles and Tribulations: A Community of Clay across Byzantium and its Adversaries", a.g.e., s. 159-69. Çok Renkli Kaplar için ayrıca bkz. Hayes, Harrison, *Excavations*, s. 35-7; G. D. R. Sandres, "Byzantine Polychrome Pottery", J. Herrin, M. Mullett ve C. Otten-Froux (ed.), *Mosaics: Festschrift A. H. S. Megaw* (BSA Suppl., 2002), s. 89-103.

99 Spieser ve François, s. 600-1; Papanikola-Bakirtzi, "Ergasteria efyalomenes keramikes sto Vyzantino kosmo", *VIIe Congrès international sur la céramique médiévale en Méditerranée* (Athens, 2003), s. 49-50; Gerstel ve Lauffenberger, *Lost Art*; R. B. Mason ve M. Mundell Mango, "Glazed 'Tiles of Nicomedia' in Bithynia, Constantinople and elsewhere", Mango ve Dagron, *Constantinople and its Hinterland*, s. 313-31; Ayrıca A. Bakourou vd., ve N. Poulou-Papademetriou tarafından yazılan makalelere bkz.: *VIIe Congrès international*, s. 233-6, 211-26 (yazarların sırasına göre).

100 Bulgaristan üretimi için bkz. T. Totev, *The Ceramic Icon in Medieval Bulgaria* (Sofia, 1999).

lis'inde de cam üretiminin olduğu artık biliniyor ki bu konuda *Aziz Photeine'nin Mucizeleri* (dokuz-onuncu yüzyıllar) Strategion (Konstantinopolis içindeki büyük bir pazar/alışveriş merkezi) yakınlarında bulunan bir "cam eritme atölyesi"nden bahseder.[101] Venedik'te San Marco hazinesinde bulunan onuncu yüzyıla ait altın yaldızlı ve farklı renklerde minelenmiş mitolojik koyu kırmızı cam kâse imparatorluk zanaatkârlarının olağanüstü işçiliğine bir örnektir.[102] Cam yalnızca sofra takımı olarak değil aynı zamanda pencere panelleri ve kuşkusuz mozaikler için de kullanılıyordu. Bizanslılar kimi zaman meşhur mozaik ustalarını (bazıları yedinci yüzyıl sonlarında Kubbetü's-Sahra'nın süslenmesi için halifeye gönderilmiştir) ya da kıymetli malzemeleri ihraç edebiliyorlardı: II. Nikephoros, Córdoba'daki büyük caminin mozaik süslemelerinde kullanılmak üzere Halife II. Hakem'e kırk yük işlenmiş cam *tessera* vermiştir.[103] Bazen kıymetli cam mozaiklerinin eksikliği zanaatkârları ya yapay renklere başvurmaya ya da taş küpleri veya eski mozaikleri yeniden kullanmaya mecbur bırakıyordu. Netice olarak, San Marco hazinesinde korunan fildişleri, işlenmiş değerli taşlar, mineler, altınlar ve gümüş objeler ya da muhtelif metinlerde tarif edilen şakıyan kuşları ile ünlü altın çınar ağacı, hareket eden taht ya da Theophilos'un Pentapyrgion'u[104] "Bizans'ın görkemi"ni ve yüksek katma değerde objeler üretebilme kabiliyetini göz önüne sermektedir ki o dönemde Hristiyan dünyasında bir eşi dahi mevcut değildi.

Metal ve deri işleri: Bakırcılar (*khalkitai*) özellikle atları nallamak için çivi, kazan, kilit ve anahtar gibi gündelik kullanıma özgü mallar üretiyorlardı. Bu işçilerin sıradan bronz takı üretimi için kullandıkları kalıpları, aletleri ve eserlerinin yanı sıra

101 J. Henderson ve M. Mundell Mango, "Glass at Medieval Constantinople: Preliminary Scientific Evidence", Mango ve Dagron, *Constantinople and its Hinterland*, s. 333-56 (*ergasterion uelopsestikon*'a atıf, s. 346).

102 H. C. Evans ve W. D. Wixom (ed.), *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, AD 843-1261* (New York, 2003), s. 221'deki ilüstrasyon; A. Cutler'in şuradaki yorumu: "The Mythological Bowl of San Marco", D. K. Kouymjian (ed.), *Near Eastern Studies in Honour of George C. Miles* (Beyrouth, 1974), s. 94-110.

103 P. Jaubert (çev.), *La géographie d'Idrisi* (Paris, 1836), c. 2, s. 60. Ayrıca bkz. R. B. Mason ve M. Mundell Mango, "Glazed 'Tiles of Nicomedia'", Mango ve Dagron, *Constantinople and its Hinterland*, s. 315; dipnot 3'te H. Stern'in mozaiklere ve mihrap kubbesinin pervazında bulunan Bizans seramik çinilerine dair çalışmasına atıflar bulunmaktadır.

104 Leo Grammaticus, ed. Bekker, s. 215; Theophanes Continuatus, ed. Bekker, s. 173; Liutprand, *Antapodosis*, VI. 5. Bkz. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453* (Toronto, 1986), s. 160-1.

demirciler/nalbantların (*sidereis*) kalıp, alet ve eserleri de Balkanlar'dan Fırat Nehri'ne kadar pek çok yerde bulunmuştur. Bu zanaatkârlar birçok şehirde, örneğin Konstantinopolis'te ismini erken dönemde bakırcılardan alan Khalkoprateia Kilisesi yakınlarında faaliyet gösterirlerdi.[105] Metinlerden başkentte oldukları bilinen deri işçileri, Amorion'daki gibi tabakhane kalıntılarının şehrin dışında bulunduğu eyaletlerde de çalışıyorlardı. *Eparkhos Kitabı*'nın "Şehir'de (Konstantinopolis) keten üretenler"den bahsetmesi de gösteriyor ki sıradan kumaşlar ithal edildiği gibi şehirlerde de üretiliyordu.

Tekstil sanayisi: Konstantinopolis'deki ipek endüstrisinin organizasyonu hakkında pek çok bilgi veren *Eparkhos Kitabı* tekstil endüstrisinin önemini vurgulamaktadır, ancak akademisyenler detaylar konusunda hemfikir değillerdir. Onuncu yüzyılda ipek kumaş üretimine iki önemli lonca dâhil olmuştur: ilki, *metaksopratai*, bir kartel olarak ham ipek veya kozaları satın alıp, bunları işleyen *katartarioi*ye satar ve daha sonra ipek iplikleri tekrar *katartarioi*den satın alıp *metaksarioi*ye satardı. *Metaksarioi* ipeği dokuyup boyadığı ve kestiği için diğer önemli bir lonca hâline gelmişti. Bu loncalar üretim sürecinin en önemli ve en kazançlı bölümünden sorumluydu ki bu da en yüksek yatırımı gerektirmekteydi. Konstantinopolis aristokrasisinin bu üretim süreçlerine yatırım yapmış olması mümkün hatta muhtemel olsa da sektörde herhangi bir tekel oluşturmamışlardır. Gilbert Dagron, *metaksarioi* loncasının aslında sanayie hâkim olabileceği, ancak onuncu yüzyıl Konstantinopolis'indeki ipek endüstrisinin hayli kontrollü ortamında bu loncanın serbestçe ham madde satın alamadığı ve ipek kumaş tüccarları (*vestiopratai*) hariç kimseye ürettikleri malları satamadıkları görüşündedir.[106]

Bir dizi farklı ipek çeşidi mevcut olduğundan, ipek kumaş talebi geniş bir yelpazeye yayılmıştır.[107] Murex yumuşakçasın-

105 Arkeolojik ve yazılı kanıt için bkz. B. Pitarakis, *Les croix reliquaires pectorales en bronze* (Paris, 2006), s. 165-77.

106 Dagron, "Urban Economy", s. 439-41. G. C. Maniatis'in faydalı yorumları ile karşılaştırınız: "Organization" (yukarıda dipnot 34'teki makale), s. 270-1, 285 vd.

107 Mahiyet ve sınıflandırılmaları üzerine geniş bir bibliyografya mevcuttur; bkz.: Muthesius, *EHB* 1, s. 158-65: burada kendi eseri olan *Studies in Byzantine Weaving*'e ve Haldon'un *Three Treatises*'ine atıflar ve ipeklerin boya ve dokumalarına göre aldıkları değişik isimler hakkında yorumları bulunmaktadır. *De Cerimoniis*'teki (*Merasimler Kitabı*) bazı isimler ikonografik saikleri ima etmektedir.

dan elde edilen pahalı porfir ile boyanan, mor renkte yüksek kalite ipekler uzunca bir süre imparatorluk sarayının ihtiyaçları için ayrılmıştır. Onuncu yüzyılda bu ipeklerin çoğunlukla imparatorluk atölyelerinde üretildiği görülür ancak bu üretim imparatorluk sarayının ihtiyaçlarının tamamını karşılayamamıştır; imparatorun sefere çıkacağı zaman daha düşük seviyedeki hükümdarlara hediye olarak gönderilmek üzere pazardan ipek aldığı olurdu. *Eparkhos Kitabı*'ndan anlaşıldığı kadarıyla ipek özel atölyelerde de üretilmiştir. Ancak ipeğin satışı ve ihracatı sıkı bir şekilde kontrol edilir ve yabancılara (*eksotikoi*) satışı yasaklanan *kekolymena*[108] ile *eparkhos*un denetimi altında satılabilecek diğer kumaşlar arasında, kumaş fiyatının 10 *nomismata*yı geçmemesi kaydı ile, bir ayırım yapılmıştır (satın alma gücü açısından 10 *nomismata* günümüzde bir kimononun fiyatına eş değerdir).[109]

Onuncu yüzyıldaki kentsel talep ve ekonomik genişlemenin -lüks eşyalar hakkında bilgimiz nispeten daha fazla olsa da- şehirlerde her seviyedeki ikincil üretimi teşvik ettiği aşikârdır. Farklı farklı meslekler, dükkânlar ve açık hava satış tezgâhları her sınıf insanın ihtiyacını karşılayabiliyordu. Konstantinopolis gibi büyük merkezlerde fırınlar, meyhane ve bakkallar şehrin geneline yayılmıştı. *Metata* (tüccarlar için hanlar ya da pansiyonlar) daha çok ticaretin döndüğü merkezlere veya limanlara yakın yerlerde kurulmuş olmalıdır.[110] Diğer hizmetler (hekimler ve bakımevleri gibi kurumlar) pek çok kişinin masrafları karşılayabildiği ya da hayırsever zenginlerin mali destek sağladığı büyük şehirlerde daha çok bulunurdu.[111] Bu döneme gelindiğinde eklemlenmiş bir mübadele sistemini teşvik edecek yeterli derecede bir ihtisaslaşma ve iş bölümünün olduğu açıktır.

---

108 *ἀλλα μὴ δὲ τοῖς ἔξωθεν ἐκ τῶν κεκωλυμένων διδόναι, ἤγουν ὀξέων εἴτε καὶ πορφυραερίων μεγαλοζήλων* (*EB*, 4.1). [aynı şekilde şehirdeki yabancılara yasaklı ürünleri de satamazlar, yani menekşe rengi veya büyük kırmızı-morlardan (ipekler)]

109 R. S. Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, s. 20 (1945), s. 20-42, tekrar basımı, aynı yazar: *Byzantium and the World around it* (London, 1978), makale II.

110 M. Mundell-Mango, "The Commercial Map of Constantinople", *DOP* 54 (2000), s. 189-99. Ayrıca bkz. P. Magdalino, "The Maritime Neighborhoods of Constantinople: Commercial and Residential Functions; Sixth to Twelfth Centuries", *DOP* 54 (2000), s. 209-26.

111 G. Maniatis, "The Personal Services Market in Byzantium", *Byzantion* 74 (2004), s. 25-50.

MÜBADELE VE TİCARET

Tüccarlar ve pazar yerleri için özellikle yazılı kaynaklarda, parçalar hâlinde olsa da, kanıtlar vardır; bu da başlı başına bu faaliyetin dönemin tamamında devam ettiğine bir delildir. Ticaretle ilgilenen sadece *emporoi*, *naukleroi* ya da kimi zaman *pragmateutai* olarak anılan tüccarlar değildi; sıklıkla kilise mensupları ve bazen aristokratlar da ticaretle uğraşmışlardır. Aynı şekilde, özellikle şehirlerin iaşesi söz konusu olduğunda devlet idarecileri, dükkânlarında doğrudan satış yapan zanaatkârlar veya kendi mahsullerini pazarlarda satan köylüler de ticaretle iştigal etmişlerdir.

İmparatorluk bürolarının ve ticari faaliyetlerin bir birleşimi *kommerkiarioi*lerin faaliyetlerinde görülebilir. N. Oikonomides, bu idarecilerin, üzerinde tekele sahip oldukları, ipek ve diğer malların ticaretini yapmak konusunda yetki sahibi olduklarını düşünmektedir.[112] Delillerin bir kısmı, bu gümrük görevlileri ile ipek ticaretinin kontrolü arasında kurulan ilişkiye dayanıyor. Yedinci yüzyılda bir *kommerkiarios* "ipek kumaşların efendisi" ve dokuzuncu yüzyılda da yeni "genel *kommerkiarios*" çoğu zaman "morun efendisi" (*arkhon tou blattiou*) olarak adlandırılırdı ki bu da ipek ticareti tekeline sahip olduklarını düşündürür. Ancak N. Oikonomides'in argümanları genel olarak kabul görmemiş olup büyük akademik tartışmaları beraberinde getirmiştir.[113]

Tüccarların ve gemi sahiplerinin (*naukleroi*) sorumlulukları, hem toplu olarak taşınan temel ürünleri (buğday, yağ, şarap, kumaş) ve kıymetli malları (ipek ve inciler) belgeleyip hem de nakit ya da sözleşme (*grammateia*) ile çalışan tüccarları gösteren *Rodos Deniz Kanunu*'nda (geç yedinci yüzyıl-sekizinci yüzyıl) an-

112 Oikonomides, *Mercati* (yukarıda dipnot 85'teki eser), s. 639-41; aynı yazar, "The Role of the Byzantine State in the Economy", *EHB* 3, s. 984-7; Laiou, "Exchange and Trade", s. 706.

113 Oikonomides, "Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi", *DOP* 40 (1986), s. 33-53 (şurada tekrar basıldı: *Social and Economic Life*, makale VIII); Oikonomides'in fikrine karşı çıkan, Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, s. 232-8 şu fikre dayanmıştır: Hendy, *Studies*, s. 628-30. Yapıcı bir eleştiri için bkz. A. Dunn, "The *Kommerkiarios*, the *Apotheke*, the *Dromos*, the *Vardarios* and *The West*", *BMGS* 17 (1993), s. 3-24: bu görüşler Oikonomides tarafından dikkate alınmıştır: *EHB* 3, s. 984.

latılmaktadır.[114] Yabancı tüccarların Konstantinopolis'te faaliyet göstermelerine izin verilmiştir, ancak konaklamaları ve ticari faaliyetleri sınırlandırılmıştır. Rusların ilk olarak sur içinde konaklamaları yasaklanmış, daha sonra da Aziz Mamas yakınlarına yerleştirilmişlerdir. Müslümanlara Haliç yakınlarında özel bir *metaton* tahsis edilmiştir. Yabancı tüccarların şehirde üç aydan fazla kalmalarına izin verilmemiştir.

Pazarlar: Ticaret *Mese* gibi bir ana cadde boyunca uzanan daimî dükkânlarda, hâlâ *agorai* olarak adlandırılsa da Antik Çağ'daki politik işlevlerinden soyulmuş (Konstantinopolis'teki Amastrianon ya da Strategion gibi) pazar yerlerinde bulunan geçici tezgâhlarda ve şehir surlarının dışındaki serbest açık alanlarda yapılıyordu. Şehir surlarının dışındaki bu açık alanlar, Selanik veya Ephesos'ta olduğu gibi, genellikle şehrin koruyucu azizinin yıldönümüne tesadüf eden yıllık panayırlar (*panegyreis*) gibi dönemsel pazarların organizasyonu için de idealdi. Yedinci yüzyılda kentselleşmedeki gerileyiş ile panayırların sayısı azalmıştır ancak bazıları düzenlenmeye devam etmiştir. Bölgesel, bölgeler arası ve hatta uluslararası ticarete hizmet veren İzmit, Trabzon, Eukhaïta (Çorum, Mecitözü yakınında), Khonai (Denizli, Honas), Myra (Antalya, Demre), Kharaks (Paflagonya'daki Parthenios-Bartın-)[115] gibi bazı panayırlara ilişkin kanıtlar bulunmaktadır. Yerel ya da bölgesel panayırların sayısı onuncu yüzyılın sonlarından itibaren artmıştır.[116]

Yerel ve bölgesel alışveriş: Burada yerel alışverişten kara yoluyla 50 km'nin altındaki kısa mesafeleri veya üretici ile müşteri arasındaki doğrudan alışverişi kapsayan küçük gemiler ile günübirlik gidilen mesafeleri anlıyoruz. Bölgesel ticaret 50 km'den yaklaşık 300 km'ye kadar artabilen daha büyük sahalara dek uzanabilir ve daha büyük ölçekte işlemleri kapsayabilirdi. Antik yolların bazıları artık daha kestirme ve doğrudan yollar bulununca kullanılmamıştır ve bu da at arabaları yerine eşek veya katır gibi daha küçük yük hayvanlarının kullanılmasına

114 Laiou, "Exchange and Trade", s. 707.

115 C. Mango, "A Journey Round the Coast of the Black Sea in the Ninth Century", *Palaeoslavica* 10 (2002/1), s. 255-64 (dokuzuncu yüzyılda Aziz Andreas'ın hayatında bu panayırdan bahis vardır).

116 Bouras, "Aspects of the Byzantine City", s. 512-15; Laiou, "Exchange and Trade", s. 709-10, 730-2; Haldon, "Production", s. 258-9.

yol açmıştır. Devlet, askerî kaygılar nedeniyle itinayla köprüleri korumuş ve iletişimin devamını sağlamıştır ki bunun ekonomik faydaları da olmuştur.

Yine *Eparkhos Kitabı*'nda ve diğer yazılı kaynaklarda bölgesel ticaret için kanıtlar bulunabilir: başkentin pazarlarına Bitinya ya da Paflagonya'dan kara yoluyla sığırlar sevk edilmiştir; Selanik dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Bulgar ve Slav bölgelerinden ya da Thessalia'dan nehir, deniz veya kara yoluyla ulaşan malları ve ham maddeleri almıştır. Selanik'te ticaret buğday, yün, kumaş, metal işleri ve camı kapsıyordu ve altın, gümüş ve ipek olarak kente büyük bir zenginlik getirmişti.[117] Kaynaklarda başka ticaret merkezleri de görülür: dokuzuncu yüzyıldan itibaren muhtemelen yerel ipek böcekçiliği nedeniyle gelişen Sparta ve Thebai, Thessalia'daki Demetrias, Bulgaristan'daki Preslav, Karadeniz'deki Develtos, Kherson, Amastris (Amasra) ve Trabzon. Bu kentler yalnızca yakın hinterlandlarıyla değil (Niketas Paphlagon, Amasra'nın güneyinde yaşayan ve "ortak bir *emporion* -ticaret merkezi- olduğu için" kente akın eden insanları hikâye eder) aynı zamanda İskenderiye ve Konstantinopolis arasında bir ara liman konumundaki Antalya gibi daha uzak yerler ile de ticaret yapıyordu.[118]

Bölgeler arası ve uzun mesafe ticareti: Kara yoluyla kolayca taşınarak ticareti yapılan baharat ve ipek gibi değerli mallar dışında Bizans'ın bölgeler arası ve uzun mesafe ticaretinin çoğunluğu deniz yoluyla gerçekleşiyordu. Ticari gemilerinin boyutları küçüktü (ortalama 14-20 metre arası) ve geçmişte olduğundan çok daha ekonomik bir şekilde inşa ediliyorlardı: altıncı-yedinci yüzyıllarda geleneksel *önce-kaplama* yönteminden *önce-iskelet* modeline geçildi. Dokuzuncu yüzyıl Bozburun batığı ve on birinci yüzyıl Serçe Limanı batığı adıyla bilinen gemiler bu yöntem ile inşa edilmişti.[119] Bununla birlikte gemi inşa maliyetleri önemli yatırımlardı: *Rodos Deniz Kanunu*'nun deniz *modios*u başına 50 *nomismata*lık oranı uygulanırsa,[120] I. Nikephoros tarafından *naukleroi*ye verilen zorunlu kredinin yarısı olan yaklaşık 6 *litrai*lik bir

117 N. Oikonomidès, "Le kommerkion d'Abydos, Thessalonique et le commerce bulgare au IXe siècle", *Hommes et richesses*, II, s. 241-8.
118 Laiou, "Exchange and Trade", s. 725-8 (kaynakça ile).
119 Bkz. Bölüm II, dipnot 48.
120 17,084 litrelik bir hacme eşittir.

maliyet (432 *nomismata*) ortaya çıkar.[121] Bu tip gemilerin performansı oldukça düşüktü ve hızları rüzgârlara bağlı olarak ortalama 2 veya 4 deniz mili arasında değişiyordu. İçme suyu taşıma kapasiteleri sınırlıydı. Bu kısıtlamalar sebebiyle gemiler genellikle kıyıdan çok uzaklaşmadan seyrediyor ve birkaç günde bir rota üzerindeki adaların sahillerine veya limanlarına yanaşarak geceyi geçiriyor ve ikmal malzemelerini yeniliyorlardı.[122] Bu limandan limana seyrüsefer hem bölgeler arası ticarete hem de ana rotaları takip eden uzak mesafe ticaretine uygulanmıştır.

İmparatorluğu Araplara karşı savunmak için yedinci yüzyıldan itibaren devletin çok gayret ve para sarf ettiği askerî gemiler epey farklılardı. Temel olarak kürekle hareket eden *dromon*ların iki direği ve yelkenlerinin sadece yardımcı fonksiyonları vardı. Bunlar Roma geleneği üzerine geliştirilmiş ve ortalama 100 tane (aşağı ve yukarı güvertenin her iki tarafında yirmi beşer) ve bazı durumlarda 230'a kadar çıkan kürekçinin bulunduğu ve Rum ateşini püskürtmek için *siphon* ile silahlandırılmış yaklaşık 32 metre uzunluğunda gemilerdi (*bireme*). Uygun koşullarda 3 ila 4, istisnai olarak 7 deniz mili hızında seyredebilirlerdi.[123] 949 ve 960'ta Girit'e yapılan deniz seferlerinde binlerce at taşındı ancak muhtemelen her bir gemiye verilen atların sayısı bir düzineden fazla değildi.[124] Bir yedinci yüzyıl icadı olan bu tür özel savaş gemilerinin varlığı, Batı'da böylesi bir üstünlüğün olmadığı bir dönemde, Bizans donanmasının ne kadar gelişmiş olduğunun bir kanıtıdır. Savaş gemilerinden ayrıca sınırlı sayıda ve kıymetli mallar taşıyan tüccarlar da bazen faydalanabiliyordu.

El-Mesudi'nin (onuncu yüzyıl) canlı limanını tasvir ederek sembolleştirdiği Konstantinopolis'in tabiatıyla oynadığı merkezî ve çok önemli rol ile şekillenen kompleks ilişkilere burada birkaç örnek verilecektir. Şematik olarak konuşacak olursak, baş-

121 Gemilerin maliyeti, seyrüseferi ve güzergâhları için ayrıca bkz. McCormick, *Origins*, s. 404-30, 483-91 (dokuzuncu yüzyılda geceleri de yolculuğa devam edildiği için sekizinci yüzyıla kıyasla aynı zamanda daha uzun mesafe katedilebiliyordu), s. 502-8 (İtalya'dan Ege'ye ana güzergâh).

122 J. H. Pryor, "Types of Ships and their Performance Capabilities", R. Macrides (ed.), *Travel in Byzantine World* (Aldershot, 2000), s. 33-55, s.38'de.

123 H. Ahrweiler, *Byzance et la mer* (Paris, 1966), s. 408-18; G. Makris, "Ships", *EHB* 1, s. 92; Zuckerman (yukarıda dipnot 19'daki eser), s. 107-25; Pryor, "Types of Ships", s. 39-55.

124 J. H. Pryor, "Transportation of Horses by Sea during the Era of the Crusades: Eighth Century to 1285. Part I: To *c* 1225", aynı yazar, *Commerce, Shipping and Naval Warfare in the Medieval Mediterranean* (London, 1987), makale V.

kent bir yandan Karadeniz diğer yandan Ege ile ve oradan da hem Suriye-Mısır hem de Batı -yani İtalya ve ötesiyle- ile ilişki içindeydi.[125] Ancak ticaret yalnızca merkez odaklı değildi; doğrudan bölgeler arası ticaret Bitinya ve Pontos, ya da Frigya'daki Synada ve Lidya'daki Attaleia arasında veya Karadeniz'in kuzey ve güney sahilleri arasında yapılıyordu. Karadeniz'de ticaret, Hazarlar ve Rus gibi bazı birbirini takip eden ittifaklar vasıtasıyla Bizans'ı steplere ve Orta Asya'ya bağlıyordu.[126] Burada iki ana ticaret noktası bulunuyordu. Biri, Kuzey Suriye veya Orta Asya'dan baharatların ve tekstil ürünlerinin geldiği Trabzon'du; onuncu yüzyılda İbn-i Havkal, Trabzon'un *kommerkion*unun (ticari işlem vergisi) yıllık 72.000 *nomismata* kazanç getirdiğini yazmaktadır. Diğeri ise tuzlanmış balıklarını ve amforalarını kuzeye, ya da Kırım şaraplarını Dalmaçya ve Güneybatı Anadolu'ya ihraç eden Kherson idi. Bu nokta aynı zamanda Bizans'ın lüks eşya ihracatında ve Rus arkeologlarının birçok yeni bilgi ortaya çıkardıkları Kafkas ipek yolundan yapılan ithalatta bir aracı olarak da karşımıza çıkar.[127] Önce İslam dünyasıyla Hazarya üzerinden kürk, kılıç ve köle ticareti yapan Ruslar yüzlerini onuncu yüzyılda doğrudan Konstantinopolis ile ticarete çevirdiler. Ruslar ayrıca birkaç kere Konstantinopolis'e saldırdılar ki bu da 911 ve 944 antlaşmalarındaki kısıtlayıcı maddelerin nedenini açıklar.

Ege rotası kullanılarak Batı'yla yapılan ticaret 770'lerde iyiden iyiye bozulmuştu ancak Dalmaçya sahilleri ile ilişkilerini çoktan geliştirmiş olan Venedikliler, Amalfililerin de yaptığı gibi, Mısır ve Konstantinopolis ile ticarete başlayınca bu ticaret onuncu yüzyılda önemini tekrar kazandı. 968'de Cremonalı Liutprand Venedik ve Amalfi'den İtalya'ya yasal olmayan yollardan ipek ihraç eden yerler olarak bahseder. Ne yazık ki Batı'da elimize ulaşan parçalar arasından Bizans ve Arap ürünlerini açıkça ayırt etmek zordur. Her hâlükârda, bu ürünlerin sayıları zaten doku-

125 McCormick, *Origins*, s. 588-91.

126 Katkıları için bkz. J. Howard-Johnston, I. Sorlin, E. de la Vaissière, T. Noonan, I. Konovalova ve M. Espéronnier, M. Kazanski vd., (ed.), *Les centres protourbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient* (Paris, 2000), s. 301-424.

127 Laiou, "Exchange and Trade", s. 726-7. Hazarlar için bkz. T. S. Noonan, *The Islamic World, Russia and the Vikings, 750-900: The Numismatic Evidence* (Aldershot, 1998) (kısa bir özet için bkz. aynı yazar, "Les Khazars et le commerce oriental", Dossiers d'archéologie 256 (2000), s. 82-5) ve C. Zukerman (ed.), *La Crimée entre Byzance et les Khazars (VIIe-IXe siècle)* (Paris, 2006).

zuncu yüzyılın sonlarında çoktan yükselmişti.[128] Bu gelişmeler, Fatımilerin 969'da Mısır'ı fethetmeleri ve on birinci yüzyıldaki yayılmalarıyla alakalı olarak ticaretin ve ticaret yollarının yeniden oryantasyonunun erken işaretleri olduğundan bir sonraki bölümde ele alınacaktır. Ancak burada Bizans tüccarlarının, malların yalnızca başkente getirilmesini bekleyen pasif tüccarlar olmadıklarını ve dış dünyada da aktif olduklarını belirtmeliyiz.[129] Onuncu yüzyıl Arap literatüründe Bizans ihracatından (kıymetli madenî eşyalar, ipek, köle, kereste) bahsedilir.[130] Bu durumda imparatorluk için pozitif bir ticaret dengesinden söz edilebilir.

PARASAL GELİŞMELER

Yukarıdaki özet anlatıda doğal olarak paradan sıklıkla bahsedildi. Ekonomik faaliyetin önemli bir enstrümanı olarak, ekonomik gelişimin de ana çizgilerini yansıtan, Bizans para sistemi aşağıda kısa ama özel bir şekilde anlatılacaktır.[131] Yedinci yüzyıl krizi para basımını da etkilemiştir: altın sikkenin ve alt birimlerinin alaşımı ve ağırlığı (*solidus* ve 1/2 ve 1/3'lük küsuratları) 680'lerde kısmi olarak düşürülmüştür; altıncı yüzyılda sadece özel amaçlarla sınırlı olarak basılan ve 616'da *heksagram* adıyla basımına devam edilen gümüş para, 675'ten itibaren tekrar gerilerken, kötü ve çoğunlukla aceleyle, ve hatta var olan paranın üstüne bir kere daha basılmış üretimleri enflasyonist bağlamı gösteren bakır paraların ağırlığı ve değeri daimî olarak gerilemiştir. Bu dönüşümde çeşitli nedenlerin ayrı ayrı payı vardır ancak bunların arasında gümüşle ilgili bir fark vardı: Bizans ile Halifelik arasındaki gümüş:altın oranı ve Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da altın ve gümüş madenlerinin kontrolünün kaybedilmesi.

Bu durum Isaurialılar tarafından yeni bir gümüş para olan *miliaresion*un yaratılmasıyla düzeltildi. *Miliaresion*, bir yüzünde

128 McCormick, *Origins*, s. 719-28.

129 Laiou (bkz. Bölüm IV), R. S. Lopez'in görüşüne karşı çıkmaktadır.

130 D. Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt from the Mid-Tenth Century to the Fourth Crusade", *Thesaurismata* 30 (2000), s. 25-77.

131 Bu konudaki temel eserler: Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vols. II (602-717)* ve III *(717-1081)* (Washington, D.C., 1968, 1973); Hendy, *Studies*. Ana hatlarıyla kısa bir anlatı için: C. Morrisson, "Byzantine Money: Its Production and Circulation", *EHB* 3, s. 909-66 ve J.-C. Cheynet (ed.), *Les monde byzantin*, vol. 2, *641-1204* (Paris, 2006), Bölüm VII.

haç işaretinin etrafında dinî lejantın olduğu, diğer yüzünde eski-si gibi imparatorların portreleri yerine isimlerinin yer aldığı, ince ve geniş bir sikke olarak kısmen taklit ettikleri Arap dirhemiyle rekabet etmekteydi. Bu para birimi sekizinci yüzyılda ortadan kalkan altın paranın (Latince *solidus*, Yunanca *nomisma*) fraksi-yonlarının yerini almıştır. *Miliaresion* orta değerde alışverişlerde aracı olarak kullanılmış, altın sikkenin 1/12 ve 1/14 değerleri arasında çeşitlilik göstermiş ve on birinci yüzyılda tedavülden kalkmıştır. Bakır sikkenin (*follis*) fraksiyonları da giderek orta-dan kalkmıştır. Bu nedenle sekiz ila onuncu yüzyıllarda metal başına bir para biriminin var olduğu basit bir parasal yapı mey-dana gelmiştir: ortalama yüzde 97'lik yüksek saflıktaki altın *no-misma*, yüzde 98 ila 83 arasında çeşitlilik gösteren düzensiz saf-lıktaki gümüş *miliaresion*[132] ve bakır *follis*. Bu son paranın ağırlığı önemli değişimlerden geçmiştir fakat yazılı kaynakların eksik-liği nedeniyle bu konu tam olarak bir bağlama oturtulamamak-tadır; buna rağmen, en azından II. Mikhael ve Theophilos uzun bir dönem boyunca *follis*e istikrar kazandırmışlardır. Gündelik alışverişlerde kullanılan *follis miliaresion*un 1/24'ü ve *miliaresion* da *nomisma*nın 1/12'si değerindeydi.

Yedinci yüzyılda darphane organizasyonu da büyük ölçüde yeniden yapılandırıldı. Eski Diocletianus modeline göre altıncı yüzyılda altın sikke başkentte ve Selanik, Roma, daha sonra Ravenna ve Kartaca *praefectura*larında ve bronz sikke de aynı kentlerin yanı sıra *dioikesis* merkezlerinde (Antakya, Kyzikos, İz-mit, İskenderiye) basılıyordu. Bunlara özel bölgeler (Sicilya için Catania, Kıbrıs için Constantia, ve Kherson) ya da geçici askerî amaçlar için (Herakleios zamanında İskenderun, ve Isauria'da Seleukeia ve Isauria) birkaç başka şehir de ilave olunmuştur. Hiyerarşik biçimde ve bölgelere göre düzenlenen bu plana Bal-kanlar'da ve doğuda Slav ve Sasani harpleri darbe vurmuş ve en nihayetinde İzmit, Kyzikos, Selanik, Constantia ve Kherson birbiri ardınca para basmayı bırakınca 627 ila 695 yılları arasın-da bu plan tamamen yürürlükten kalkmıştır. Sekizinci yüzyıl-da Balkanlar'dan Anadolu'ya kadar doğu eyaletleri için para basımı Konstantinopolis'te merkezîleştirildi. Batı'da, ayakta

132 Şurada toplanan veriler: T. Bertelè, *Numismatique byzantine*, C. Morrisson (ed.) (Wetteren, 1978), s. 61-8.

kalan (776'ya kadar Roma, 751'e kadar Ravenna ve 879'a kadar Siracusa) ya da daha önce yerel ihtiyaçları karşılamak için vücuda getirilmiş bölgesel darphaneler (695'ten 741'e kadar Kartaca'nın yerine geçen Sardunya, 660-842 arası Napoli, 879'dan 912'ye kadar Siracusa'nın yerini alan Reggio) giderek özerkleşti ve gözden kaybolana kadar başkent standartlarından kademeli olarak ayrıldılar. Başkent desteğinin eksikliği ve mali kaynakların gerileyişi bu merkezleri kendi kaderlerine terk etti; altın ve daha küçük değerdeki sikkeler (Roma'da ve kuzeyde gümüş ve bakır, Sicilya'da 1/2 ve 1/3'lük *nomisma* ile bakır) artık Sicilya istisnası ile sınırlı sayıda basılıyordu. Aynı dönemde Toskana ve Benevento'nun Lombard paralarını da etkileyen bir modeli takip ederek altın gittikçe daha fazla tağşişe uğradı.

Bu gelişme Sicilya'da siyasi bağlam ile ilişkilendirilir: 695'ten önce yüzde 97 olan altın saflığının 695-710'larda yüzde 70 ila 80'lere düşüşü, 695'te Sicilya *thema*sının kuruluşuna tesadüf ederken, 720'lerden 820'ye kadar yüzde 82 oranında sabitlenmesi kesinlikle III. Leon'un mali reformlarının ve adadaki papalık mülklerinin müsaderesinden kaynaklanır. Theophilos ve III. Mikhael'in hükümdarlığı sırasında kötüye giden değişim (yüzden 80'den yüzde 40'a, hatta I. Basileios zamanında sadece yüzde 10'a) Arap saldırıları nedeniyle adanın fakirleştiğini gösterir.[133] Roma'da tağşiş süreci, üzerinde imparatorun tasviri ve papanın monogramı bulunan altın ve küçük gümüş sikkeleri de etkiledi ve bunların yerine 796 yılında Karolenj tarzında basılan *denarii* geçti.[134]

Apulia'nın bir kısmı ve Calabria hariç İtalya'daki toprak kayıpları dokuzuncu yüzyıldan itibaren imparatorluk darphanelerinin neredeyse tamamen merkezîleşmesine yol açtı. Yeni *thema*ların oluşturulmasını müteakip Kherson ve Selanik'te iki eyalet darphanesi Theophilos zamanında faaliyetlerine devam etti. Kherson, özel yapıda bronzdan dökme sikkeler bastı ve 842'den 989'a kadar bunlar sınırlı ve bölgesel olarak tedavül etti. Selanik

133 C. Morrisson vd., aynı yazar, *Monnaies et finances* (Aldershot, 1994), makale X.

134 C. Morrisson vd., a.g.e., makale XII; İtalya'daki Lombard, erken Papalık ve Karolenj sikkeleri için bkz. P. Grierson ve M. Blackburn, *Medieval European Coinage I, The Early Middle Ages* (Cambridge, 1986), s. 55-73, 210, 259-66; ayrıca bkz. A. Rovelli, "Emissione e uso della moneta: le testimonianze scritte e archeologiche", *Roma nell'alto Medioevo* (Spoleto, 2001), s. 821-52.

ise yalnızca dokuzuncu yüzyılda aktifti. Para buluntuları Konstantinopolis'in aslında, yeniden fethedilmiş Apulia'dan Tuna'ya ya da doğu eyaletlerine kadar bütün bölgelere yeteri kadar para gönderebildiğini gösterir. Bununla birlikte, toplanan vergilerin veya askerî ödemeler için ayrılan paranın düşman birlikleri veya asiler tarafından gasbedilip ele geçirildiğinden bahseden dağınık metinlerden başka, paranın fiilî olarak nasıl taşındığına ilişkin elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Bizans devrinde depolanan ve gömülen paralar ile rastgele bulunan veya arkeolojik kazılarda elde edilen para buluntuları Bizans ekonomisinin parasallaşması hakkında bazı bilgiler verir. Bizans devrinde gömülen ve günümüzde bulunan para stoklarının sayısının altıncı ve yedinci yüzyıllarda 95 civarından 700 ila 850 arasındaki süreçte 11'e kadar düşmesi Bizans'ın bölgesel kayıplarıyla doğrudan orantılıdır ve bu devirde Bizans'ın fakirleştiğine işaret eder. Para stokları ayrıca ortalama olarak daha az sikke içerirler ki bu da azalan servetin bir göstergesidir. Kazılarda bulunan bakır paraların kronolojisi, sekizinci ve erken dokuzuncu yüzyıllarda para dolaşımındaki genel çöküşün bir resmi olarak uzun müddet kullanılmıştır. Keşfedilen ve dönemlere ayrılan bronz paraların sayısının her bir dönemin yıllarının toplamına bölünmesiyle elde edilen yıllık frekans endeksi, pek çok alanda 668-829 ya da 886 döneminde genel ve belirgin bir gerileyiş gösterir.[135] Bu durum ise yeni basılan paranın, artık ekseriyetle eski ve yıpranmış sikkelerden müteşekkil bir tedavül ortamına sınırlı bir şekilde dâhil olduğunu gösterir. Birkaç önemli kentte ya da daha ayrıcalıklı bölgelerde bu gerileme o kadar da şiddetli değildi: Konstantinopolis (Aziz Polyeuktos kazıları), Sicilya, Calabria, Amorion ya da daha küçük çapta Arnavutluk ve Bitinya sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda önemli miktarda yeni para almıştır. Devam eden araştırmaların bu yöndeki kanıtları arttıracağı muhakkaktır.[136] Yukarıda da belirtildiği gibi vergilendirme ve Bizans idaresinin elinde önemli miktarda nakit tutmayı başarması imparatorluğun ve ekonomisinin zorlukları yenme gücünü açıklamaktadır. Bununla birlikte sekiz-dokuzuncu yüzyıllarda pek çok iç bölge marjinal bir seviyede veya az parasallaşmıştı.

135 *EHB* 3, s. 912-13'teki 6.1-6.15 figürlerine bakınız.

136 Ayrıca şu makalelere bkz. A. Lambropoulou vd., C. Morrisson ve V. Penna, Kontoura-Galake, *The Dark Centuries of Byzantium* ve Whittow, "Decline and Fall?", s. 404-23.

830'lardan itibaren nüfusun büyümesi, kır ve kent yerleşim yerlerinin gelişmesi ve üretim artışına bağlı olarak işler değişti. Atina'da ve Korinthos'ta bulunan para endeksinin yıllık artışı sırasıyla yüzde 1 ve 4'tür. Bu ise 969'da 820'ye nazaran dört ya da yedi misli artışı göstermektedir; Sparta'da ise bu 867-969'da, 829-67'e kıyasla dört kat daha fazladır. Güncel çalışmalar Mora, Apulia, Güney Dobruca ve Kuzeybatı Bulgaristan gibi kırsal alanlara paranın nüfuz ettiğini gösterir ve paraların daha sıklıkla stoklanıp gömülmesi de paranın dolaşım hızının arttığına işaret edebilir.[137]

Bu, 980'lerde üretimi birden patlayan ve "anonim *follis*" olarak adlandırılan bakır sikke ile birlikte piyasaya sürülen bakır paraların değil aynı zamanda altın paraların da basımında bir artış olduğunu göstermektedir. Ele alınan dönemde basılmış 4.600 *nomismata*nın istatistiki analizinden elde edilen para basmak için kullanılan pres kalıplarının tahmini sayısı bize basılan para miktarının 950'lerden itibaren açıkça arttığını gösterir.[138] Aynı zamanda *nomisma*nın alaşımı dokuzuncu yüzyılda ortalama yüzde 97 iken 920-69'da yüzde 95'e, 969-76'da yüzde 94'e ve hatta 977-1001'de yüzde 92,1'e kadar düşmüştür. Bu "yavaş yavaş gelişen devalüasyon" hazineye gelen yeni çıkarılmış altının rafine edilmemesi yoluyla uygulandı ve böylece para arzında yıllık yüzde 0,2'lik az bir artışı mümkün kıldı. II. Nikephoros Phokas'ın kendi hafif ağırlıklı *nomisma tetarteron*u dolaşıma sokma konusundaki başarısız girişimi devletin artan mali ihtiyaçları bağlamında değerlendirilmek zorundadır.[139] Aynı zamanda ekonomik genişleme parasal ticari işlemlerin artmasına yol açtı ve bu da, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, tağşişin on birinci yüzyılın ikinci yarısında sebep olacağı olumsuz etkilerin bu dönemde gözükmesini engelledi.

137 V. Penna, "Life in Byzantine Peloponnese: The Numismatic Evidence (8th-12th Century)", *Mneme Martin Jessop Price* (Athens, 1996), s. 265-88; E. Oberländer-Târnoveanu, "Les échanges dans le monde rural byzantine de l'est des Balkans (VIe-XIe siècle)", Lefort vd., *Villages*, s. 363-401.

138 F. Füeg, Vom Umgang mit Zufall und Wahrscheinlichkeit in der numismatischen Forschung, *Revue Suisse de Numismatique* 76 (1997), s. 135-60.

139 Bkz. s. 75.

SONUÇ

Bu dönemde Bizans, devlet müdahalesiyle piyasa temelli bir sistemin beraber var olduğu karma bir ekonomiye sahipti. Dönemin başında devletin rolü daha güçlüydü. Ekonomik durum geliştikçe devletin rolü de hafifledi. Buna rağmen hâlâ gelecekte olacağından çok daha önemliydi. Çok iyi işleyen bir devlet ekonomisinin yanında piyasa mekanizmaları da yerli yerindeydi. Karma bir ekonomik sistemin varlığı da haddizatında ekonominin dönüşümüne imkân tanımıştır. Erken onuncu yüzyılda en net hâliyle gördüğümüz bu sistem ekonomik toparlanmanın başlamasını ve sekizinci yüzyılın sonlarında başlayıp onuncu yüzyıla kadar bütün sektörlerde açıkça görülen yavaş ve ölçülü bir genişlemeyi garanti altına almıştır. Ancak bu durum içerisinde çelişkiler barındırmış ve sistem baskı altına girmişti. Baskılar zaten onuncu yüzyılda apaçık ortadaydı: zengin ve güçlüler toprak kaynaklarını kendi ellerinde toplamak için gayret ederken ticarete getirilen sınırlamalar da açılan piyasaların talepleriyle karşı karşıya gelmekteydi. Bir mevzuat kitabı olan *Eparkhos Kitabı*'nı da düzenleyen kişi olan imparator VI. Leon, bir *Novella* çıkararak yüksek kalite mor ipeklerden küçük parçaların "bir miktar itibar kazanmaları için"[140] özel şahıslara satılmasına izin vermiştir. Bu on ikinci yüzyıla gelindiğinde tamamen yıkılacak olan ihracat kısıtlamaları politikasındaki ilk göçüktür. Zaten onuncu yüzyılın ikinci yarısında yüksek kalitede ipeklerin Batı Avrupa'ya kanunsuz bir şekilde ihraç edilmeleri yaygınmış gibi görünmektedir. Ekonomik sistem, piyasa güçlerinin ekonomik entegrasyon içerisindeki rolünün yükselişe geçeceği bir sisteme dönüşüyordu.

II. Basileios'un hükümdarlığı (976-1025) onuncu ve on birinci yüzyılları kapsar. İmparatorun kendisi de iki ekonomik sistem arasında bir Janus olarak durur. Güçlüleri tazyik ve "fakirler"i himaye etmesiyle imparator onuncu yüzyıl geleneğinde bir zirvedir. Ancak birçok başka açıdan imparatorun politikaları yeni bir devrin habercisiydi ve bu gelecek bölümde ele alınacaktır.

140 P. Noailles, A. Dain, *Les Novelles de Léon VI le Sage* (Paris, 1944), no. 80.

IV
HIZLANAN BÜYÜME DEVRİ (ON BİRİNCİ VE ON İKİNCİ YÜZYILLAR)

Bizans ekonomisi hiç şüphesiz geç sekizinci yüzyıldan başlayarak uzun dönemli bir büyüme yaşadı. Bu bölümde ele alınan konu, onuncu yüzyıldaki bir zamandan başlayarak ekonominin çeşitli sektörlerinin yanı sıra büyümeyi etkileyen faktörler açısından da büyük oranda değişiklik gösteren bir noktaya kadar uzanan büyümedeki hızlanmadır. Nüfustaki yukarıya doğru gidiş on dördüncü yüzyılın başı veya ortasına kadar devam etti.[1] On üçüncü yüzyıl sonu ve on dördüncü yüzyıl başlarındaki kırsal nüfus Malthusçu bir bağlam içerisindeydi. Nitekim, görünüşe bakılırsa ekilebilir toprak sınırlarına ulaşılmış, verimde azalma ortaya çıkmış ve en nihayetinde nüfusun ekonomik durumu kötüleşmişti.[2]

Kent ekonomisi on ikinci yüzyılda zirveye ulaştı ve şüphesiz on ikinci yüzyılda yüksek seviyeleri gören mübadele ekonomisi Konstantinopolis'in 1204 yılında Haçlıların eline düşmesinin ardındaki süreçte oldukça farklı koşullar altında işledi. Bu dönemde geniş kapsamlı bir büyümenin mevcut olduğu aşikârdır.

1 Demografik yükselişin Kara Ölüm de dâhil 1340'lardaki büyük karışıklıklara kadar sürdüğünü iddia eden J. Lefort'un kısmen farklı görüşleri için bkz. J. Lefort, "Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XVe siècle", *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin, II, VIIIe-Xe siècle* (Paris, 1991), s. 73-5; ve nüfusun on dördüncü yüzyılın başlarında çoktan gerilemeye başladığını düşünen A. E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire* (Princeton, 1977), Bölüm VI ve VII; ve A. E. Laiou, "The Agrarian Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries", *EHB* I, s. 312-17.

2 Sanayi öncesi nüfusun demografik davranışı ve önemli bir teknolojik değişiklik olmaksızın ekonomik büyümenin sonuçları hakkında muhtelif fikirler ile toprağın uzun vadede sabit bir kaynak olduğunu hesaba katan görüşler için bkz. G. Clark, *The Conquest of Nature: A Brief Economic History of the World* (internet kanalıyla erişildi; 2005 yılında Princeton University Press tarafından yayımlanacağı duyuruldu), Bölüm I; D. Lal, *Unintended Consequences: The Impact of Factor Endowments, Culture and Politics in Long-Run Economic Performance* (Cambridge, Mass., 1998), passim; K. Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton ve Oxford, 2000). Köylünün ekonomik durumundaki gerileyiş için aşağıya bkz. Bölüm V.

Bu bölümde ayrıca D. Lal'in kişi başına düşen gelirde uzun dönemli bir artışın yaşandığı ancak uzun vadede toprak kısıtlaması ile karşı karşıya kalan ve verimlerin azalmaya başladığı "Smith modeli yoğun büyüme" olarak adlandırdığı bir tür büyümeden bahsetmenin mümkün olup olmadığı sorusu da ele alınacaktır.[3]

DEMOGRAFİ

Hızlanmış büyüme çağındaki büyüme paternlerini incelerken birkaç sebepten dolayı önce nüfusa ve nüfus hareketlerine bakmak gerekir. Ağırlıklı olarak tarıma dayanan sanayi öncesi bir ekonomide iş gücü üretimin çok önemli bir faktörünü teşkil eder. İş gücü olmadan toprak bir işe yaramaz. İşlenmemiş veya düşük seviyede işlenmekte olan toprağı üretim aşamasına getirmek için ilk etapta yeterli iş gücü gereklidir.[4] Ayrıca herhangi bir ekonomide nüfus artışına dair kanıtların mevcut olması hâlinde (yoğun olandan farklı olarak) yaygın ekonomik büyümenin, yani nüfusun yaşamını sürdürecek seviyedeki üretimde meydana gelen bir artışın öngörülebileceği ileri sürülmüştür. Bu anlamda bizzat nüfus artışı her zaman verimlilik artışına işaret etmemekle birlikte artan üretimin bir göstergesidir.[5] Sonuç olarak, buradaki iddiamız şudur ki her ne kadar ticaret ve mübadele bir ekonomide dinamik faktörler olsa da tarım üretimindeki artış hem ürün farklılaştırılması hem de ekonomik faaliyetlerin farklılaşması açısından gerekliydi ve burada belirttiğimiz şartlar dâhilinde tarım üretimi de yeterli iş gücü arzının teminine bağlıydı.

3 Lal, *Unintended Consequences*, s. 20. Buradaki düşünceye göre, Adam Smith'inki gibi, sanayi öncesi bir ekonomide ticaret, özellikle serbest ticaret, iş bölümüne ve tüm sektörlerde verimlilik artışına yol açar ve tüketim maliyetlerini düşürerek kişi başına düşen gelirin artmasını sağlar: A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ed. E. Cannan (Chiago, 1976), cilt 1, s. 7-21 ve passim. Çok açıktır ki bu kavram Orta Çağ'a sadece kısmen uygulanabilirdi.

4 Orta Çağ Avrupası'nda bir üretim faktörü olarak iş gücünün önemi için bkz. D. C. North ve Robert P. Thomas, *The Rise of the Western World* (Cambridge, 1973), Bölüm 5-6; nüfusun az olduğu bir dönemde -dokuzuncu yüzyıl- iş gücünün en önemli üretim faktörü olduğunu ve büyüyen nüfusun ekonomik gelişmeye yol açan dinamik bir unsur teşkil ettiğini iddia ederler.

5 Lal, *Unintended Consequences*, s.21'de belirttiği gibi, E. Jones, *Growth Recurring* (Oxford, 1988). Bu argümanın teorik temelleri -aksi takdirde nüfus yok olacaktı- belki de geçim seviyelerinin aslında açlık sınırı olmadığı ve nüfusun kendini yeniden üretebildiği seviyeler olduğu gözlemine göre değiştirilmelidir: Clark, *The Conquest of Nature*, s. 6-7.

Kaçınılmaz kronolojik ve coğrafi dalgalanmalara rağmen sekizinci yüzyıl sonlarında[6] başlayan nüfus artışının devam ederek on birinci ve on ikinci yüzyıllarda yoğunlaştığı fikri yaklaşık son kırk yıldır kabul görmektedir. Daha önceleri bazı araştırmacılar Bizans İmparatorluğu'nun onuncu yüzyılda veya on birinci yüzyılın başı ya da sonu civarında demografik bir düşüş yaşadığını ileri sürüyorlardı.[7] Görece daha yeni tarihli bu devamlı ve uzun vadeli nüfus artışı görüşü arkeolojik, bilimsel ve tarihi dökümanlardan elde edilen kanıtlara dayanmaktadır. Anadolu platosunun Selçuklu Türklerine kaybedilmesi ile birlikte on birinci yüzyılda meydana gelen siyasi felaketler bu genel eğilimi geriye döndürmek için yeterli değildi. Zira imparatorluğun bu kısmı kıyı kesimlerinden ve Balkanlardaki bölgelerden daha seyrek nüfusluydu. İmparatorluğun elinde kalan bölgeler birbirine iyi entegre olmuş devlet ve ekonominin kurucu bileşenlerini oluşturmaktaydı.

Hem arkeolojik veriler hem de arşiv belgeleri bu dönemdeki nüfus ve yerleşimdeki artışın grafiğini çizmemize imkân tanır. Bizans'ın Bulgaristan topraklarını ilhak etmesinin ardından (1018) Balkan Dağları'nın güneyindeki kırsal bölge yoğun bir şekilde yeniden iskân edildi. Bizans'ın elinde tuttuğu Güney İtalya'daki Calabria'da on birinci yüzyılda bir nüfus patlaması meydana geldi. Güneybatı Boeotia'da arkeolojik kanıtlar hem on ikinci ve on dördüncü yüzyıllar arasında, hem de Frank fetihleri sırasında yerleşim yerlerinin artışına ve tarım üretiminde genişlemeye işaret etmektedir. On birinci yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen *Thebai Kadastrosu* mali birimlerdeki artışa ilişkin

6 W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842* (Stanford, 1988), s. 30; J. Lefort, "The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries", *EHB* I, s. 269.

7 N. Svoronos, "Société et organisation intérieure dans l'empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes", *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Main Papers XII*, (Oxford, 1966), s. 12-17, şurada tekrar basıldı: *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire byzantin* (London, 1973), makale IX. Yeniden düzenlenmiş hâli şuradadır: "Remarques sur les structures économiques de l'Empire byzantin au XIe siècle", *Travaux et Mémoires* 6 (1976), s. 49-67 (demografik durgunluğu on birinci yüzyıl sonlarına koyar). H. Antoniadis-Bibicou, "Démographie, salaires et prix á Byzance au XIe s.", *Annales*, 27 (1972), s. 217-22; On ikinci yüzyılın sonlarına kadar Balkan eyaletlerinde demografik bir büyüme öneren P. Charanis bu görüşü kabul etmez: "Observations on the Demography of the Byzantine Empire", *Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Main Papers XIV* (Oxford, 1966), s. 456-61 (= Charanis, *Studies on the Demography of the Byzantine Empire* (London, 1972), makale I). N. Oikonomidès, "Terres du fisc et revenue de la terre aux Xe-XIe siècles", *Hommes et richesses*, II, s. 336-7 Svoronos'un haklı olabileceğini düşünür.

bir kanıt sunar ve toprakların büyüklüğünde bir azalma ve toprak kullanımının yoğunlaşması ile ailelerin artışına işaret eder.[8] Makedonya'da demografik eğri artmaya devam etti ve on üçüncü yüzyıla gelindiğinde bölgenin çobanları ve oduncuları yeni otlaklar ve ağaç kesmek için yeni yerler aramaya başladılar; on üçüncü yüzyılın sonlarında ise artık dağ yamaçları bile kısmen iskân edilmiş durumdaydı ve böylelikle Orta Çağ genişlemesi sınırlarına ulaşmış oldu. (bkz. Harita 5)[9]

On birinci ve on ikinci yüzyıllarda kent ve kasabaların sayı ve boyutlarının ciddi oranda büyümesi aynı zamanda nüfus artışının da bir göstergesidir. Yeni arazilerin açılması ve kırsal bölgelerde iskânın yayılmasının kronolojik olarak kentleşme ve kent nüfusunun artışına denk gelmesi kırsaldan kente açık bir nüfus akışından ziyade genel olarak bir nüfus artışının yaşandığı konusunda şüpheye yer bırakmaz.

Aslında dağınık verilerden bir toplam çıkarıp nüfusun geneli için bir rakam vermek imkânsızdır. Çeşitli araştırmacılar tarafından çok farklı tahminler ileri sürülmüştür. Spekülatif olmakla birlikte benim kendi tahminim, iskân yoğunluğuna ilişkin dağınık bilgilerin genellemesine dayanarak 1025 dolaylarında ve ayrıca on ikinci yüzyıl sonundaki toprak kayıplarına rağmen yaklaşık 19 milyon olduğudur.[10]

Sanayi öncesi toplumlarda salgın veya savaş gibi yıkıcı müdahaleler olmadığı ve hayat standardındaki gerileme sebebiyle ölüm oranlarında artışın görülmediği veya toplumsal olarak karara bağlanarak doğum oranında bilinçli bir kısıtlamaya gidilmediği sürece nüfus artma eğilimindedir. Bir başka deyişle, artışı olumsuz yönde etkileyen unsurların yokluğunda nüfus artmaya devam eder. Bir önceki bölümde, sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, Iustinianos sonrası dönemdeki veba salgınlarının sonlanmasının faydalı etkilerini tartışmıştık.

8 A. E. Laiou, "The Byzantine Village (5th-14th century)", J. Lefort vd., *Villages*, s. 31-54. Kadastrodaki kanıtların yorumu için bkz. A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200* (Cambridge, 1989), s. 63-4. Bulgaristan için bkz. R. Rašev, V. Dinčev ve B. Borissov, "Le village byzantin sur le territoire de la Bulgarie contemporaine", Lefort vd., *Villages*, s. 351-62.

9 Kısmi kanıtlara göre on ikinci ve on dördüncü yüzyıllar arasında Makedonya nüfusu yüzde 82 artmış olmalıdır. Lefort, "The Rural Economy", *EHB* I, s. 274.

10 Bu ve diğer akademisyenlerin tahminleri için bkz. A. E. Laiou, "The Human Resources", *EHB* I, s. 47-51.

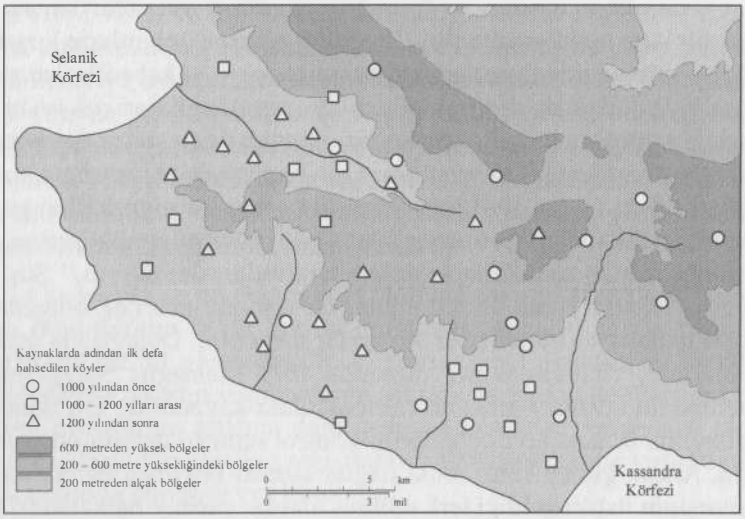
Güvenlik açısından on birinci ve on ikinci yüzyıllar karmaşık bir yapı sergilemektedir. Güvenliği arttıran önlemlerle kırsal bölgelerin yeniden yapılandırılmasında epey yol kat edilmişti ve özellikle Balkanlar'da artan güvenliğin olumlu etkileri çok iyi bir şekilde görülmekteydi. Geç on birinci yüzyıldan sonra devletin emniyeti sağlama fonksiyonunun bir kısmı ara sıra savunma kuleleri diken ve on dördüncü yüzyılda artan bir olgu hâline gelerek, malikâneleri (*proasteion*) üzerinde diğer güvenliği arttırıcı önlemler alan malikâne sahipleri tarafından devralındı.[11] Şüphesiz, bazıları uzun vadeli etkiler de taşıyan, pek çok bölgede hâlâ istilalar ve emniyetsiz durumlar mevcuttu. Dolayısıyla orta Anadolu, yüzyılın ikinci yarısında 1071 Malazgirt Savaşı'nın ardındaki çözülme sırasında Selçuklulara kaybedildi. On ikinci yüzyılda Bizans kıyı bölgelerini kontrol etmeye devam ediyordu. Ancak güney sınırındaki dağlık alanlar boyunca neredeyse anarşinin üstün geldiği terk edilmiş alanlar vardı.[12] Balkanlar'da II. Basileios döneminde (976-1025) Bulgaristan'ın Bizans'a dâhil edilmesi bir süreliğine güvensizlik unsurlarından birini ortadan kaldırdı. Ancak Oğuzlar ve Peçenekler gibi göçebe halklar aralıklı istilalara giriştiler ve bilhassa on birinci yüzyıl sonunda, 1092 yılında I. Aleksios ve daha sonra oğlu II. Ioannes tarafından durdurulacak olan Peçenek istilaları yüzünden bir istikrarsızlık dönemi yaşandı.[13] Gerçek anlamda güvensizlik veya bunun endişesi bazı yerleşim bölgelerinin seçilmesini etkiliyordu. Nikhoria yüzey araştırmasında görüldüğü üzere Messenia'nın bazı bölgelerinde on ikinci yüzyıl yerleşimleri hâlâ denizden uzakta konumlanmıştı. Güney Argolis'te de erken on birinci yüzyılın yeni yerleşimleri iç kısımda, muhtemelen korsanların korkusundan verimli vadilerin yüksek kesimlerinde toplanmıştı.[14] Öte yandan, artık yabancı idare altında bulunan yerlerden Bizans topraklarına doğru da bir nüfus akışı vardı.

11 Bkz. Laiou, "The Byzantine Village", s. 42.

12 Özellikle Üçüncü Haçlı Seferi'nin geçiş yolları hakkında bilgi veren kaynaklara bkz: *Gesta Friderici I imperatoris in Lombardia*, O. Holder-Egger (ed.), *MGH Script. Rer. Germ.* (Hannover, 1892), s. 86 vd., 94; *Historia peregrinorum*, A. Chroust (ed.), *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I* (Berlin, 1928), s. 153; aynı eserde, Ansbert, s. 76 vd.

13 İstilaların ve karışıklıkların bir listesi için bkz. Svoronos, "Société", s. 13; S. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, 1971), s. 184 vd.

14 W. A. McDonald, W. E. Coulson ve J. Rosser, *Excavations at Nichoria in Southern Greece* (Minneapolis, 1983), s. 423; M. H. Jameson, C. M. Runnels ve T. H. van Andel, *A Greek Countryside: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day* (Stanford, 1994), s. 405-6.

Harita 5: Yerleşim yerleri (onuncu-on üçüncü yüzyıllarda Makedonya'daki köyler)

Peçeneklerin bir kısmı on birinci yüzyıl ortasında Sırbistan'ın güney kısmına yerleştiler.[15] Doğuda, Bizans'ın Kilikya'yı tekrar fethinden (962) 1071 yılına kadar, Kuzey Suriye'ye, Kilikya'ya, Bizans Mezopotamyası'na ve Anadolu'nun iç kesimlerine bir Suriyeli Yakubi nüfus akışı oldu. Onuncu yüzyıl başlarından itibaren sürekli olarak devam eden Ermeni göçü yüzyılın sonraki kısmında arttı ve 1071'den sonra devasa bir hâl aldı; bilhassa Kapadokya bu durumdan etkilendi. Yahudiler de onuncu yüzyıl sonu ve on birinci yüzyılda Müslüman topraklarından Bizans topraklarına göçtüler.[16] Dolayısıyla iniş çıkışlara rağmen, bazı önemli yerel istisnalar dışında, Bizans topraklarındaki demografik denge pozitif bir eğilimdeydi.

Son olarak, yukarı doğru demografik eğim şüphesiz verimli bir döngü hâlinde kendini gösteren daha genel bir ekonomik

15 E. Oberländer-Târnoveanu, "Les échanges dans le monde rural byzantin de l'est des Balkans (VIe – XIe siècle)", Lefort vd., *Villages*, s. 381-401.

16 G. Dagron, "Minorités ethniques et religieuses dans l'Orient byzantin à la fin du Xe et au XI siècle: l'immigration syrienne", *TM* 6 (1976), s. 176-216; D. Jacoby, "What do We Learn about Byzantine Asia Minor from the Documents of the Cairo Geniza?", *E Vyzantine Mikra Asia* (Athens, 1998), s. 87-9.

büyümeyle alakalıydı. Şöyle ki daha büyük bir nüfus üretimi, uzmanlaşmayı ve mübadeleyi teşvik ediyor ve sonuç olarak kendisi de bunlardan müspet olarak etkileniyordu.

BİRİNCİL ÜRETİM

Tarım faaliyeti ve mekanizmalar

Tarımsal faaliyet daha büyük bir kentleşme ve artan mübadele faaliyetinin belirleyici olduğu bir ekonomik çevrede meydana geliyordu. Tarım faaliyetini, hem üretim düzeyini hem de talebin etkisini birbirleriyle olan diyalektik ilişkileri içinde etkileyen bir dizi önemli unsur açısından incelemek gerekir. Biz ilk olarak bu dönemde üretilen mahsuller, teknolojik gelişmeler ve kurumsal çerçeve gibi tarım üretiminin özgünlüklerini inceleyeceğiz.[17] Tarım ürünlerine ilişkin yerli ve yabancı talebin düzeyi ve yapısı da bu konuyla epey yakından ilgilidir.

Aslında yiyecek ihtiyaçlarının kapsamı daha geniş olan elit kesimin ya da nüfusun üretim yapmayan ancak toprak sahibi olan (devlet, kısmen ordu, büyük toprak sahipleri, kilise hiyerarşisi) kısmının yiyecek ihtiyaçlarının yanı sıra hane halkının temel ihtiyaçlarının karşılanmasından sonra yüksek ticari talebi karşılamak dışında üretimi arttırmaya gerek yoktur. Ayrıca, kırsal bölgelerin üretiminin bir kısmını (ağırlıklı olarak ağaçlık ve çalılık alanların ürünleri) her zaman mübadele ürünleri oluşturmaktaydı.[18] Dolayısıyla tarımsal ürünlerin ticareti, tarım üretimin büyümesinde gerekli bir bileşendir.

Dönemin belirleyici bir özelliği Anadolu ve Güney İtalya'daki Bizans topraklarının küçülmesidir: Selçuklulara kaybedilen alanlar öncelikle kırsal platolardı. Daha erken dönemlerde başkent için besi hayvanları ve atlar açısından önemli bir kay-

17 On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda tarihî kayıtlar çok daha fazlalaşır. Aradan geçen süre zarfında şartların çok da değişmediği veya daha sonraki kayıtların on birinci-on ikinci yüzyıllardaki gelişmelere ışık tutabileceği düşünülen durumlarda söz konusu kayıtlar buradaki bazı tartışmalarımız için kullanılmıştır.

18 A. Dunn, "The Exploitation and Control of Woodland and Scrubland in the Byzantine World", *BMGS* 16 (1992), s. 235-7 ve passim.

naktı.[19] Güney İtalya da hayvan yetiştirilen bir bölgeydi. Bu yerlerin kaybedilmesi et ve at eti kaynakları olarak Trakya, Bulgaristan ve Makedonya ile daha küçük ölçekte Sırbistan'a artan bir bağlılık meydana getirdi.[20] Geniş ölçekli hayvan ve at yetiştiriciliği büyük malikâneler üzerinde yapılıyordu ve ayrıca Bizans ve Sırbistan'ın Ulahları gibi "uzmanlaşmış" yayla nüfusu tarafından gerçekleştiriliyordu.

Elde kalan Bizans toprakları arasında yoğun tahıl üretim alanları (Bulgaristan, Thessalia, Trakya, Makedonya, Bitinya) ve yüksek oranda zeytinyağı ve şarap üretilen Ege ve Akdeniz'in uzun sahil kesimi ile adalar vardı.[21] Bütün bölgeler tahıl ve herhangi bir çeşit yağ üretiyordu; çoğunda şarap üretiliyordu ve hepsinde baklagiller yetiştiriliyordu. Her bölgede hayvan vardı ve pek çok yerde arıcılık yapılmaktaydı. Söz konusu dönemde coğrafya ve iklim şartlarının mecburi etkisinden bağımsız olarak önemli ölçüde üretimde uzmanlaşmanın mevcudiyeti açıkça görülür. Konstantinopolis'teki peynir ve şarap çeşitlerinden[22] bahseden Ptokhoprodromos'un şiirleri de dâhil olmak üzere on ikinci yüzyıl edebî metinleri bu durumu göstermektedir. Meşhur bir pasajda Atina Başpiskoposu Mikhael Akominatos (1175-1204) imparatora başkentin taleplerinden dolayı eyaletler üzerindeki yükten şikâyet ederken farkında olmadan bazı bölgelerdeki uzmanlaşmayı tasdik eder: "[Konstantinopolis'te] neyden mahrumsunuz? Makedonya, Trakya ve Thessalia'nın buğday veren ovaları sizin için işlenmiyor mu? Eğriboz, Ptelion, Sakız ve Rodos üzümleri sizin için sıkılmıyor mu? Kıyafetlerinizi bizim Thebaili ve Korinthoslu parmaklarımız dokumuyor mu? Nehirler dolusu ürün sanki denize varıyormuşçasına imparatorluk kentine ulaşmıyor mu?"[23]

19 Koder, *EB*, Bölüm 15.

20 Hendy, *Studies*, s. 53-6; Lefort, "The Rual Economy", *EHB* I, s. 263-7. Karş. L. Maksimović, "Le village en Serbie médiévale", Lefort vd., *Villages*, s.332; Harvey, *Expansion*, s. 151 vd.; M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle: propriété et exploitation du sol* (Paris, 1992), s. 74-9. Patmos, Rodos ve Kıbrıs gibi adalarda büyük hayvan sürüleri olduğundan bahsedilir. On ikinci yüzyıl seyyahları Bizans topraklarında çok sayıda sığır olduğunu yazarlar: A. P. Kazhdan ve Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries* (Berkeley-Los Angeles-London, 1985), s. 29.

21 Hendy, *Studies*, s. 44-54.

22 H. Eideneier (ed.), *Ptochoprodromos* (Cologne, 1991), şiir IV.

23 S. Lampros (ed.), *Michael Akominatou tou Choniatou ta sozomena* (Athens, 1879/80) (tekrar basım Groningen, 1968), II, s.83.

Pazar ürünleri piyasa değeri açısından daha kârlı olsa da tahıl üretimi her zaman önemliydi ve öyle de kaldı. On birinci ve on ikinci yüzyıllarda buğday ve arpa en önemli mahsullerdi. Dağınık bilgiler bu iki tahılın oranına ilişkin herhangi bir kesinliğe ulaşmamıza izin vermiyor. Burada coğrafya ve toprağın verimliliği önemli bir rol oynamış olmalıdır. Arpa, buğdaya göre daha dirençli bir mahsuldür.[24] On birinci ve on ikinci yüzyıllarda kaynakların bahsettiği, şubat veya mart ayında ekilen bahar buğdayı mahsul rotasyonunun önemli bir parçasıydı. Tahıl mahsullerindeki yenilikler de dönemimize ait olmalıdır. Çavdar ilk defa on üçüncü yüzyıl sonlarındaki bir belgede karşımıza çıkar. Yulaf muhtemelen at yemi olarak on ikinci ve on üçüncü yüzyıl kaynaklarında görülür. Görünüşe göre az miktarda darı da yetiştiriliyordu.[25]

Bizans tarımının özellikle Orta Çağ Batı tarımı ile karşılaştırıldığında teknolojik yenilikten yoksun olduğu iddia edilmiştir.[26] Ancak bu olumsuz değerlendirme kısmen yanlış yöneltilmiş kısmen de hatalıdır. Teknolojik "durgunluk" genelde iki gerekçe üzerinden öne sürülür: Batı Avrupa'da olduğu gibi ağır sabanın kullanılmaması ve Abbasiler döneminde İslam dünyasının sahip olduğu gibi büyük ölçekli sulama projelerinin yokluğu. İlk noktada ikna edici olarak geleneksel kara sabanın ağır sabana göre Doğu Akdeniz bölgelerinin hafif ve kuru toprakları için daha uygun olduğu fikriyle bu görüşe itiraz edildi. Bu bölgelerde ağır saban kullanmak felaketle sonuçlanırdı.[27] Sulama meselesine gelince, Bizans İmparatorluğu'nda büyük, devlet destekli sulama projeleri olmamakla birlikte Lavra Manastırı örneğinde olduğu gibi büyük toprak sahipleri kayda değer sulama projeleri uyguluyor, daha küçük ölçekli olmakla birlikte diğer malikâne sahipleri de bunu yapıyorlardı. Öte yandan köylüler de hem değirmen inşası hem de muhtemelen sulama işleri için kanal kazıyorlardı. Dolayısıyla yakın dönem literatüründeki vurgu, Bi-

24 Muhtelif tahıllar için bkz. J. Teall, "The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025", *DOP* 13 (1959), s. 87-139, özellikle s. 99-100.

25 Lefort, "The Rural Economy", *EHB* I, s. 250-1.

26 Kaplan, *Les hommes et la terre*, s. 46 vd., 68-9, 85-7; A. Harvey, "The Middle Byzantine Economy: Growth or Stagnation?", *BMGS* 19 (1995), s. 244-5. John L. Teall, Bizans'ın miras aldığı tarım geleneklerinin "Akdeniz çevresinde büyüyen toplumların yüzyıllarca süren tecrübelerinin bir sonucu" olduğunu ilk fark eden kişidir: "The Byzantine Agricultural Tradition", *DOP* 25 (1971), s. 35-59, ve burada s. 36'da; yazarın şu çalışması ile karş. "The Grain Supply", s. 129-30.

27 Ayrıca yukarıya bkz. s.43.

zanslıların neden Batı Avrupa veya İslam ülkelerinde kullanılan teknikleri benimsemedikleri değildir; daha ziyade kullandıkları araç ve tekniklerin çevrelerine oldukça iyi uyum sağlamış olduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır.[28]

Geri kalmışlık veya durgunluk, önemli bir sermaye yatırımı olan değirmenlerle ilgili olarak da ileri sürülmüştür.[29] Bizans'ta el değirmenleri, hayvanların çektiği değirmenler, su değirmenleri ve yel değirmenlerinin hepsi kullanılıyordu. Su ve rüzgâr değirmenleri ilk etapta bir sermaye harcaması gerektirir, ancak bunun ardından tek işletme masrafı iş gücü oluyordu. *Çiftçi Kanunu*'nda su değirmenlerinin köylüler tarafından inşa edildiği görülebilir.[30] Değirmenlere yapılan atıflar on birinci ve on ikinci yüzyıllarda zenginleşir. Bu durum kaynaklarımızın tesadüfi mahiyetinden kaynaklanabileceği gibi iş gücünden tasarruf sağlayan ve incelediğimiz dönemde kârlı sermaye malı olan değirmenlerde bir yaygınlaşmaya işaret ediyor da olabilir. Bu durum da Bizans tarımının Batı Avrupa'daki teknolojik devrim karşısındaki teknolojik durgunluğuna ilişkin savın başka bir efsane olarak kalmasına yetiyor.[31]

Kaynaklarda bahsi geçen değirmenlerin çoğu malikâne sahiplerine ait olmasına rağmen Bizans kırsalında köylüleri toprak sahiplerinin değirmenlerini kullanmaya zorlayıp ona bu konuda bir tekel sağlayan senyörlük rezerv sistemi olmadığı için köylüler de değirmen inşa etmeye devam ettiler.[32] Yel değirmenlerine

28 Harvey, *Expansion*, s. 122 vd. Her hâlükârda büyük devlet destekli İslami sulama projeleri çoğunlukla erken dönemlere aittir ve bunun hizmet ve teşvik ettiği aşırı uzmanlaşmış tarım sisteminin ise son derece kırılgan olduğu düşünülmektedir; tarım, onuncu yüzyılda çoktan gerilemeye başlamıştı: E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (London, 1976), s. 45 vd.; A. M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700-1100* (Cambridge, 1983), s. 103-11, 139 vd.

29 Batı Avrupa'daki değirmenler için bkz. J. Langdon, *Mills in the Medieval Economy* (Oxford, 2004).

30 Geç Antik Çağ için ayrıca yukarıya bkz. s. 43.

31 P. Toubert, "Byzantium and the Mediterranean Agrarian Civilization", *EHB* I, s. 382.

32 Değirmenler için bkz. *EHB* I, s. 110-12, 235-6, 280, 359-60, 381-2; Harvey, *Expansion*, s. 128-33. Son nokta aynı eserde ele alınmıştır, s.133; Harvey'e göre senyörlük rezerv sisteminin olmayışı, Batı Avrupa'da kullanılan, daha pahalı ve komplike ama aynı zamanda daha verimli olan dikey su değirmenlerinin Bizans'ta niçin kullanılmadığını açıklamaktadır. Değirmenlere yapılan köylü yatırımları ise on dördüncü yüzyılın başlarında açıkça görülmektedir: belgeler ve analiz için bkz. A. Laiou ve D. Simon, "Eine Geschichte von Mühlen und Mönchen: Der Fall der Mühlen von Chantax", *Bulletino dell'Istituto di Diritto Romano*, 3. seri, 30 (1992), s. 619-76, özellikle s. 645 vd.; karş. Bölüm V, s. 176-77.

daha nadir rastlanır. Ancak Bizans'ta bilinip kullanıldığı kesindir. Belgeler on dördüncü ia on beşinci yüzyıllarda Makedonya ve Lemnos'ta ve Hospitaller Şövalyeleri tarafından fethinden önce on üçüncü yüzyıl ortasında Rodos'ta yel değirmenlerinin mevcut olduğunu göstermektedir.[33]

Dolayısıyla Bizans'ta on birinci ve on ikinci yüzyıllarda tarım alanında bazı yenilikler mevcuttu ancak bu yenilikler kesinlikle tarımsal bir devrime benzeyen nitelikte değildi. Bu terim artık Batı Avrupa'daki durum için de kullanılmamaktadır. Şayet büyük teknolojik yenilikler yoksa artan üretim ve verimin kaynağı neydi? Artan üretimin nüfus artışının basit bir faktörü olduğu öne sürülebilir. Fakat aynı zamanda verimlilik de artmış olmalıdır. Tarımsal iş gücüne dâhil olmayıp karnını doyurmak zorunda olan insan sayısı kentleşmeden dolayı arttı. On ikinci yüzyılda kıtlık görülmemesinin yanı sıra tarımsal malların bir kısmının ihracatı da yapılıyordu.[34] Verimlilikteki artış iki unsura atfedilebilir: bunlardan biri ekonomik nedenleri olan ve sonuçları arasında köylülerin artan sömürüsünün de akılda tutulması gerektiği toplumsal unsur; diğeri ise toplumsal etkisi olan ekonomik bir unsur: kurumsal değişiklikler ve pazarın etkisi. Bu ikisi birbiri ile yakından ilişkilidir.

Toprak sahipleri ve köylüler, üretim ve yatırım

Onuncu yüzyıldan on ikinci yüzyıla kadar uzanan dönemde meydana gelen en önemli kurumsal değişiklik daha önceki döneme hâkim olan toprak sahibi ve devlete vergi ödeyen köylülerden oluşan köy topluluklarından giderek kırsalda daha ağır basan, toprağın kiracı köylüler tarafından ekilip biçildiği malikâne sistemine geçiştir. Devlete vergi ödeyen serbest toprak sahibi köylüler artık baskın olmamalarına rağmen Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar varlıklarını sürdürdüler. Bu durum devlet, köylüler ve büyük toprak sahipleri arasındaki ilişkiyi içeren

33 G. Ntellas, "Oi mesaionikoi anemomyloi tes Rodou", *Archaiologika tekmeria viotechnikon engatastaseon kata te Vyzantine epoche, 5os-15os aionas* (Athens, 2004), s. 279-301. Böylece, "yel değirmenleri batıdan gelen yenilikler ile ilişkilendirilebilir" ifadesi (A. Bryer, "The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools", *EHB* I, s. 111-12) tekrar düşünülmek zorundadır.

34 Bkz. s. 135-38.

önemli bir değişikliktir ve aynı zamanda onuncu yüzyıldan sonra ekonominin yanı sıra devletin de mahiyetini değiştirmiştir.

On birinci yüzyılın sonuna gelindiğinde malikâne (*proasteion*), kırsal kesimin organizasyonunda önemli bir kurumsal yapı hâline gelmişti ve[35] nispeten büyük bir alana yayılan ve kiracı çiftçiler (*paroikoi*) tarafından işlenen malikâne, kırsal bölgeyi yapılandırıcı bir özellik kazandı. Malikâneler ilk olarak devlet ve Kilise'ye (incelediğimiz dönem boyunca devlet en büyük toprak sahibi olarak kalmaya devam etmiştir) ve bireysel büyük veya orta büyüklükte toprak sahiplerine aitti. Köy belli bir uyuma sahip olmayı sürdürdü; ekonomik anlamda öküzleri ve tarım aletlerini paylaşan veya birlikte arazi açan ya da değirmen inşa eden köylüler arasında muhtemelen iş birliği vardı. Ayrıca "köyün önde geleni", "köyün yaşlıları", *proestoi, kreittones, protogeroi* gibi anlaşmazlıkların ortadan kaldırılmasına aracılık eden ve köyün yabacılarla ilişkilerini düzenleyen kişilerin mevcudiyetinden anlaşıldığı üzere bir dereceye kadar toplumsal uyum da mevcuttu.[36]

Büyük malikânelerin büyüme süreci mevkilerinin sunduğu iktidarın yanı sıra bundan edindikleri ekonomik faydaları olan sivil, kilise mensubu veya askerî görevliler gibi, toplumun büyük oranda köylüler olmak üzere daha zayıf üyelerini (*penetes*) sömüren "güçlülerin" (*dynatoi*) arazi açlığında aranmalıdır.[37] Toprak açlığı onuncu yüzyılda bu süreç zaten devam etmekteyken aleni hâle geldi. Şayet -burada ileri sürdüğümüz gibi- sürekli bir nüfus artışı varsa o zaman mecburen toprağın değeri, emek

35 N. Oikonomides, "The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Tenth Century", *Symmeikta* 10 (1996), s. 125 (şurada tekrar basıldı: *Social and Economic Life*, makale XVI), küçük toprak sahibi serbest köylülerin onuncu yüzyılda, eğer daha öncesinde değil ise, azınlık olma yolunda ilerlediğini iddia eder. Hakikaten de onuncu yüzyıl ortasında Mora'da *paroikoi* sayısı toprak sahibi serbest köylülerden çok daha fazlaydı. Karş. N. Oikonomidès, "La fiscalitè byzantine et la communauté villageoise au XIe s.", *Septième Congrès international d'études du sud-est Européen, rapports* (Athens, 1994), s. 89-102. Oikonomides fikirlerini güçlü bir şekilde sunmuştur. Yine de toprak sahibi köylülerin ve *paroikos*ların oranını bilmemiz mümkün değildir; ayrıca toprak sahibi serbest köylüler on üçüncü yüzyılın sonlarına ve hatta müteakip yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. İlave olarak bölgesel farklılıklar da mutlaka göz önüne alınmalıdır.

36 Laiou, "The Byzantine Village", s. 47; karş. D. Kyritses ve C. Smyrlis, "Les villages du littoral égéen de l'Asie mineure au Moyen Âge", Lefort vd., *Villages*, s. 437-51.

37 *Penes* kelimesi (çoğulu *penetes*) "fakir" anlamına gelir. Ancak Bizans bağlamında bu, genel olarak ekonomik değil sosyal bir kategoridir.

ve sermaye gibi diğer üretim faktörlerine nazaran artacaktır. Bu değer artışı da ekonomik açıdan (sanayi öncesi toplumlarda toprak sahipliğinin yüksek prestijle doğru orantısı hesaba katılırsa burada sosyopolitik sebeplerin de mevcut olduğu görülür) güçlü insanların arazi varlıklarını genişletme arzusunu açıklar. Güçlüler (*dynatoi*) bu işe ilk önce küçük toprak sahiplerinin topraklarını satın alarak başladılar, daha sonra da, on birinci yüzyıl ve sonrasında, tam veya şartlı mülkiyet hakkı ile bizzat devletten bağış yoluyla arazi elde ettiler.

Devlet başta olmak üzere toprak sahiplerinin toprağın artan kârlılığının gayet farkında oldukları açıktır. Özel şahısların elinde toprak temerküzünün artışını engellemek adına aldığı sıra dışı önlemler ile tarım politikası açısından en iyi bilinen imparator olan II. Basileios aynı zamanda, diğer bütün imparatorlardan daha fazla, kiracı çiftçilerin ve bazen de, on birinci yüzyılın erken dönemlerine kadar, kölelerin kullanımı ile ekip biçilen geniş imparatorluk arazilerinin oluşturulmasına da önayak olmuştur.[38] Ayrıca otuz yıl boyunca boş bırakılan toprağı (*klasma*) onuncu yüzyılda uygulandığı şekliyle asıl sahibinin komşularına uygun koşullar altında bırakmak yerine bu toprakların imparatorluk adına doğrudan işlenmesini sağladı. Dahası, uzun süreli (30 yılın üstündeki) kiracıları sık sık yer değiştirmeye zorlayarak toprağı kiralamaktan elde edecekleri intifa hakkını sınırlandırmaya çalıştı. Bizans Devleti bir yandan fethedilmiş topraklarda tarımsal üretim için kendi birimlerini (*episkepseis, kouratoreiai*) kurarken diğer yandan on birinci yüzyılda mezkûr uygulamalara devam etti. İmparatorluk arazilerinin çok büyük bir cirosu olduğu bir gerçekti.[39] Ancak devlet ve imparatorluk arazileri bireylere veya kurumlara yapılan bağışlar dolayısıyla on birinci ve on ikinci yüzyıllarda azaldı.[40]

Daha önceki nesillerin araştırmacıları malikâne sisteminin gelişmesinin[41] toplumsal, siyasi ve ekonomik anlamda yalnızca

38 Tarımda köle iş gücüne referanslar on birinci yüzyıl sonlarında yavaşça gözden kaybolur; 1073 yılı Miletos *praktikon*undaki çarpıcı bir ifade şöyledir: "kölelerden (herhangi bir gelir) yok, zira öldüler": M. Nystazopoulou-Pelekidou, *Eggrafa Patmou, 2: Demosion Leitourgon* (Athens, 1980), no. 50, s. 10, satır: 122-23.

39 N. Oikonomides, "The Role of the Byzantine State in the Economy", *EHB* 3, s. 1023.

40 Bkz. s. 157-58.

41 Öncelikle bkz. G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (Brussels, 1956), s. 16; aynı yazar, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine* (Brussels, 1956), s. 22.

kasvet ve gerileyişe işaret ettiğini düşünürlerken son onyıllarda tarihçiler bu gelişmenin ekonomik faydalarına daha yakından bakmaya başladılar.[42] Bunlar aşağıdaki gibi özetlenebilir.

İlk olarak, büyük malikânenin nelere yol açmadığına bakalım. Etkili ölçek ekonomileri yaratmadı. Orta Çağ bağlamında bu durumun mümkün olabileceği düşünüldüğü takdirde, bu ihtimal toprak kullanımı ve üretimin organizasyonu gibi gerçeklikler tarafından ciddi olarak zayıflatılmıştı. İmparatorluk arazileri hariçte tutulursa, büyük ölçekli senyörlük rezervi tarzı toprak kullanımından ziyade köylü hane halkının ufak toprak parçalarını ekip biçtiği küçük ölçekli toprak kullanımı Bizans tarım sistemine, bütün dönemlerde, hâkim olmuştu.[43] Toprağın işlenmesi ile mülkiyeti birbirinden farklı şeylerdir ve konuyu anlamak açısından bu ayırımın yapılması şarttır. Toprak ister bireysel olarak köylüye ister büyük malikâne sahibine ait olsun, tarım üretimi ağırlıklı olarak küçük toprak sahibi köylü veya kiracı konumundaki çiftçi tarafından yapılırdı. Şüphesiz bazı istisnalar vardır. II. Basileios zamanında, muhtemelen, devlete ait bazı topraklar geniş ölçekli girişimler olarak ekilip biçiliyordu ve zorunlu iş gücü kullanılarak tarımın yapıldığı rezerv toprakların bir malikânenin büyük kısmını oluşturduğu geç döneme ait çok iyi belgelenmiş örnekler mevcuttur.[44] Ayrıca, otlaklar ve orman ürünleri için kullanılan tarım yapılmayan toprak parçaları da doğrudan işleniyordu. Yine de toprak kullanımında köylü aileler baskındı.[45]

Her ne kadar geniş ölçek ekonomileri bu sistemde mümkün değilse de daha mütevazı olanlar mevcuttu. Toprak sahibi -veya kâhyalarının- üretimi daha verimli şekilde teşkilatlandırmak

42 Harvey, *Expansion*, s. 161, Lefort, muhtelif yayınlarında ve "The Rural Economy", *EHB* I, s. 284-99, göze çarpan örneklerdir. Batılı Orta Çağ tarihçileri daha önceki olumsuz görüşleri gözden geçirdiler: bkz. P. Toubert, "La part du grand domaine dans le décollage économique de l'Occident (VIIIe-Xe siècles)", ilk defa şurada yayınlandı: *La croissance agricole du haut Moyen Âge, Flaran 10, 1988* (Auch, 1990) daha sonra şurada tekrar yayınlandı: *L'Europe dans sa première croissance* (Paris, 2004), s. 73-115.

43 N. Svoronos, "Petite et grande exploitation à Byzance", *Annales* 11 (1956), s. 325-35 (= N. Svoronos, *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin* [London, 1973], makale II). Karş. M. Kaplan, "Remarques sur la place de l'exploitation paysanne dans l'économie rurale Byzantine", *JÖB* 32/2 (1982), s. 105-14.

44 Bu konuda en iyi bilinen örnek Mamitzon köyüdür: bkz. Bölüm VI.

45 Batı Avrupa'nın bir bölümünde de olduğu gibi: Toubert, "La part du grand domaine", passim.

için araçları vardı. Kendi hayvan gücü yetersiz olan köylülere sunabilecekleri öküz çiftlerine ve tarımın maliyetini azaltmaya yarayan düven ve değirmen gibi tarım araçlarına sahiptiler. Malikâne sahipleri üretimi başka yollarla da akılcı bir şekilde organize edebiliyorlardı. On birinci yüzyıl ve sonrasında öne çıkan bir kişi olan malikâne kâhyası (*epitropos*), malikâne sahibini kırsalda temsil eder ve üretimin sıradan aşamalarının yanı sıra toprağın iyileştirilmesine ilişkin projeleri de yönetirdi. On birinci yüzyılda oldukça sofistike bir hâl alan malikâne muhasebesi toprak sahiplerine işlerinin kesin ve detaylı bir dökümünü sunuyor ve alacakları kararlarda rehberlik ediyordu. Çoğu eğitimli kişiler olan toprak sahipleri tarım bilimine hem entelektüel hem de pratik bir ilgi duymalarının yanı sıra malikânelerinin iyi idare edilmesine özen gösteriyorlardı.[46]

Malikâne sahiplerinin en önemli katkısı, bu dönemde Bizans tarım üretiminin genişlemesi ve verimliliğinin arttırılmasını sağlamak maksadıyla toprağı tarıma açan ve ıslah işlerini yapan iki başlıca unsurdan biri olmalarıdır. Birkaç örnek durumu açıklayacaktır. On birinci yüzyılda Eustathios Boilas bir siyasi kabahatten dolayı Doğu Anadolu'ya sürüldü ve daha önce işlenmemiş ve iskân edilmemiş hatırı sayılır büyüklükte bir toprağı, daha sonra azat edip kiracı çiftçiler olarak araziye yerleştireceği kölelerinin yardımı ile tarıma açtı.[47] Aynı yüzyılın sonlarında köklü bir aileden gelen Gürcü bir aristokrat ve aynı zamanda I. Aleksios'un sadık bir generali olan Gregorios Pakourianos, Petritzos'ta (Bačkovo) kurduğu manastıra ait malikânelerin ıslahını yaptı. Onuncu yüzyılda Athos Dağı'ndaki Lavra Manastırı'nın *hegoumenos*u olan Athanasios bir sulama projesi de dâhil olmak üzere büyük çaplı arazi ıslah işlerini organize etti. Devlet de bu işlemlerden dolayı toprağın artan değeri üzerindeki vergi hakkından vazgeçerek teşvikte bulunuyordu.[48] Toprak ıslahının diğer unsuru ise köylülerdi.

46 Bu genel konu için bkz. Lefort, "The Rural Econmy", *EHB* I, s. 293-9. Toprak kârlılığına ilişkin ekonomik kavramın varlığını gösteren malikâne muhasebesinin gelişimi için bkz. Lefort, "The Rural Economy", s. 296, şu esere referans ile: Teall, "Byzantine Agricultural Tradition", s. 56. İmparatorluk topraklarının yönetimi için bkz. J.-C. Cheynet, "Episkeptitai et autres gestionnaires des biens publics (d'après les sceaux de l'IFEB)", *Studies in Byzantine Sigillography* 7 (Washington, D.C., 2002), s. 87-117.

47 P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* (Paris, 1977), s. 15-63.

48 Kaplan, *Les hommes et la terre*, s. 303; Lefort, "The Rural Economy", *EHB* I, s. 298; Harvey, *Expansion*, s. 160-1.

Peki, köylüler bu işlere nasıl dâhil oluyordu? Şüphesiz tarımsal genişleme için iş gücü sunuyorlardı. Ancak bu artan üretimin sağladığı refahtan kâr sağlıyorlar mıydı yoksa bu genişleme köylülerin zararına mı oluyordu? Burada tarımsal genişlemenin köylülerin daha yoğun sömürülmesi bağlamında gerçekleştiği, bununla beraber köylülerin kişi başına düşen gelirinin arttığı, veya felsefi yorumlara yol açmayacak şekilde söylersek, köylülerin önceki dönemlere göre daha iyi durumda olduğu ileri sürülecektir. Bu kesinlikle bir çelişki değildir. Argüman toplumun daha fakir üyelerine de yansıyan yaşam standardındaki genel bir artış ile aynı zamanda (bu dönemde ilk etapta toprak olmak üzere) kaynakların oldukça az sayıda birey veya kurumda birikimi ile meydana gelen eşitsizliğin artışı arasındaki farka dayanmaktadır. Kısa ve orta vadede bu iki süreç kesişebilir; uzun vadede ise genişleme tabii sınırlarına ulaştığı zaman daha fakir insanların yaşam standardı zarar görecektir.

Toprağın az kişi ve kurumda temerküzü toprak sahibi küçük çiftçilerin büyük bir kısmının malikâneler üzerinde kiracı hâline gelmesi demekti. Bu şekilde, her ne kadar bağımlılığın tarif edilmesi gerekirse de, "bağımlı köylü" olarak tercüme edilen *paroikos* hâline geldiler.

Bu dönüşüm, her ne kadar çoğunlukla Bizans "feodalizmine" ilişkin verimsiz bir tartışma bağlamında ele alınmış olsa da, toplumsal ve ekonomik anlamda tarihçiler tarafından en çok çalışılmış gelişmelerden biridir.[49] Büyük tarihçi G. Ostrogorsky Bizans İmparatorluğu'nun "feodalleşmesinin" köylülerin serf düzeyine inmesine, fakirleşmelerine ve hem ekonominin hem de devletin sonunu getirdiğine ilişkin görüşün en öne çıkan savunucusudur.[50] Bu güçlü bir şekilde ileri sürülen etkili bir görüştü. Bizans İmparatorluğu'nda "feodalizm" kavramı çokça tartışılan bir konu olmakla beraber köylülerin (ya da daha doğru olarak köylülerin büyük bir kısmının) kiracı çiftçilere dönüşümünün hem fakirliğin nedeni hem de sonucu olması fikri birçok araştırmacı tarafından temel alınmıştır. Daha yeni çalışmalar ise *paroikoi*nin statüsü-

49 Bkz. Harvey, *Expansion*, s. 5-12.

50 Daha önce bahsedilen iki temel eserde: *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* ve *Quelques problèmes* (yukarıdaki 41 numaralı dipnota bakınız). Mezkûr tartışma için bkz. J. Haldon, *The State and Tributary Mode of Production* (London, 1993), s. 71-5.

ne ilişkin daha önceki görüşleri düzeltti: aile reisi ve onun vârisi elinde tuttuğu toprağı işlemekle yükümlü olmasına rağmen bu kişiler toprağa bağlı değillerdi. On birinci yüzyıldan itibaren otuz yılın ardından ekip biçtikleri toprak üzerinde daimî olarak kalma hakkına sahiplerdi. Bu kararı ilan eden eğitimli hukukçu kira ödemeye devam etmelerine rağmen uzun süre toprağı işlemelerinin kendilerine toprak üzerinde mülkiyet benzeri bir hak sunduğunu söylemiştir.[51] Nihayetinde toprak üzerindeki haklar kalıtsal hâle geldi. Batı Avrupa'nın serflerinin aksine *paroikoi* manoryal mahkemelere tabi değildi (ki zaten böyle bir yargı sistemi mevcut değildi). Dahası bir *paroikos* her zaman bağımsız bir çiftçiden daha fakir değildi; bu durum bireysel koşullara bağlıydı. Son olarak çok önemli bir başka nokta ise Bizans hukuki literatüründe *paroikoi*nin toprak sahiplenemeyeceği veya satamayacağı/devredemeyeceği konusuna vurgu yapılsa da aslında on birinci yüzyılda bir dereceye kadar ve daha sonra giderek artan bir biçimde *paroikoi*, toprak, üzüm bağları ve başka mülkler sahipleniyordu.

Özetle, son dönemlerde araştırmacılar *paroikos*un ekonomik ve hatta toplumsal durumunu eskiye göre çok daha olumlu olarak değerlendirme eğilimindedirler. Köylülerin arazilerini satıp *paroikoi* olmayı tercih etmeleri makul bir seçim olarak görülebilir. Nitekim toprak sahipleri kendilerini hem kötü hasat ve kıtlıktan hem de olağan dışı vergilerin ve angaryanın durmadan artış gösterdiği on birinci yüzyılda önemli bir risk teşkil eden vergi tahsildarının baskısından çok daha iyi koruyabilirdi. Aynı zamanda pek çok malikâne sahibi kendisini toprak vergisi ödeme yükümlülüğünden muaf tutan imtiyaz ve dokunulmazlıklara (*ekskousseia*) sahip oluyor ve onların kiracı çiftçileri de bu muafiyetten faydalanıyordu. Sonuç olarak, malikâne sahiplerinin vergi muafiyetinin sağladığı yararları *paroikoi*ye de teşmil edip bu şekilde toprak sahibi olan köylülerin topraklarını satıp kiracı köylü olmaları için iktisadi bir teşvik oluşturduğu ileri sürülmüştür.[52]

Geleneksel düşünceye getirilen bu önemli düzeltmeler bir yana, kiracı çiftçinin konumunun kendisine sunduğu düşünü-

51 *Peira* XV.2. Karş. *Peira* XV.3. ve konu üzerine bkz. N. Oikonomides, "E Peira peri paroikon", *Afieroma ston Niko Svorono*, I (Rethymno, 1986), s. 238 vd.

52 Oikonomidès, *Fiscalité*, s. 211 vd.; Oikonomides, "The Role of the Byzantine State", s. 1023-5; Lefort, "The Rural Economy", *EHB* I, s. 237-9.

len faydalar daha fazla tartışmayı hak etmektedir. Kiracılık garantisi ve mülk sahipliğine ilişkin on birinci yüzyılda getirilen değişiklikler, dokuzuncu yüzyılda daha eski bir hukuk sistemi altında *paroikoi* olan oldukça kısıtlı sayıda kişi için şüphesiz bir ilerlemeydi. Bununla birlikte tam mülkiyet hakkı ve veraset yoluyla mülkiyet haklarına sahip olan toprak sahibi küçük çiftçiler için ise bu durum olumlu bir gelişme değildi. Aslında olumlu değişimler *parokoi* sınıfı içerisinde bu türden insanların artan mevcudiyeti sebebiyle meydana gelmişti. Statü değişikliğinin ekonomik sonuçlarına gelindiğinde ise bunlar iş gücünün daha fazla sömürülmesine ve üretim fazlalığının büyük bir kısmına el konulmasına işaret eder: zirai üretimdeki katma değerin dağılımı köylünün aleyhine olacak şekilde değişmişti.

Bizans'ta temel toprak vergisi hâlâ toprağın değerinin 1/24'ü olarak hesaplanıyordu. Köylüler ayrıca kişisel bir vergi de ödüyorlardı ve 1030'lardan sonra epey ağırlaşan ilave vergiler de mevcuttu. *Paroikoi* tarafından ödenecek kira, nakit ödendiği zaman (*pakton*), toprak sahibi köylünün devlete ödediği temel toprak vergisinin iki katına eşitti.[53] Kiracılar bir ortakçılık anlaşması ile çalışıyorlarsa, kiralarını aynî olarak (on birinci yüzyıldaki bir ortakçılık sözleşmesi baz alınırsa ürünün üçte biri) öderlerdi; ancak *pakton* karşılaştırma yapmak için daha iyi bir kıstastır zira kiracı bu durumda toprak sahibi olsaydı üstleneceği ürün yetiştirme risklerini de kendi üzerine almaktadır. J. Lefort iki farklı şekilde bir öküz çiftine sahip olan çiftçinin (*zeugaratos*) masraf ve gelirlerine ilişkin teorik bir model geliştirmiştir: ekip biçtiği toprağın sahibi olduğu durum ve kiracı çiftçi olduğu durum. Toprak sahibi çiftçi gelirinin yüzde 23'ünü vergi olarak ödemekteyken kiracı çiftçi yüzde 33'ünü kiraya öder. *Zeugaratos*un (iki öküz çiftine sahip olunan nadir durumlar dışında en zengin köylü kategorisi) elinde kalan bütçe fazlası ilk durumda toplam gelirinin yüzde 23'ü, kiralama durumunda ise gelirinin yüzde 14'ü olur.[54]

53 Hesaplama 1073 Miletos *praktikon*u dikkate alınarak yapılmıştır. Oikonomides, "The Role of the Byzantine State", s. 1001 vd. *Praktika*, şahısların ve kilise/manastırların malikânelerinde sahip olduğu mal varlıklarının envanteridir. On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda köy hane halkına ilişkin kayda değer bilgiler içerir: hane reisinin ismi ve evde yaşayan kişiler, mal varlıkları, vergi ve hanenin, kira hariç, ödemekle yükümlü olduğu diğer resimler.

54 Lefort, "The Rural Economy", *EHB* I, s. 302-3: Tablo I köylünün ve Tablo II büyük toprak sahibinin tahminî bütçesini gösterir.

Diğer şartlar eşit tutulursa vergi yükü kiraya eşit veya kiradan fazla olduğunda, sabit kira için geçerli olan durum nakdî vergi için de geçerlidir. Ancak eğer Bizans'ta olduğu gibi vergi yükü kiradan düşükse o zaman toprak sahibi olmak köylünün ekonomik çıkarına uygundur. Dolayısıyla, tamamen ekonomik bağlamda, tahıl yetiştiren köylü için ister ortakçılık yöntemi ister sabit kira anlaşması olsun, toprağı kiralamaktansa ekilebilir toprak sahibi olmak daha iyidir.

Bu uygulamanın ele aldığımız dönemde ne kadar yaygın olduğunu bilmesek de bir kısım *paroikoi* arazilerini ortakçılık sözleşmeleri ile ekip biçiyorlardı. Modern çalışmalar ortakçılık uygulamalarının hem toprak sahibi hem de kiracıyı yatırım yapmaktan caydırdığı gerekçesiyle verimsiz bir ekip biçme yöntemi olduğuna dair eski görüşleri değiştirmiştir. Aksine, ortakçılığın, birlikte ele alındığında (*Pareto* verimliliği), kiracı ve toprak sahibinin çıkarlarına optimum bir şekilde hizmet ettiği öne sürülebilir (ve hatta sürülmüştür). Ayrıca, köylü için sabit bir kiradan daha iyidir çünkü ortakçılık risk paylaşımını da beraberinde getirir.[55] Ne yazık ki bu dönemde ortakçılık uygulamasının ne kadar yaygın olduğunu bilmiyoruz.

Genel olarak değerlendirildiğinde, köylülerin sömürüsünün arttığını söylemek doğru olur gibi görünmektedir. Köylülerin üretiminin büyük kısmı devlet ve toprak sahipleri (toprak sahibi olarak devlet, Kilise ve özel şahıslar) arasında bölünüyordu. Ancak buradan, köylüler kıt kanaat geçinmelerini bırakın açlık sınırındaydılar, veya on birinci yüzyılın kiracı çiftçileri dokuzuncu yüzyılın toprak sahibi köylülerinden daha kötü durumdaydı manaları çıkarılamaz. Lefort'un hesaplamalarına göre bir çift öküzü olan köylünün elinde gelecek yıl için tohum ayırıp hane halkının gıda ihtiyacını karşıladıktan sonra fazladan ürün kalıyordu. Toprak sahibi olanın elinde daha fazla,

55 Laiou, "The Agrarian Economy", s. 345-6. Dennis Kehoe, Roma tarımı için, ortakçılığın, toprağın daha az yoğun işlenmesine ve her birimin marjinal ürünü sıfıra ulaşana değin tarım toprağının genişlemesine yol açtığı fikrindedir. Ancak, yazarın söylediği gibi, bu gelişme için ortakçının açık toprağa sınırsız erişim hakkının olması gerekmektedir ki bu durum Bizans'ta mümkün değildi: D. P. Kehoe, *The Economics of Agriculture on Roman Imperial Estates in North Africa* (Goettingen, 1988), s. 177 vd. Bununla birlikte şu durumu belirtmemiz gerekebilir ki bir köylü için bütün zamanlarda geçerli dezavantajlı bir durum mevcuttu: eğer köylü düşük verimli toprağı işliyorsa kendi hissesine düşen mahsul hayatını idame ettirmesine yetmeyebilirdi.

kiracının ise daha az olmasına rağmen yine de elinde fazlalık kalıyordu. Dolayısıyla toprağı ıslah etmek için sermaye yatırabilecek pozisyondaydılar.[56]

Köylülerin (on birinci ve on ikinci yüzyıllarda ve hatta daha sonrasında) yaptıkları yatırımlara ilişkin kanıtlar toprak sahiplerine nazaran daha azdır. Bunun bir sebebi köylünün asıl yatırımının kendisinin (ve kadınlar da dâhil olmak üzere aile bireylerinin) iş gücü olması iken diğer bir sebebi de bu durumun modernite öncesi dönemde herhangi bir hesaplamaya dâhil edilmemesidir. Ancak bu durumun varlığı tarihçi tarafından kabul edilmeli ve değerlendirilmelidir. Aslında kuyuların ve sulama kanallarının bakımı ile ilgilenerek ya da gereken hâllerde toprağın kaymasını önlemek ve küçük toprak parçalarının bile ekilip biçilmesini sağlamak için toprağın çevresine taştan alçak duvarlar örerek "görünmez" tarım sermayesini yaratan köylülerdi. Daha görünür olan yüksek getirili yatırımlar da yapıyorlardı. En göze çarpanları bağcılık, ipek böcekçiliği ve değirmen işiydi. Üzüm bağlarına ve zeytin ağaçlarına yapılan yatırımlar arazi ıslah faaliyetleri olarak görülüyordu. Bağların dikimi ve işlenmesi için çok az sermaye lazımdı ama iş gücü gerekiyordu. Bizans İmparatorluğu'nun pek çok yerinde asma yetiştiriliyordu. Dolayısıyla meyveleri potansiyel olarak köylülerin büyük bir kısmı için ek gelir teşkil ediyordu. "Akdeniz" ılıman iklimi ile sınırlı olan - genel anlamıyla deniz kıyısından fazla uzak olmayan yerler[57]- zeytin ağacının yetiştirilmesi bazı dönemlerde yoğun iş gücü isterken sermaye harcaması çok azdı. Bağımsız toprak sahibi köylülerin ve on üçüncü-on dördüncü yüzyıllardaki kiracı köylülerin bağları vardı. On birinci ve on ikinci yüzyıllar için kaynaklar çok kısıtlıdır ancak kiracı çiftçilerin daha önce ve sonrasında olduğu gibi bu dönemde de üzüm bağlarına sahip oldukları açıktır.[58]

56 Kaplan'ın farklı ve çok daha az iyimser sonuçları bir dereceye kadar tahılların verim oranı hakkındaki farklı varsayımlardan kaynaklanmaktadır. Kaplan (*Les hommes et la terre*, s. 81-2, 499) Lefort'un 4,8:1'lik ortalamasına karşı 3,5:1'lik bir oranı önerir. Birinci ve ikinci kalite topraklar için bkz. Lefort, "The Rural Economy", *EHB* I, s. 301, 259-60. Lefort ayrıca tarım topraklarının küçük olduğunu düşünerek daha verimli işlendiğini öne sürer: aynı eser, s. 247-8.

57 P. Birot, *La Méditerranée et le Moyen Orient*, 2. edisyon (Paris, 1964), I, s. 68-71, 78-9 (bkz. Harita 2); karş. Hendy, *Studies*, s. 139-41.

58 On ikinci yüzyıl başlarında Iviron Manastırı belgelerinden elde edilen bilgiler *paroikoi*nin üzüm bağlarına sahip olduklarına işaret eder. *Paroikoi*nin mal varlıklarının detay-

Bağcılıktan elde edilen şarap köylü hane halkının kalori ihtiyacının bir kısmını karşılamanın ötesinde özellikle para getiren bir pazar ürünüydü. Büyüklü küçüklü şehir merkezlerinin çoğalması ile köylülerin pazara erişimi, ki söz konusu dönemde giderek artan bir keyfiyetti, bağların işlenmesini kârlı bir iş hâline getirdi. Bu gelişimin gerekli şartı köylülerin hukuken kendi toprağına sahip olma haklarının olmasıydı, aksi hâlde yatırım teşviki kaybolurdu. Daha önce de görüldüğü üzere gerçek hayattaki gelişmelerin meşrulaştırılmasında Bizans kurumları âdet olduğu üzere gecikmesine rağmen aynı zamanda üstü kapalı olarak bu hakkın kabul edildiği de kesindir.[59] Bu kurumsal esnekliği akılda tutmak gerekir.

Köylüler gelir getiren başka tarım faaliyetlerinde de bulunuyorlardı. Arıcılık ile her ikisi de pazarda satılabilen mallar olan bal mumu ve bal üretiliyordu. Balıkçılık, hayvani ürünler ve ağaç kesimi de gelir sağlıyordu.[60]

On birinci ve on ikinci yüzyıllarda ipek böcekçiliğine bakıldığında ise dut ağaçlarının yetiştirilmesi ve ham ipeğin üretimi ipek endüstrisinin artan talebine cevap verecek şekilde oldukça etkindi.[61] Yoğun ipek üretimi yapılan başlıca bölgeler Ma-

landırıldığı 1104 yılı kaydında (no. 54) yalnızca tarım yapılan topraklar kaydedilmiştir. Ancak 394. satırda "Komes'in üzüm bağının yakınında" (ekilebilir) bir arazi parselinin varlığına rastlıyoruz. Aynı yılda veya aynı on yılda, tesadüfen, aynı ismi taşıyan iki *paroikoi* biliyoruz: biri Georgios "tou Kometos" (52.276, 51.61 ve Ek II), diğeri manastır kâhyasının hesap defterine kayıtlı en zengin *paroikos* olan ve Komes isimli bir köylünün evlilik yoluyla akrabası, Kosmas adında biridir (53.300 ve Ek II). Diğer pek çok örnekte, tarım yapılan toprakların üzüm bağlarının yanında bulunduğu yazmaktadır. Gerçekten de bu şarap üretilen bölgede *paroikoi*nin üzüm bağları olduğu sonucunda varmak mantıklıdır; ancak tahrir görevlileri vergiye tabi kaynakları değil de, ki artık on üçüncü ila on beşinci yüzyıllarda uygulama böyleydi, kira getiren kaynakları kaydettikleri için *paroikoi*nin vergiye tabi üzüm bağları *praktikon*larda gözükmemiş olabilir. Öte yandan 1073'te Andronikos Doukas'ın bir *paroikos*unun elinde 30 *modioi*lik üzüm bağı/bahçe tuttuğu iddiası (A. Harvey, "Risk Aversion in the Eleventh-Century Peasant Economy", *E Vyzantine Mikra Asia*, s. 80) konuyla ilgili değildir: parsel malikâneye ait görünüyor ve *paroikos* sadece orada oturmaktadır (yarı-zamanlı bir bekçi olarak?). Bkz. M. Nystazopoulou-Pelekidou, *Vyzantina eggrafa tes Mones Patmou*, 2, *Demosion Leitourgon* (Athens, 1980), evrak no. 50, 274-276. satırlar. Nakit para getiren en kârlı iş olarak üzümcülükle ilgili bkz. Lefort, "The Rural Economy", *EHB* I, s. 249; Harvey, *Expansion*, s. 148. Üzüm bağlarının önemi için bkz. Kaplan, *Les hommes et la terre*, s. 69 vd.

59 Çok sayıda tarihi belgenin bulunduğu sonraki dönemler için V. Bölüm'e bakınız.

60 Lefort, "The Rural Economy", *EHB* I, s. 246. At yetiştiriciliği bir köylü faaliyeti değildi, ancak malikânelerde yapılırdı. On birinci yüzyılda Anadolu'da iki adet çok büyük at yetiştirilen imparatorluk malikânesi vardı: Oikonomides, "The Role of the Byzantine State", s. 994.

61 Müteakip bilgiler için şu kaynaktan istifade edilmiştir: D. Jacoby, "Silk in Western Byzantium Before the Fourth Crusade", *BZ* 84/5 (1991/2), s. 452-500 (şurada tekrar basıldı:

lazgirt Savaşı'nın ardından kaybedilene kadar Kuzey Suriye; Güney İtalya'daki Bizans toprakları (Longobardia *themas*ı ve özellikle 1060'larda Norman istilaları sonucu kaybedilen Calabria),[62] Boeotia, Mora gibi Yunan eyaletleri; Anadolu; muhtemelen Makedonya; ve Andros başta olmak üzere adalardı. İpek böcekçiliği köylülerin içinde önemli bir konumda olduğu epey kazançlı bir kırsal meşgaleydi.[63]

Köylüler dut ağaçları yetiştirip ipek böceği kozalarını topluyorlardı. Bu her iki aktivite de çok fazla iş gücü ve dikkat gerektiriyordu. Larvaların boğulması biraz daha karmaşıktır. İpek üretiminin müteakip merhaleleri özel bir dikkat istiyordu ve muhtemelen kırsalda yapılmıyordu. Her ne kadar satıcı için normalde dezavantaj oluşturacak şekilde ipek böceği kozaların satın alınması monopson benzeri bir sistemde gerçekleşse de köylüler üretimin ilk aşamasından yine de kâr ediyorlardı.[64]

Son olarak köylüler bu dönemde artan ve on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda da artmaya devam eden bir şekilde zanaatkârlık faaliyetlerine de dâhil oldular. Mora'da, Nichoria'daki arkeolojik kazılarda bir demirci ocağı, Bulgaristan'da Djadovo ve Kovačevo'da, Trakya'da Paterma'da, Boeotia ve Güney İtalya'da yapılan arkeolojik kazılarda da kaba çanak çömlek ve yerel üretim metal objeler bulunmuştur.[65] Yerel üretim metal objeler demirdendi. Öte yandan bakır ve bronzun yakın kentlerden ihraç edildiği düşünülmektedir. Ev içi tekstil üretimine dair de kanıtlar mevcuttur. Bu objeler pazarlanıyor da olabilir ancak bu konuda bu dönem için bir bilgiye sahip değiliz.

Travel, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean (Aldershot, 1997), makale VII); ayrıca daha erken dönemle ilgili olsa da şu kaynak da yararlıdır: G. C. Maniatis, "Organisation, Market Structure, and Modus Operandi of the Private Silk Industry in Tenth-Century Byzantium", *DOP* 53 (1993), s. 263-332.

62 A. Guillou, "Production and Profits in the Byzantine Province of Italy (Tenth to Eleventh Centuries): An Expanding Society", *DOP* 28 (1974), s. 91-109 ve aynı yazarın "La soie du Katépanat d'Italie", *TM* 6 (1976), s. 69-84 (= A. Guillou, *Culture et société en Italie byzantine (VIe-XIe s.)* (London, Variorum Reprints, 1978), sırasıyla şu makaleler. XII ve XIII).

63 Guillou, "Soie", s. 83-4.

64 Maniatis, "Organisation".

65 C. Bakirtzis ve N. Zekos, "Anaskafe sta Paterma Rodopes", *Thrakike Epeterida* 2, 1981, s. 23-37; ve şu makaleler: Martin ve Noyé, "Italie méridionale", B. Pitarakis, "Témoignage des objets métalliques dans le village médiéval (Xe-XIVe siècle)", A. Avraméa, "Thessalie", ve R. Rašev, V. Dinčev ve B. Borissov, "Le village byzantin sur le territoire de la Bulgarie contemporaine", Lefort vd., *Villages*, s. 160, 247-65, 219, 351-62 (sırasıyla).

Bizans köylülerinin pazar odaklı ekonomik faaliyetleri dikkate alındığında aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Vergi ve/veya kira ödemeleri bakımından köylüler, sömürü seviyesi arttığı için büyük malikânelerin genişlemesinden zarara uğradılar. Ancak kişi başına düşen gelir bakımından on birinci ve on ikinci yüzyıl köylüleri dokuzuncu yüzyıldaki köylülerden daha iyi durumdaydılar zira pazarın genişlemesi sebebiyle nakit karşılığı pazarda satabilecekleri ürünlerin değeri artmıştı. Büyümenin faydaları artan oranda büyük toprak sahipleri, özel toprak sahipleri ile rekabet hâlindeki devlet ve pazara erişimi olan ve pazarlanabilir ürünlerin üretimini arttıran köylüler tarafından hissediliyordu. Bu durum vergi ve kira gibi geleneksel uygulamalar yoluyla sömürünün arttırılmasını dengelemiştir. Aynı minvalde toprak sahiplerinin ekonomik gücü hiçbir zaman tam potansiyeline erişemedi zira kaynaklar ellerinde kısmi olarak toplanıyordu. Bu sonuçlar hem köylülerin fakirleşmesi hem de malikânelerin genişlemesinden köylülerin net fayda sağladığı fikirlerine aykırı düşse de pazarın faydalı rolüne vurgu yapan bazı sanayi öncesi ekonomik büyüme ve gelişme teorileri ile tutarlı olup kaynaklarla da doğrulanmış gözükmektedir.

Bilhassa köylü ekonomisini etkilediğinden kendi kendine yeterliliğin rolü hakkında birkaç kelime etmek gerekir. Kendi kendine yeterlilik (*autarkeia*) diğer sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi Bizans İmparatorluğu'nda da bir ideolojik sabittir.[66] Bu ideolojik yapı çok fazla araştırmacı tarafından gerçeğin bir ifadesi olarak görülmüş ve köylü ekonomisindeki rolü ekonomik büyüme üzerindeki en ciddi kısıtlama olarak yanlış yorumlanmıştır.[67] Bizans köylüsünün "kendi kendine yeterliliği" köylülerin birden fazla tip ürün yetiştirmesi ve birden fazla faaliyet ile meşgul olmasında yatar. Bazı yerlerde günümüze kadar devam etmiş olan Akdeniz tarımının bu özellikleri aslında köylüye büyük bir esneklik sunar. Koşullara bağlı olarak köylü en az, yani sadece hayatta kalabilme ve en fazla, yani yatırım ve servet birikimi, gibi durumlar arasında gidip gelebilir.

66 "Literati"nin kendi kendine yeterliliği ilginç bir şekilde savunduğu MÖ birinci yüzyıla ait Çince bir metne bakınız: E. M. Gale (çev.), *Discourses on Salt and Iron* (Taipei, 1967), passim.

67 Harvey, *Expansion*, s. 120. Yazar daha sonra fikrini bir ölçüde değiştirmiştir: Harvey, "Risk Aversion", s. 80-1.

Alan Harvey, çiftçinin riskini azaltan ve kendi kendine yeterliliği sağlayan çoklu ürün yetiştirmenin bazı faydalarını özellikle vurgulamıştır. Çoklu ürün yetiştiriciliği yıldan yıla hasadın belirsizliğinden kaynaklanan riskleri veya daha ziyade kötü iklim şartları, çekirge istilaları, bitki hastalıkları veya insan unsurundan kaynaklanan bazı yıllarda mutlaka görülecek kötü hasat riskini azaltır. İlave olarak işi yılın büyük bir kısmına yayarak iş gücünün kullanımı açısından da verimlilik sağlar.[68] Baklagiller toprağın verimini arttırır ve hayvanlar da bir anlamda değer kaynağı ve protein deposudur: kötü geçen yıllarda kesilip tüketilebilir veya satılabilir.[69]

Bizans İmparatorluğu'nda çoklu ürün yetiştirilmesi ve birden fazla faaliyet ile meşgul olunması, kendi kendine yeterlilik ve aile içi tüketim ile sınırlı bir üretimin işaretleri olarak görülmemelidir. Çoklu ürün ve çoklu faaliyet başlıca tüketim ürünlerinin üretim fazlalığı veya pazarlanabilir ürünlere daha büyük ölçekli yatırım aracılığı ile mübadeleye önemli ölçüde imkân tanır. Aslında bunların mübadeleye imkân tanıması daha genel ekonomik şartlara bağlıdır. Ağır kıtlık zamanları istisna olmak üzere pazar imkânlarının mevcut olduğu yerlerde köylü farklılaştırılmış ürününün fazlasını satabilir veya takas edebilir.[70] Kaynaklar, köylülerin ister yerel panayırlarda ister başka yollarla ürünlerinin bir kısmını sattıklarını net bir şekilde gösterir.[71] Ağaç kesmek, arıcılık ve balıkçılık köylüleri pazara yönlendireceği için çoklu faaliyet de benzer bir role sahiptir. Birden fazla faaliyetle meşgul olmanın büyümeye engel teşkil ettiği fikri ancak şöyle bir mantık zincirinde kısmen yer alabilir: ürün yetiştirme

68 Tarım takvimi için bkz. A. E. Laiou, "War, Peace and Economic Development in the Medieval Balkans", *South-Eastern Europe in History: The Past, the Present and the Problems of Balkanology* (Ankara, 1999), s. 76-7: Ekim-kasım ve temmuz-ağustos aylarında ziraat faaliyetlerinin zirve yaptığını gösterir; üzüm bağlarıyla ilgili faaliyetler için zirve ekim-kasım ya da mart (fidanların dikilmesi), ve eylül aylarıydı.

69 Harvey, "Risk Aversion" s. 76-80, üretim çeşitlendirilmesinin bu faydalı yönlerini vurgular. Bakliyatın mahsul rotasyonunun bir parçası olarak kullanıldığına dair bir kanıt yoktur; muhtemelen yalnızca ekildikleri bahçelerde gübre görevi görüyordu: Harvey, *Expansion*, s. 126-7.

70 Modern dönem için bkz. G. B. Dertilis, *Istoria tou Ellenikou Kratous, 1830-1920* (Athens, 2. baskı, 2005), I, s. 216-18; kendi kendine yeterlilik ve pazar için ayrıca bkz. M. Aymard, "Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?", *Annales ESC* 38 (1983), s. 1392 vd.; karş. A. Laiou, "Methodological Questions Regarding the Economic History of Byzantium", *ZRVI* 39 (2001/2), s. 12-15.

71 Panayırların rolü için bkz. s. 157.

ve ekonomik faaliyet konusunda esnek olan ve pazara gidip gelen köylünün bu faaliyetlerinin malikâne sahiplerinin çok daha fazla serveti kendi ellerinde toplamalarını engellediğini düşünelim. Şayet tarımsal artık ürün ekonomik büyüme için bir ön koşulsa, o zaman büyüme oranı düşebilir. Bununla birlikte tarımsal sermayenin ve artık ürünün birkaç kişinin elinde gittikçe daha fazla toplanmasının kendi başına ekonomik büyümede önemli bir unsur olduğu ise kesin değildir.

Bu dönemdeki aktif mübadele ekonomisi büyük ölçüde kırsal kesimdeki gelişmenin altında yatan sebeptir. Yüksek elit talebi kaliteli şarap, kaliteli peynir, iyi tütsülenmiş balık ve bilhassa ipek üretimini teşvik etmiştir. Ürünler pazar harici dolaşımda olsa bile bu tarz bir üretimi teşvik etmiş olabilir. Bir düşünce ekolü tarafından desteklenen bu teorik ihtimal aşağıda gösterileceği üzere malların dolaşımını pek de iyi bir şekilde açıklamaz.[72] Bununla birlikte elit kesimin talebi, yeteri kadar faal olduğu zaman, her düzeydeki mübadele için yapılan işlemlerin maliyetlerini azaltır ve böylece köylü ekonomisini de etkiler. Hem yerli hem de yabancı talebin yüksek seviyede olması tarım ürünleri için ciddi bir pazar yaratır. Bu durum ticaretle ilişkili olarak daha ayrıntılı şekilde ele alınacaktır. Ancak yine de burada önemli miktarlarda dolaşımda olan kırsal bölge ürünlerinin kısa bir listesini vermek faydalı olabilir: tabiatıyla tahıl, şarap, kuru üzüm, kabuklu yemişler, zeytinyağı, peynir, kereste, bal mumu, bal, ham ipek, at ve sığır bölgelerarası ticaret yollarında gidip gelmekteydi. Girit ve Anadolu'dan gelen kereste, peynir ve tıbbi bitkiler Mısır'a kadar gidiyordu. On ikinci yüzyılda Venedikli tüccarlar hem Bizans İmparatorluğu içinde hem de dışında zeytinyağı, tahıl ve başka mallar satıyordu. Açıkça görüldüğü üzere köylülerden ziyade paraza erişimi daha kolay olan ve satmak üzere çok fazla ürün toplamış bulunan büyük toprak sahipleri bu aktif mübadele ekonomisinden en çok kazancı sağlıyorlardı; ancak köylüler de pazara giderek bu sisteme dâhil olmaktaydı.

Tarım ekonomisinin üç unsuru vardı: köylüler, toprak/malikâne sahipleri ve devlet. Bizans Devleti geleneksel olarak tarım ekonomisine yalnızca toprak sahibi sıfatı ile değil ama bilhassa

72 Bkz. s. 153 vd.

devlet sıfatıyla da etki ediyordu ve bunu mali rolü ile, ticareti teşvik ederek veya engelleyerek yapıyordu. Bu dönemde devlet, arazinin daha yoğun kullanımına birkaç şekilde katkıda bulundu. On birinci yüzyılda *klasma* toprakları manastırlara veya Leon Kephalas gibi (kendisine yapılan toprak bağışlarına ilişkin evrakın tesadüfen günümüze kadar ulaşması sebebiyle meşhur olmuştur) özel şahıslara verilerek bu toprakların ekilip biçilmesi sağlandı. Bu arazilerin ıslahı genellikle vergilerden muaf tutulurdu ve toprak sahipleri arazilerine önceden devlete vergi ödemeyen *parokoi* yerleştirdiği zaman vergi de ödemezlerdi.[73] Araziyi ıslah eden *paroikoi*den vergi alınmadığı veya daha az alındığından daha önce bahsedilmişti.

Mali gelişmelerden devletin ekonomideki daha genel rolü ile bağlantılı olarak bahsedilecektir.[74] Tarım için mali uygulamaların temel etkisi, vergi olarak toplanan katma değerin bir kısmının vergi muafiyetleri ya da toprak ve imtiyaz bağışları yoluyla bireylerin veya devlet dışı kurumların eline geçmesidir. Aslında II. Basileios'un döneminden sonra devletin faaliyetleri, daha fazla verimlilik ve pazara daha büyük erişim de dâhil olmak üzere bütün sonuçları yukarıda tartışılmış olan malikâne temelli bir tarım ekonomisine geçişi kolaylaştırmıştır.

Tartışmamızda tarım ekonomisini yapılandıran bir mekanizma olarak pazara vurgu yaptık. Bu fikre itiraz edilebilir ama edilmemelidir. Bazı akademisyenler bu dönemde tarım ürünleri için bir pazarının varlığını kabul etmektedirler.[75] Burada biz sadece aktif bir mübadele ekonomisinin ekonomik faaliyetlerini yönlendirerek devletin, toprak sahiplerinin ve köylülerin davranışlarına nasıl etki ettiğini çeşitli şekillerde açıkladık.

İKİNCİL ÜRETİM

Bu dönemde imalat ve zanaat üretimi şehir ekonomisi ile yakından ilgiliydi. Önceki bölümde olduğu gibi özellikle toprak

73 Oikonomidès, *Fiscalité*, s. 216-18.

74 Bkz. s. 178 vd.

75 Bkz. Harvey, "Risk Aversion"; Kaplan, *Les hommes et la terre*, s. 515 vd. Burada sunulan yorumlar *EHB*'de bu konuyla en yakından ilgili iki bölümün yazarları, Jacques Lefort ve Nicholas Oikonomides, tarafından geliştirilmiş olup, bu fikirler kısmen kendilerinin analiz ve çıkarımlarına dayanmaktadır.

kaplar, cam ve kumaş üretimini tartışacağız. Ardından etkili talep, üretim, dağıtım ve tüketim merkezleri olarak şehirlerin ekonomik rolüne bakacağız ve tekrar Bizans kenti "parazitik" miydi, yani tarım ekonomisine dayalı bir tüketim merkezi miydi yoksa üretim ve dağıtım da önemli faaliyetleri arasında mıydı sorusunu soracağız. Bölümün ticaretle bağlantısı aşikârdır.

Seramik

Seramik, Orta Çağ ekonomisinde yalnızca önemli bir imalat ürünü değil, aynı zamanda sikkelerle beraber büyük önem arz eden en bol arkeolojik kanıttır.[76] Şüphesiz Bizans seramiklerinin tipolojisi antik dönem seramikleri kadar iyi derecede incelenmemiştir ve üretim ve dağılım açısından sunduğu veri ise hâlâ kısıtlıdır. Ancak son yıllarda analizler ilerleyerek hız kazanmış olup yeni veriler de sürekli olarak ortaya çıkmaktadır.[77] Bu kısmın devamında neredeyse sadece sırlı seramikleri tartışacağız. Nitekim bunlar muhtemelen varlıklı köylüler de dâhil olmak üzere toplumun büyük bir kısmı tarafından kullanıldığı için genel olarak yaygın ve belki de kitlesel bir pazara sahipti.[78]

Söz konusu dönemde süsleme tekniğinin yanı sıra teknolojik anlamda da bir değişim yaşandı. İlki fırının içinde, üzerine seramik katmanlarının konulduğu keskin köşeli küçük üçayakların kullanımıdır. Bu yenilik Bizans İmparatorluğu'nda ilk defa 1200 yılı civarında görüldü, yani burada ele aldığımız dönemin sonu-

76 Seramikle ilgili kısımları okuyan ve kayda değer tecrübesinden istifade ettiğimiz Demetra Papanikola-Bakirtzi'ye teşekkür etmek istiyoruz. Kendisi olgusal hatalardan ve farklı yorumlardan sorumlu değildir; sorumluluk Angeliki Laiou'ya aittir. Seramik, cam ve kumaş üretimi için bkz. A. E. Laiou, "Metaxy paragoges kai katanaloses: Eichan oikonomia oi Vyzantines poleis?", *Praktika tes Akademias Athenon*, vol. 81 (2006), s. 85-126.

77 Seramiklere ilişkin bibliyografya epey geniştir ve bunun bir kısmı kazı raporlarında verilmiştir. Burada tamamının yazılması mümkün olmadığı için sadece daha önceki çalışmaları da içeren yeni tarihli bazı eserlerden bahsedilecektir: Bkz. V. François ve J.-M. Spieser, "Pottery and Glass in Byzantium", *EHB* 2, s. 593-609; V. Déroche ve J.-M. Spieser, *Recherches sur la céramique byzantine, BCH Suppl., 1989; VIIe Congrès international sur la céramique médiévale en Méditerranée* (Athens, 2003), özellikle yeni tarihli bibliyografyası ile şu makale: D. Papanikola-Bakirtzi "Ergasteria efyalomenes keramikes sto Vyzantino kosmo", s. 45-66; H. Maguire (ed.), *Materials Analysis of Byzantine Pottery* (Washingtton, D.C., 1997; D. Papanikola-Bakirtzi (ed.), *Byzantine Glazed Ceramics: The Art of Sgraffito* (Athens, 1999); S. Gelichi (ed.), *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suori rapporti con l'Italia* (Florence, 1993).

78 François ve Spieser, "Pottery and Glass", s. 599; V. François, "La céramique byzantine et ottomane", B. Geyer ve J. Lefort (ed.), *La Bithynie au Moyen Âge* (Paris, 2003), s. 293.

na rast gelir ve ardından yaygın bir şekilde kullanıldı. Bu icat, israfı azaltmış ve muhtemelen çok sayıda seramik parçasının tek seferde üretimini kolaylaştırmıştır. Bu yenilik bir dereceye kadar on üçüncü yüzyılın ilk yarısında büyük oranda artan seramik üretimini de açıklayabilir.[79] Teknikteki yenilik ise seramik süslemesinin daha ayrıntılı şekilde yapılmasına imkân tanıyan beyaz slip (suluca bir seramik hamuru) kullanılmasıdır.[80]

Konstantinopolis bölgesi dönem boyunca büyük üretim merkezleri arasında yer alır. Üretim, ele alınan dönemin ikinci kısmında düşüşe geçmiş ve on üçüncü yüzyıl ortasında durmuş olmasına rağmen muhtelif sırlı beyaz seramik kapların üretimine on ikinci yüzyıl boyunca rastlanmaktadır.[81] Aynı dönemde seramik ithalatındaki artış, elitlerin talep ettiği seramik objelerin ikamesine işaret ediyor olabilir. Çok renkli seramikler on ikinci yüzyılın ortasına kadar üretilmiş olup ve en yoğun olduğu dönem ise 1000 yılı civarıdır.[82]

En önemli ikinci üretim merkezi ise Korinthos'tu. Sırlı seramiğin buradaki üretimi en az yedinci yüzyıl sonuna kadar gitmektedir. Diğer delillerin yanında fırınlara ilişkin arkeolojik kanıtlar ve seramik atıkları da üretimi doğrular. Korinthos on ikinci ve on üçüncü yüzyılda büyük miktarda sırlı seramik üretmekteydi. Korinthos seramikleri süsleme türlerinin yanı sıra çok değişik şekilleri ile de diğerlerinden ayrılır: Boyalı slip, sgraffito kap, kırmızı benek boyalı kap. On birinci yüzyıl ve sonrasında seramik daha pahalı hâle geldi ve bu da geniş ve görece ayırt edici bir talebe işaret etmektedir. Seramik ustaları, muhtemelen zaman ve parası olup zarif eşyalara ilgi duyan bir müşteri kitlesinin taleplerine cevap verecek şekilde yüksek estetik kalitede objeler ürettiler.[83]

79 Spieser ve François, "Pottery and Glass", s. 606.

80 Papanikola-Bakirtzi, "Ergasteria", s. 50-1: on birinci yüzyıl sonlarında Korinthos'ta uygulandığı tespit edilmiştir.

81 Papanikola-Bakirtzi, "Ergasteria", s. 47-50. Beyaz seramik üretimi ayrıca İznik'te de görülmüştür: adı geçen esere bakınız. Beyaz seramik için bkz. J. W. Hayes, *Excavations in Sarachane in Istanbul*, II (Princeton, 1992).

82 Bu konuda Bölüm III'e bakınız.

83 G. D. R. Sanders, "Corinth", *EHB* 2, s. 651. Ayrıca bkz. G. D. R. Sanders, "An Overview of the Chronology for 9th to 13th century Pottery at Corinth", *VIIe Congrès International*, s. 35-44 (daha önceki bibliyografyayı içerir); J. Vroom, *After Antiquity: Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century AC. A Case Study from Boeotia, Central Greece* (Leiden, 2003), s. 231-2.

Konstantinopolis ve Korinthos bölgesel, bölgelerarası ve hatta uluslararası ticarete hizmet eden büyük pazarlar için sırlı seramik üreten iki merkezdi. Seramik; Bizans İmparatorluğu, Venedik, İtalya ve on üçüncü yüzyıl başlarında Orta Doğu'da hayli yaygındı.[84] Ancak arkeolojik verilerin de işaret ettiği gibi bu tarz başka merkezlerin mevcudiyeti de göz önüne alınmalıdır. On ikinci yüzyıl ortasına ait Alonnesos/Pelagonnesi gemi batığı buluntuları baş döndürücüdür. Büyük miktarda (1.500 parça çıkarılmıştır) yüksel kalite ve estetik değerde olup Korinthos işiyle yakından ilişkili görünen İnce Sgraffito Seramikler içerir.[85] Seramiklerin kesin olarak nerede üretildiği veya nereye gittiği bilinmemekle birlikte bulunan seramikler büyük oranda organize ve uzmanlaşmış bir üretime işaret eder. Aslında bu durum dönemin bütün üst düzey seramikleri için geçerlidir. Süslemeler dikkatle ve orijinal temalarla yapılmıştır. Bu da Korinthos ve Konstantinopolis'te ve belki başka yerlerde de büyük ve iyi teşkilatlanmış atölyelerin ve süsleme teknikleri konusunda uzmanlaşmış zanaatkârların varlığını gösterir.[86]

İktisat tarihçileri diğer kent ve kasabalarda üretimin varlığına ilişkin araştırmalara büyük ilgi duymaktadırlar. Arkeolojik araştırmalar arttıkça şehir ve kasabalarda küçük veya orta ölçekli sırlı seramik üretimine işaret eden fırınların, seramik atıklarının veya seramik buluntularının sayısı da artış göstermektedir. Bu dönemde bu tarz yerler arasında Atina, Mora'daki Sparta, Apulia ve Thessalia'daki Larissa da bulunur. Daha az güvenilir arkeolojik verilere göre üretimin yapıldığı diğer yerler muhtemelen Girit'te Kandiye, Selanik, Verroia, Makedonya'da Kitros (eski Pyndos), Anadolu'da Amorion, İznik, Foça, Sardis ve Ganos'dur (Marmara Denizi'nin Avrupa kıyısında bulunur ama bir şehir değildir).[87] (bkz. Harita 6)

---

84 V. François, "Sur la circulation des céramiques byzantines en Méditerranée orientale et occidentale", *VIe Congrès International sur la céramique médiévale en Méditerranée* (Aix en Provence, 1977), s. 231-6; *La ceramica*, passim.

85 Bu konuyla ilgili bkz. Ch. Kritzas, "To Byzantino nauagio Pelagonnesou-Alonnesou", *Archaiologika Analekta ex Athenon* IV (1971), s. 176-82; E. Ioannidaki-Dostoglu, "Les vases de l'épave byzantine de Pélagonnèse-Halonnèse", V. Déroche ve J.-M. Spieser, *Recherhes sur la céramique*, s. 157-71. Kastellorizo (Meis) açıklarında benzer şaşırtıcılıkta bir gemi batığı on üçüncü yüzyılın başlarında büyük bir Ege seramiği kargosu taşıyordu; bu, Bölüm V'te tartışılacaktır.

86 Papanikola-Bakirtzi, "Ergasteria", s. 63-4.

87 D. Papanikola-Bakirtzi, I. Kanonidis, N. Poulou-Papademetriou, L. Starida, Ai. Bakourou, N. Günsenin ve diğerlerinin *VIIe Congrès International*'daki tebliğleri; C. Foss ve

Bu üretim şehir ve kasabaların yakın çevresinde bulunan pazarlar da dâhil olmak üzere yalnızca yerel kullanım için miydi? Muhtemelen bazı yerler için durum böyleydi. Ancak şüphesiz tamamı için değil. On birinci yüzyılda daha az karşımıza çıkan ancak on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda daha genel bir hâl alan Bizans seramiği (onuncu-on birinci yüzyıl amforası) ve Apulia ve Fransa'nın güneyindeki (Languedoc, Provence ve Korsika) sırlı seramiğin mevcudiyetine ilişkin kanıtlar çarpıcıdır. Bunlardan bazıları on birinci yüzyıl ve on ikinci yüzyıl sonunda Attika'da üretilmiş gibi görünmektedir.[88] Hakikaten de Atina veya Attika on ikinci ve geç on üçüncü yüzyıllarda Cenova'ya seramik ihraç ediyordu.[89] Daha fazla arkeolojik delil incelendiği takdirde Atina önemli bir üretim ve ihracat merkezi olarak ortaya çıkacak gibi gözükmektedir.

İkinci olarak, muhtemelen üretim bu dönemde Amorion kentinde devam ediyordu.[90] Üçüncü olarak ise Sardis gibi o dönem oldukça küçük olan bir kentte seramik üretimi olması şaşırtıcıdır. Sardis'te on ikinci ve on dördüncü yüzyıllar arasına tarihlenmekte olup en yoğun olarak on üçüncü yüzyıla ait hatırı sayılır miktarda seramik bulunmuştur. Bölgeye özgü kilin kullanılması yerel üretime işaret eder. Ayrıca Çin seladonu ve Suriye sgraffitosu gibi seramiklerin yerel taklitlerine de rastlanmaktadır.[91] İşaretlere toplu hâlde bakılırsa Sardis'in bir miktar seramik üretip en azından kendi hinterlandına ve muhtemelen başka yerlere de dağıtımını yaptığı düşünülebilir. Son olarak, Dobruca ve Kherson'da bazıları Konstantinopolis'ten bazıları ise Anadolu, Yunanistan ve başka tanımlanamayan yerlerden olmak üzere ithal Bizans seramiğine rastlanmaktadır.[92]

J. A. Scott (Sardis) ve M. Kazanaki'nin (Atina) *EHB* 2'deki makaleleri. Harita 6, arkeolojik verilerin en güvenilir şekilde doğruladığı üretim merkezlerini gösterir.

88 L. Vallauri vd., "La Circulation des céramiques byzantines, chypriotes et du Levant chrétien en Provence, Languedoc et Corse du Xe au XIVe siècle", *VIIe Congrès International*, s. 137-52.

89 *La ceramica*, s. 70. Sırlı seramikler dokuzuncu yüzyılın sonundan beri Apulia'ya ihraç ediliyordu; *La ceramica*, s. 104 vd.

90 Ch. Lightfoot, "The Public and Domestic Architecture of a Thematic Capital: the Archaeological Evidence from Amorium", *E Vyzantine Mikra Asia*, s. 303-20.

91 Foss ve Scott, "Sardis", s. 619-20 ve J. A. Scott ve D. C. Kamilli, "Late Byzantine Glazed Pottery from Sardis", *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athens, 1976*, vol. II.2 (Athens, 1981), s. 679-96.

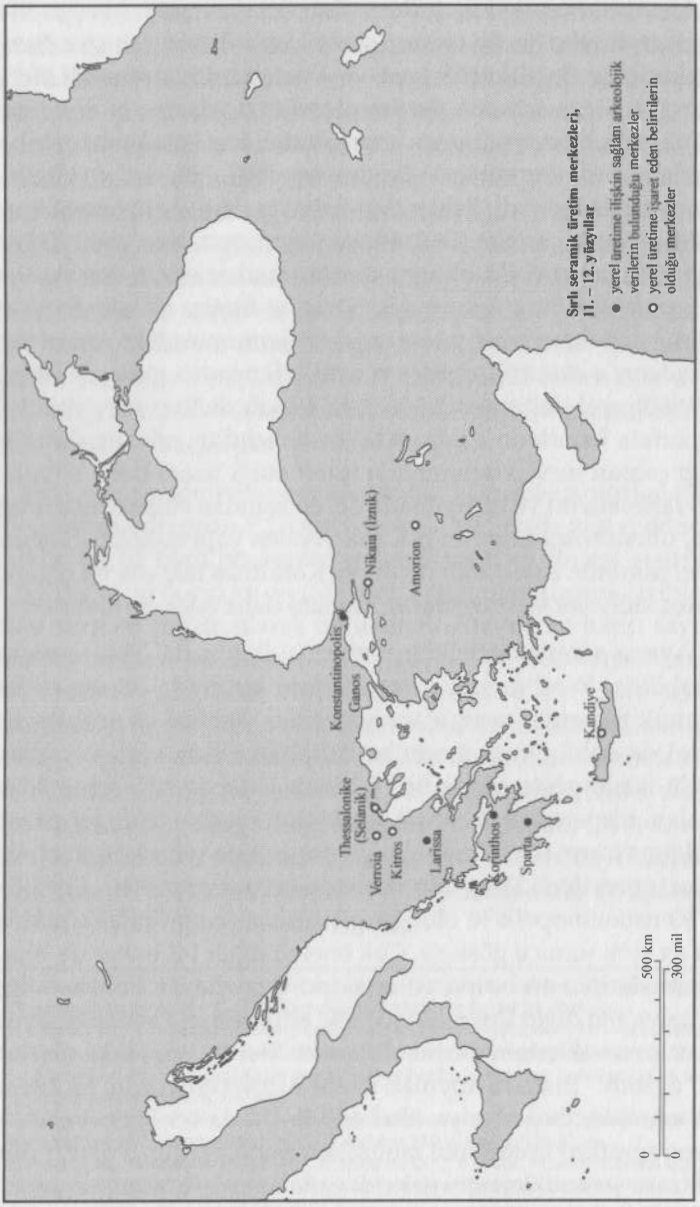
92 I. Barnéa, "La céramique byzantine de Dobroudja, Xe-XIIe siècles", ve V. N. Zalesskaya, "La céramique byzantine des XIIe-XIIIe siècles de Chersonèse", Déroche ve Spieser, *Recherches*, s. 131-42 ve 143-4 (sırasıyla).

Mevcut seramik buluntuların değerlendirilmesinden şu sonuçlar çıkar: üretim hacmi onuncu yüzyıldan itibaren yalnızca önemli merkezlerde değil küçük kent ve kasabalarda da önemli ölçüde artmıştır. Sırsız seramik üretimi depolama, taşıma, tabii ki tarım ürünlerinin ticareti ve ayrıca artan mutfak kap kacak talebiyle bağlantılıdır. Sırlı seramiklerin üretimi ise yerel, bölgesel ve uluslararası ticaretle ilgiliydi. Beklendiği üzere aralarında hiyerarşi vardı. Belki de ev içi üretim ile üreticinin aynı zamanda yerel dağıtım bağlamında satıcı da olduğu üretim merkezlerinin mevcudiyeti düşünülebilir. Girit Kandiye'de böyle bir üretim olabilir. Sardis'te, belki Anadolu için bir ticaret merkezi konumundaki Amorion ve Karadeniz'e seramik gönderen ismi bilinmeyen yerlerde olduğu gibi, bölgesel dağıtıma ilişkin üstü kapalı deliller mevcuttur. Bu bağlamda kanıtların azlığı oldukça üzücüdür, nitekim Batı Orta Çağı çalışan meslektaşlarımızın işaret ettiği üzere daha büyük ticari faaliyetlerin ve nihayetinde de, en azından elitlere hitap etmeyen, uluslararası ticaretin pek çok yönden yapı taşlarını oluşturan yerel ticarettir. Konstantinopolis ve Korinthos'taki çok iyi organize olmuş atölyeler ve uluslararası yayılım daha önce ele alınmıştır.

Ayrıca seramik talebinin yapısına ilişkin de bazı sonuçlara varabiliriz. Yerel üretim merkezlerinin bir arada olması ve bazı seramik tiplerinin geniş alana yayılması, kentsel ve muhtemelen kırsal da dâhil olmak üzere bu ürünlere ilişkin yerli ve yabancı güçlü talebi göstermektedir.[93] Yüksek kalitede sırlı seramiklerin imalatı, nispeten zevk sahibi alıcılardan oluşan geniş bir pazarın varlığına işaret etmektedir. Bu görece zengin şehirli pazar sivil ve askerî görevilerle Kilise'nin talebinin ötesine geçmiştir. Korinthos ve Konstantinopolis'te olduğu gibi üsluplar arasındaki farklılaşma da aynı sonucu gösterir. Çok önemli diğer bir husus da Bizans seramiklerinin on birinci ve on ikinci yüzyıllarda Veneto bölgesi ve İtalya'nın diğer kesimlerine ihraç edilmesi ve kısmen Sicilya ile Mısır seramiklerinin yerini almasıdır. Bunlar yarı-lüks objelerdi ve "egzotik" mallara duyulan talebe hizmet ediyordu. Muhtemelen teknikler de İtalya'ya ithal edildi. Bu da özellikle Veneto'da erken sgraffito üretiminin tanımlanmasına yardımcı olur.[94] Burası Bizans seramikleri için gelecek vadeden bir ihracat pazarıydı.

93 Bu dönemdeki bazı sırlı seramik örnekleri için bkz. D. Papanikola-Bakirtzi (ed.), *Everyday Life in Byzantium* (Athens, 2002), s. 325-69.

94 G. Gelichi, *La ceramica*, s. 9-46.

Harita 6: Sırlı seramik üretim merkezleri, on bir-on ikinci yüzyıllar

Cam

Bu konu özet bir şeklinde ele alınacaktır.[95] Cam objelerin üretiminde seramikte olduğundan daha fazla çeşitle karşılaşırız: küçük bir pazar için lüks parçalar; pencere camı, çini ve mozaiklerde kullanmak için tessera gibi "mimari" amaçlı cam; lamba, bardak, diğer çukur kaplar, küçük şişeler, ziynet eşyaları (mesela boncuk ve bilezik) gibi günlük hayatta kullanılan cam eşyalar. Bu doğrultuda üç farklı pazar ve muhtemelen üç farklı üretim tipi vardır: Bugün Batı Avrupa müzelerini şereflendiren[96] türünün tek örneği lüks objeler oldukça uzmanlaşmış zanaatkârların işiydi ve küçük bir pazar için üretiliyordu: imparator, saray erkânı, her türden yüksek rütbeli görevliler. Vitray da dâhil olmak üzere cam paneller ve kiliselerde de kullanılan özellikle binalar için üretilen tesseralar muhtemelen daha önemli olan mamullerdi. Günlük yaşamda kullanılanlar ise neredeyse her arkeolojik alanda bulunur ve kitlesel bir pazarı vardır.

Cam üretim merkezleri hakkındaki kesin bilgilerimiz oldukça azdır. Konstantinopolis'in lüks objeler için üretim merkezi olarak kaldığı düşünülmektedir. Elit kesimin talebinin başkentte toplanması ve diğer lüks eşyaları da üreten mahir zanaatkârların varlığı lüks cam objelerin burada üretildiği izlenimini uyandırmaktadır, ancak diğer merkezlerin varlığı da dışlanmamalıdır.

Arkeolojik veriler vitraylı pencerelerin on ikinci yüzyılda Konstantinopolis'te üretildiğini göstermektedir: buluntuların iki grubu üretimi 1124-1136 (Pantokrator Kilisesi/ Zeyrek Camii) ve 1120 (Khora Manastırı/Kariye Camii) yılına tarihlendirir. Bu camın tarihlendirilmesi oldukça tartışmalıdır. Vitray pencere imalatının Dördüncü Haçlı Seferi'nin ardından Batı etkisiyle üretildiği ileri sürülmüştür. Ancak bilimsel analizler yerel olarak Bizans sanatçıları tarafından üretildiğini göstermektedir.[97]

95 Özellikle Korinthos gibi bazı özel durumlar harici camla ilgili araştırmalar seramiğe kıyasla daha azdır. Genel olarak bkz. François ve Spieser, "Pottery and Glass", s. 592-8; J. Philippe, *Le monde byzantin dans l'histoire de la verrerie* (Bologna, 1970); şuradaki makaleler: *First International Anatolian Glass Symposium, April 26th-27th 1988* (Istanbul, 1990); A.-M. Talbot, "Evidence about Byzantine Glass in Medieval Greek Texts from the Eighth to the Fifteenth Century", *DOP* 59 (2005) ve aynı yerde: M. Parani, "Representations of Glass Objects as a Source on Byzantine Glass: How Useful are They?". Yayımlanmadan önce bu makaleleri görmemize izin veren yazarlara teşekkür ederim.

96 Örneğin San Marco Hazinesi'nde: *The Treasury of San Marco* (Milan, 1984), s. 191-9.

97 J. Henderson ve M. Mundell Mango, "Glass at Medieval Constantinople; Preliminary Scientific Evidence", G. Dagron ve C. Mango (ed.), *Constantinople and its Hinterland*

On birinci yüzyıl yazılı kaynaklarına göre mozaiklerde kullanılan cam tesseralar da Konstantinopolis'te ve muhtemelen Bizans İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde üretiliyordu.[98] Duvar mozaikleri ve mozaik ikonalarının yapılması için çok büyük miktarda küçük cam küpler gerektiğinden tessaraların üretimi endüstri benzeri olarak kabul edilebilir. Büyük miktarda tesseralar uluslararası ticaret ürünüydü. Kiev bu ticarete örnek olarak verilebilir.[99]

Yerel olarak üretilen ve mimari amaçlı kullanılan camlara (pencere camları) Sardis, Amorion ve Korinthos'ta rastlanır.[100] Ayrıca saray ve Konstantinopolis'teki bir kiliseye atıfta bulunan yazılı kaynaklarda da bahsi geçer.

Günlük yaşamda kullanılan cam eşyaların üretim merkezlerine dair bilgimiz net değildir. Korinthos çeşitli kalitede, renkli, bezemeli ve yaldızlı gibi farklı türlerde olmak üzere bu tarz objelerin büyük miktarda üretim yeri için başlıca adaydır. G. R. Davidson, Korinthos'ta iki cam atölyesi tespit etmiş ve bunları on birinci ve on ikinci yüzyıllara tarihlendirmiştir. D. Whitehouse tarihlendirmeyi güvenilmez bulmuş ve eşit ölçüde sağlam olmayan verilere dayanarak, atölyelerden birini Frank dönemine (on üçüncü-on dördüncü yüzyıllar) tarihlendirerek sanatçıların İtalyan olduğunu ileri sürmüştür.[101] Daha yakın bir tarihte C. S. Lightfoot, Amorion'da bulunan cam ile bazı Korinthos ürünleri arasında benzerlikler tespit etmiştir. Amorion on birinci yüzyıl sonuna doğru terk edildiğinden bu tespit Whitehouse'un önerisinin tersini iddia etmektedir.[102]

(Aldershot, 1995), s. 346-56. En azından kimyasal analizler camın Doğu'da üretildiğini, Batı'dan ithal edilmediğini gösterir: R. H. Brill, "Chemical Analysis of the Zeyrek Camii and Kariye Camii Glass", *DOP* 59 (2005). F. Dell'Acqua'nın iddia ettiği gibi bunların Batılı sanatçılar tarafından Komnenoslar döneminde yapıldığını düşünmek için bir neden yoktur; aynı yerde: "Enhancing Luxury through Stained Glass from Asia Minor to Italy". Yayımlanmadan önce makalelerini görmeme izin verdikleri için her iki yazara da teşekkür ederim.

98 A. Cutler, "The Industries of Art", *EHB* 2, s. 560-1, şu esere referans ile: L. James, *Light and Colour in Byzantine Art* (Oxford, 1966), s. 23-4.

99 Bu paragraftaki bilgi için bkz. Cutler, "The Industries of Art" s. 557-61.

100 Henderson ve Mango, "Glass", s. 343.

101 G. R. Davidson "A Medieval Glass Factory at Corinth", *AJA* 44 (1940), s. 297-327; D. Whitehouse, "Glassmaking at Corinth: A Reassessment", *Ateliers de verriers: de l'antiquité à la période pré-industrielle* (Rouen, 1991), s. 73-82. Cam şurada yayımlandı: G. R. Davidson, *Corinth*, XII, *The Minor Objects* (Princeton, 1952).

102 C. S. Lightfoot, "Glass Finds at Amorium", *DOP* 59 (2005) not 33'te. Yayımlanmadan önce bu makaleyi görmeme izin verdiği için yazara teşekkür ederim. Ayrıca Amori-

Günlük kullanım amaçlı üretilen büyük miktarlarda cam, Korinthos'ta, Sardis'te (on üçüncü-on dördüncü yüzyıllara tarihlendirilebilir), Pergamon'da ve şimdi ise Amorion'da (şimdiye kadar yaklaşık 7.500 parça yayımlandı, fakat tamamı onuncu ve on birinci yüzyıllara ait değildir) bulunmuştur.[103] Kherson ve Preslav'da cam imalatına dair izlere rastlanır.[104] Kıbrıs Paphos'ta on ikinci yüzyıla tarihlenen küçük cam şişeler bulunmuştur. Cam konusunda fazla çalışma yapılmamaktadır; arkeologlar henüz yeni yeni özellikle daha küçük alanlarda cam konusuna önem vermeye başlamışlardır. Dolayısıyla Amorion bu durumda önem kazanmaktadır. Kentte büyük miktarlarda günlük kullanım amaçlı cam eşyaların bulunması ve cam kırıklarının varlığı cam kullanımının yaygın olduğunu ve hatırı sayılır miktarda yerel cam üretimi yapıldığını göstermektedir. Cam boyayan ve çok sayıda bilezik üreten usta zanaatkârların çalıştığı büyük bir atölyenin varlığı da ileri sürülmektedir.[105]

Son olarak Serçe Limanı batığından bahsetmek gerekir. Bu muhtemelen Konstantinopolis'te veya civarında inşa edilen ve karma bir Yunan-Bulgar mürettebat ile Suriye'den batıya doğru seyreden ve 1020'lerde Rodos açıklarında batan bir Bizans gemisiydi. Diğer yüklerinin yanı sıra safra olarak kullanılan üç tonluk cam parçaları da taşıyordu. Varış noktası büyük çaplı bir Bizans cam üretim merkezi olmalı. Belki de Korinthos'tu.[106]

Cam üretimine ilişkin çıkarımlar nihai olmamalıdır, nitekim arkeolojik kanıtlar artıp buluntular analiz edildikçe bu çıkarımlar değişebilir. Elit talep lüks cam imalatını kontrol etmekteydi. Ayrıca cam tessaralar da dâhil olmak üzere elit cam üretimi

---

on'dan çıkarılan seramik ve cam buluntularıyla ilgili yardımları için Dr. Lightfoot'a teşekkür ederiz. Oldukça yeni bir makalede Lightfoot hurda cam, cam işlerken ortaya çıkan atıklar ve diğer buluntuların on birinci yüzyıldan daha erken bir dönemde kentin içinde cam atölyelerinin varlığına işaret ettiğini gösterir. Henderson ve Mango (s. 343-4) da ayrıca Whitehouse'un teorisini şüpheli görür.

103 M. A. V. Gill, *Amorium Reports, Finds I: The Glass (1987-1997)* (Oxford, 2002), özellikle s. 58. Karş. E. Ivison ve C. S. Lightfoot, "Concluding Remarks", aynı ciltte, s. 259-64.

104 A. Bortoli ve M. Kazanski, "Kherson and its Region", *EHB* 2, s. 663; I. Jordanov, "Preslav", *EHB* 2, s. 669.

105 C. S. Lightfoot, E. A. Ivison vd., "The Amorium Project: 1998 Excavation Season", *DOP* 55 (2001), s. 394-6.

106 F. Van Doorninck Jr., *EHB* 2, s. 902-3; F. Van Doorninck Jr., "The Byzantine Ship at Serçe Limani", R. Macrides (ed.), *Travel in the Byzantine World* (Aldershot, 2002), s. 137-48. Benzer bir kargo ile Suriye'den yola çıkmış başka bir gemi de bu batığın hemen yakınında bulunmuştur.

muhtemelen kitlesel cam imalatından daha önce başlamıştı. Şayet böyle ise elit kesimin cam talebi daha ucuz ikamelerinin üretimini teşvik etmiş olmalıdır. On birinci ve on ikinci yüzyıllarda şehirlerdeki aktif inşa faaliyetleri mimari amaçla kullanılan camın yerel üretimine yol açtı. Aynı zamanda hem yerel olarak hem de büyük ihtimalle, hâlâ kesin olarak tespit edilemeyen, büyük üretim merkezlerinde ciddi boyutlarda günlük kullanıma yönelik cam eşya üretimi vardı. Korinthos da muhtemelen bu merkezlerden biridir. Cam buluntuların miktarına bakılacak olursa kesin olarak bildiğimiz şey büyük ölçekli üretimin varlığıdır. Bazı ucuz cam eşyaların üretiminin bile üst düzey bir teknik uzmanlık gerektirmesi dikkate değerdir. Kentlerde aktif olan Bizanslı zanaatkârların hem günlük kullanım için cam eşyalar üretmeleri hem de aynı ürünlerin ticaretiyle ilgilenmeleri son derece güçlü bir ihtimaldir. Örneğin, on birinci ve on ikinci yüzyıl Bizans camları Novgorod ve Dobruca'da bulunmuştur.[107] İç pazar ise şehir nüfusu ve muhtemelen, kırsal alanlarda bulunan daha ucuz parçaların işaret ettiği üzere, kırsal kesimdi.

Tekstil

Batı Avrupa'da tekstil ürünlerine ilişkin tartışmalar Karolenjler dönemine kadar giden yünlü kumaşlara odaklıdır.[108] Bizans İmparatorluğu için bu dönemde yünlü kumaş üretim ve satışına ilişkin pek az bilgiye sahibiz. Şüphesiz yünlü kıyafetler yalnızca evde veya ev halkı için değil daha büyük birimlerde de üretiliyordu. Anadolu, yünlü kumaşlar ve halılarıyla meşhurdu. Ancak üretim organizasyonu ve dağıtım şekline ilişkin detaylardan yoksunuz.[109]

Bir başka konu da ipektir. İpek kumaşların üretimi Bizans ekonomisinin önemli bir parçasıydı. İlk başta ipek yüksek statülü bir emtia, bir statü sembolü ve bir yatırım aracıydı. Ancak ipeğin yayılımı imparatorluk hediyesi olarak bir "kupon sistemi" ile dağıtılması ve ticari pazarlama arasında çok çeşitli bir hâl aldı.[110] Sık sık yabancı hükümdarlara hediye olarak sunulan

107 Philippe, *Le monde byzantin*, s. 176-8, 185.
108 Bkz. A. Vergulst, *The Carolingian Economy* (Cambridge, 2002), s. 73 vd.
109 S. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism* (Berkeley, 1971), s. 23.
110 Statü sunan mallara erişimin kısıtlandığı ve ekonomik değil politik ve diplomatik bir sürecin parçası anlamına gelen "kupon sistemi" ifadesini şuradan ödünç aldım: K. Po-

yüksek kaliteli Bizans ipekleri bazı Avrupa müzelerinde günümüze kadar gelmiştir.[111] İkinci kalite ipekler veya ipek kıyafetler ile diğer ipliklerin hikâyesi yalnızca belgelere dayanarak yeniden yazılmalıdır.[112]

Diğer önde gelen imalat ürünlerinde olduğu gibi burada da vurgu talep biçimleri, üretimin karşılık verdiği pazarlar ve üretim merkezleri üzerinde olacaktır. İpek kıyafetlerin pazarlanması, büyük oranda, ticaret kısmında ele alınacaktır.

Birkaç çeşit ipek türü olduğundan ipek kıyafetlere ilişkin talep de çeşitliydi. Şöyle ki on ikinci yüzyıl boyunca ipeğe ilişkin oldukça seçkin bir talep mevcuttu. Bu elit talep şüphesiz endüstrinin geri kalanını da etkiliyordu. Bu büyük sembolik değere sahip ürün hem üst sınıf hem de bu sınıfın dışındakiler tarafından arzu ediliyordu. Çeyiz eşyaları arasında ipek mendillerin ya da sırma işlemeli ipek yatak örtülerinin olması tesadüf değildir.[113] Diğer ipliklerle karışık olan yarı-ipeklerin varlığı talebin orta sınıf halk düzeyine indiğini göstermektedir.[114]

Her kaliteden ipeğe duyulan talep on birinci ve on ikinci yüzyıllarda arttı.[115] Hem aristokrat kesimin hem de kentli nüfusun zenginliğinin büyük oranda artması bu statü göstergesi parçaların elde edilmesi yönünde daha fazla insanı teşvik etti. Bizans ipekleri Batı Avrupa'da Venedik ve Cenovalılar ve Mısır'da Bizanslılar tarafından pazarlandığı için dış talep de mevcuttu.

meranz, *The Great Divergence* (Princeton, 2000), s. 128 vd. Çin'de "kupon sistemi"nden "moda sistemi"ne geçişi ele alışı, Bizans'ta onuncu-on ikinci yüzyıllardaki ipek endüstrisinin tanımlanması için de geçerlidir.

111 Örnek olarak Louvre'daki sergi kataloğuna bkz. *Byzance* (Paris, 1992), s. 370 vd.

112 İpek endüstrisiyle ilgili büyük bir bibliyografya mevcuttur, ancak burada hepsini tekrar etmeyeceğiz. Ele aldığımız dönemle ilgili aşağıdaki çalışmalara bakılabilir: R. S. Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum* 20 (1945), 1-42 (= R. S. Lopez, *Byzantium and the World around it* (London, 1978), makale III); Anna Muthesius'un muhtelif çalışmaları; bazıları şurada tekrar yayımlanmıştır: *Studies in Byzantine and Islamic Silk Weaving* (London, 1995); A. Muthesius, "Essential Processes, Looms, and Technical Aspects of the Production of Silk Textiles", *EHB* I, s. 147-68; D. Jacoby, "Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade", *BZ* 84/5 (1991/2), s. 452-500: varsayımların pek çoğuna katılmamama rağmen burada toplanan bilgiler açısından değerli bir çalışma. Ayrıca bkz. M. Kaplan, "Du cocon au vêtement de soie: concurrence et concentration dans l'artisanat de la soie à Constantinople aux Xe-XIe siècles", EYΨYXIA, *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* (Paris, 1998), s. 313-27: büyük oranda onuncu yüzyılla ilgili, ancak ileriki yüzyıllara ilişkin de ilginç fikirler barındırmaktadır.

113 Bu bilgi on ikinci yüzyıldaki Yahudi gelinlerin çeyizinden gelir: S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, cilt 4 (Berkeley and Los Angeles, 1983), s. 299-303, 322-5.

114 Jacoby, "Silk in Western Byzantium", s. 474-5 (kaynakların yaratıcı ve isabetli kullanımı ile).

115 *Aynı makale*, s. 472-3.

Çok yüksek kalitedeki ipeğin ihracatının yasaklanması ortadan kalktıkça ürünün ticarileşmesi de arttı.[116] Aslında ipek kıyafetlerin diplomatik hediyeler olarak sunulmasının epey azalması gerçeğinin ortaya koyduğu üzere saraydan gelen yüksek kalite ipek talebinin toplam talep içerisinde azaldığı söylenebilir. On ikinci yüzyılın sonunda Konya sultanına yıllık kırk parça ipek sözü verilmiş olmasına rağmen yabancı bir hükümdara sunulan son büyük ipek hediye 1074 yılında Robert Guiscard'a sunulan 100 parça ipek kumaştır.[117]

Dolayısıyla daha düşük kalite ipeklerin yanı sıra yüksek kalitedeki imparatorluk ipeklerine yönelik artan ve çeşitlenen bir ipek talebi mevcuttu. Talep tatmin edici şekilde karşılanıyordu. Görece konuşacak olursak, muhtemelen diğer eyaletlerin yanı sıra Konstantinopolis dışında özellikle Yunanistan ve Mora'daki kentlerde ipek kumaş imalatına dair çok sayıda kanıt vardır. Yarı-ipeklilerin üretimi dikkate değerdir. Bu ürünler ihraç ediliyor ve aynı zamanda, şüphesiz, iç pazarda da satılıyordu. On üçüncü yüzyılda koşullar değişmeseydi ticaretin önemli dallarından biri hâline gelebilirdi.[118]

Detayları hakkında fazla bilgimiz olmamakla birlikte Konstantinopolis ipek kumaş için bir üretim merkezi olarak kaldı. Kompleks lonca sistemi ile on ikinci yüzyılın sonuna kadar özel ipek imalatının devam ettiği tahmin edilmektedir. Dördüncü Haçlı Seferi ile talebin seviyesi düştü ve imalat sekteye uğradı. Onun yerine İznik İmparatorluğu muhtemelen buraya nakledilen Bizans sarayının ihtiyaçlarını karşılamak için ipek üretmeye başladı. Konstantinopolis 1261 yılında tekrar, bu defa çok küçülmüş, imparatorluğun başkenti oldu ancak ipek endüstrisi eski konumuna gelemedi.[119]

Bu dönemde yeni bir ilerleme olarak eyalet merkezleri gelişti ve Konstantinopolis'e ürünlerinin bir kısmını gönderdiler. Başlıca ipek üretim kenti Thebai idi ve onu Korinthos takip ediyordu.

116 A. E. Laiou, "Monopoly and Privileged Free Trade in the Eastern Mediterranean (8th-14th century)", *Chemins d'outre-mer: études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard* (Paris, 2004), s. 515-17.

117 Son örnekle ilgili bkz. Laiou, "Monopoly", s. 516.

118 Bkz. s. 210 vd.

119 D. Jacoby, "The Jews and the Silk Industry of Constantinople", *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean* (Ashgate, 2001), makale XI, 18-19.

Thebai'deki ipek üretimi sağlam şekilde doğrulanmaktadır. Burada kumaş boyama atölyeleri gibi görünen günümüze ulaşabilmiş tek arkeolojik veriye sahibiz. Kent dut ağaçlarının yetişebileceği verimli bir ova üzerinde bulunuyordu ve ipek üretiminde kullanılan mükemmel su kaynaklarına sahipti. Ayrıca *murex*in en önemli tedarikçisi olan Atina'ya da oldukça yakındı.[120] Hem erkekler hem de kadınlar Thebai ipek atölyelerinde çalışırlardı. Bu, kadın iş gücünden özellikle bahsedilen nadir durumlardan biridir. Diğer kumaşların yanı sıra kırmızı ipekli kalın kumaş (*samite*) üretiyorlardı. Thebai ve Korinthos ipek dokumacıları öyle meşhurlardı ki 1147 yılında Norman Kralı II. Roger sadece bu kentleri yağmalamak ve ipekleri ganimet olarak almakla kalmayıp, eğer anlatı doğruysa, ipek işçilerini Sicilya'ya götürerek Palermo'daki kraliyet atölyelerine çalıştırdı.[121]

Tudelalı Benjamin 1160'ların başında Thebai'den geçerken burada yaşayan yaklaşık iki bin Yahudi arasında Yahudi ipek işçilerini de görmüştür. Onların "Yunan topraklarındaki ipekli ve mor kıyafet yapımında en iyi ustalar" olduğunu yazar.[122]

Thebai'nin büyük bir ipek kumaş üretim merkezi olması Venediklilerin buradaki güçlü varlığının şüphesiz başlıca sebebiydi. 1171 yılında Cenovalılar "Venediklilerin alışıldığı üzere yaptıkları gibi" Thebai'den ipekli kumaş almak için izin istiyordu. Kentin yüksek kaliteli ipeklerin yanı sıra değeri daha düşük ipekliler de ürettiği tahmin edilmektedir. İpek işine ilk yatırım yapıldıktan sonra durumun böyle gelişmesi doğaldır.

Yunanistan'daki diğer ipek imalat merkezleri, Korinthos, Selanik, Patras, Eğriboz ve Andros'tu. İpekli kumaşlar muhtemelen Anadolu'da da üretiliyordu. Ancak mevcut verilerin dağınık ve tesadüfi olduğuna dikkat edilmelidir. İpek üretiminin sadece bu şehirler ve bölgelerle sınırlı olduğuna inanmak için hiçbir neden yoktur.

120 Boya atölyeleri için bkz. C. Koilakou, "Viotechnikes egkatastaseis Vyzantines epoches ste Theva", *Arkhaiologika tekmeria*, s. 221-41; Thebai'de ayrıca su boruları da bulunmuştur.

121 Choniates, ed. van Dieten, s. 73-6, özellikle s. 74; Otto of Freising, Monumenta Germaniae historica, *Scriptores*, XX, 370; *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke (Bonn, 1836), s. 92, 118-19, 174-5.

122 M. V. Adler (çev.), *The Itinerary of Benjamin of Tudela* (Malibu, 1983), s. 68. Alıntılanan çeviri şu kaynaktan alınmıştır: Jacoby, "The Jews and the Silk Industry", s. 8. Jacoby mevcut çevirilerin hatalı olduğu kanaatindedir.

İpek birkaç farklı şekilde dağılıyordu. Şayet Tudelalı Benjamin'nin söylediklerini doğru kabul edecek olursak yüksek kalitedeki ipeklerin ("ipekli ve mor kıyafetler") bir kısmı mecburi hediye veya vergi olarak Konstantinopolis'e gönderiliyordu.[123] Ancak büyük miktarda ipekli kumaşın açık pazara satıldığı da kesindir. 1110 civarı yazılmış hiciv niteliğinde bir eser olan *Timarion* Selanik'te Aziz Demetrios'a ithafen 26 Ekim'de kurulan büyük panayırda Boeotia ve Mora'dan gelen kumaş ve ipliklerin satıldığından bahsetmektedir. Belgeler Bizans ipeğinin on ikinci yüzyıl boyunca hem iyi hem düşük kalite mallar olarak Batı Avrupa ve Mısır'da satıldığını göstermektedir.[124] Bizans ipeklilerinin taklitleri Palermo ve Mısır'da üretiliyordu. Taklitlerin üretilmesine yol açan bu durum Bizans ipeklilerine duyulan talebin açık bir göstergesidir ve modern terzilerin Paris modasını taklit etmelerine benzetilebilir.

Hem imparatorluk içinde hem de yabancı pazarlardaki ipeğe ilişkin yüksek talep, üretimin artmasının nedeni olarak görülmelidir. Yaklaşık aynı dönemde, 1000 yılı civarında bazı ipekli kumaşların (*lampas* kumaşı) üretiminin daha az yoğunlukta iş gücü ile ve daha ucuz üretilmesine imkân tanıyan daha gelişmiş bir dokuma tezgâhı piyasaya sürüldü.[125]

Eyalet bazında özellikle Thebai'de ipek üretiminde yatırımcıların, gerekli altyapıya para yatırabilecek başka bir grup olmadığından, Boeotia ovasının toprak sahipleri olan yerel *arkhontes* oldukları ileri sürülmektedir.[126] Eyalet bazında girişimci toprak sahiplerinin ipek endüstrisine yatırım yapmamaları için hiçbir sebep yoktu; ancak bu konuda doğudan bir kaynak bulunmadığı için tartışma varsayım üzerinde kalmaya devam etmektedir. Bir diğer muhtemel yatırımcı grup da pazarı tanıma avantajına sahip, pazara erişimi kolay olan ve hem Bizans kırsalından hem de yabancı pazarlardan koza ve iplik satın alabilen - en azından İtalyan ham ipeği bu dönemde kullanılıyordu - tüccarlardı. Onuncu yüzyılda Konstantinopolis'teki ipek endüstrisinin organizasyo-

123 Jacoby, "The Jews and the Silk Industry", s. 9.

124 R. Romano (ed.), *Timarione* (Naples, 1974), s. 54; Jacoby, "Silk in Western Byzantium", ve ayrıca yazarın şu eserine de bkz. "Byzantine Trade with Egypt from the Mid-tenth Century to the Fourth Crusade", *Thesaurismata* 30 (2000), s. 25-77.

125 Muthesius, "Essential Processes", s. 158 (kendi kitabına referans ile: *Byzantine Silk Weaving*, Bölüm 9).

126 Jacoby, "Silk in Western Byzantium", s. 477-80.

nu *Eparkhos Kitabı*'ndan edindiğimiz bilgiler ışığında (detaylar üzerinde epey anlaşmazlık mevcut olmasına rağmen) gayet iyi bilinmektedir. On ikinci yüzyıl eyalet endüstrisi hakkında da bazı ipuçları sunar. İpeği dokuyan, boyayan ve kesme işlemini yapan *metaksarioi* loncası merkezî bir konumdaydı ancak onuncu yüzyıldaki lonca yapısı dikey ve yatay entegrasyona izin vermiyordu.[127] Eyalet endüstrisinde sıkı kontrollerin veya bu tarz bir lonca yapısının mevcut olduğuna dair bir kanıt yoktur.[128] Şayet yoksa o zaman imalatçıları kumaşlarını satmaktan alıkoyan herhangi bir şey de yoktu; imalatçının ve tüccarın işlevleri birleşebilir ve ticaret sermayesi ipekli kumaş üretimine yatırılabilirdi. Bu da bir hipotez olmakla birlikte ihtimal dışı değildir.

İşçilere gelince kesin olarak bildiğimiz şey ipek endüstrisinin yüksek teknik becerilere sahip kişileri istihdam ettiğidir. Tudelalı Benjamin'in seyahat anlatısı sayesinde Yahudilerin ipek işçileri arasında olduğunu ve bu işte oldukça mahir kabul edildiklerini biliyoruz. Ancak Yahudiler şüphesiz iş gücünün yalnızca bir kısmını oluşturmaktaydı. Ayrıca hem kadınların hem de erkeklerin ipek endüstrisinde ve hatta işin en beceri gerektiren kısmı olan dokuma işinde çalıştıkları da bilinmektedir.[129]

On birinci ve on ikinci yüzyıllarda ipek endüstrisi genişledi. Hem elit kesimin taleplerine cevap veren yüksek kalitede ipekleri hem de daha geniş bir pazar için düşük kaliteli ipekleri üreten iyi organize olmuş bir endüstriydi. Hem yerli hem de yabancı pazara hizmet ediyordu. İpeğin üretildiği kentlerin karmaşık bir ekonomisi vardı ve nüfusun bir kısmı, ipeğe yaptıkları yatırım veya bu endüstride çalışmaları sayesinde, ya da nihai ürünün pazarlamasını yapmak suretiyle zenginleşti.

---

127 Yukarıda Bölüm III'e bakınız.

128 Taşradaki zanaat birlikleriyle ilgili bilgiler yetersizdir Selanik'te "protos ton kamelaukadon"un mevcudiyeti N. Oikonomides'in, başında bu kişinin bulunduğu "*kamelaukia* olarak adlandırılan şapkaları üreten serbest zanaatkâr gruplarının" bulunduğunu düşünmesine yol açmıştır. N. Oikonomides, "The Economic Region of Constantinople: From Directed Economy to Free Economy and the Role of the Italians", G. Arnaldi ve G. Cavallo (ed.), *Europa medievale e mondo bizantino* (Rome, 1997), s. 221-38 (= N. Oikonomides, *Social and Economic Life in Byzantium* (Aldershot, 2004), makale XIII), 236, n. 48.

129 Bu hususta on birinci yüzyıl Konstantinopolis'inde muhtemelen bir loncaya üye ve yıllık festival düzenleyen, teşkilatlı kadın tekstil işçilerinin (yün ve keten tarakçılar, iplik eğiricileri ve dokumacılar) mevcudiyetini hatırlatmak isteriz: A. Laiou, "The Festival of 'Agathe'; Comments on the Life of Constantinopolitan Women", *Byzantium; Tribute to Andreas N. Stratos* (Athens, 1986), I, s. 111-22.

KENT EKONOMİSİ

On birinci ve on ikinci yüzyıllarda şehirlerin büyümesi zirveye ulaştı. Bu durum öncelikle Balkanlar'da görülebilir, zira özellikle iç kısımlarda Anadolu on birinci yüzyıl sonundaki Türk ilerleyişi ile altüst olmuştu. Bu yüzyılın başında önemli bir kent olan Amorion gelişip önemli bir ticaret merkezi hâline geldi. Şehirlerin büyümesi fiziki anlamdaydı zira yedinci ve sekizinci yüzyıllarda küçülmüş olan yerleşim yerleri erken Orta Çağ sınırlarının dışına doğru genişlemeye başladı. Konstantinopolis, bu dönemde, altıncı yüzyıldaki genişliğine ulaşmış gibi görünmektedir.[130]

Bazı bölgelerdeki kentsel nüfus artışı etkileyicidir. Konstantinopolis'in nüfusu 400.000'e ulaştı. Selanik muhtemelen imparatorluktaki en önemli ikinci kentti ancak demografik yapısına ilişkin elimizde gerçek bir veri bulunmamaktadır. Bir mukayese ile 150.000 civarında bir rakamdan söz edebiliriz. Korinthos'un 20-25.000, Monemvasia'nın 20.000 civarında nüfusa sahip olduğu tahmin edilmektedir. Thebai gibi diğer kentlerde de benzer rakamlara erişilmiş olmalıdır. Çok daha küçük yerleşim alanları ise çoğaldı. 1154 yılında yazan Sicilyalı Arap coğrafyacı el-İdrisî yoğun nüfusa ve ticari faaliyete sahip olarak tanımladığı Balkan eyaletlerindeki çok sayıda kentin varlığından bahsetmektedir. Yalnızca Mora'da 50 şehrin bulunduğunu ve bunlardan on üç veya on altısının önemli ve meşhur olduğunu yazar. Bu kentler hem kıyıda hem de iç kesimlerde yer almaktaydı. Kıbrıs'ın üç büyük kenti olduğunu ve Sakız, Samos, Skyros ve diğer Ege adalarındaki kentleri kaydeder.[131]

130 P. Magdalino, "Medieval Constantinople: Built Enviroment and Urban Development", *EHB* 2, 535. Kentler için bkz. G. Dagron, "The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries", *EHB* 2, s. 393-461; C. Bouras, "Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries", *EHB* 2, s. 539-54 ve aynı ciltteki muhtelif çalışmalar; Harvey, *Economic Expansion*, Bölüm 6; M. Angold, "The Shaping of the Medieval City", *ByzForsch* 10 (1985), s. 1-38 (kitabımızdaki analizler kendisinin bazı görüşleri ile uyuşmaz). Orta Çağ'da kurulan Bizans kasabaları ve daha önceki yerleşimden genişleyenlerin listesi için bkz. Bouras, "Aspects", s. 501-3. Ayrıca bkz. T. Loungis, "E exelixe tes Vyzantines poles apo ton 4o sto 12o aiona", *Vyzantiaka* 16 (1996), s. 32-67, özellikle s. 67 (çoğunlukla yazılı kaynaklara dayanır); A. Dunn, "The Survey of Khrysoupolis and Byzantine Fortifications in the Lower Strymon Valley", *JÖB* 32/4 (1982), s. 605-15. Makedonya kentleri için bkz. F. Karagianne, "Oi oikismoi ste Makedonia kata te Mese kai Ystere Vyzantine periodo mesa apo ta archaiologika dedomena", *Mnemeio kai perivallon*, 7 (2001), s. 57-74.

131 P. Jaubert (çev.), *La géographie d'Idrisi* (Paris, 1836), cilt II, s. 121-32, 286-303.

Yedinci, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıl kentleri idari ve askerî merkezler, sığınma ve kilise yönetim merkezleri olarak işlev görüyordu. Ancak kısa süre sonra, üretim ve mübadele alanları olarak, bir şehir toplumunun olağan rollerini de kazandıkları açıktır. Onuncu yüzyıla gelindiğinde, on birinci ve on ikinci yüzyıllarda ise daha açık bir şekilde, yalnız kıyı kentleri değil iç kesimdekiler de dâhil olmak üzere Balkanlar'da Ohri, Thebai, Ioannina, Anadolu'da da Amorion ve Eukhaïta gibi pek çok şehir önemli bir ticari rol oynuyordu.[132] Parça parça kayıtlar, hakkında herhangi bir arkeolojik veriye sahip olduğumuz neredeyse bütün şehirlerin aynı zamanda üretim merkezleri olduğunu ve bunlar arasında bizim farkında olduğumuzdan çok daha fazlasının, bazı ürünlerde, pazar için geniş çaplı üretim yaptığını göstermektedir. Dahası, şehir alanının genişlemesi bir tür inşaat patlaması da yaratmıştır.

Bizans aristokrasisi kentli bir sınıf olduğu için mamul ürünlere ilişkin etkin talep şehirlerde toplanmıştı. Pahalı ve yüksek statülü ürünlere yönelik elit talep on birinci ve on ikinci yüzyıllarda arttı. Zengin aristokratlar ve kentli elitler lüks mallara karşı yeni bir ilgi duymaya başladılar. Ancak kentli orta sınıf da onların çok gerisinde kalmıyordu. Onlar da aristokratların beğendikleri bu ürünlere ilgi duyuyorlardı. Nihayetinde talep daha az varlıklı olanlara ve hatta ucuz cam ya da metal ziynet eşyalar ile kırsala kadar indi.[133] Talep toplumsal sınıflar arasında aşağı doğru indikçe bu talebi karşılamak için çok maliyetli olmamakla birlikte iyi kalitede ürünler veya yarı-lüks mallar üretildi. Daha büyük bir zenginliğin kanıtı olarak imal edilen ürünlere duyulan bu geniş tabanlı talep yalnızca üretimin daha fazla artmasına değil, aynı zamanda uzmanlaşmış ve hatta bazı kentlerde tamamlayıcı mahiyette üretime de yol açtı. Thebai'nin ipek endüstrisi ve Atina'nın kırmızı boya ve sabun endüstrisini tamamlayıcı nitelikteki üretime örnek verebiliriz. Konstantinopolis hâlâ gıda ürünlerinin ve ham maddelerin tüketiminde büyük bir merkez olarak özel yerini koruyordu. Hizmet sektörünün hayli aktif olduğu

132 Ticaret için bkz. s. 153 vd.

133 On birinci-on ikinci yüzyıllardaki lüks obje talebinin yükselişi ve talebin sosyal tabakalarda aşağıya doğru hareketi için bkz. M. Gerolymatou, "Emporio, koinonia kai aistheseis, 11os-12os aionas", Ch. G. Angelidi, *To Vyzantio orimo gia allages* (Athens, 2004), s. 257-68.

ve her tür mamul ürünün ve bina üretiminin merkezi olan bir kentti. Modayı hâlâ o belirliyordu. Ancak devletin adem-i merkeziyetçi bir çizgiye kayması[134] talebin giderek merkezden kopuşuna, öncekine göre Konstantinopolis'in başı çekmesine daha az bağlı olan eyalet ağlarının oluşumuna yansıdı.

Bu talebi karşılayanlar daha önce haklarında söylenen az şeye yenisi eklenmeyecek olan yatırımcılar ve zanaatkârlardı. Üretime katılmaları bakımından zanaatkârlar üç gruba ayrılabilirler: inşaat endüstrisi ve gemi yapımında çalışanlar; lüks eşya ticareti için ciddi manada pahalı ve eşsiz objeler üretenler ve daha geniş bir pazara hitap eden malları üretenler. Faaliyetleri üretim süreçlerinin ve hizmet sundukları pazarın gereklerine göre değişiklik gösteriyordu. Bazıları bireysel olarak ya da küçük atölyelerde çalışıyordu: bunlar ikona ressamları, mine işi ustaları, değerli metal objeler ve fil dişinden ürünler üretenlerdi. Yani zanaatkârdan çok sanatçıydılar.[135]

Ötekiler sanatçı değillerdi ancak kap kacak, metal obje ve diğer ürünlerin küçük ölçekli üreticileriydiler ve ürünlerini kendileri pazarlıyorlardı. Diğer grup ise organize bir üretimin parçası olarak büyük atölyelerde çalışıyorlardı. Bunlar her durumda yarı-endüstriyel bir organizasyona tabi olarak büyük üretim merkezlerinde çalışan mozaik ustaları ve fresk ressamları, seramik ustaları, ipek ve cam işçileriydi. Bu işlerdeki önemli bir genel nitelik, zanaatkârların ve objelerin, seramik ve belki de camın İtalya'ya, mozaik ustalarının ise Kiev'e gönderilmesi aracılığıyla gerçekleşen teknoloji transferinde de kendini gösteren zanaatkârların sahip olduğu yüksek teknik uzmanlıktı.[136]

Üretim öncelikli olarak yerli pazara hitap ediyordu. Yabancı pazarlarda ise Bizans üretimi, lüks ve yarı-lüks mallarda nispi bir avantaja sahip gözükmektedir. Bu ürünler ipek, yarı-ipekler, sırlı seramik ve muhtemelen iyi bir kâr getirebilen ve özelleşmiş bir pazarı bulunan camdır. Fakat bu ürünlere ilişkin Batılı pazar-

134 Bkz. s. 176.

135 Cutler'ın isabetli tabiri "sanat endüstrisi" ile alakalı tüm referanslar için yazarın şu eserine bkz. "The Industries of Art".

136 Son örnekte Kiev için bkz. T. Noonan, R. Kovalev ve H. Sherman, "The Development and Diffusion of Glassmaking in pre-Mongol Russia", P. McKray (ed.), *The Prehistory and History of Glassmaking Technology* (Westerville, Ohio, 1998), s. 293-314.

lar on birinci yüzyılda yeni yeni gelişiyordu; on ikinci yüzyılda daha da büyüdüyse de Bizans ürünlerinin satışı bu pazarlara erişime bağlıydı. Yakın Doğu pazarları ise, görünüşe göre, o dönemde daha faaldi.

Bu dönem düşünüldüğünde Bizans kentine ilişkin sadece kırsaldaki üretim fazlasını şehirde tüketen bir nüfusun ihtiyacını karşılamak için üretim yapan parazit bir tüketim merkezi şeklindeki geleneksel görüş açıkça yanlıştır.[137] Arkeolojik veriler ve yazılı kaynakların daha yakından incelenmesi, diğer bütün özelliklerin yanı sıra, Bizans kentinin *homo faber*in ikamet ettiği aktif bir üretim merkezi olduğunu ortaya koymuştur.

MÜBADELE

Talep ve dağıtım

Mübadele ekonomisi onuncu yüzyıldan itibaren genişlemekteydi. Ele alınan dönemde ise oldukça aktif hâle geldi. Hem ekonomik büyümenin artışını gösteren hacimli ürünlerin ticareti hem de lüks eşyalara dayalı uluslararası ticaret yükseliş eğilimindeydi. Bu artan faaliyet iki faktörün bir araya gelmesinden kaynaklanıyordu: evvelce incelediğimiz Bizans'taki iç gelişmeler ve, aşağıda görüleceği üzere, Doğu Akdeniz devletlerinin kurumsal değişimlerine yol açan, özellikle, bu dönemde, lüks mallar olmak üzere doğu ürünlerine artan taleple birlikte Batı Avrupa pazarlarının açılması.

Bu dönemde hediyeler şeklindeki ekonomi harici mübadele önem arz etmiyordu. Bağdat Halifesi'ne IX. Konstantinos tarafından gönderildiği kaydedilen iki ton altına rağmen yabancı hükümdarlara verilen hediyeler ve diğer büyük miktardaki paralar (ve büyük miktarda olmayan ipekli kumaşlar) ekonominin geneline kıyasla çok geniş çaplı değildi. Bunun yanı sıra, ipek

137 Konstantinopolis'in açık istisnası dışında Bizans kentleri üzerinde kırsal hâkimiyet olduğuna dair yaygın bir inanış vardır: bkz. Angold, "The Shaping", passim. Ayrıca bkz. M. Angold, "Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities of the Later Byzantine Empire", M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy, IX-XIII Centuries* (Oxford, 1984), s. 236-53 (bu makale bir kentteki önemli insanların tahakkümü üzerinedir. Ancak Harvey hâlihazırda bu fikri sarsmıştır).

ticaretinin liberalleşmesi, sembolik değeri artık bir piyasa değerine dönüşen bu önemli ürünün ticarileşmesine yol açtı.[138]

Araştırmacılar ara sıra, kentlerdeki belli ağırlıktaki ekonomik tesis mahiyetinde olan büyük aristokrat ve din adamı hanelerinin (*oikoi*) varlığı sebebiyle tarım ürünlerinin pazar dışı bir mübadele modelini takip ettiğini öne sürmüşlerdir. Şehirli *oikoi* ne ölçüde kırsalda bulunan malikânelerinin ürünlerini şehre ithal edip bu şekilde tahıl ticaretinin önemli bir kısmını, mesela, pazarın dışına çıkarmıştır? Bir başka deyişle, bu dönemde "bağlı ticaret" ne kadar önemliydi?[139]

Tahıl en iyi emsal durumdur. Şüphesiz hâlâ devlete ait tahıl ambarları vardı ve Kilise kriz zamanlarında tahıl dağıtımı yapıyordu.[140] Ancak bu durum tahılın piyasadan çekilmesi etkisini yaratmaz. Aslına bakılırsa, ticaret üzerinde uzun vadede faydalı sonuçları da olabilir zira bu durum sezonluk fiyat dalgalanmalarına ve kriz anlarındaki fiyat artışlarına karşı bir kalkan görevi görür ve böylece insanların tahıl üretim faaliyetlerinden farklı işlere de yönelmelerine imkân tanır.[141] Şüphesiz kırsaldan şehirdeki malikâneye bir miktar aktarım oluyordu ancak bu durum on ikinci yüzyılda Konstantinopolis'e ulaşan tahılın yalnızca bir kısmını etkiliyordu; geri kalan kısım normal ticari sürece tabiydi.[142] Dahası, manastırların kendi ürettikleri gıda maddelerini sattıkları ancak üretmediklerini de satın aldıklarına ilişkin çok sayıda delil vardır. Diğer bir deyişle pazar faaliyetlerinde faal olarak yer alıyorlardı. Sparta'nın *arkhontes*i gibi diğer toprak sahipleri zeytinyağlarını Venedikli tüccarlara satıyorlardı.[143]

138 Arap dünyasıyla hediye değiş tokuşu için bkz. A. Cutler, "Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies", *DOP* 55 (2001), s. 247-78. Daha genel bir tartışma için bkz. A. E. Laiou, "Economic and Noneconomic Exchange", *EHB* 2, s. 681-96.

139 Bağlı ticaret kavramı için bkz. C. R. Whittaker, "Late Roman Trade and Traders", P. Garnsey, K. Hopkins ve C. R. Whittaker (ed.), *Trade in the Ancient Economy* (London, 1983), s. 163-80. Aristokratik hane halkı için bkz. P. Magdalino, "The Byzantine Aristocratic *Oikos*", Angold, *The Byzantine Aristocracy*, s. 92-111.

140 Tahıl ambarları için bkz. J.-Cl. Cheynet, "Un aspect du ravitaillement de Constantinople aux Xe-XIe siècle d'après quelques sceaux d'hôrrearioi", *Studies in Byzantine Sigillography* 6 (Washington, D.C., 1999), s. 1-26.

141 Pomeranz, *The Great Divergence*, s. 249-50.

142 P. Magdalino, "The Grain Supply of Constantinople, Ninth-Twelfth Centuries", Mango ve Dagron, *Constantinople and its Hinterland*, s. 43.

143 Bu konu ve hemen sonrasındakiler için bkz. A. E. Laiou, "Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries", *EHB* 2, s. 740 vd.

Konstantinopolis *megalopolis*inin talebi yalnızca yakın bölgelerden değil Karadeniz bölgesi ve Yunanistan'dan da tarım ürünlerini kendine çekiyordu. Bu dönemde tahıl dağıtımında gözle görülür bir devlet müdahalesi yoktur. On birinci yüzyıl sonlarında meydana gelen bir olay tahılın pazarlanması ve fiyatlandırma süreci hakkında fikir verir. Konstantinopolis'ten çok uzakta olmayan Trakya ovalarındaki zengin tahıl tarlalarında Rhaidestos kenti bulunuyordu. O zaman ve daha sonrasında da bölgenin başlıca buğday çıkış yeriydi. Buğdayın çoğu şu aşamalardan geçerek Konstantinopolis'e gidiyordu: Bölgenin köylüleri ile küçük ve orta ölçekli toprak sahipleri tahıllarını mükemmel bir rekabet ortamında satıyorlardı. Çok sayıda satıcı, hem tüketicilerin kendileri hem de buğdayı Konstantinopolis'te ithal eden tüccarlardan oluşan çok sayıda alıcı ile ticaret yapmaktaydı. Fiyatı pazar belirliyordu. Kilise ve Rhaidestos'un kentli gayrimenkul sahipleri dükkanların kirasından bir miktar para kazanıyordu. Devlet ticari işlem vergisi (*kommerkion*) almıyordu. 1070'lerde finanstan sorumlu Nikephoritzes reform yapmayı denedi ve tahılın doğrudan ve merkezden bağımsız satışını yasakladı. Bunun yerine, şehir dışında merkezî bir pazar yeri (*phoundaks*) kurdu; bütün işlemler burada gerçekleştirilecekti ve devlet hem kira hem de ticari işlem vergisi alacaktı. Bu durum bir oligopson piyasası oluşturdu, zira artık şimdi alıcılar birkaç büyük tüccardan ibaretti. Sonuçlar tahmin edilebilirdi: toptancı tüccarlar düşük fiyatlara tahıl aldılar ve Konstantinopolis'te (oligopson şartlarında) tekrar çok yüksek fiyatlara sattılar. Bizanslı tarihçi Attaleiates tahıl fiyatının diğer fiyatları ve bilhassa insanları daha yüksek ücret istemeye zorlayan iş gücü piyasasını doğrudan etkilediğini yazar. Toplu alım yapan birkaç tüccar ile *kommerkion* alan devlet dışında herkes zarar gördü. Bu hiçbir şekilde kabul görmeyen bir uygulamaydı ve zaten çok geçmeden sona erdirildi. Bu hadise üzerine çok yorum yapılmış ve genellikle de yanlış yorumlanmıştır.[144]

144 Kaynaklar: Attaleiates: I. Bekker (ed.), *Michaelis Attaleiote Historia* (Bonn, 1853), s. 201-4 ve Skylitzes Continuatus: E. T. Tsolakes (ed.), *He Synecheia tes Chronographias tou Ioannou Skylitze* (Thessalonike, 1968), s. 162. Muhtelif yorumlar için bkz. Harvey, *Expansion*, s. 236-8; Kaplan, *Les hommes et la terre*, s. 468-70; Magdalino, "Grain Supply", s. 40-1; G. I. Bratianu, "Une expérience d'économie dirigée: le monople du blé à Byzance au XIe siècle", *Byzantion* 9 (1934), s. 643-62; Angold, "Cities", s. 31, devletin tahıl fiyatlarını belirlemeye çalıştığını düşünür; buradaki yorum için bkz. Laiou, "Exchange and Trade", s. 741-2.

Bu, devlet tarafından tahıl ticaretini tekele almak ya da tahıl fiyatını kontrol altına almak için yapılmış bir teşebbüs değildi. Çok önemli ekonomik sonuçlar doğursa da esasında mali bir amaç taşıyordu. Bu olay dışında, bu dönemde, tahıl ticaretine yönelik başka bir müdahaleye dair elimizde herhangi bir delil bulunmamaktadır. Rhaidestos şehri de tahıl ticaretinde serbest bir pazar olmayı sürdürdü.[145]

Alışveriş ve ticaret GSMH'nin büyük kısmını oluşturmuyordu: başka bir yerde on ikinci yüzyılda GSMH'nin yüzde yirmi beşinin ve belki de parasal GSMH'nin yüzde kırkının ticaret ve imalattan elde edildiğini ileri sürmüştük. On birinci yüzyıldan itibaren ticaret, ekonomiye kompleks bir yapı veren ve Bizans ekonomisinin motoru hâline gelen dinamik bir sektördü. Tam da uluslararası pazarların daha fazla önem kazandığı bir zamanda yerli pazarı bütünleştirdi. Ticaretin tarım ve şehir ekonomileriyle ilişkisi daha önce ele alınmıştı.

Özellikle tarım ürünleri açısından çok sayıda bölgesel ticaret merkezi vardı. Bunlardan bazıları daha büyük, bölgelerarası ve uluslararası ticaret için bir çıkış noktası teşkil ediyordu. Örneğin Yunanistan'da Thessalia'da bulunan Halymros kentinde yerel ürünler toplanmaktaydı. Bu ürünler daha sonra Bizanslı ve İtalyan tüccarlar tarafından satın alınırdı. Epiros'taki Ohri kenti de benzer bir rol oynamış gibi görünüyor. Draç, Sparta, Patras ve Korinthos bölgelerarası ticaretle bağlantılı olan bölgesel ticaret merkezleriydi. İdrisî çok sayıda kıyı kentlerinden bazılarının hem yerel ticarete (muhtemelen Kıbrıs için durum böyleydi), diğerlerinin de - bazıları daha önce bahsi geçen yerler olmak üzere - bölgesel ticarete hizmet eden pazar yerlerine sahip olduğunu belirtir. Venediklilerin talepleri üzerine 1082 ve 1198 yıllarında kendilerine verilen imtiyazlar uyarınca bu yerlere serbest erişim hakkı elde ettikleri kent listelerindeki isimlerinden yola çıkılarak da bu durum tahmin edilebilir.[146] Batı kıyısında yer alan kentler ve Anadolu'nun güneyindeki Antalya iç kesimlerle tarım ürünleri ticaretine dâhil olmuş gibi

145 Oikonomides, "The Economic Region of Constantinople", s. 220: yazar Rhaidestos'u Konstantinopolis'in bir "uydu" pazarı olarak adlandırıyor.

146 Şurada yayınlandı: M. Pozza ve G. Ravegnani (ed.), *I trattati con Bisanzio 992-1198* (Venice, 1993), s. 40 ve 131 (sırasıyla).

görünse de Anadolu hakkında daha az kaynak mevcuttur.[147] Eukhaïta ve Amorion, belki bu sonuncusu bölgelerarası da olmak üzere, bölgesel ticaret merkezleriydi.

Bölgelerarası ve uluslararası ticarete ilişkili olarak on birinci yüzyılın sonlarındaki felaketlerden önce büyük baharat yolları Anadolu'dan geçiyordu. Bu ticaretin merkezleri İran ve Hint Okyanusu'na yönelik ticaret için geleneksel çıkış yeri olarak Artze ve Trabzon'du. Ancak onuncu yüzyıl sonunda Basra Körfezi'nin istikrarsızlığı Fatımilerin de teşvik ettiği bir eğilim olarak baharat ticaretini Mısır'a yönlendirdi.[148] İskenderiye Akdeniz'in başlıca çıkış limanı olurken Trabzon eski önemini kaybetti ve yerini Rodos, Sakız, Girit ve diğer adalar ile başta Antalya olmak üzere Anadolu'nun güney kıyılarındaki limanlar aldı. Onuncu ve on birinci yüzyıllarda Antalya; Suriye, Filistin ve Mısır ile yaptığı aktif ticaret ile en önemli Bizans ticaret merkezlerinden biriydi.[149]

Mükemmel bir limanı bulunan ve Balkanlar'ın güneyindeki ürünler için doğal bir çıkış noktası olan Selanik, Bizans İmparatorluğu'nun en önemli ikinci kentiydi ve bölgesel, bölgelerarası ve uluslararası ticaretin bir merkeziydi. Her yıl düzenlenen büyük Aziz Demetrios Panayırı İtalya'nın yanı sıra Boeotia ve Mora'dan kumaş taşıyan tüccarları kente getiriyordu. Ayrıca Mısır'dan, Suriye'den, İspanya'dan da tüccarlar geliyordu. Karadeniz civarından ihraç edilen ürünler Konstantinopolis üzerinden kara yolu ile taşınıyordu. Burası hem kumaş hem de büyükbaş hayvan panayırıydı. Kaynaklarda adı geçmese de tarım ürünleri veya iplikler gibi diğer ticari mallar da burada şüphesiz satılıyordu.[150]

Konstantinopolis daha önce olduğu gibi şimdi de ayrı bir vakaydı. Gıda ürünlerine ve kendi sanayisi için ham maddelere yoğun bir talebi vardı. Aynı zamanda, hâlâ, uluslararası ticaret için büyük bir antrepoydu. Tudelalı Benjamin Konstantinopo-

147 M. Gerolymatou, "Paratereseis gia to Mikrasiatiko emporio ton 11° aiona", *E autokratoria se krise (?); to Vyzantio ton endekato aiona (1025-1081)* (Athens, 2003), s. 191-200.

148 E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (London, 1976), s. 119 vd.; Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt", s. 30 vd.

149 Geç onuncu ve on birinci yüzyıllarda Antalya için bkz. C. Foss, "The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age", *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor* (Aldershot, 1996), makale IV.

150 Romano, *Timarione*, s. 54-5.

lis'i, sadece Bağdat ile mukayese eder. Mısır, İran, Suriye/ Filistin, Rusya, Macaristan, Karadeniz'in kuzey kıyıları, Lombardia ve İspanya gibi kendisinin tanıdığı dünyanın büyük kısmından gelen tüccarların mevcudiyetinden bahseder.[151] Ancak o yazarken Konstantinopolis'te büyük değişiklikler olmuştu. Kapalı ve korunan bir pazar olarak yabancı tüccarların özel binalarda kısıtlı bir süre için konakladığı, bütün tüccarların giriş ücreti ödediği, ihracatlarının kontrol edildiği kendine has yapısı Venedikli ve Pisalı tüccarlara verilen imtiyazlarla yıprandı. Konstantinopolis ticaret özgürlüğünün çok daha büyük hâle geldiği geniş bir uluslararası pazar niteliği kazanarak bir ticaret limanı olma özelliğini kaybetti.[152]

Bizanslı tüccarlar faaliyetlerini uluslararası pazarlara doğru genişlettiler. Tudelalı Benjamin, Barcelona ve Montpellier'deki Bizanslı tüccarlardan bahseder. Buraya getirdikleri şey ise bir varsayımdır: ipekli eşyalar ve seramik akla gelir. Ayrıca Novgorod'a kadar Rusya'ya da seyahat ediyorlardı. İpek ve baharat ihraç ettikleri tahmin edilmektedir. Arap ülkelerle yapılan Bizans ticareti çok önemlidir. Artık Bizans'ın Mısır ve Filistin ile on birinci ve on ikinci yüzyıllarda epey aktif olmakla birlikte onuncu yüzyıldan beri ticaret yaptığını kesin olarak biliyoruz. Tüccarlar buraya Girit'ten, Anadolu'nun güneyinden, Konstantinopolis'ten ve muhtemelen imparatorluğun başka yerlerinden geliyorlardı. Bizans'ın ihracatında tarım ürünleri de bulunmaktaydı: öncelikle Girit'ten ve ayrıca Anadolu'dan peynir; Anadolu'dan tıbbi bitkiler, Girit'ten özel bir tür tütsü; Anadolu'dan kereste. İpekli kumaşlar, pahalı sırma işlemeli yatak örtüleri ve ahşap mobilyalar gibi Bizans imalat ürünleri de ihraç ediliyordu. Hem toptan ürünlerin hem de lüks maddelerin pazarlanması Bizans ekonomisinin verimliliğinin dikkate değer bir kanıtıdır. On birinci yüzyılın ortasında Tinnis'teki (Mısır) imalathanelerin lüks Bizans ipeklerinin taklitlerini üretmeleri de kayda değerdir. Bu durum Bizans kumaşlarının hem ticari öneminin hem de değerinin bir göstergesidir.[153] Serçe Limanı batığının işaret ettiği

151 *Itinerary of Benjamin of Tudela*, s. 70-1.

152 Bu dönemde Konstantinopolis'te bulunan iş ve ticaret merkezlerinin yerleri için bkz. M. Mundell Mango, "The Commercial Map of Constantinople", *DOP* 54 (2000), s. 198-205; karş. P. Magdalino, "The Maritime Neighborhoods of Constantinople: Commercial and Residential Functions, Sixth to Twelfth Centuries", *DOP* 54 (2000), s. 209-26.

153 Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt", s. 39-40.

üzere Bizans'ın Suriye ve Filistin'den ithal ettiği ürünler arasında baharatlar ve hurda camın yanı sıra bazı cam objeler de bulunmaktadır. Diğer mallar da şüphesiz alınıp satılıyordu ancak bu malların ne olduğuna dair elimizde bir kanıt bulunmamaktadır. Bizanslı tüccarlar doğu ticaretinin bilindik lüks malları olan baharatları, pahalı eşyaları, Venedik'in servetini üzerinden kazanacağı çivit otunu Mısır'dan ithal ediyordu.[154] Bizanslı tüccarların alım gücü Kahire ve İskenderiye'deki pazar yerlerinde baharat fiyatlarını etkileyebilecek kapasitedeydi. On ikinci yüzyıl başında sık sık Kahire'ye uğrayan ve pek çok çeşit mal getiren Konstantinopolisli tüccarların çok zengin oldukları ve bu kentin ticaret koşullarını çok iyi bildikleri belirtilmektedir.

Bizans tarım ürünlerini ve lüks eşyalarını pazarlayan, doğunun değeri yüksek ve çok kâr getiren ürünlerini ithal eden Bizanslı tüccarlar Bizans'ın temelindeydi. Bu durumda oldukça sağlıklı bir mübadele sisteminin oluşumunu görüyoruz. Ancak on ikinci yüzyılda giderek artan bir şekilde Venedikli ve Cenovalı tüccarlar Bizans'ın tarım ürünlerini ve muhtemelen ipeğini Mısır'a taşıyarak bu ticarete dâhil oldular. On üçüncü yüzyıla gelindiğinde Venedikliler üç sebepten dolayı bu ticaretin hâkimi hâline gelmişlerdi: deniz gücü, Bizans İmparatorluğu'nda kazandıkları geniş imtiyazlar ve Mısır'da kazanacakları imtiyazlar.[155] Son iki sebep hem doğrudan birincisiyle ilgiliydi hem de İtalyan tüccarların Mısır pazarlarını ticaret bakımından tamamlar nitelikte olan Suriye ve Filistin ekonomisinde baskın olması ile de doğrudan bağlantılıdır.

Tüccarlar, bankerler ve yatırım

Bizans tüccarının ekonomik tavrına ilişkin geleneksel kanaat, yani tüccarların çok da girişimci olmayıp evde oturan, hükümet himayesinden faydalanan, kendi ayağına gelen yabancı tüccarlar ile yaptığı pasif ticaret üzerinde büyüyen bir yapıda olduklarına dair inanış son zamanlarda yapılan araştırmalar ile çürütüldü ve bu düşünce çökertildi. Önce eyaletlerdeki tüccarların

154 Bu konuda bkz. Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt", passim; Laiou, "Exchange and Trade", s. 749-50.

155 Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt", passim ve Bölüm V'e bakınız.

ve ardından Konstantinopolis tüccarlarının hareketli oldukları kanıtlandı. Şüphesiz malların daha aktif bir şekilde mübadele edilmesini teşvik eden şartların avantajını kullanıp bundan kâr sağladılar ve Akdeniz'in her köşesine seyahat ettiler.[156] Konstantinopolis tüccarları on birinci yüzyıl ortasında ve daha sonra on ikinci yüzyıl sonunda olduğu gibi imparatorlar için tehdit teşkil edebilecek büyük, zengin ve nüfuzlu bir gruptu. Bu zamana gelindiğinde İtalyan tüccarlar ile uzun süreden beri temas hâlindeydiler, onlarla iş birliği yapıyorlar veya çatışıyorlardı. Uluslararası para işlemlerinde de uzmanlaşmışlardı.

Hem ticari hem de endüstriyel genişlemenin başlıca ön şartı krediye erişimdir. Kredi, mevcut fonları çoğaltıp para arzının etkinliğini arttırır. Bizans tüccarlarının hizmetinde olan finansman sağlama mekanizmalarının çoğu geleneksel olmakla birlikte artan sermaye ve kredi ihtiyacını karşılamak için önemli değişikliklere uğramıştır. Tüccarlar İtalyan *commenda*nın karşılığı belki de atası olan *klıreokoinonia* sözleşmelerine yatırım yapmaya devam ettiler. On ikinci yüzyıla gelindiğinde yatırımcıların kaybı değil sadece kârı paylaşarak sermaye riskini en aza indirdiği iş ortaklıkları yaptıkları da görülmektedir. Borçlanma şartları da değişmişti. Resmî faiz oranları altıncı yüzyıldan beri neredeyse hiç değişmemişti. (Normal krediler için yüzde 6, tüccarlar ve bankerler tarafından verilenler için yüzde 8, denizcilik kredisi için yüzde 12, aristokratlar ise yalnızca yüzde 4 faiz isteyebiliyorlardı). Bu durum hem kâr oranlarında bir istikrarın hem de muhtemelen kaynakların artışından ziyade yeniden dağıtımının mevzubahis olduğu bir ekonomide faiz oranlarının bir çeşit ekonomi dışı bir veçhe kazandığını yansıtmaktadır. Onuncu yüzyıl sonu ve on birinci yüzyıl başlarında faiz oranları gayriresmî

156 N. Oikonomidès, "Le marchand byzantin des provinces (IXe-XIe s.)", *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area euroasiatica e l'area mediterranea* (Spoleto, 1993), s. 633-5 (şurada tekrar basıldı: *Social and Economic Life*, makale XII); A. E. Laiou, "Byzantine Traders and Seafarers", S. Vryonis (ed.), *The Greeks and the Sea* (New Rochelle, 1993), s. 79-96; A. E. Laiou, "Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades", A. E. Laiou ve R. P Mottahedeh (ed.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* (Washington, D.C., 2001), s. 157 vd.; Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt", s. 25-77; R. S. Lopez, Bizans Devleti'nin tüccarların girişkenliğini bastırdığını ileri sürmüştür: "Beati monoculi: The Byzantine Economy in the Early Middle Ages", *Cultus et cognitio; Festschrift Alexander Gieysztor* (Warsaw, 1976), s. 347-52, şurada tekrar basıldı: *Byzantium and the World Around it*, makale I; M. Hendy, *Studies*, 564 vd., ticaretinin Dördüncü Haçlı Seferi'nden önce Bizans İmparatorluğu'nda önemli olmadığını iddia etmişse de akabinde bu fikrin yanlış olduğu gösterilmiştir.

şekilde arttı. Ancak bu artış mahkemede uygulanabilir şekilde gerçekleşti. Yüzde 16,67'ye yükselen denizcilik kredisi dışında bütün kredi faiz oranları yüzde 8,33'e yükseldi. Aristokratlar tarafından verilen kredilerin faizi ise 5,55'e çıktı. Ortalama 8,33'lük gerçek bir faiz oranının pazarda geçerli olduğu söylenebilir.[157] Artık aristokratlar için bile ticarete yatırım yapmak kârlıydı zira kiralardan aldıkları kadar parayı doğrudan kredilerden de kazanabiliyorlardı. Şayet denizcilik kredisi işine girerlerse çok daha fazla kâr edebilirlerdi. Bununla birlikte, sermayenin kaybedilmesini göze almakla birlikte, kişinin saray unvanı satın alabildiği ve buna karşılık yıllık sabit bir gelir sahibi olduğu (onuncu yüzyılda sermayenin yüzde 2,5-3,5 ve 5,55-8,33'ü arasında) sistem ise geç on birinci yüzyılda sona erdi.[158] Bu gelişmelerin toplamı bağlı sermayenin potansiyel olarak liberalleştiği anlamına geliyordu. Hem din adamları hem de keşişler bu fırsattan yararlanıyorlardı. Yatırımları öncelikli olarak toprağa yönelik olmakla birlikte bazı aristokratların da bundan faydalandıklarına dair göstergeler vardır.

Bizans toplumu on birinci yüzyılda bir geçiş durumundaydı. Daha zengin tüccarlar bir süreliğine Bizans toplumsal ve siyasi sisteminin bütün yönlerini değiştirebilecek resmî bir siyasi güç elde etmiş gibi görünüyorlar. Aslında birbirini izleyen imparatorlar on birinci yüzyılın ikinci yarısında tüccarlara senatoya üye olma, yani yönetici elit sınıfa dâhil olma hakkı tanıdılar. I. Aleksios'un 1081 yılında tahta çıkması ile toprak sahibi aristokratlar yüzyıldan biraz fazla bir süre boyunca tahtı güvence altına aldıklarında ise bu uygulama durdu. Bilgin bir kişi olan Mikhael Psellos gibi aristokratik statüye talip olan kişiler tarafından da desteklenen topluma ilişkin "aristokratik" görüş Komnenos imparatorluk sarayının resmî ideolojisinin bir parçası oldu. Ancak Konstantinopolisli tüccar ve bankerlerin ekonomik güç ve refahı, ismen bildiğimiz on ikinci yüzyıl sonunda faaliyet gösteren bir banker ve aynı zamanda uzun mesafe ticaretine yatırım yapan Kalomodios gibi bazı tüccarlara bakılırsa, devam etmiş ve hatta

157 A. E. Laiou, "Byzantium and the Commercial Revolution", Arnaldi ve Cavallo, *Europa medievale e mondo bizantino*, s. 239-53; A. E. Laiou, "God and Mammon: Credit, Trade, Profit and the Canonists", N. Oikonomides (ed.), *Byzantium in the Twelfth Century* (Athens, 1991), s. 261-99 ve A. E. Laiou, "*Nummus parit nummos*: l'usurier, le juriste et le philosophe à Byzance", AIBL, *Comptes rendus* (Paris, 1999), s. 583-604.

158 N. Oikonomides, "The Role of the Byzantine State", *EHB* 3, s. 1008-10, 1020-1.

artmış gibi gözükmektedir.[159] Üçüncü Haçlı Seferi ve sonrasında III. Aleksios'un döneminde (1195-1203) olduğu gibi kriz zamanlarında bu grup yine saray unvanları ile onurlandırılmış ve tanınmış bir siyasi güç olarak ortaya çıkmıştır.[160]

Bu dönemin Bizans tüccarı yeni koşulların sunduğu fırsatlardan zekice faydalanıyordu. O hâlde niçin önemli bir figür olarak ortaya çıkmadı? Neden on üçüncü yüzyıla gelindiğinde Venedikli ve Cenovalı tüccarlar deniz ticaretinde hâkim oldular? Sorun kısmen tarihyazımı ile ilgilidir: kendi zamanlarının tarihini yazan memurlar ve entelektüeller aristokratik bir devlete hizmet ediyordu ve geçimlerini bundan sağlıyorlardı. Ticareti önemsiz gibi gösteren ve zanaatkârlarla tüccarların faaliyetlerini küçük gören aristokratik ideali kabul etmiş ve bu tutumu sürdürmüşlerdir. Ancak tarihî kaynakların durumu ile hiç alakası olmayan başka nedenler de vardır. Gayet basit şekilde imtiyazsız Bizans tüccarları imtiyazların garanti ettiği kurumsal avantajlardan yararlanan ve Doğu Akdeniz'de İtalya'dan Konstantinopolis'e, Suriye-Filistin'e ve Mısır'a uzanan geniş bir ticaret ağı yaratan ve Latin Haçlı devletlerindeki üslerinde güvence altında olan İtalyan tüccarlar ile rekabet etmek zorundaydılar. İtalyan tüccarlar aynı zamanda -henüz tam bir hâkimiyetleri olmasa da- kendilerine deniz ticaretinde giderek artan güçlü bir konumu garanti eden deniz savaşlarında da daha üstün bir durumdaydılar. 1204 yılında Konstantinopolis'in ele geçirilmesi bu gelişme açısından önemli bir adımdı. Yerel şartların bilgisiyle donanmış Bizanslı tüccarlar zamanla İtalyan tüccarların faaliyetlerinde yardımcı bir aktör hâline gelecekti.[161]

Bizans ve pazarların açılması

Ticaret ve imalat iç etkenlerden dolayı artıyordu. Ancak Bizans İmparatorluğu dünyayı değiştirecek gelişmelerin yaşandığı daha büyük bir mekânı kapsamaktaydı. Öncelikle, Batı Avrupa ekonomisi hızlanıyordu; bu hızlanma lüks ve yarı-lüks mallara

159 Choniates, 172; Jacoby, "Byzantine Trade with Egypt", Kalomodios'un Mısır ticaretine yatırım yaptığını öne sürer.

160 On birinci yüzyıl için bkz. Lemerle, *Cinq études* (Paris, 1977), s. 287 vd.; Geç on ikinci yüzyıl için bkz. Laiou, "Byzantine Trade with Christians", s. 176-8.

161 Bkz. Bölüm V.

ilişkin talebi arttırdı ve bu tarz ürünler hâlâ Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'da bulunuyordu. Tüccarları 944 yılında Konstantinopolis'te bulunan[162] Venedik ve Amalfi, giderek daha kârlı bölgeler hâline gelen Hristiyan ve Müslüman Doğu ile uzun zamandır devam eden bağlantılara sahipti. Nihayetinde, on ikinci yüzyılda özellikle Venediklilerin ve ardından Pisalılar ile Cenovalıların varlığı Doğu Akdeniz'deki limanlarda ve pazar yerlerinde ağırlığını göstermeye başladı ve on üçüncü yüzyıl ortalarında hâkim konuma geldiler. Bu gelişme ilk etapta bilhassa zayıf durumda olan Bizans ve ardından Doğu Akdeniz'deki diğer Müslüman devletlerin ekonomisinde ciddi etkiler yarattı. On birinci ve on ikinci yüzyılda Doğu Akdeniz rotaları çok işlekti ve bu durum pazarlara ve limanlara erişim ve iş yapma masraflarını azaltacak kurumsal mekanizmalar gibi konularda yeni uluslararası düzenlemeler yapılmasını gerektirdi. Bizans Devleti burada merkezî bir rol oynuyordu.

On birinci yüzyılın sonunda meydana gelen iki olay zemini hazırladı. İlki İmparator I. Aleksios tarafından Venediklilere verilen geniş ticari imtiyazlardı. Bu imtiyazlar Norman lider Robert Guiscard'ın Bizans'a saldırması sırasında Venediklilerin donanma desteği sunması karşılığında verildi. İkincisi ise resmî olarak 1095 yılında başlayıp 1099 yılında Kudüs'ün fethi ve Kudüs Krallığı'nın kurulması ile sonuçlanan Haçlı Seferi'ydi. Kısa süre sonra İtalyan tüccarlar kendilerine ve faaliyetlerine eşsiz bir avantaj sağlayan bir idare buldukları Haçlı devletlerine yerleştiler. Suriye ve Filistin, İtalyanlar tarafından oluşturulan ve İtalya, Mısır ve Bizans İmparatorluğu'nu birbirine bağlayan ticari ağlar içinde önemli bir yer tutuyordu. Her iki durumda da -Haçlı Seferleri ve imtiyazlar - ticari faaliyet ve donanma gücü arasında çarpıcı bir ilişki vardı. İtalyan denizci kentleri öncesinde özel olarak korunan alanlarda kendilerine güçlü bir rekabetçi konum sağlayacak imtiyazları elde etmek için deniz güçlerini sonuna kadar kullandılar. On ikinci yüzyılda İtalyan denizci şehirleri yeni imtiyazlar elde etmek veya ticari imtiyazları yeniletmek istediklerinde donanmalarıyla özellikle Bizans'a saldırmaktan çekinmemişlerdir. Sonuç ise bu kentlerin tüccarları için Bizans İmparatorluğu'nda, Suriye'de, Filistin'de ve nihayetinde Mısır'da

162 Amalfi için bkz. M. Balard, "Amalfi et Byzance (Xe-XIIe siècles)", *TM* 6 (1976), s. 85-96.

giderek artan elverişli şartların oluşturulmasıydı. On ikinci yüzyıl sonuna gelindiğinde Bizans tüccarları daha önce kendilerine ait olan bölgelerin ve faaliyetlerin dışına itiliyordu.

I. Aleksios tarafından 1082 yılında verilen ilk ticari imtiyaz (Venedikliler 992 yılında daha erken tarihli bir imtiyaz elde etmişlerdi ancak bu imtiyazın etkisi kısıtlıydı) sonrasındaki olaylara zemin hazırladı. İmparator ismen hâlâ Bizans tebaası olan Venediklilere yüzde 10'luk *kommerkion* veya diğer bir dizi vergiyi ödemeden imparatorluk içinde ticaret yapma özgürlüğü ve hakkı tanıdı. Dahası, herhangi bir zaman kısıtlaması olmadan veya yapacakları faaliyetler için seçecekleri yer fark etmeksizin Konstantinopolis'e ve diğer şehirlere yerleşme hakkı elde ettiler. Draç ve Konstantinopolis'te kendi merkezleri vardı fakat yerleştikleri yerler sadece bu iki şehirle sınırlı değildi. Dolayısıyla daha önce yabancı tüccarların konakladığı *mitata*nın (Müslümanlardaki *funduḳ* karşılığı) bulunduğu Konstantinopolis bu defa nüfusları zamanla düzenli hâle gelen İtalyan kolonilerine ev sahipliği yapacaktı.[163] Bu imtiyazlar 1126 yılında genişletildiğinde önemli bir ekleme yapıldı. Venediklilerden bir şey alan veya Venediklilere bir şey satan hiçbir Bizanslı tüccar da başka türlü ödemesi lazım gelen işlem vergisini ödemeyecekti. Aynı şekilde daha önce Haçlı devletlerine yerleşmiş olan ama Bizans için nispeten nevzuhur kabul edilebilecek Pisalılara 1111'de ve Cenovalılara da 1155 yılında çok daha az kapsamlı olmakla birlikte imtiyazlar verildi.

İmtiyazlar tek başlarına zaten yeterince önem arz ediyordu. Dahası, bunlara ticaretin üstü kapalı şekilde liberalleşmesi de eklendi. İmtiyazlarda vadedilen serbest ticarete altın, gümüş, en yüksek kalite ipekler, gıda ürünleri, tuz, demir ve savaş aletleri gibi ihracatı uzun süredir yasak ürünler olan *kekolymena* da dâhil edilmiş görünmektedir. Aslında Venedikli tüccarların (günümüze gelen belgeler Venedikliler lehine oldukça taraflıdır) ve diğerlerinin Batı Avrupa ve Mısır'a hem ipek hem de

163 R.-J. Lilie, *Handel und Politik: zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi, 1081-1204* (Amsterdam, 1984), passim; D. Jacoby, "Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Fourth Crusade: A Reconsideration", *Annuario de Estudios Medievales* 24 (1994), s. 349-68 (= *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean* (Aldershot, 1997), makale II); Laiou, "Byzantine Traders and Seafarers", s. 79-96.

tarım ürünleri ihraç ettiklerini biliyoruz. Kereste hariç olmak üzere tuz ve savaş aletleri görünüşe göre bu dönemde ihraç edilmiyordu. Doğal olarak yasaklar bir kere kaldırıldığında artık Bizanslı tüccarlara da tekrar bütünüyle dayatılamazdı. Burada ana hatlarıyla bahsedildiği kadarıyla ticaretin serbestleşmesi bir yandan, onuncu yüzyıldan beri bir şekilde ipeği imparatorluğun sınırları dışına kaçak yollarla çıkaran İtalyan (ve muhtemelen Bizanslı) tüccarların baskısı, diğer yandan piyasanın talep ettiklerine kurumsal gücü veren devlet faaliyetinin sonucuydu.[164] İlk imtiyazlar, Bizans Devleti ile ilişkilerinde dönemsel aksaklıklara rağmen, İtalyan tüccarların istediği ve büyük oranda elde ettiği bir modele dönüştü.

Tüccarların güvenliğe ihtiyacı vardı ve iş adamları da ticari işlemlerinin daha az maliyetli olmasını talep ediyorlardı. Orta Çağ'da uluslararası ticaretle uğraşan yabancı tüccarlar diğer şeylerin yanı sıra korsanlık ve misilleme, batan gemideki malların akıbeti, yabancı topraklarda vasiyet bırakarak veya bırakmadan ölen bir tüccarın mülkünün durumu gibi konulara ilişkin çok sayıda kanunla ilgilenmek zorundaydılar. Doğu Akdeniz devletleri *grosso modo* tüccarların çıkarlarından ziyade devlet hazinesinin çıkarlarını gözetiyorlardı. Genel olarak konuşmak gerekirse benzer mahiyetteki kuralların benimsenmesiyle on ikinci yüzyılda bu durum değişti ve yabancı tüccarlara ve mallarına daha büyük güvenlik sunan ortak bir denizcilik yasası oluşturuldu. Ardından devletler bazı ayrıcalıklarından vazgeçtiler ve tüccarların ve malların serbest dolaşımına imkân tanıdılar. Bizans ve Haçlı devletleri, İznik İmparatorluğu, Mısır, Kıbrıs, Rodos ve Konya Sultanlığı tarafından da aşağı yukarı aynı şekilde benimsenecek olan kuralları detaylandırarak bu süreçte önemli hatta merkezî bir rol oynadılar.[165] Ticaret koşullarını geliştiren uluslararası mekanizmaların oluşumu İtalyan tüccarlara kâr sağlarken, anlaşmalar karşılıklı olduğu ölçüde yerel tüccarlar için de işlem masraflarını azalttı.

İtalyan tüccarların on birinci ve on ikinci yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'na faydalı mı yoksa zararlı mı olduğu sorusu

164 Bu ve takip eden konular hakkında bkz. Laiou, "Byzantine Traders" ve "Monopoly", s. 511-26.

165 Laiou, "Byzantine Trade with Christians", s. 183-7.

uzun süredir tartışılmaktadır. Eski hâkim görüş hükûmetin korumacı şefkatinin tadını çıkaran Bizanslı tüccarın ve dolayısıyla Bizans ekonomisinin serbest ticaret ile yok olduğunu ileri sürmektedir. Yeni hâkim görüş ise pazarların açılması ve İtalyan tüccarların öncülük ettiği ticaretin genel olarak hızlanmasının Bizans ekonomisine kâr sağladığı fikrine dayanır. Aslında bu dönemdeki olumlu ekonomik gelişmelerin çoğunu İtalyan tüccarlara yükleyerek çok ileri gitmiş olabilirsek de bu tüccarların Bizans'a zarar vermek için çok az sayıda oldukları da düşünülmelidir.[166] Bu görüşlerden hiçbiri bütün unsurları göz önüne almaz ve her ikisi de ticaret ve tüccarlar arasında ayrım yapmakta başarısız olur. İlk olarak Venediklilere ilk ayrıcalıklar verilmeden çok önce Bizans ekonomisinin yukarı doğru bir eğimde olduğu gayet açıktır. İkinci olarak, İtalyan tüccarların faaliyetlerinin mübadeleyi ve bunu destekleyen mekanizmaları canlandırarak ticaretin gelişmesine müspet bir katkı yaptığı ileri sürülebilir. Fakat bu durumun Bizans tüccarları üzerindeki etkisi başka bir konudur.

Venedik ve diğer İtalyan tüccarları yalnızca uluslararası ticarete veya Bizans mallarının ihracatına değil, on ikinci yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun iç ticaretine de dâhil oldular. Bu durum bir kez ticaret kısıtlamaları kaldırılıp imtiyazlar verildiğinde kaçınılmazdı. Zeytinyağı, diğer gıda ürünleri ve kumaş Bizans topraklarında alınıp satılıyordu. Venedikliler yüzde 10'luk işlem vergisinden muaf olduklarından alım yapmak için de ayrıcalıklı bir konumdaydılar zira çok az daha yüksek fiyat teklif edebilirlerdi. Aynı durum, *mutatis mutandis*, Bizanslı tüccarlarla yaptıkları işlemler için de geçerliydi. Vergi muafiyetinden doğan kârları, her ne kadar eşit bir biçimde olmasa da, aralarında bölüşebilirlerse Bizanslı tüccarlar için kendi aralarında ticaret yapmaktansa Venediklilerle ticaret yapmak daha avantajlıydı. İlk başlarda ve geçici olarak Bizanslı tüccarlar bu tür anlaşmalardan kâr etmiş olabilirler. Ancak uzun vadede, durumun doğası gereği, İtalyanlar iç ticarette daha büyük bir pay sahibi oldular

166 Yeni hâkim görüş en iyi şekilde şurada tartışılmıştır: M. Hendy, "Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal" ve "'Byzantium, 1081-1204': The Economy Revisited", M. Hendy, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium* (Northampton, 1989), makale II ve III. Yeni hâkim görüş farklı şekillerde R.-J. Lilie, D. Jacoby, A. Harvey ve diğerlerince benimsenmiştir.

ve dolayısıyla yerli tüccarlar ile kâr paylaşımına dayalı bir sisteme ihtiyaçları kalmadı. Bu noktaya on ikinci yüzyılın sonunda ulaşılıp ulaşılmadığı kesin olmamakla birlikte, Konstantinopolis başta olmak üzere kentli nüfusun yanı sıra Bizans Devleti'nin Venediklilere ve diğer batılılara yönelik negatif tutumunun bu dönemde şüphesiz Bizanslılar için ticaret koşullarının kötüleşmesi ile de alakası vardı.

On ikinci yüzyılın sonuna gelindiğinde zemin hazırlanmıştı: ticari imtiyazları olmayan Bizanslı tüccarlar, ki bunların sayısı epey çoktu, İtalyan tüccarlara oranla devletleri tarafından oldukça dezavantajlı bir konuma getirildiler. Ancak Bizanslı tüccarların daha zayıf bir konuma düşürülmesi, on ikinci yüzyıldaki bu gelişmelerinin doğal bir sonucu değildi. 1204 yılında Konstantinopolis'in Haçlılar ve Venedikler tarafından ele geçirilmesi belirleyici rol oynadı.

PARASAL GELİŞMELER[167]

Dönemin temel özelliği, ilk emareleri üçüncü bölümde ele alınan, parasallaşmadaki artışın hızlanmasıdır. Kamusal ve özel alanlardaki parasallaşmış sektörün artan payı on birinci yüzyıl sonundaki para ayarında ciddi derecedeki bozulmanın etkilerini açıklar. Komnenoslar dönemindeki toparlanma ve Bizans altın sikkesi *besant*ın zaferi, I. Manuel'in (1143-80) Akdeniz'deki ihtiraslarını ve Bizans'ın Haçlı Seferleri zamanında büyük bir Orta Çağ gücü olarak konumunu desteklemeye devam eden ekonominin dinamizmini açıkça gösterir.

On birinci yüzyılda Bizans'ın belirgin ve etkili bir para sistemi mevcuttu: 1030'larda daha küçük işlemleri gerçekleştirmek için 1/3 ve 2/3'lük *miliaresion*lar çıktı. Hafif altın sikke (*nomisma tetarteron*) 1092 yılına kadar II. Nikephoros'un bütün halefleri tarafından basılmaya devam etti. 1005 yılına kadar görünüş açısından tam ayardaki *nomisma*dan (*nomisma histamenon*, yani standart olan) ayırt edilemiyordu. Sonraki yıllarda daha küçük çapı, daha kalın kalıbı ve farklı tipolojisi ile farklılaşmaya başladı. Bununla birlikte ne bu sikkenin dolaşımına ilişkin

167 Konuyla ilgili genel bibliyografya için bkz. Bölüm III, s. 101, dipnot 131.

şartlar ne de piyasa değeri bilinmektedir ve bu hususta pek çok tahmin yürütülmüştür. Pek çok örneği imparatorluk sınırlarının ötesinde bulunmasına rağmen günümüze kadar ulaşmış üzerinde ismi yazılı para ağırlıkları ya da belgelerin gösterdiği üzere şüphesiz imparatorluk içinde de dolaşımdaydı.[168] Devletin en azından masraflarının bir kısmını bu daha hafif sikke ile ödediği ileri sürülebilir.

950'lerde başlayan altın sikkenin yavaş yavaş değer kaybetmesi IV. Mikhael dönemine (1034-1041) kadar aynı düşük hızda (yıllık yüzde 0,04) devam etmiştir.[169] Saflık derecesi artık yüzde 94-90 arasına düşmüştü (22,5 - 21,5 karat).[170] Bu dönemde alaşımdaki gümüş oranının artması darphanecileri, *nomisma*nın tam ağırlığını korumak için (gümüşün yoğunluğu altının yarısı kadardır) sikkenin çapını genişletmeye itti. Aynı zamanda enerjiden tasarruf etmek ve çekiç darbesini ikide tutmak için boş yüzeye basılacak figürün çapını küçülttüler. Bu da geniş, ince yüzeyli on birinci yüzyıl *nomisma*larının karakteristik dokusu oldu. Bunlar Güney İtalya belgelerinde, göze çarpan üçlü kenarları dolayısıyla *nummi scifati* adıyla bilinir (Arapça *shiffi*).[171] Mekanik olarak para yüzeyinin sadece bir kısmına çekiç darbesi vurularak paranın basılması, özellikle 1050'lerden sonra dikkati çekecek şekilde, *histamenon*lara, tuhaf ve nadir görülen bir şekil olan, içbükey özellik verdi. Darphane işçileri teknik gelişmeleri usta-

168 Ahrweiler ve Hendy'nin ilgili çalışmalarına referanslar için bkz. Bölüm III, s. 76, dipnot 37. Ayrıca bkz. M. Hendy, "Lightweight Solidi, Tetartera, and the Book of the Prefect", *Byzantinische Zeitschrift* 65 (1972), s. 57-80 (= *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium* (Northampton, 1989), makale IX).

169 Daha önce sarraflık yaptığından dolayı tağşiş sürecinin başlamasından kendisi sorumlu tutulur. (P. Grierson, "The Debasement of the Bezant in the Eleventh Century", *Byzantinische Zeitschrift* 47 (1954), s. 379-94), ancak analitik veriler bu görüşü desteklememektedir. Bu fikri tekrar eden araştırmacılar (Hendy, *Studies*; Harvey, *Expansion*; C. Kaplanis, "The Debasement of the 'Dollar of the Middle Ages'", *The Journal of Economic History* 63.3 (2003), s. 768-801) tağşişin ilk evresine ait kanıtları görmezden gelir.

170 Karat (*keration*), keçiboynuzu çekirdeğinin ağırlığına dayanan ve 1/1728 Roma *libra*sına eşit (takriben 0,189 g.) antik bir ağırlık birimidir. I. Konstantinos *solidus*un ağırlığını 24 karat saf altın olarak saptamıştır. Bu, karatın geçmişteki ve günümüzdeki altın saflığının bir ölçüsü olarak kullanımının kökenidir (24 = yüzde 100; 18 = yüzde 75; 12 = yüzde 50 vb.). Tabii ki Bizans hesaplamaları ondalık (!) sistemde değildi, on ikilik sayma sistemi tercih edilmekteydi.

171 P. Grierson ("*Nummi scyphati*: The Story of a Misunderstanding", *Numismatic Chronicle* 11 (1971), s. 253-260) doğru etimolojiyi keşfetmiştir ve on yedinci yüzyıl araştırmacılarının -günümüze kadar devam eden bir hata olarak- "scifati"yi içecek kabı (*skyphos*) şeklinde bir Bizans sikkesi olarak adlandırmalarının yanlış olduğunu göstermiştir.

ca kullanarak bu işi başarmışlardır.[172] Bu kompleks gelişmelere burada değinmemizin sebebi Bizanslı ustaların detaylı metalürji kabiliyetlerine ışık tutmaktır ki o dönemde İslam dünyası bile böylesi ince becerilerden yoksundu.

IX. Konstantinos Monomakhos'tan (1041-55) IV. Romanos Diogenes'e (1068-71) kadar olan ikinci evrede tağşiş oranı yılda yaklaşık % 0,4 civarında olup bir önceki döneme kıyasla on kat artış gösteriyordu. *Nomisma*nın saflık oranı bu dönemde yaklaşık yüzde 90'dan yüzde 70'e düştü (21,5'ten 17 karata). Dönemin Bizans kaynakları bu durumdan doğrudan bahsetmez. Ancak manastır kayıtları veya diğer belgelerde imparatorun adıyla (III. Romanos için *romanatus*, VII. Mikhael için *mikhaelaton* gibi), sikkedeki ikonografiyle (*helioselenaton*, *stellatus*, *skeptraton*), veya ikisinin bir kombinasyonuyla (*stauromikhaelaton*) adlandırılan altın sikkelerin bulunması, ileride inceleyeceğimiz tüccarların el kitaplarında mevcut para listelerinde de görüleceği üzere, paraların saflık oranını derecelendirip değerlerini belirlemeyi amaçlamaktadır.

İkinci evredeki tağşişten bahsetmeden geçen on birinci yüzyıl yazarları, hazineyi boşaltıp müsrif harcamalar yaptıkları ve sonucunda da kamu işlerinin gerileyiş ve çöküşünden dolayı Zoe ve IX. Konstantinos'u sorumlu tutarlar.[173] Ancak para ile oynanmasının tek nedeni lüks inşa faaliyetleri değildi. Paranın tağşişi sınırlı kredi imkânlarının olduğu bir dönemde kamu gelirini arttırmanın tek yoluydu. Bu durum IX. Konstantinos'un iktidarının ikinci yarısında Peçeneklerle uzayıp giden savaşı finanse etmek için de alınmış bir önlem olabilir.[174] Daha önceki ve bu dönemdeki tağşişlerin doğrudan sebepleri her ne olursa olsun, ekonomi üzerinde olumsuz bir etki yapmamış gibi görünüyor. Tağşiş sonucu basılan sikke miktarının artışı, 950'lerden

172 Bkz. F. Delamare, P. Montmitonnet ve C. Morrisson, "L'apparition de la concavité des monnaies d'or frappées à Constantinople au XIe siècle", *Revue Belge de Numismatique* 145 (1999), s. 249-59 (aralarında C. Morrisson *vd.*, "A Mechanical Approach to Coin Striking and its Application to Studying the Evolution of the Fabric of Byzantine Gold Solidi", W. A. Oddy vd. (ed.), *Metallurgy in Numismatics* 2 (London, 1988), s. 41-53 (= C. Morrisson, *Monnaie et finances*, makale XIII) de olduğu daha erken çalışmalara referanslar ile).

173 Michael Psellos, *Chronographie*, ed. E. Renauld, 2 cilt. (Paris, 1926-8), I, s. 119. Bu ve diğer referanslar için bkz. P. Grierson, "The Debasement of the Bezant in the Eleventh Century", *Byzantinische Zeitschrift* 47 (1954), s. 379-94: bu çalışma 1040-1060'ların tağşişlerini ilk defa özel ağırlık ölçülerini kullanarak tanımlayan öncül bir makaledir.

174 C. Kaplanis, "The Debasement of the 'Dollar of the Middle Ages'", s. 1-34.

1060'lara kadar olan uzun vadede, parasal işlem miktarındaki artışa az çok denk geliyordu. Her ne kadar sayısı az olsa da bazı kaynaklar bu dönemdeki fiyat istikrarına işaret etmektedir. Şayet tağşişin tek sebebi hazine açığı olsaydı böylesi bir durum söz konusu olmazdı.[175]

1068 yılından sonra tağşiş çok daha belirgin bir model takip etti. Kronikler imparatorluğun mali durumunun içine düştüğü darboğazdan ve İmparator VII. Mikhael'in (1071-78) parasal konulardaki ustalığından bahsederler:

Finansın her türlü teferruatından tam olarak anlardı: yapısı ve idaresi; hazinenin her bir kişiye ne kadar para ödediği ve her bir kişinin hazineye ne kadar ödediği; paranın basılması ve hesapların denkliği, para ağırlıklarının fazlalık ve eksiklikleri, ayar taşının nasıl işlediği; basılan altın sikkelerin içinde ne kadar saf metal olduğu.[176]

Bizans tarihçileri artık, güvensizlik ve Trakya'nın Rhaidestos limanındaki tahıl ticaretini imparatorluk kontrolü altına alma teşebbüsünün ağırlaştırdığı fiyatlardaki artış da dâhil olmak üzere tağşişten ve bunun getirdiği ciddi ekonomik sonuçlardan bahsetmeye başlamışlardı. VII. Mikhael'in takma adı *Parapinakes* idi zira daha önce bir *nomisma* ile *bir modios* buğday satın alınabilirken şimdi aynı paraya bir *modios* buğdaydan bir *pinakion* (*modios*'un dörtte biri) eksik alınabiliyordu.[177] Bu dramatik evrede, altının muhtevası yüzde 70'ten yüzde 10'a düştü. Artık alaşıma rafine edilmemiş altın değil gümüş dâhil edildiği anlaşılıyor. Bu da basılan para sayısında çok daha küçük bir artışa imkân tanıyordu. Ayrıca doğudaki madenlerin kaybedilmesi gümüş parada da bir değişikliği zorunlu kıldı. Mevcut *miliaresia*nın eritilip beyaz altın sikke kesilmesi gerekti. Buna karşılık yeni gümüş sikkelere bakır katıldı. Ardından bu tağşiş edilmiş *miliaresia*nın *nomismata* olarak yeniden basılması 1080'lerde yüzde 18 oranında bakır, yüzde 71 gümüş ve yalnızca yüzde 10 altın ihtiva eden

175 Fisher denklemine dayanarak geliştirilmiş bu fikrin detayları için bkz. C. Morrisson, "La dévaluation de la monnaie byzantine au xie siècle: essai d'interprétation", *Travaux et mémories* 6 (1976), s. 3-47 (= C. Morrisson, *Monnaie et finances*, makale IX).

176 Psellos, *Chronographie*, c. II, s. 173, çev. Hendy, *Studies*, s. 241.

177 Skylitzes Continuatus, s. 162; Zonaras, ed. Bekker, III, s. 712. Bu dönemdeki fiyatlar için bkz. Cheynet vd., "Prix et salaires à Byzance (Xe-XVe siècle)", *Hommes et richesses* 2, s. 361-3.

"beyazımsı" altın paraların çıkışına sebep oldu.[178] Nikephoros Bryennios, Nikephoros Botaneiates (1078-1081) dönemindeki durumu açık bir şekilde anlatır:

> En yüksek onur derecelerini sadece en saygın kişilere... askerlere... değil talep eden herkese verdi. Aynı şeyi Romalıların [yani Bizanslıların] *offikia* dediği [görevlere] de yaptı ve sonuç olarak giderler birkaç defa gelirleri aştı. Bu sebeple ... para noksanlığı yaşanıyordu; *nomisma tağşiş edildi* ve devlet makamlarına ..... tahsis edilen para hediyelerine son verildi. Asya'dan gelen ve hazineyi beslemek için kullanılan para akışı Asya'nın tamamının Türklerin eline geçmesi nedeniyle kesildi. Avrupa'dan gelen para da daha önceki imparatorlar tarafından kötü idare edildiği için aşırı derecede azaldığından imparatorluk hazinesi kendisini büyük bir para sıkıntısı içinde buldu.[179]

I. Aleksios Komnenos döneminin ilk on yılında parasal durum altüst olmuştu ve Balkanlar'da ve Anadolu'nun sahil kesiminin bir kısmında imparatorun yavaş yavaş kontrolü tekrar ele aldığı yerlerde vergi tahsilatına ağır zarar veriyordu.[180] 1091 yılında Peçenekleri bozguna uğratıp Sakız, Sisam ve Rodos'u ele geçirdikten sonra, oğlu Ioannes'in 1092 yılındaki taç giyme törenine denk gelen bir zamanda parasal sistemi büyük çaplı olarak yeniden düzenleme işine koyuldu. İlk olarak 1969[181] yılında M. Hendy tarafından açığa kavuşturulan imparatorun para reformu aşağıda Tablo 4.1'de özetlenmiştir. Metalürjik kısıtlamalar ve yeni madenlerin azlığı darphane idarecileri tarafından seçilen standartları açıklamaktadır. Yeniden düzenlenen altın para (*hyperpyron*, yani "yüksek saflıkta") "hiper saflıkta" değildi ancak 1028-56 döneminin değeri düşülmüş altın sikkelerinin ortalaması olan 20,5 karata tekabül ediyordu. Yüzde 30 altın, yüzde 60 gümüş ve yüzde 10 oranında bakır içeren ve altın sikkenin üçte biri değerinde olan yeni *trakhy aspron*, 1070-1091 yılları arasındaki "altın" sikkelerin yeniden basılmasıyla piyasaya sürülmüştü. Artık gümüş sikkeler yoktu, bunların

178 C. Morrisson vd., *L'or monnayé* (Paris, 1985), s. 127-53.

179 Nikephoros Bryennios, *Historiae* IV.I, çev. Hendy, *Studies*, s. 235.

180 Şurada anlatılmıştır: Zonaras, ed. Büttner-Wobst, III, s. 738, çeviri ve yorum Hendy, *Studies*, s. 516 ve Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* (bundan sonra *DOC*), c. 4, s. 184. Bu paragraf 1090'ların başlarındaki hadiselerin anlatısından sonra gelir. Bu anlatının hâlâ Aleksios'un reformundan sonraki değil önceki durumu tanımladığı kanaatindeyim.

181 M. F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)* (Washington, 1969), s. 14-49; aynı yazar, *Studies*, s. 513-17; aynı yazar, *DOC* 4.1., s. 181 vd.

yerine bakır-gümüş alaşımından (*billon*) bir sikke vardı. Bunlardan da resmî metinlerde *aspron trakhy* olarak bahsedilmesine rağmen halk arasındaki adı *stamenon*du. Daha küçük madenî paralar *follis*in yerini aldı (bakır *tetarteron* ve onun yarısı). Bu, genellikle yalnızca gümüş *denier* ve onun yarısı değerindeki sikkeleri kullanan Batı, hatta üç metalli muhtevalarına rağmen bu kadar çok çeşide sahip olmayan İslami para sistemlerine nazaran en detaylı para sistemiydi. Iustinianos zamanındakiyle birlikle Bizans'ın gördüğü en iyi organize edilmiş para sistemi bu dönemdekidir. Kanaatimizce bu yeni para sistemiyle Bizans Devleti sadece kendi vergi ihtiyaçlarını gözetmekle kalmamış aynı zamanda farklı derecelerdeki mübadeleler için de piyasaya uygun bir araç sunmayı hedeflemiştir.[182]

Hyperpyron on ikinci yüzyıl boyunca istikrarını nispeten korudu. Yalnızca 1180'lerde başta yüzde 87 saflıkta iken 1204'te yüzde 82'ye düştü. Ancak elektron (*trakhy aspron*) sikkeler tağşişe uğradı ve değeri *hyperpyron*un önce 1/4 sonra da 1/6'sına düştü. *Stamenon* da 1136'da 1/48'den, 1190'da 1/120'ye ve 1199'da 1/184'e düştü. Bu madenî para çeşitliliği şüphesiz on ikinci yüzyılda imparatorluk topraklarından geçen Haçlıları şaşırttı ve para değişim oranları üzerinde yaşanan anlaşmazlıklar özel düzenlemeler hatta modern tarihçi için memnun edici bir bilgi kaynağı olarak anlaşmalar ile çözülmek zorunda kaldı.[183] Bütün dönem boyunca (1000-1204) üçüncü bölümde vurgulanan parasallaşma seviyesindeki artış hızlandı. Bu durum oldukça iyi çalışılmıştır ve pek çok kent yerleşimindeki parasallaşma da oldukça iyi bilinmektedir.[184] Söz gelimi, bulunan para sayısının yıllık indeksi Korinthos'ta 1034 ila 1081 arası yüzde 100, 1081-1143 arası yüzde 30 ve 1143 ila 1204 arasında da yüzde 10 artmıştır.

182 I. Aleksios'un reformundan önceki ve sonraki vergi toplama sorunları için bkz. Hendy, *Coinage*, s. 50-64, aynı yazar, *DOC* 4.1, s. 40-1 ve temel bir mali dokümanın (*Palaia kai nea logarike*) bir parça farklı yorumu ve çevirisi için bkz. C. Morrisson, "La Logarikè: réforme fiscale et réforme monétaire sous Alexis Ier Commène" (= C. Morrisson, *Monnaies et finances*, makale VI).

183 Laiou, "Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades", (yukarıda n. 156) s. 158-96.

184 D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396* (London, 1979); V. Penna, "Life in Byzantine Peloponnese: The numismatic evidence (8th-12th)", *Mneme Martin Jessop Price* (Athens, 1996), s. 265-88.

Tablo 4.1: On Birinci-On İkinci Yüzyıllarda Bizans Para Sistemi

ALTIN		GÜMÜŞ				
Nomisma histamenon (24 karat-ağırlık)	*Nomisma tetarteron* (22 karat-ağırlık)	*Miliaresion*	*2/3 miliaresion*	*1/3 miliaresion*	*Karat / keration* (hesap parası)	BAKIR *Follis*
(~ 4,5 g, % 98 ila % 10 Au)*	(≈ 4, 13 g, % 98 ila % 10 Au)*	(3 g ila 2 g, % 98 ila % 65 Ag)*	(2 g ila 1,4 g, % 98 % 61 Ag)*	(0,9 g ila 0,6 g)		(≈ 14 g ila 3 g)
1	1 (?)	12	16	36	(24)	288

* Tağşiş sürecindeki aşırı değerler

Yeniden yapılandırılmış Komnenos sistemi (1092-1204)

					BAKIR	
ALTIN *Hyperpyron nomisma*	ELEKTRON *Nomisma trakhy aspron (trikephalon)*	BILLON *Aspron trakhy (stamenon)*	*Karat / keration* (hesap parası)	*Follis* (hesap parası)	*Tetarteron*	*Yarım-tetarteron*
(~ 4,3 g, ~ % 87 Au)	(~ 4,3 g; % 30 ila % 10 Au, % 60 ila % 70 Cu)	(~ 4,3 g, Cu + % 6 ila % 2 Ag)			(~ 4 g)	(~ 2 g)
1	3	48	(24)	(288)	864 (?)	1728 (?)

On birinci yüzyıl boyunca henüz yavaş yavaş ilerleyip ve 1030'lar ile 1080'lerde yaşanan sorunlar ve istilalar sebebiyle gerileme gösterdiği Bulgaristan örneğinde daha önce bahsettiğimiz gibi para kullanımının her yere yayılmadığı doğrudur. Ancak son dönemlerde yapılan çalışmalar pek çok bölgedeki kırsal alanlarda parasallaşmanın önemli ölçüde arttığını göstermektedir.[185] Bizans paraları yerel sikke eksikliğini telafi etmek amacıyla on birinci yüzyıl sonlarında ve on ikinci yüzyılda altın *mikhaelaton* ve bronz *folles* kullanılan Kuzey Suriye'de olduğu gibi sınırının ötesine doğru da yayılmıştır.[186] On ikinci yüzyıla tarihlenen *stamena* buluntuları Anadolu ve Trakya'da, daha hafif olan *tetartera* ve yarım *tetartera ise* Yunanistan'da hâkimdir. Bu farklı dağılım imparatorluğun batı kısmında fiyatların ve daha aktif küçük ölçekli mübadelelerin seviye farkını yansıtır.

Altın *nomisma* olarak Bizans parası on birinci ve on ikinci yüzyıllarda Doğu Akdeniz ticaretinde önemli bir rol oynuyordu. 1050-1091 yılları arasındaki değer kaybı görünüşe bakılırsa *nomisma*nın ününe zarar vermeyen kısa bir dönemdi. Batı'da onuncu yüzyıldan itibaren görülen *besantius*, *bisantius*, *besant* kelimeleri Bizans sikkesine işaret ediyordu ve hatta herhangi bir altın sikkenin genel ismi olmuştu. Komnenos devri *hyperpyron*u, mesela bu dönemdeki Venedik belgelerinde görüldüğü üzere, Akdeniz'de yaygın bir dolaşıma sahipti.[187] Doğu'da Fatımi ve Batı'da Murabıtların dinarı *morabitino* ile birlikte yüksek gerçek değer ve satın alma gücüne ve on birinci yüzyılın ikinci yarısı hariç istikrarlı bir kaliteye sahip, güçlü bir ekonomi ile desteklenen uluslararası bir para birimi olarak "Orta Çağ'ın dolarlarından" biriydi.[188] Carlo Cipolla'nın da belirttiği gibi

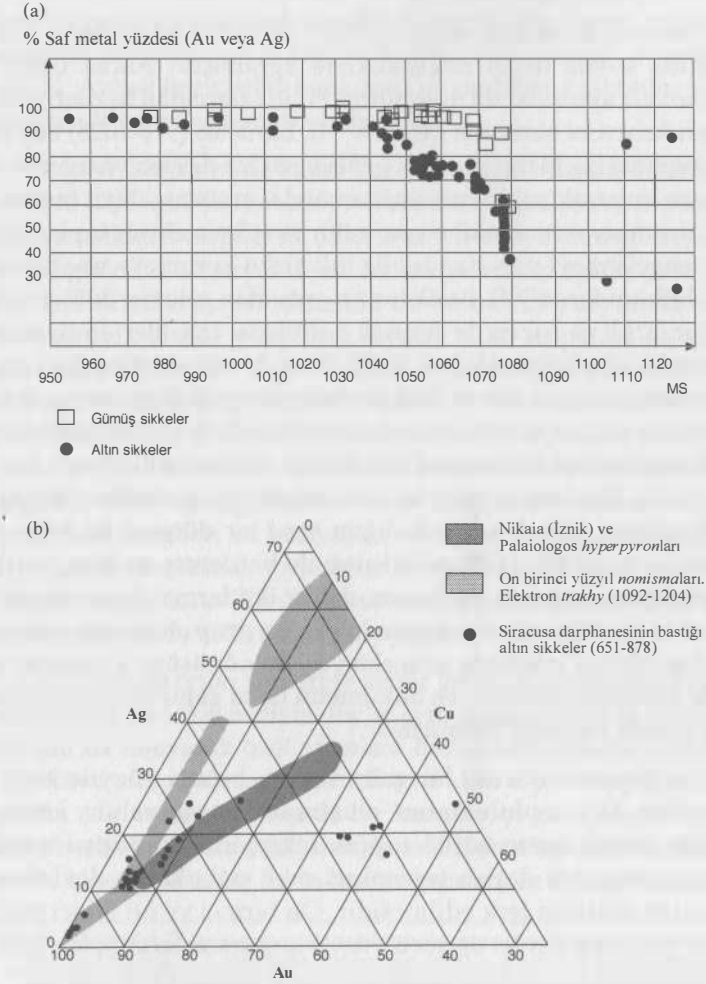
185 Tuna'nın güney bölgeleri için bkz. E. Oberländer-Târnoveanu, "Les échanges" (Bölüm III, n. 137); Kuzey Suriye için, T. Vorderstrasse, "Coin Circulation in Some Syrian Villages (5th-11th Centuries)", *Villages*, s. 495-508. Amorion'dan elde edilen veriler ve Frigya (Bolvadin) ya da Karadeniz bölgesindeki (Amasra/ Amastris ve Amasya/ Amaseia) bazı Türk müzelerinde mevcut kanıtlar ayrıca on birinci yüzyıl bronz paralarının sayısındaki artışı da gösterir (C. Lightfoot, "Byzantine Anatolia: Reassesing the Numismatic Evidence", *Revue numismatique* 158 (2002), s. 229-39).

186 S. Heidemann, *Die Renaissance der Städte in Nordsyrien und Nordmesopotamien: Städtische Entwicklung und wirtschaftliche Bedingungen in ar-Raqqa und Harrān von der Zeit der beduinischen Vorherrschaft bis zu den Seldschuken* (Leiden, 2002).

187 Laiou, "Byzantine Trade with Christians and Muslims", s. 156-96.

188 Bir *nomisma* ile, aşağı yukarı, on kuzu ya da altı koyun, 3 *modioi*lik toprak (takriben 3.000 m2) ya da 3 *modioi*lik buğday (38 kilo) alınabilirdi. Venedik'te 1000 yılında bir *nomisma* 120 *denarii* değerinde iken 1196'da 496 *denarii* ediyordu.

"*nomisma*nın zaferi Orta Çağlar'ın ilk kısmındaki Bizans İmparatorluğu'nun endüstriyel ve ticari gücü olmadan hiçbir şekilde mümkün olamazdı."[189]

Figür 1: Altının saflığı

189 C. Cipolla, *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World* (New York, 1967), s. 13-26, s. 24'te.

DEVLET GERİ ÇEKİLİYOR

Politikalar

Devletin ekonomik süreçteki rolü on birinci ve on ikinci yüzyıllarda kayda değer değişikliklere uğramıştır. Ancak önemli kronolojik ayırımlar da mevcuttur. Politikalarından bazıları geleceğin habercisi olmasına rağmen[190] II. Basileios (976-1025) büyük ve merkezî bir idareye sahip, genişleyen bir devleti yöneten son Bizans imparatoruydu ve aynı zamanda, onuncu yüzyıl imparatorlarının siyasetini takiben, servetin bireylerin elinde toplanmasını engellemeyi ve vatandaş ile tüketiciyi korumayı amaçlayan son hükümdardı.[191] II. Basileios'un ardından gelenler 1081 yılına kadar farklı ve bazen de çelişkili politikalar izlediler. İmtiyazlar giderek daha kapsamlı hâle geldi, bazı devlet arazileri özel kişi veya manastırlara devredildi, Konstantinopolisli tüccar ve imalatçıların güç ve serveti resmen tanındı. 1070'lerde bir zamanlar II. Basileios'un hüküm sürdüğü büyük devlet ciddi toprak kaybı yaşadı. On birinci yüzyılın sonundaki ağır zorluklar, "feodal otoriterizm" olarak adlandırdığım yeni bir dönemi başlatan I. Aleksios'un (1081-1118) politikaları ile bir derece tersine çevrilmişti. Siyasi anlamda bu durum, devlet iktidarının imparatorluk ailesi ve bu aileyle ittifak yapan küçük bir grup aristokrat arasında dağıtılması anlamına gelmekteydi. Bu dönüşüm, ekonomiyle ilgili ideolojik fikirlerde ve hükümetin daha geniş ekonomi politikalarında ifadesini bulmuştur.[192]

Bu dönemin önemli bir gelişmesi on birinci yüzyıla kadar öncelikle köy topluluklarını oluşturan toprak sahibi köylülerden olmak üzere bütün toprak sahiplerinden alınan temel toprak vergisine dayalı geleneksel mali politikanın devlet tarafından tedricen terk edilmesidir. On birinci ve on ikinci yüzyıllar boyunca devlet onuncu yüzyıl imparatorlarının, köylüle-

190 Özellikle kırsal ekonomi için geçerlidir, bkz. yukarıda s. 121 vd.

191 Ayrıca hazinede büyük miktarda para biriktirmiştir. bkz. Bölüm III.

192 Bu bölüm için önemli referanslardan bazıları şunlardır: Oikonomides, *Fiscalité* ve aynı yazar "The Role of the Byzantine State", s. 1019 vd.; A. E. Laiou, "Koinonike dikaiosyne: to synallattesthai kai to euemerein sto Vyzantio", *Praktika tes Akademias Athenon* (1999), s. 103-30, ve aynı yazar "Economic Thought and Ideology", *EHB* 3, s. 1123-44. Diğer referanslar gerektiği yerlerde verilecektir.

rin topraklarının *dynatoi* tarafından ele geçirilmesi ve bunların kendi malikânelerine dâhil edilmesini durdurmak veya azaltmak yönündeki çabalarını terk etti. Aynı zamanda toprak sahibi olan özel kişilere ve manastırlara giderek daha fazla imtiyaz (*ekskousseiai*) verildi. Bu imtiyazlar ikincil vergilerden ve hatta temel toprak vergisinden muafiyeti içeriyordu. Şayet malikâne sahibi vergiden muaf değilse devlete temel toprak vergisini öderdi. Ancak imtiyazlar hızla arttı ve on birinci yüzyılın sonlarından itibaren sistematik hâle geldi.

Vergi ve harçların ne kadar parasallaştığına ilişkin Bizans literatürü hâlâ kesinlikten uzak ve kafa karıştırıcıdır. Aynı araştırmacı hem ikincil vergiler ile daha önce aynî veya hizmet karşılığı yerine getirilen angaryanın on birinci yüzyılda nakde çevrildiğini öne sürerken, aynı zamanda da on birinci yüzyıldaki vergi sisteminin önceki yüzyıllara kıyasla daha az parasallaştığını iddia edebilmektedir. Diğer araştırmacıların vardıkları sonuçlar da bundan daha fazla sağlam değildir.[193] Aslında, muhtemelen iki çelişkili süreç dolayısıyla Bizans kaynakları da kafa karıştırıcıdır: Devlet, bir taraftan, eskiden daima nakit olarak topladığı vergileri tahsil etme gücünü azaltan imtiyazlar verirken, diğer yandan da vergileri ve hizmetleri arttırarak ve bunlardan bazılarını parasallaştırarak (on birinci yüzyılda *strateia*nın -orduda hizmet verme zorunluluğu- parasallaştırılması buna iyi bir örnektir) gelirini de arttırmaya çalışıyordu.

On ikinci yüzyılın sonlarına kadar geniş imparatorluk mülklerine sahip olmakla birlikte devlet aynı zamanda miras bırakma hakkını da tanıyarak özel şahıslara devlet topraklarını devretti. On birinci yüzyıl sonlarından itibaren kimi toprak bağışları, Bizans'ın çok tartışmalı meşhur bir kurumu, *pronoia* olarak verilmeye başlandı. *Pronoia*, çoğunlukla askerî ama bazen de sivil hizmetler karşılığı özel bir şahsa hazine gelirlerinin devredilmesidir.

193 N. Oikonomides, "Se poio vathmo etan ekchrematismene e mesovyzantine oikonomia?", *Rodonia, Time ston M. I. Manousaka* (Rethymnon, 1994), s. 365 ve n. 5 (şurada tekrar basıldı: *Social and Economic Life*, makale XIV); Oikonomidès, *Fiscalité*, s. 218-19; P. Magdalino da nakdî vergi ve resimlerin on ikinci yüzyılda arttığını belirtir. "The Grain Supply of Constantinople, Ninth-Twelfth Centuries", Mango ve Dagron, *Constantinople and its Hinterland*, s. 39; Harvey, *Expansion*, s. 89-90: Harvey, kırsal bölgelerdeki devlet faaliyetlerinin (mecburi alımlar şeklinde) parasallaşmayı arttırdığı fikrindedir; kendisi aynı zamanda aynî hizmet ve yükümlülüklerin nakde çevrilmesindeki artışı ve bu sayede kırsal bölgelerde para dolaşımının daha da arttığını belgelemiştir. (Krş. s. 121, 124 vd.)

On üçüncü yüzyıl sonlarındaki ıslahatlara kadar *pronoia* kayd-ı hayat şartıyla verilirdi. Bazı açılardan Batı Avrupa *fief*ine benzerliğinden ve Bizans İmparatorluğu'nda "feodalizm"in varlığı veya yokluğuna ilişkin tartışmaların temelini oluşturan bir kurum olduğundan *pronoia* çokça ele alınmıştır. Ancak bu tartışmalar bu kitabın konusuyla ilgili değildir.[194] Bizi daha çok ilgilendiren konu, geçtiğimiz yıllarda *pronoia*nın kurumsal rolünden ziyade ekonomik rolünün tartışmalara dâhil olmasıdır. Ancak ekonomik işlevi büyük oranda, tarihçilerin pek çok fikir ayrılığına düştüğü bir mesele olarak *pronoia*nın on ikinci yüzyılda ne kadar yaygın olduğuna dair tahmine bağlıdır.[195] Uygulamada *pronoia* tevcihi, bütün vergilerini ve kiralarını *pronoia* sahibine ödeyen kiracı çiftçilerle birlikle toprağın özel şahıslara terki manasına geldiğinden *pronoia* sisteminin farz edilen kapsamına oranla hazinenin ciddi oranda gelir kaybına uğradığı söylenebilir.

Sayısal verilerin hiçbir surette mevcut olmaması dolayısıyla, devlet ve imparatorluk topraklarının ve gelirlerin devredilmesi, toprakların özel kişilerin elinde birikmesi (veraset yoluyla intikali mümkün olsun veya geçici bir süre temellük edilsin) ve mali imtiyaz ve muafiyetlerin tevcih *süreçlerine* odaklanmak en iyisidir. Bütün bu süreçler, İznik'teki sürgün (1204-1261) devrindeki kısa bir ara ile, on üçüncü, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda devam etmiştir.

Bu şekilde on birinci yüzyılda kademeli olarak zenginlikleri ister bizzat hükümetten ister toprak sahibi olmaktan kaynaklansın, zengin ve güç sahibi insanların çıkarlarına cevaben hükümetin mali rolü bizzat devletin faaliyetleriyle zayıfladı. Kırsal

194 Bu konudaki en etkili ve pek çok tartışmayı beraberinde getiren eser Ostrogorskij'nin şu kitabıdır: *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (Brussels, 1954). Daha önceki çalışmalarında A. P. Kazhdan Bizans feodalizmi kavramını benimsemiştir, ancak sonraki fikirleri daha nüanslıdır. Paul Lemerle feodalite kavramının Bizans için faydalarını ve uygunluğunu ilk reddedenler arasındadır: *The Agrarian History of Byzantium* (Galway, 1979), s. 89 ve n. 1, 201-2; karş. Harvey, *Expansion*, s. 5-12 ve 72 (önceki bibliyografyayı da içerir).

195 Zıt görüşler için, bir yandan, bkz. Harvey, *Expansion*, s. 7; A. Hohlweg, "Zur Frage der Pronoia in Byzanz", *BZ* 60 (1967), s. 288-308; D: Jacoby, "Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque", *TM* 2 (1967), s. 421-81, özellikle 445, 465, 479-81, ve diğer yandan bkz. Oikonomidès, *Fiscalité*, özellikle s. 222-3 ve "The Role of the Byzantine State", s. 1042-8. Ayrıca karş. P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos* (Cambridge, New York, 1993), s. 175-7, 231-2.

ekonomide olumlu bir rol oynamış olma ihtimali ile birlikte imtiyazların verilmesi, mali sistem göz önüne alındığında olumsuz bir etki yaratmıştır zira bazı toprak gelirlerini devletin elinden çıkarmıştır. Aynı zamanda, vergi tahsilatı da adem-i merkeziyetçi bir hâl almıştır. Doğrudan devlet hazinesine giden vergileri tahsil eden ve hizmetleri karşılığı maaş alan imparatorluk görevlileri istihdam etmek yerine devlet, resmî bir vazifeyi neredeyse özelleştiren ve vergi ödeyenlerin sıkıştırılmasına sebep olacak iltizam sistemine geçti. Devlet tabii ki hâlâ ve daima, insanların borçlu olduğu vergiyi hesaplama tekelini elinde tuttu, ancak verginin tahsil süreci büyük ölçüde değişti. Dahası, güç sahibi olan kişiler, imparatorluk ailesi mensupları veya diğerleri, zaman zaman bütün eyaletin vergisini tahsil etme hakkını elde ettiler. Nihayetinde, toprak tevcihleri ve vergi muafiyetleri çok daha büyük miktarda bir tarım fazlalığının, bunların çoğunu pazara aktaran bireylerin eline geçmesi anlamına geldi. Para dolaşımı şimdi çok daha hızlıydı. Ancak mali sistem göz önüne alındığında bile, devlet eskiden olduğu kadar itici güç konumunda değildi.

On birinci yüzyıl sistemi 1070'lerin mali ve askerî krizlerinin ardından çöktü. I. Aleksios Komnenos vergi ödeme sistemini yeniden düzenledi. Bu yeni sisteme göre daha fazla vergi ayarı düşürülmüş altın sikke (*aspron trakhy*) ya da gümüş ve bakır sikke ile ödenecekti. Bununla birlikte, toprak ve imtiyaz tevcihleriyle birlikte iltizam sistemi de on ikinci yüzyılda devam ederek arttı. Devletin nakit maaş ödemelerini bu dönemde büyük ölçüde azaltması, devam eden adem-i merkeziyetçiliğin ve mali işlerin özelleştirilmesinin açık bir delilidir. Bazı asker ve sivil görevliler hizmetlerinin karşılığını toprak ve gelir tevcihi şeklinde alıyorlardı ki bu da bir derecede merkezî idareyi baypas eden bir durumdu.

Komnenoslar döneminde devlet arazileri toprak tevcihleri dolayısıyla azaldı ve devletin vergi gelirleri toprakların azalmasıyla orantılı olarak düştü. Devletin harcamaları da olumsuz yönde etkilendi. Mali sistem basitleştirildi. Yukarıdaki ifadelerin (biraz, orantılı olarak, bir derece) kullanımını zorunlu kılan vasıflar anlatının önemli bir kısmını oluşturur. Bazı imparatorlar süreci durdurmaya çalıştı: I. Isaakios Komnenos (1057-59) devlet giderleri ve askerî seferlerin gereksinimlerine bakarak tasarrufa

girişti; devlet görevlilerinin maaşlarını kıstı ve en önemlisi selefleri tarafından bağlayıcı bir şekilde verilen devlet topraklarını (ve bazı manastırların el koyarak işlettikleri fazla toprakları da) geri aldı. Bu şekilde, "sahip olduklarını terk etmesi için pek çok yönden baskı altında olan devlet hazinesi kaynaklarının önemli ölçüde arttığını gördü."[196] Ancak ne kendisi ne de önlemleri uzun süreli oldu. İlave olarak, Komnenos idaresinin daha önceki devirlerde vazgeçilen bazı imparatorluk haklarını tekrar yürürlüğe koyduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır. Bu haklar arasında bir katilin mülkünün müsaderesi (*phonikon*), muhtemelen, bulunan definelere (*heuresis thesaurou*) el koyma hakkı, tecavüz suçu (*parthenophthoria*) için para cezası ve vasiyet bırakamadan veya vârissiz (*abiotikion*) ölenlerin mülklerinin müsaderesi yer alır.[197]

On ikinci yüzyıl ortasında Bizans hükûmeti yalnızca gümrük ve ticaret vergileri dolayısıyla değil, aynı zamanda devlet topraklarının işlenmesi, alınan toprak vergileri ve şahsi vergiler sebebiyle de hâlâ çok zengindi. Aslında devlet topraklarının büyük bir kısmı değil ancak küçük sayılabilecek bir oranı özel şahıslara bağışlanıyordu ve bütün toprak tevcihleri de vergiden muaf değildi. I. Manuel'in (1143-80) askerî seferlerinin maliyetleri gibi sarayının zenginlik ve lüksü de çok büyüktü. Yalnızca İtalya'ya düzenlenen tek ve başarısız sefer 2.160.000 altına denk geliyordu. Bu meblağ II. Basileios'un geride bıraktığı büyük altın rezervinin yüzde 15'i demekti.[198] Vergilerin adem-i merkeziyetçi bir usulle toplanması ve devletin mali rolünün azalması süreci on ikinci yüzyıl sonunda tamamlanmaktan çok uzak olup devam eden bir süreçti. 1261 yılında Konstantinopolis'in geri alınması ile daha keskin hâle geldi. Ancak meydana gelen durum orantısız bir şekilde kırsal kesimdeki fakir köylülerin omuzlarına yüklenen ağır ve eşitsiz bir vergilendirmeydi. Devlet harici sektörün genişlemesi ve I. Manuel'in askerî seferleri ve diplomatik teşebbüslerinin ağır maliyetleri, ardıllarının özensiz tavırları ile birleşince on ikinci yüzyıl sonunda devletin kurtulamadığı büyük bir mali krize yol açtı.

196 Attaleiates, ed. Bekker, s. 60-1.

197 A. E. Laiou, "Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle", *REB* 58 (2000), s. 97-122. Devletin bu hakları kullandığına dair ilk açık bilgiler on üçüncü yüzyılın başlarında (*phonikon* durumunda) görülmektedir, ancak gelişimi daha önce başlamıştır.

198 Choniates, ed. Van Dieten, s. 97.

İdeoloji

Bizans Devleti, eskiden, hem mali işleri hem de en büyük toprak sahibi olarak devletin özel ağırlığını aşan önemli bir ekonomik rol de oynuyordu. On birinci ve on ikinci yüzyıllarda meydana gelen değişikliklerin bazılarından yukarıda bahsedildi. Örneğin, eskiden büyük oranda devletin tekelinde olan elit talebin artık zengin toprak sahipleri, bürokratlar ve zengin tüccarlara doğru yayılması. Erken on birinci yüzyılda başlayan bir süreç olarak devlet ve vatandaş/tüketici arasındaki ekonomik ilişkiler de değişti. Evvela, devletin yeniden dağıtıcı ve eşitleyici rolü büyük oranda azaldı. Adaletin imparatorun önemli bir işlevi olması fikri devam etti fakat eskiden tarafsızlık ve zayıflara ayrıcalıklı davranılması anlamına gelirken, artık tarafsızlık kavramı gözden düşmeye ve "müsamaha" kendini göstermeye başladı. On birinci yüzyıl tarihçileri tarafından bahsedilen "müsamaha" vakaları toplumun ayrıcalıklı üyelerine yönelikti. III. Nikephoros Botaneiates (1078-81) dönemindeki yasa çıkarmak ve uygulamaya ilave önem atfedilerek adaletin kurumsallaştırılmasına ilişkin sonuçsuz kalan çabalar, on birinci yüzyılın ilerlemeci unsurları arasında sayılırsa da bunun devamı gelmedi.[199]

Bu dönemdeki diğer şeylerin yanı sıra devlet, bireylerin elinde servet birikimini engellemekten ziyade teşvik etti. Bu durumun yansımalarını ekonomik işlemleri düzenleyen kanunlarda ve felsefi ve yasal açıklamalarda bulabiliriz. Bir ticari işlemden dolayı aşırı derecede zarar gördüğü düşünülen bireylere sağlanan koruma on birinci yüzyılda saldırı altındaydı. Bu sistem hâlâ seçici bir şekilde uygulanıyordu. Ancak bazıları "adil fiyat"ı, minimum noktası "adil" fiyatın (bu ister pazar ister devlet tarafından belirlensin) % 50'sinden başlayan bir fiyat spektrumu olarak görmekteydi; ancak bunun üzerindeki herhangi bir fiyat da meşru idi. Bu görüş açısına göre minimum seviye karşılandıktan sonra (ki bu da tek kanuni mecburiyetti) fiyat, pazar tarafından belirlenmekteydi: Piyasa güçleri kontrolü ele almaya çalışmaktaydı.[200]

199 A. E. Laiou, "Law, Justice and the Byzantine Historians: Ninth-Twelfth Centuries", A. E. Laiou ve D. Simon (ed.), *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (Washington, D.C., 1994), s. 173-85.

200 *Peira* 38.5. A. E. Laiou, "Oikonomika zetemata sten 'Peira' tou Eustathiou Romaiou", *E autokratoria se krise*, s. 183-4; Laiou, "Koinonike dikaiosyne", s. 116.

Mübadelede adalet bir ideal olarak kalmaya devam etti. Aynı zamanda geleneksel olarak şüpheli ve sınırlar içerisinde tutulması gerektiği düşünülen bir kavram olan kâr üzerine olumlu yorumlarda hızlı bir artış vardır. Yeni Teolog (Neos Theologos) Büyük Symeon 1000 ila 1009 arasında Efesoslulara Mektup 5:16 üzerine ("vakti satın alınız zira bu günler fenadır") bir tez kaleme aldı. Burada bir mesel olarak iyi ve daha az iyi iki tüccarın faaliyetlerini kıyaslar. Metne göre, takip edilmesi gereken örnek, gayretli bir tüccarın faaliyetleridir; o, kâr peşinde koşar, risk alır, işine önem verir, pazar şartlarını değerlendirir ve en sonunda evine büyük kârlarla döner. Burada adil ve haksız kâra ilişkin en ufak bir kelime edilmez; tarif edilen ve övülen tutum, bir ekonomik davranış olan kâr maksimizasyonudur. Diğer benzer dinî metinler de kâr peşinde koşmaktan ve tüccarların sermayelerini üretici bir tarzda kullanmaları mecburiyetinden bahsetmektedir.[201]

On birinci ve on ikinci yüzyıllardaki hukukçu, yargıç, kilise hukukçusu ve filozofların bir kısmının pazarı ve gelişmiş bir kavram olarak para ve kullanım yollarını çok iyi bildikleri görülmektedir. Kilise hukukçuları Balsamon ve Zonaras faizle ilgili kanuni düzenlemelere uymak istemeyen bazı din adamlarının alışılmadık ortaklık türleri kurduklarından bahsederler.[202] On birinci yüzyılın en bilgili kişisi ve mükemmel bir snob olan Mikhael Psellos, ani fiyat artışlarının sarsıcı sonuçlarını çok iyi bilmekteydi. Bundan daha etkileyici bir örnek ise Mikhael Attaleiates'tir. Kendisi hem bir yargıç hem de Rhaidestos şehrinde ve kırsalında gayrimenkulü ve Konstantinopolis'te ticari mülkleri olan orta seviyede bir toprak sahibiydi. Aynı zamanda da on birinci yüzyılın sonundaki hadiseleri yazan bir tarihçiydi. Rhaidestos *phoundaks*ı meselesini anlatım tarzı, her ne kadar özet olarak geçse de, kendisinin ekonomiye derinden vâkıf olduğunu gösterir. Oligopson (tahıl üreticisi için düşük fiyat) ve oligopolün (tüketici fiyatlarında büyük artış) sonuçlarını mükemmel bir şekilde tasvir eder. Aynı zamanda daha sofistike bir ekonomik

201 A. E. Laiou, "Händler und Kaufleute auf dem Jahrmarkt", G. Prinzing ve D. Simon (ed.), *Fest und Alltag in Byzanz* (Munich, 1990), s. 53-70.

202 A. E. Laiou, "God and Mammon: Credit, Trade, Profit and the Canonists", N. Oikonomides, (ed.), *To Vyzantio kata ton 12o aiona* (Athens, 1991), s. 261-300; karş. yukarıda s. 180-1.

analiz de yapar: esnek olmayan ürünlerdeki (burada buğday) bir fiyat artışı aynı zamanda diğer bütün fiyatları da yukarı çeker ve daha yüksek maaş ve ücret talebini doğurur.[203]

On birinci ve on ikinci yüzyıllardaki bazı entelektüeller, arz ve talebin bir fonksiyonu olarak fiyat oluşumu ve ücretlerle ve paranın ekonomideki işlevi ve rolü ile ilgilendiler. On ikinci yüzyılda Ephesoslu Mikhael, Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* kitabının beşinci bölümü üzerine bir şerh kaleme almıştır ki eseri para üzerine çalışan Batılı Orta Çağ teorisyenleri tarafından çokça okunmuştur. Mübadelede adalet ve aynı birim ile ölçülebilirlik ile ortak değer ölçüsü konularında Aristoteles'in metnine sadık kalıp parayı öncelikle bir mübadele aracı olarak görürken, özellikle paranın bir değer ölçüsü olarak görülmesi konusunda Aristoteles'in metninden önemli ölçüde ayrılır. Temel olarak fiyat oluşumuna yol açan iktisadi süreçleri anlamaya çalışır ve bu süreçleri değişime tabi bir bütünün birbiriyle ilişkili parçaları olarak görür. Aristoteles'e göre ortak değer ölçüsü *khreia*dır (kullanım, ihtiyaç, bir şeyin eksikliği) ve para da, bir biçimde, bunun ikamesidir. Ephesoslu Mikhael'e göre ise *khreia* sabit değildir ve değişir; bu durumda para da hem *khreia*yı hem de bunun değişimini ölçmektedir. Bu bağlamda adil fiyat pazar fiyatı olarak kabul edilmelidir. Mikhael aynı zamanda, bir Orta Çağ toplumu için etkileyici bir şekilde, sikkelerin ayarının düşürülebildiği bir ekonomide normal bir durum olarak, paranın hiç değişmeyen içsel bir değeri olduğunu düşünmez. Paranın değeri insanların kendi aralarında anlaşmasıyla oluşturulur ve herhangi diğer bir mal gibi paranın değeri de arz ve talebe göre şekillenir. Aynı şekilde ilgi çekici olarak Aristoteles'in düzeltici adaletine yeni bir rol biçer; bu da, kesinlikle orijinal bir yaklaşım olarak, tarafların özgür iradeleriyle üzerinde anlaştıkları sözleşmelere garanti sağlamaktır.[204] Dolayısıyla daha önce yalnızca adil mübadeleyi teminat altına alan bir "yargıç" olarak görülen Bizans Devleti, özel sözleşmelerin kutsiyetini koruyan hukuki bir otoriteye dönüşür. 1140 civarında *Basilika*'nın ilk on kitabı üzerine bir şerh yazan anonim bir hukukçu sözleşmelerin rolünü vurgular. Ay-

203 Attaleiates 202-4 ve karş. yukarıda s. 155. G. I. Bratianu bu ifadelerdeki derinliği fark eden az sayıdaki araştırmacılardan birisidir: "Une expérience d'économie dirigée", (bkz. n. 144), s. 643-62, özellikle s. 651-2.

204 Laiou, "Koinonike dikaiosyne", s. 118-24.

rıca kredi faizinin ödünç verilen paranın kârı olduğunu ileri sürer.[205] Sermaye yatırımı aracılığıyla değer yaratma ihtimali burada Batı Avrupa'daki benzer gelişmelerin öncesinde görülür.

Dolayısıyla yeni fikirlerin bir kesişimi söz konusudur. Para, bir mübadele aracı, kabul edilmiş bir değer ölçüsü, alınıp satılabilen bir mal veya sermaye gibi çeşitli roller içinde görülür. Özgürce müzakere edilen ekonomik anlaşmaların yalnızca hukuki değil neredeyse ahlaki bir kuvveti de vardır. Devlet ekonomik anlaşmaların garantörü olarak işlev görür. Kâr, beklenmedik metinlerde olumlu çağrışımlar yapacak şekilde kullanılır. Bununla birlikte kâr peşinde koşmanın kabul görmesine dayanan tam olarak olgunlaşmış bir sosyal teori yoktu. Ticari faaliyet ve kâr peşinde koşmanın ruhani ve ahlaki tehlikesine ilişkin geleneksel fikirler de aynı zamanda mevcuttu. Bir Orta Çağ Hristiyan toplumunda, geleneksel fikirlerin uzun süreli yansımaları olurdu. Ancak bu dönemde ideolojik yeniliklerin ortaya çıkışı Bizans ekonomisinde meydana gelen değişiklikleri gösterir.

Devletin ekonomideki rolü, yalnızca devletin mali haklarının bir kısmını başkalarına devretmesinden dolayı değil, ayrıca piyasa işlemlerinin ekonominin ve hatta bir dereceye kadar ekonomik ideolojinin de yapılandırılmasındaki önemi sebebiyle gerilemiştir. Ekonomik güç artık ağırlıklı olarak devletin elinde değildi. Ekonominin motoru artık merkezî devlet değil muhtemelen mübadele ekonomisiydi. Bu durum on ikinci yüzyılda özellikle barizdir ve devletin dönüşüm geçiren özellikleri ile paralellik gösterir. Komnenos hükümranlığında Bizans Devleti, eskiden imparator ve imparatorluk görevlileri tarafından şekillenen mutlak karakterini kaybetti. Artık imparatorun iktidarı, kısmen de olsa, imparatora akrabalık bağıyla bağlı ve gücünü bu aile ilişkilerinden alan yüksek mevki sahibi kişiler tarafından paylaşılmaktaydı.[206] Burada ekonomi açısından hayati bir tehlike yatmaktadır zira imparatorluk gücünü paylaşan insanlar, bir grup olarak, açgözlü ve bencil kişilerdi. Komnenos sisteminin siyasi başarısızlığı gelişmekte olan ekonomik sisteme de zarar vermiştir.

205 Laiou, "*Nummus parit nummos*", s. 590-2.

206 Komnenos devleti, G. Dagron'un tabiriyle, "kralcı" hâle gelmiştir: "Empires royaux, royautés impériales: lectures croisée sur Byzance et la France médiévale", *Summa: Dieter Simon zum 70. Geburtstag* (Frankfurt, 2005), s. 81-97, özellikle s. 94.

SONUÇ

On birinci ve on ikinci yüzyıllarda Bizans, sanayi öncesi yoğun büyümenin bazı özelliklerini sergiler. Kırsal kesimde üretim artışı ve ikincil üretimde faaliyet yoğunlaşması görülür. Elimizdeki sınırlı sayıdaki kaynak, kişi başına düşen gelirde muhtemelen uzun dönemli bir artış olduğuna işaret etmektedir. Bu durum hem servet birikmesinden hem de tüccarların ve zengin zanaatkârların dikkate değer refahından açıkça bellidir. İş bölümünü arttıran bir unsur olarak ticaretin büyümesi bu gelişmenin önemli bir motor kuvvetiydi. Başta tarım sektörü olmak üzere ekonominin bazı kısımları on üçüncü yüzyılda da büyümeye devam etti. Ancak 1204 yılında Bizans İmparatorluğu'nun ilk çözülmesinin ardından yoğun veya sistemli bir büyümeden söz etmek artık mümkün değildir.

Bizans ekonomisindeki gelişmenin kesintiye uğraması hem iç yetersizlikler hem de siyasi başarısızlıktan kaynaklanıyordu. İlk etken göz önüne alındığında henüz Malthusçu bir bağlam yoktu. Daha ziyade sınırlayıcı faktörler mevcuttu. Bunlardan biri, bilindik bir sanayi öncesi fenomeni olan, nüfusun önemli bir kısmının etkin talebinin düşük seviyede olmasıdır. Bir diğeri ise mamul ürünleri tüketecek ve daha fazla üretimi teşvik edebilecek uluslararası pazarlara erişimin imtiyazlı bir konumda hareket eden İtalyan tüccarlar tarafından önce kolaylaştırılıp ardından engellenmesidir. Siyasi başarısızlıklar ise çoktur. Bizans Devleti'nin yeni ekonomik koşullara başarılı bir şekilde uyumlu hâle getirilmesi önemli ölçüde, I. Aleksios'un ilk dönemleri de dâhil olmak üzere, on birinci yüzyıl boyunca gerçekleşmiştir. On ikinci yüzyılın tek önemli düzenlemesi denizcilik ve ticaret hukukuna ilişkindi. Geri kalan konular için, idareci konumda olan Komnenos klanı özellikle vilayetlerindeki tebaasını uzaklaştıran dışlayıcı bir tutum içerisinde oldular. Dahası, siyasi elit dinamik ticaret sektörüne, evvela ticaret ve üretimle uğraşan kişileri devlet idaresine dâhil etmeyerek, ikinci olarak da bu kişileri ayrıcalıklı kişi ve gruplar karşısında olumsuz bir konuma düşürerek büyük zarar vermiştir. Bu dışlayıcı idareci sınıfın üçüncü hatası ise ölümcüldü: geniş ama garanti altın-

da olmayan ayrıcalıklara sahip Batılı tüccarlar ve diğer Batılı güçlerle on ikinci yüzyılın sonlarında aralarını bozarak Konstantinopolis'in işgalini ve Bizans İmparatorluğu'nun yaklaşık altmış yıl boyunca dağılmasını mümkün hâle getirdiler.

V
KÜÇÜK DEVLET EKONOMİSİ (ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILIN BİR KISMINDAN ON BEŞİNCİ YÜZYILA)

Dönemselleştirme sorunları bu geniş zamanı araştıran tarihçiye, önceki dönemlere nazaran, daha büyük güçlükler çıkarır. Bizans İmparatorluğu ekonomide çok güçlü rol oynayan teşkilatlı bir siyasi birlik olduğu için ekonomik gelişmeler siyasi olaylardan doğrudan etkilenmiştir ve bunlar çarpıcı gelişmelerdir. Konstantinopolis'in 1204'te IV. Haçlı Seferi sonucu düşürülmüş olması bu duruma örnek olarak verilebilir. Bu olay, on üçüncü yüzyılın ilk çerçevesini oluşturur. IV. Haçlı Seferi siyasi yapıyı tasfiye etmiş oldu ve Osmanlılar Konstantinopolis/İstanbul'a yerleşinceye kadar da siyasi birlik tekrar kurulamadı. Bu sebeple, ele aldığımız dönemde, eski sistemden kopuşun çok güçlü unsurları mevcuttur. Bununla birlikte ekonomik faktörler uzun dönemde gelişir ve siyasi olaylardan etkilenmesi de zaman alır. Bu sebeple ekonominin bazı sektörleri (özellikle tarım ve aynı zamanda seramik üretimi) önceki dönemlere benzeyen üretim ve dağıtım özellikleri sergiler: on üçüncü yüzyılın erken zamanları için seramik üretimi, yüzyılın sonlarına kadar tarım. Bununla birlikle ipek kumaş üretimi gibi diğer sektörler ise erken dönemde gerilemiştir. Bu yüzden, bu ve bir önceki dönemi birbirinden ayıran çizgi ekonominin hangi yönünün incelendiğine bağlıdır. Kimi akademisyenler kuramsallığı nedeniyle tarihlendirmesi zor olan Batı Avrupa'da "uzun on üçüncü yüzyıl"ı kaleme aldılar: bu "özgün bir dizi gücün zamansal sürekliliği"ne, yani büyüme güçlerine yapılan bir atıftır.[1] Bizans'ta ise bunun eş değeri "uzun on ikinci yüzyıl" olabilir. Belli bir noktada ise "kayıp

1 D. C. North ve R. P. Thomas, *The Rise of the Western World: A New Economic History* (Cambridge, 1973), s. 46 vd. "Kayıp on üçüncü yüzyıl" terimi için bkz. A. E. Laiou, "The Byzantine Economy: An Overview", *EHB* 3, s. 1158.

on üçüncü yüzyıl" başladı. Bu dönemde Bizans, veya eskiden Bizans, topraklarındaki ekonomi Batılı pazarların olumlu etkilerinden faydalanamadı, bunun yerine başta İtalyan denizci şehirlerinin tüccarları olmak üzere, en sonunda ticaret ve üretimin kontrolünü Batı Avrupalılara terk etti. Doğu Akdeniz'deki İtalyan tüccarlarının hâkimiyeti, ikinci önemli belirleyici faktördür.

Ölçeğin rolü ve önemi

1204'ten sonra İmparatorluk birkaç küçük devlete bölündü. Batılılar, imparatorluk topraklarının bir bölümünde devletler veya bölgeler oluşturdular (1261'e kadar Konstantinopolis Latin İmparatorluğu, Akhaia Prensliği, 1211'den sonra Venediklilerin işgal ettiği Girit, Venedik hâkimiyetindeki diğer Ege Adaları ve en nihayetinde İyon Denizi'ndeki Modon ve Koron ticaret merkezleri). Parçalanan Bizans'a halef olanlar ise her ikisi de Anadolu'da kurulan 1261'e kadarki İznik İmparatorluğu ve Trabzon İmparatorluğu ile Epiros Despotluğu olarak anılan devletti. Bir zamanlar Bizans İmparatorluğu'na dâhil olan Slav toprakları, Bulgaristan ve Sırbistan IV. Haçlı Seferi'nden kısa bir süre önce bağımsız hâle geldiler ve Osmanlı fetihlerine kadar küçük gruplara ayrılarak bağımsız kaldılar. Dolayısıyla bu dönemde savaş mantığıyla işleyen kırılgan ve istikrarsız bir sistem içinde faaliyet gösteren küçük ölçekli devletler bulunmaktadır. Bu devletlerin oluşumu küçük parçalara bölünmeye meyilli çok kutuplu bir sistem ve sonrasında da siyasi iktidarın yerle bir olması ile sonuçlandı. Devletin büyüklüğü ve elit talebin etkisi başta olmak üzere her şey küçük ölçekliydi. Küçük devletler, küçük ekonomileri takip ettiler. Siyasi idarenin global maliyeti yüksekti: her biri Komnenos sarayından çok daha fakir olsa bile kraliyet veya "imparatorluk" sarayları çoğaldı; her bir devlet birbiriyle yarışarak inşaat işlerine para harcadı ve gelir ya da kaynak elde etme amacıyla girişilen rekabet askerî harcamaları zaruri hâle getirdi. Bu sırada bazı devletlerin kaynakları küçüldü ve dolayısıyla altyapı bakım giderlerine daha az para ayırmak zorunda kaldılar veya altyapıyla ilgilenemeyecek duruma geldiler.[2] Önceki

2 Bu ve aşağıdakilerin çoğu için bkz. A. E. Laiou, "Byzantium and the Neighboring Powers: Small-state Policies and Complexities", *Faith and Power (1261-1557): Perspectives on Late Byzantine Art and Culture* (New York, 2006), s. 42-53; Bu makalede altı çizilen

"ulusal" pazar dönemine nazaran iş yapma maliyetlerini arttıran bir unsur olarak ağırlıklar ve ölçüler, nihayetinde de madenî para ve kanunlar farklılaştı ve çoğaldı.[3] Üretim bakımından tarım sonunda (on dördüncü yüzyılda), kimisi devletler arası rekabetten, kimisi de Balkanlar'da Tatarların, Anadolu ve sonra Balkanlar'da Türkler gibi yabancıların akınlarından kaynaklanan daimî savaşlar ve emniyetsiz ortamdan zarar gördü. Kaynaklar; topraklar, büyükbaş hayvanlar ve sermaye savaş veya baskınlar esnasında bir grup insandan başka bir gruba geçerken çok fazla sermaye de bu süreçte tükendi. Buna rağmen 1261'den sonra devlete ait mülklerin giderek büyük ölçüde azalması gibi önemli bir gerçeği saymazsak yapı bakımından en son etkilenen unsur tarımdı. İmalat küçüldü. Yerel ve bölgesel ticarette Bizanslıların katılımı artmış olsa bile bölgeler arası ve uluslararası ticarete katılımları azaldı.

Her bir devlet tarım ve ticarette farklı politikalar takip ettiğinden, önceki dönemde zaten başlamış bir süreç olarak, her bölge birbirinden farklı şekilde gelişti. İlave olarak muhtelif bölgeler Akdeniz ticaret sisteminin alt dallarına dâhil olduğu için tarım ve sanayileri de bu durumdan etkilenmiştir: Latinlerin elindeki Mora ve Kıbrıs, Bizans Makedonyası'ndan ayrı bir şekilde gelişti.

Bizans ekonomisi bütün bu gelişmelerden ve kaynakların kalıcı olarak kaybedilmesinden zarar gördü. Bulgaristan ve Sırbistan'ın bağımsızlığı tahıl üreten ve sığır yetiştiren bu bölgelerin artık Bizans ekonomisinin bir parçası olmadığı anlamına geliyordu. Bizans Makedonyası'nın bazı kısımları da 1282'den sonra Sırbistan'ın kontrolü altına girdi. Kıbrıs ve Sırbistan'ın kaybı bakır ve gümüş madenlerinin de kaybı demekti. On dördüncü yüzyılın başlarından sonra Bulgar kıyılarının tahılı, her ne kadar uluslararası pazarlara girmiş olsa bile, yerel Bizans mübadele sisteminin bir parçası değildi. Dahası, Bizans ekonomisi -on

---

kaos teorisinin teorik tartışması için bkz. A. M. Saperstein, "The Prediction of Unpredictability: Applications of the New Paradigm of Chaos in Dynamical Systems to Old Problem of the Stability of a System in Hostile Nations", L. Douglas Kiel ve E. Elliott (ed.), *Chaos Theory in the Social Sciences: Foundations and Applications* (Ann Arbor, 1996), s. 139-55. Ayrıca bkz. A. Alesina ve E. Spolaore, *The Size of Nations* (Cambridge, Mass. ve London, 2003), s. 95 vd.

3 Madenî paralar için bkz. s. 238 vd.

ikinci yüzyılın sonlarına doğru yaşanan dönemde gördüğümüz şekliyle- Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgal edildiği dönemde dağılmıştı. Bizans hâkimiyetinin Şehir'de yeniden tesisinden sonra ekonomi, her ne kadar azalsa da devletin mevcut rolünün yanı sıra tarım ve sanayi ürünleriyle pazarlama faaliyetlerinin akılcı bir şekilde entegrasyonu sayesinde kısmen toparlandı. Ancak bunların tamamı Bizans Devleti'nin resmî varlığının son yüzyılında yeniden dağıldı.

Bu durumda artık Bizans ekonomisinden bahsedilip edilemeyeceği ya da böyle bir tanımın hangi alanları kapsayabileceği sorusu ortaya çıkar. "Bizans" ekonomisi dendiğinde IV. Haçlı Seferi öncesinde Bizans'a ait ve sonunda 1261'den sonra başkentin tekrar Konstantinopolis'te yapılanmasının ardından Bizans Devleti'yle yeniden bütünleşen bölgelerin ekonomisi anlayacağız: genel olarak bu bölgeler Türklerin eline düşene kadar Anadolu'nun kıyı kesimleri (Trabzon İmparatorluğu hariç), Trakya hinterlandı ile birlikte Konstantinopolis, Makedonya, Epiros ve Thessalia toprakları, Ege'nin doğusundaki adalar ve Mora Despotluğu'dur. Bölgelerin birbirinden farklı şekilde gelişmeleri burada da açıkça görülür ve bu konu kitabın hacminin izin verdiği kadar ele alınacaktır. Bunun ne derece "ulusal" bir ekonomi olduğu devlet ile ilgili kısımda tartışılacaktır. Kronoloji meselesine gelince dikkate alınması gereken başlıca noktalar şunlardır: 1204'te Konstantinopolis'in Latinler tarafından fethi, İznik İmparatorluğu (1204-1261), 1261'den on dördüncü yüzyılın ortalarına kadarki süreç ve yaklaşık 1348'den 1453'te Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından nihai fethine kadarki dönem. Eski Bizans İmparatorluğu'nun Latin hâkimiyetindeki bölgelerinin gelişimine yönelik tartışma uzun tutulmayacaktır ve yalnızca karşılaştırma yapmak için kullanılacaktır. Aksi takdirde bu bölüm çok daha uzun ve dağınık olabilirdi.

DEMOGRAFİ

Uzun süreli demografik eğilim bir süre devam etmiş görünüyor. Öte yandan neredeyse hiç bitmeyen düşmanlıklar ve savaşlar durumu kötüleştirmiştir. On üçüncü yüzyılın sonlarında

hem yeni yerleşimlere ait kanıtlar hem de tam tersi, terk edilmiş yerleşim yerlerinin izlerini buluyoruz. İstatistiki veri alınabilecek kaynaklardan (yani şu an bize köylü hane sayısını kabaca bütün üyeleriyle veren çeşitli -çoğunlukla kilise ve manastırlara ait- büyük mülklerin sayımı olan *praktika*dan) derlenebilecek demografik bilgiler de ayrıca karışıktır. On üçüncü yüzyılın sonunda bir Malthus çıkmazına ulaşılmış gibi görünüyor: dolayısıyla yeni yerleşimler artık çoğunlukla değeri düşük marjinal topraklardaydı. Nüfus hareketlerinin belli bir kesinlikte izlenebildiği Makedonya'da en yüksek nüfus oranına ya on dördüncü yüzyılın başlarında ya da hemen sonrasında ulaşılmıştır. Kesin olarak nüfus 1340'lara gelmeden, vebadan önce zaten gerilemeye başlamıştı. Aynı yüzyılın ikinci yarısında tekrar eden veba salgınları, istilalar, savaşlar ve iç savaşlar nedeniyle zaten zayıflamış durumdaki nüfus aniden ve çok büyük ölçülerde azaldı.[4] Vebanın genel etkileri bilindik bir çeşitlilik gösterdi ancak siyasi istikrarsızlık ve savaşlar nedeniyle şiddetlendi.

Nüfusun çoğunluğunun, yani köylülerin refahı muhtemelen nüfus hareketliliği konusunda söylenenlerden de anlaşılabilecek bir eğrinin eğimini takip etti. On üçüncü yüzyılın ilk yarısında Anadolu köylüleri nispeten daha refah içindeyken[5] Makedonya ve Mora'da mütevazı bir refahın belirtileri aynı yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiştir. Daha sonra, on dördüncü yüzyılın ilk yarısında, köy hanelerindeki gözle görülür refah, tarım ekonomisi hâlâ iyi bir şekilde eklemlenmiş olmasına rağmen gerilemeye başladı. On dördüncü yüzyılın ortalarından sonra bazı köylüler toprak hatta büyükbaş hayvan zengini oldu fakat "kasvetli" bilimin [ekonomi] çok sevdiği denklemler ne gösterirse göstersin bu zor şartlar altında refahtan söz edilemez.

4 Nüfus hareketleri için bkz. A. E. Laiou, "The Agrarian Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries", *EHB* 1, s. 312 vd. Bu çalışma aşağıdaki iki esere dayanır: A. E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Economic Study* (Princeton, 1997), Bölüm 6 ve J. Lefort'un bir miktar farklı fikirlerini içeren: "Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XV siècles", *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*, II (Paris, 1991), s. 75.

5 Son örnek için bkz. D. Kyritsès ve K. Smyrlis, "Les villages du littoral égéen de l'Asie Mineure au Moyen Âge", J. Lefort, C. Morrisson ve J.-P. Sodini (ed.), *Les Villages dans l'empire byzantin (IVe-XVe siècle)* (Paris, 2005), s. 437-51.

BİRİNCİL ÜRETİM

Tarım kaynakları ve üretim

Çoklu ürün yetiştiriciliği ve çoklu faaliyet hâlâ geçerliydi.[6] Buna rağmen kısmen doğal kaynakların farklılığı ve kısmen de bölgesel üretimin bir bölümünün artan bir şekilde ihraç edildiği Batı Avrupa pazarlarının talepleri neticesinde bölgesel farklılıklar ve belli bir ölçüde ihtisaslaşma da mevcuttu. Bizans Anadolusu Laskarisler döneminde, bir ölçüde, İmparator III. Ioannes Vatatzes'in bölgenin tahıl, zeytinyağı ve hayvansal ürünlerde kendi kendine yeter hâle gelmesini sağlayan faaliyetleri nedeniyle en parlak dönemini yaşadı. İznik kriz zamanlarında Selçuklulara tahıl ürünleri bile ihraç edebiliyordu. Nakit para getiren kaynaklar, çoğunlukla zeytin ağaçları ve üzüm bağları, çok önemliydi ve kısmen köylülere aitti.

Bir kısmı Bizanslıların bir kısmı da 1377'ye kadar Angevinlerin elinde olan Mora'daki üretim, Avrupa'da ünlü olduğu için zeytinyağı, şarap ve İtalya'ya ihraç edilen ipek temelliydi. İlginçtir ki ham ipek üretimine Korinthos civarında devam edilmemiş görünmektedir. Mora ayrıca yün, pamuk, keten üretiyor ve tabakhanelerde kullanım için boya maddeleri -çoğunlukla kırmız ve meşe palamudu- ihraç ediyordu. Ancak 1420'lere gelindiğinde yarımadanın üretimi ciddi şekilde düşmüştür.[7] Thessalia büyük ölçüde tahıl üreticisiydi ancak aynı zamanda büyükbaş hayvan ve at da yetiştiriliyor ve Volos civarında şarap üretiliyordu. Dağlık bir alan olan Epiros, hayvancılık alanında çok iyi gelişmişti; bölge halkı büyükbaş hayvan, at ve çok sayıda koyun yetiştiriyordu.[8]

Makedonya ve Trakya çoklu ürün yetiştiriciliğinin cennetiydi. Bu bölgeler tahıl üretiyordu ve bunun bir kısmını on beşinci

6 Bu konuda yukarıya bkz. Bölüm IV.

7 D. Jacoby, "Silk Production in the Frankish Peloponnese", *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean* (Aldershot, 1997), makale VIII, s. 48; D. Jacoby, "Silk Crosses the Mediterranean", ve "From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change", *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean* (Aldershot, 2001), sırasıyla makale X ve VIII; Laiou, "The Agrarian Economy", s. 322-4.

8 L. Schopen and B. G. Niebuhr (ed.), *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris, historiarum libri quattuor*, 3 cilt (Bonn, 1828-32) (bundan sonra Cantacuzenus), I, s. 497-8.

yüzyılda bile, Konstantinopolis düşmeden 10 yıl kadar önce, hâlâ Batı'ya ihraç ediyorlardı; imparatorluk temsilcileri ve memurları da bu ticaret (muhtemelen imparatorluk ailesine ait topraklarda pazara yönelik üretilen tahılın ticareti) ile ilgileniyorlardı.[9] On dördüncü yüzyılın ortalarında Francesco Balducci Pegolotti, Rhaidestos buğdayını Doğu'nun en iyisi olarak metheder. Ancak Makedonyalı toprak sahipleri ve köylüler ayrıca koyun, büyükbaş hayvan ve at da yetiştiriyorlardı. Hayvan yetiştiriciliği kârlı ve ihtiyaç duyulan bir faaliyetti: hayvanlar yalnızca pazarda satılmaz ve öküzlerle sadece tarla sürülmezdi; aynı zamanda, uzun süredir de bilindiği gibi, kötü hava şartlarının mahsullere moral bozucu bir sıklıkla zarar vereceği tahmin edildiği zamanlarda hayvanlar bir protein kaynağı olarak tüketiliyordu. Hayvancılığın önemi, kış için hayvan yemi üreten çayırlara yüksek değer verilmesinden anlaşılmaktadır: bu çayırlar birinci kalitede ekilebilir topraktan daha değerli kabul edilmiştir.[10] Dut dâhil meyve ağaçları ve kaliteli ve pazarlanabilir şarap elde edilen üzümler de Makedonya'da yetiştiriliyordu. Makedonya'da büyük ölçüde zeytinyağı üretilmese bile Khalkidike'de zeytin ağaçları vardı. Balıkçılık ve arıcılık köylülerin kalori ihtiyacını ve köylü bütçesini destekliyordu. Keten, pamuk ve kendir sınai bitkilerdi. Ahşap ve orman ürünleri uzun zamandır olduğu gibi hâlâ pazarlanıyordu ve tuz hem Makedonya hem de Trakya'da üretiliyordu.

Tuz ayrıca Naupaktos, Batı Yunanistan, Karadeniz kıyıları, Girit, Mora ve Kıbrıs'ta da üretiliyordu. On dördüncü yüzyılın ilk yarısında Bizans görevlisi olan Aleksios Apokaukos devlet tuzlalarının idaresinden bir servet kazanmıştı.

Madencilik faaliyetlerinden birincil üretim bağlamında bahsedilmiş olabilir. Bu dönemde Bizans Devleti Anadolu'nun kıymetli metal madenlerinin yanı sıra Kıbrıs'ın bakır madenlerini de kaybetti. Genel alandaki büyük yeni gelişme ise Novo Brdo bölgesi civarında yoğunlaşan ve Alman madenciler tarafından işletilen Sırbistan'daki gümüş ve altın madenlerinin kullanımıydı. On dördüncü yüzyılda birbirini takip eden Sırp krallarının

9 A. Laiou-Thomadakis, "The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: Thirteenth-Fifteenth Centuries", *DOP* 34-35 (1980-81), s. 218 vd.

10 Laiou, "The Agrarian Economy", Tablo 2A, s. 233. Canlı hayvan fiyatları için bkz. C. Morrisson ve J.-C. Cheynet, "Prices and Wages in the Byzantine World", *EHB* 2, s. 839-44.

yayılmacı politikası bu gümüş madenlerinin üretimleri ile finanse edildi. Khalkidike'deki Siderokauseia bölgesi bu dönemde demir üretiyordu ve demir madeni ile döküm fırınları imparatorluğun diğer kısımlarında da bulunuyordu.[11] Ancak Bizanslılar madencilikteki en kârlı gelişmeyi kaçırdılar. On üçüncü yüzyılın sonları ve on dördüncü yüzyılda, özellikle 1460'lara kadar, servet, bir dizi beyaz sert mineralin genel adı olan, şaptan kazanılıyordu. Şap, boyaları kumaşa sabitler ve renklere canlılık verir. Bu nedenle şap, özellikle parlak renklerin moda olduğu bu dönemde, Batı Avrupa'nın hızla gelişen tekstil endüstrisi için asıl gereken şeydi. Şap Mısır'da üretiliyordu ancak en kalitelisi Anadolu'dan çıkıyordu: Koloneia (Şebinkarahisar), Karadeniz sahilindeki diğer bölgeler, Foça ve Kütahya'nın yanı sıra Trakya ve Ege Adaları (Harita 4). 1275'te İmparator VIII. Mikhael, Manuele ve Benedetto Zaccaria isimli iki Cenovalı kardeşe Foça şap madenlerini bağışladı. Zaccaria Kardeşler şapa dayalı, ama sadece onunla da sınırlı olmayan, faaliyetlerinden çok büyük servet elde ettiler ve Cenovalılar bu mineralin çıkarılması ve ticarileştirilmesini tekelleştirdi. Böylece potansiyel bir gelir kaynağı da Cenovalılara verilmiş oldu. Foça'daki şap madenleri Türklerin burayı fethi ile önemini kaybetti ancak iyi bir şans eseri şap, 1460 yılında Tolfa'daki Papalık malikânelerinde bulundu.

Toprak sahipleri ve köylüler, üretim ve yatırım

Çoğu akademisyen, on üçüncü yüzyıl ve sonrasında büyük malikânelerin yayılmaya devam ettiğini ileri sürse de aynı akademisyenlerin argümanları takip edilecek olursa bunu daha öteye götürecek bir fikirlerinin olmadığı düşünülebilir. Devlet artık çok büyük topraklara sahip değildi ancak bu dönemde hem sivillere hem de kilise/manastırlara ait bazı çok büyük malikâneler mevcuttu. Tahtı gasbeden büyük aristokrat Ioannes Kantakouzenos gibi kimilerinin mal varlığı muhtemelen bir şahsın

11 Bu konuda bkz. K.-P. Matschke, "Zum Anteil der Byzantiner an der Bergbauentwicklung und an den Bergbauerträgen Südosteuropas im 14. und 15. Jahrhundert", *BZ* 84/5 (1991/2), s. 49-71. Karş. B. Pitarakis, "Mines anatoliennes exploitées par les byzanins: recherches récentes", *RN* 153 (1989), s. 141-85. On üçüncü yüzyılda Trabzon İmparatorluğu gümüş çıkartmaktaydı: A. Bryer, "The question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana", *Anatolian Studies* 32 (1982), s. 133-50.

elinde bulunan en büyük mülkiyetti. Mal varlığının çoğunluğu Makedonya'daki zengin Strymon Vadisi'nde bulunuyordu. Ioannes Kantakouzenos 1341-54 arasındaki iç savaşta 1.000 çift öküz, 50.000 domuz ve çok büyük miktarda kaliteli yün üretmesi kuvvetle muhtemel 70.000 koyunu kaybettiğini iddia etmişti. 300 katır, 500 eşek, 2.500 kısrak ve 200 deve, malikânelerinin hayvan kaynaklarını tamamlıyordu. Sahip olduğu malikânelerin boyutunu vermez ancak 1.000 çift öküz ile sürülen topraklardan da beklenileceği gibi "inanılmaz" miktarda mahsulden bahseder.[12] Bu ifadeler hiç kuşkusuz ki çok büyük bir malikânenin abartılı ama etkili bir resmini çizmektedir. Böylesi bir zenginlik kiliseye mensup olmayan kişiler arasında alışıldık bir şey değildi. Toplu olarak bu dönemdeki en büyük toprak sahibi manastırlardı. Athos Dağı'nın en zengin manastırı Lavra bu konuya iyi bir örnektir. 1321'de manastır, Selanik ve Strymon "thema"larında ve Lemnos Adası'nda 185.000 *modioi* (yaklaşık 18.500 hektar) toprağa sahipti. *Paroikoi*nin ödediği kira ve resimler ile muhtelif vergi muafiyetlerinden (bunlar gerçek gelirler olmaktan ziyade giderlerden kısılarak elde edilen birikimlerdir) müteşekkil yıllık mali geliri 4.000 altın paraya tekabül etmekteydi. Manastırın ekonomik geliri ise 4.300-4.900 civarında altın para olabiliyordu.[13]

Bununla birlikte daha küçük mülklere sahip, şehirlerde veya kırsal bölgelerde ikamet eden, pek çok sayıda şehirli ve kırsal mülk sahibi de bulunmaktaydı. Bunlar sınırlı toprakları ama mali ayrıcalıkları bulunan *pronoia* veya diğer toprak sahipleriyle kırsal bölgelerde toprakları olmasına rağmen kentlerde ikamet eden kişilerdi; bu son kategoriye 1314'te Selanik'te kendi vasiyetini kaleme alan ve 61 *modioi*lik üzüm bağına sahip ancak az sayıda ekilebilir toprağı olan Theodoros Karabas gibi tüccarlar da dâhildir.[14] İlave olarak hem toprağa sahip olan hem de ken-

12 Cantacuzenus II, s. 192.

13 Laiou, "The Agrarian Economy", s. 349-50.

14 M. Živojinović, V. Kravari ve C. Giros (ed.), *Actes de Chilandar*, I (Paris, 1998), s. 208-19; karş. A. E. Laiou, "E Thessalonike, e endochora tes kai o oikonomikos tes choros sten epoche ton Palaiologon", *Diethnes Symposio: Vyzantine Makedonia 324-1430* (Thessalonike, 1995), s. 188; C. Morrisson, "Byzantine Money: Its Production and Circulation", *EHB* 3, s. 939-40. On üçüncü yüzyılın başlarında Makedonya'daki Verroia'da yaşayan Basileios Krasinos'un 64 *modioi*den büyük üzüm bağının olması ve ayrıca ticaret ile de ilgilenmesi benzer bir durumdur: G. Prinzing, *Demetrii Chomateni ponemata diaphora* (Berlin, 2002), no. 84; karş. A. E. Laiou, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles* (Paris, 1992), s. 157 vd.

di toprağını kendisi ekip biçen, ancak her ne kadar *paroikoi* diye isimlendirilmeseler de büyük toprak sahiplerine belli bir bağımlılık ilişkisiyle bağlı olduğu görülen köylüler de mevcuttu: Bu bağımlılık siyasi mi yoksa ekonomik miydi?[15]

Bu nedenle bir sürekliliğin varlığından bahsetmek yerine, büyük malikânelerin yayılmasıyla ilgili ifadeleri nitelemek en iyisidir. Bir ucunda, yukarıda Kantakouzenos ve Lavra ile örneklendirilen çok büyük mülk sahipleri olabilirdi; spektrumun ortasında Theodoros Skaranos[16] gibi ya toprağın tam maliki ya da *pronoia*[17] sahibi (ayrıcalıklara sahip olsun veya olmasın) konumunda olan orta büyüklükteki mülk sahipleri mevcut olabilirdi; ekilebilir toprağa ve çoğunlukla üzüm bağlarına sahip köylüler sayı bakımından en geniş kategoriyi oluşturuyordu; spektrumun diğer ucunda ise neredeyse hiçbir kaynağa sahip olmayan köylüler bulunmaktaydı. Son iki kategorideki köylülerin ya *paroikoi* ya da küçük toprak sahibi özgür köylüler veya topraksız olup sadece emek gücüne sahip kişiler olabileceği not edilmelidir. Bu durumda, mülkiyet ve üretim süreci bakımından kayda değer bir çeşitlilik vardı ve dolayısıyla Bizans kırsalı genellikle resmedilenden çok daha kompleks bir görünüm sunmaktadır.

Tarım ekonomisine yatırım, üretim fazlasının sahiplenilmesi ve bunun sonucu olarak da ürünlerin kullanımı bakımından bu resmin ekonomik yansımaları mevcuttur. Aşağıdaki analiz özellikle, 1340'larda başlayacak olan ekonominin çözülmesine kadarki dönem için geçerlidir.

Yatırım açısından büyük toprak sahipleri için kârlı olan şey, orta ve küçük mülk sahipleri için kârlı olan şeyden farklıydı. Büyük toprak sahipleri elindeki toprakları yalnızca büyütmeyi değil aynı zamanda da akılcı kullanımı hedeflemekteydiler. Bu durumu özellikle kilise ve manastırlara ait büyük malikâneler örneğinden biliyoruz. Bunlar için, devletin veya kişilerin yaptık-

15 Thessalia'daki Dryanouvaina köylülerinin örneği için bkz. F. Miklosich ve J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, 6 cilt (Vienna, 1860-90), IV, s. 391-3, 396-9, 410-11.

16 J. Lefort, "Une exploitation de taille moyenne au XIIIe siècle en Chalcidique", *Afieroma ston Niko Svorono* (Rethymnon, 1986), s. 362-72.

17 Ortalama büyüklükteki *pronoia*'nın (yani bir *pronoia* sahibinin mal varlığı) 1320'lerde değeri 70 - 80 altın para olmalıydı: N. Oikonomidès, "À propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats", *TM* 8 (1981), s. 354, şurada yeniden basıldı: *Society, Culture and Politics*, makale XVI.

ları büyük veya küçük bağışlar, satın almalar veya bir manastır hizmetine giren kişinin verdiği hediyeler ile mülklerini çoğaltmaları daha kolaydı. Bununla birlikte mevcut malikânelerinin yakınındaki toprakları satın almaya veya bağış yoluyla bu toprakları edinmeye uğraşmışlardır. Malikânelerin muhtelif kısımları arasındaki nakliye maliyetlerini en aza indirdiği ve yönetim masraflarını azalttığı için bu durumun ekonomik faydaları açıktır. Mülkiyet sahipliğinin akılcılaştırılmasına verilecek en iyi örnek 1300 ila 1321 yılları arasında birbirine bitişik toprakları elde etmeye gayret göstererek tarım yapılan toprak ve üzüm bağlarını ciddi oranda büyüten Büyük Lavra Manastırı'dır.[18] Benzer bir durum Iviron Manastırı ve diğerleri için de geçerlidir.[19]

Büyük toprak sahipleri ya da devletin ekilmemiş topraklar üzerinde münhasır hakları vardı. Ekili alanlardaki faaliyetler açısından toprak sahipleri, önceki dönemlerde de yaptıkları gibi, hububat üretimine, nakit para getiren pazar ürünlerine ve değirmenler gibi tarım sermayesine yatırım yapmışlardır. Bu çeşitli girişimlere yapılan yatırımların getirisi konusunda muhtelif tahminler mevcuttur. Birim başına düşen marjinal kârın çok düşük olması ve kârlılığın toprak büyüklüğünün bir fonksiyonu olması sebebiyle, başlıca yeni toprakların açılması ve toprakların daha verimli hâle getirilmesi şeklinde olmak üzere tahıl üretimine, ilave olarak öküz, yük beygiri ve ekipmanlara yatırım yapmanın büyük malikâne sahipleri için özellikle kârlı olduğu saptanmıştır.[20] Tahıl üretiminin organizasyonuna yönelik yatırımların en bilinen örneği III. Ioannes Vatatzes'in faaliyetleridir. İznik İmparatorluğu'nun tarım üretimini arttırmak amacıyla büyük toprak sahiplerine, yani manastırlara, malikâneler bağışlamış ve bu suretle üretim yapılan birimlerin boyutu büyümüştür.[21] Buna, devletin bağımlı bir iş gücü hibe ettiğinde ve ayrıca mülk sahiplerinin mali ayrıcalıklarını genişlettiğinde büyük toprak sahiplerinin tahıl yetiştiriciliğinden elde ettikleri kârın yükseldiği gerçeği de eklenmelidir. Bu durum, şüphesiz ayrıcalık tanınmış orta seviyedeki toprak sahipleri için de geçerlidir. Tahıl yetiştiri-

18 Svoronos, "Le domaine de Lavra", P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos ve D. Papachryssanthou (ed.), *Actes de Lavra*, 4 cilt (Paris, Paris, 1970-82), IV, s. 170.

19 Laiou, "The Agrarian Economy", s. 351.

20 Aynı yer, s. 353-5.

21 L. Schopen ve I. Bekker (ed.), *Nicephori Gregorae byzantina historia*, 3 cilt (Bonn, 1829-55), I, s. 41-2 (bundan sonra Gregoras).

ciliği için ayrılan bereketli ovaların aynı zamanda büyük toprak sahiplerinin de yerleştikleri alanlar olması tesadüf değildir.

Pazar ürünlerine yatırım hem birim başına daha kârlı hem de daha büyük bir insan kitlesi için erişebilirdi.[22] Asmaların üzüm vermesi yaklaşık beş yılı bulacağından bağcılık için toprağın temizlenmesi, fidelerin dikimi ve bakımı ile sabır gerekmektedir. Üzüm bağlarına yatırım doğal olarak toprak sahipleri tarafından yapılmıştır. On dördüncü yüzyılın başlarında üzüm bağlarının fiyatı tahıl yetiştirilen topraklardan 5,5 ila 10 kat daha yüksekti ancak mali değerleri birinci sınıf ekilebilir toprağın 8 ila 12 katıydı.[23]

Köylüler de üzüm bağlarına yatırım yapmışlardır. Kimi zaman yatırım gerçekten hatırı sayılıdır derecede olurdu: 1300'den önceleri, o zamanlar da şimdiki gibi bir şarap üretim bölgesi olan, Khalkidike'deki Avramiton köyü sakinleri toplamda 400 *modioi*lik (40 hektar civarı) bir araziyi temizleyerek üzüm bağları kurmuşlardı.[24] Diğer durumlarda yatırımlar daha mütevazıydı. Üzümün yetiştiği yerlerde köylülerin büyük bir kısmının, miras yoluyla intikal etmiş, satın alınmış veya kendi yatırımları ile elde ettikleri üzüm bağları vardı. On dördüncü yüzyıl Makedonya'sında hanelerin dörtte üçünden fazlasının üzüm ekilen arazileri bulunmaktaydı. On dördüncü yüzyılın ilk yarısında, bir örnek olarak incelenen Gomatou köyü *paroikoi*lerin arasında, eşitsizliği ölçen Gini katsayısı 0,406 ila 0,545 arasında değişiyordu.[25] Bu durum, başka bir yerde görebileceğimizden çok daha eşit bir dağılımdır ve hem gündelik tüketim için bir kalori kaynağı hem de nakit para getiren bir pazar ürünü olarak üzümün önemini gösterir. Her ne kadar bağların çoğunluğu ufak olsa da 20 *modioi* civarında üzüm bağı olan köylülerden kaynaklar bahsetmektedir.

Bir önceki bölümde köylülerin üzüm bağlarına (ya da değirmen, zeytin ağaçları, dut ağaçları ve ipekçiliğe) yatırım yapma ihtimallerinin *paroikos*un geleneksel durumunda bir değişiklik

22 Değirmenlere yapılan yatırım için ayrıca bkz. Bölüm IV ve on üçüncü yüzyıl Anadolusu için bkz. Kyritsès ve Smyrlis, "Les villages du littoral égéen", s. 444-5.
23 Laiou, "The Agrarian Economy", s. 360 vd.
24 D. Papachryssanthou (ed.), *Actes de Xénophon* (Paris, 1986), no. 3.
25 Laiou-Thomadakis, *Peasant Society*, s. 164 vd.

yapılmadıkça mümkün olamayacağı tartışılmıştı. On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda, Bizans'taki toprak ilişkilerini farklı şekillerde karakterize eden pazarlıkların bitmeyen sürecinde ilave kurumsal ve hukuki gelişmeler meydana geldi.

Bir köylü kendi toprağında bir üzüm bağı kurduğunda bu bağ köylünün mülkü sayılırdı ve bunun için vergi verirdi.[26] Tartışmalı olan şey ise -bu yatırımı yapan köylü olarak *paroikos*un bağlı olduğu toprak sahibi veya üçüncü bir kişi olsun- bir başkasının toprağında kurulan üzüm bağının (ya da inşa edilen değirmenin) durumuydu. Bunlar toprağı verimli hâle getirme çalışmaları olarak kabul edilmiştir ve böylesi durumlarda kanunlara göre üzüm bağının (ya da değirmenin) toprağın sahibine ait olması gerekirdi. Bununla birlikte, toprağın verimini arttıran bu tür faaliyetlere para ve iş gücü olarak yatırım yapmanın mülkiyetin muhtemel bir kanıtı olduğu gayriresmî anlayışına dayanarak uygulamada farklı düzenlemelere gidildi. En sık görülen çözüm yolu, yatırımı yapan kişiye kullanım hakkı ve hatta tam veya daha ziyade, kısmi mülkiyet hakkının verilmesiydi; bu son şıkta da kârlar toprak sahibi ile bölüşülürdü.[27] Kasıt bu veya başka olsun, bu düzenlemeler gelir getiren yatırımları teşvik etmiştir. *Paroikoi*nin kendi iş gücüyle tarıma açtığı yeni topraklardan ya hiç vergi alamadığı veya çok az vergi toplayabildiği için devlet de bu nevi yatırımları kolaylaştırma yoluna gitmiştir.[28]

Mülk sahipliğinin aksine, toprağı fiilî olarak ekip biçenler genellikle köylü hanesinin reisi (kadın veya erkek olabilir) ve onun yakın aile bireyleriydi. Bununla birlikte ailenin büyümesine paralel olarak bazı yerlerde dikey veya yatay genişlemiş hane halkı ve aynı zamanda erkek kardeşlerin veya en fazla birinci kuzenlerin oluşturduğu ortak hane halkı da mevcuttu.[29]

26 Çok sayıda belge mevcuttur. Örnek olarak, L. Petit (ed.), *Actes de Chilandar*, VV 17 (1911; tekrar basım Amsterdam, 1975), no. 93, 99; J. Bompaire (ed.), *Actes de Xéropotamou* (Paris, 1964), no. 17; *MM* IV, 35-41.

27 Karş. A. E. Laiou ve D. Simon, "Eine Geschicte von Mühlen und Mönchen: Der Fall der Mühlen von Chandax", *Bollettino dell'Istituto di Dritto Romano*, 3. ser., 30 (1992), özellikle s. 645 vd.

28 N. Oikonomides, "The Role of the Byzantine State in the Economy", *EHB* 3, s. 1035 ve n. 166 (şu kaynağa referans ile: M. Bartusis, "Ἐξάλειμμα: Escheat in Byzantium", *DOP* 40 (1986), s. 79-81; Oikonomides, Bartusis'in bahsettiği olayları yazardan farklı bir biçimde yorumlar; bu kitapta da bu yorum kullanılmıştır.

29 Ortak mülkiyet ve müşterek ikamet ile ilgili bu önemli mesele hakkında bkz. Laiou, *Mariage*, s. 137-85.

*Paroikoi*nin sahip olduklarıyla ilgili yapılan istatistiki çalışmalar hanelerin büyük çoğunluğunun hiç öküzünün olmadığını ve çok azının bir çift öküze sahip olduğunu göstermiştir. Bu da ister istemez köylüler arasında bir iş birliği olduğuna işaret eder; ayrıca toprak sahiplerinin muhtemelen köylülerin kullanmasına da izin verdiği öküzlerinin olduğu da bilinir. Pek çok köylü hanesinin bir parça üzüm bağı ve muhtemelen de bir bahçesi vardı. Bazılarının meyve ve zeytin ağaçları bulunurdu ama koyun ve keçilerin dağılımı son derece eşitsizdi. Bizans kayıtlarında dört hayvandan daha az olan sürülere rastlanmaz; bu da az sayıda hayvanın kayıtlara geçirilmediğine ve dolayısıyla da bunlardan vergi alınmadığına işaret edebilir ki domuz ya da tavuklar için de aynı durum geçerlidir.[30]

*Paroikoi*nin tarım toprağı sahipliği malikâneden malikâneye ve toprak sahibinden toprak sahibine çok büyük farklılıklar göstermekteydi. Bazı köylerde *paroikoi*nin ekilebilir toprağa sahip olmadığı görünür; diğerlerinde sadece hayatta kalmaya yetecek kadar, 25-30 *modioi* ortalamasında bir toprağa sahiptiler. Toprak mülkiyeti, toprağın hangi yolla işlendiği ve artık ürünün ne şekilde dağıtıldığıyla ilişkilidir. Bir *paroikos*un toprağı olduğu zaman, onu kendisi için en avantajlı şekilde ekip biçerdi: bu toprak için, artık devlete değil, toprak sahibine vergi öderdi ve vergi de toprağın kalitesine bakılmaksızın, genellikle, elli *modioi* başına bir *hyperpyron* (altın sikke) olarak belirlenmişti. Bu oran on birinci yüzyıldaki birinci ve ikinci kalite toprak vergisinden biraz daha düşüktü.[31] Vergi ödemesinden sonra artan bütçe fazlalığı da kendisine kalırdı. Benzer şekilde, üzüm bağları ve sahip olduğu diğer tüm malların vergi sonrasındaki artık ürünü de elinde tutmaktaydı. Toprak sahibinden kiraladığı arazide ürünün bir payı olarak bu dönemde kira öderdi: harmandaki tahılların üçte biriyle yeni şarabın yarısı ve ilave olarak toprağı işleme maliyetinin tamamını da kendi üstlenirdi. Daha önce de tartıştığımız gibi, söz konusu toprak sahibi-köylü ünitesi söz konusu olduğunda bu optimal bir düzenlemeydi.[32]

30 Laiou-Thomadakis, *Peasant Society*, s. 174. Vergi oranları için bkz. J. Lefort, "Fiscalité médiévale et informatique: recherches sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins du XIVe siècle", *RH* 512 (1974), s. 315-56.

31 Laiou, "The Agrarian Economy", s. 332 ve Tablo 2A şu kaynak ile birlikte okunmalı: Oikonomides, "The Role of the State", s. 1033.

32 Bkz. Bölüm IV.

Son olarak, neredeyse tüm köylüler yılda 12 ile 24 günden, tek seferde aralıksız 52 günlük örneğe kadar, bu bilgilerin tamamı Makedonya için geçerlidir, epey çeşitlilik gösteren sürelerde zorunlu çalışmakla (angarya/corvée) yükümlüydü. Toprak sahibinin yatırımının en kârlı kısmı olan rezerv toprakların ekilip biçilmesi, bazen olduğu gibi paraya tahvil edilmediği sürece, zorunlu çalışma hizmeti ile yapılırdı.

Böylece toprağın farklı şekillerdeki tasarruf hakkı ve ekim biçme yöntemlerinin bir birleşimi ortaya çıkmaktadır. Önceki yüzyıllarda olduğu gibi şimdi de Bizans malikânesinde zorunlu çalışma ile ekilip biçilmesi gereken büyük rezerv topraklar mevcut değildi. Şayet köylünün 24 günlük bir zorunlu çalışma yükümlülüğü olduğu düşünülürse, cömert bir tahminle, Lavra Manastırı'nın sahip olduğu toprakların maksimum yüzde 20-24'ü bu şekilde işlenmiş olabilirdi.[33] Bu rakamlar 12 günlük çalışma yükümlülüğü düşünülecek olursa çok daha fazla düşecektir; aslında köylülerin zorunlu çalışması, ekim ve hasat gibi yoğun faaliyet gereken zamanlarla sınırlıydı. Dolayısıyla rezerv toprakların doğrudan işlenmesi aslında sınırlı bir faaliyetti.

Farklı toprak işleme şekilleri, artık ürünün taksimi ve gelir kaynakları, muhtemel çeşitliliklerin büyük bir kısmını kapsayacak şekilde, Mamitzon köyü örneğinde görülebilir. Bu köy 1322'de imparator üçte birini Hilandar Manastırı'na ve üçte ikisini de rahiplerin işlettiği bir bakımevine bağışlayana kadar devlete aitti. Aşağıdaki bilgiler Hilandar Manastırı'nın sahip olduğu köyün üçte birlik kısmındaki durumu yansıtmaktadır. Burada birbirinden çok farklı üç toprak kullanımı biçimi ve artık ürün taksimi mevcuttur. Köylü hanelerinin tamamı, çoğunluğu büyük, ekilebilir topraklara sahiptir. Bu toprağı kendileri işleyip, üzüm bağları, değirmenler, hayvanlar ve diğer mülklerinde geçerli olduğu gibi vergi ödüyorlardı. Hane sahiplerinin çoğunun, alışılmadık bir biçimde, öküzleri vardı — neredeyse yarısının ise bir tam öküz çifti bulunmaktaydı. Toprak sahibinin 2.100 *modioi*den (210 hektar) oluşan payı iki kısma ayrılmıştı. Bunun neredeyse yüzde 30'u zorunlu çalışma ile doğrudan işlenir ve artık ürünün tamamı toprak sahibine giderdi. Geri kalanı ortakçılık

33 Svoronos, "Le domaine de Lavra", s. 165-7.

anlaşmaları ile paylaşılırdı ve bu şekilde artık ürün toprak sahibi ve köylüler (kayıtlı *paroikoi* ya da diğerleri) arasında paylaşılırdı. Açık şekilde, bu zengin bir malikâne olup köylüler de iyi durumdaydı. Zenginliğin dağılımı şaşırtıcı olmasa da; *paroikoi*nin hem toprağa sahip olup, hem zorunlu çalışma yükümlülüğünün bulunması ve hem de toprağı kiralayabilmesi ile mali yükümlülük ve kiralarını ödemeleri gibi farklı düzenlemelerin bir arada bulunuşu bu köyün karakteristik bir durumu olup, bu hâl Batı Avrupa'da olağan dışı sayılabilirdi.[34]

Bizans tarım ekonomisi on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda ne kadar verimliydi? Haricî faktörlerin müdahalesi olmadığı zaman epey üretken olduğu belli bir kesinlikle söylenebilir. Manastırlar ve toprak sahipleri tarımla zenginleştiler. Köylüler nüfus ve toprak arasındaki dengenin on üçüncü yüzyılın sonlarında ortaya çıkan olumsuz etkilerini ilk hissedenler oldukları ve muhtemelen eskisinden daha fazla sömürüldükleri için çok daha az düzeyde zenginleştiler. Buna rağmen köylüler ürünlerini hem yerel hem de Batılı tüccarlara sattılar. Kiralarını ayni olarak öderlerse, tarım ürünlerinin pazarlanmasından her hâlükârda pazara daha kolay erişimi olan toprak sahiplerine kıyasla daha az kâr elde ettiler; bununla birlikte bazı köylüler yalnızca nakit getiren pazar ürünlerinden değil aynı zamanda zanaat üretiminden de ilave gelir sağladılar. Koyun ve keçi bakımından zengin olanlar ham yün, iplik ve yünlü kumaş pazarlamış olmalıdırlar. Genellikle bir manastır çevresinde kurulan küçük kırsal panayırlar 1340'lara kadar Bizans kırsalının farklı yerlerinde görülebilirdi ve köylüler burada da ürünlerini satmışlardır.[35] Toprak sahipleri muhakkak artık ürünün bir kısmını hem kent pazarlarında hem de yabancı tüccarlara satabiliyorlardı: Balkanlar'da nispeten gelişen bir ticari ağın varlığı görülür ve her ne kadar ilk iki Palaiologos imparatoru Batılıların tahıl satın alması ve ihraç etmelerine yönelik kısıtlamalar getirmeye çalışmış olsalar da Batılı

34 Belge şu kaynakta bulunabilir: Petit, *Chilandar*, no. 92, s. 194-5. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Laiou, "The Agrarian Economy", s. 328 vd. ve P. Toubert'in yorumu: "Byzantium and the Mediterranean Agrarian Civisation", *EHB* 3, s. 390.

35 K.-P. Matschke, "Commerce, Trade, Markets, and Money, Thirteenth-Fifteenth Centuries", *EHB* 2, s. 802-3; Laiou, "The Agrarian Economy", s. 347-8. İmparatorluğun dışında Venedik işgali altındaki Girit 1348'e kadar hem nüfus hem de tarımsal üretimde bir artışa tanıklık etmiştir; tarımın ticarileştirilmesi bunu kolaylaştırmıştır: Karş. Gasparis, "Il Villaggio a Creta veneziana (XIII - XV sec.)", Lefort vd., *Villages*, s. 237-46.

tüccarlar Bizans buğdayı ve şarabını satın almak için uğraşıyorlardı.[36] Bu anlamda Bizans ekonomisinin on dördüncü yüzyılın ilk yarısında da eklemlenmiş bir hâlde olduğunu düşünüyoruz.

Bununla birlikte haricî faktörler bu duruma müdahale etmiştir. On üçüncü yüzyılın sonlarında Osmanlılar Bizans Anadolusu'na akınlara başladılar ve birkaç onyıl içinde Bizans toprakları hızlı bir biçimde küçüldü, nüfusun bir kısmı kaçtı ve tarım faaliyetleri kısa bir süre için altüst oldu. Avrupa eyaletlerinde emniyetin tesis edilemediği dönemler sıklıkla yaşanıyordu. On ikinci yüzyılın sonlarından itibaren Bizans-Bulgar sınırı akınlara ve savaşlara sahne oldu; ekonomi, para dolaşımının durmasından da anlaşılabileceği üzere her iki yakada da kesintiye uğradı. Osmanlı fetihlerinden sonra nüfus tekrar iskân edildi.[37] 1320'lerde Tatar saldırıları Trakya tarımını dağıttı ve Katalanlar kısa ancak korkunç bir dönem için aynısını yaptı ve 1321'den sonra sık görülen iç savaşlar hem güvensizlik ortamına hem de kaynakların tahrip olmasına yol açtı. Ancak bu karışıklıklar 1340'ların sonlarında meydana gelen ve imparatorluğun sonuna kadar aynı şiddet ile devam eden felaketlerle kıyaslanamaz. Sonuç olarak, kırsal nüfus azaldı ve bütün ekonomi gibi tarım ekonomisi de eklemlerinden ayrıldı. Toprak değersizleşti ve hatta on beşinci yüzyılda vergi dahi alınamadı. Üretim kapasitesinin kaybı büyük kısmı yoksullaşan arazi sahibi aristokrasiyi de etkiledi. 1341-54'teki büyük iç savaşta aristokrasi kendilerini mülksüz ve güçsüz bırakan bir Pirus zaferi kazandı. En güvenli üretim birimleri olarak manastırlar, özellikle birbirini takip eden fatihlerden imtiyazlar almayı başarabilen Athos Dağı manastırları, kaldı. Ancak insan gücünün eksikliği dolayısıyla bu manastırların da üretimleri azalmıştı.[38]

Thebai ve Atina arasında Latin hâkimiyetindeki bir bölgede bulunan ve arkeolojik kazı çalışmaları yürütülmüş bir köy bu geç dönemle ilgili ilginç bilgiler sunmaktadır. Bu bölge siyasal olarak çok düzensizdi. Panakton köyü savunulabilir bir tepede

36 Yasaklar için bkz. Laiou-Thomadakis, "The Byzantine Economy" s. 213-14, ve aşağıda s. 226-27.

37 R. Rašev, V. Dinčev ve B. Borissov, "Le village byzantin sur le territoire de la Bulgarie contemporaine", Lefort vd., *Villages*, s. 361.

38 N. Oikonomidès, "Monastères et moines lors de la conquête ottomane", *SüdostF* 35 (1976), s. 1-10.

kurulmuştu ve günümüzde bir kısmı hâlâ yerinde kalan geniş kuleli bir hisarı vardı. Bu köy on dördüncü yüzyıldaki bir noktadan on beşinci yüzyılın ortalarına kadar yalnızca yüz yıl civarı varlığını sürdürdü. Ekonomisi açık şekilde tarıma dayanıyordu. Seramik, metal ve cam buluntuları köylüler arasında az bir miktar ekonomik farklılık olduğunu gösterir. Evlerde günlük olarak kullanılan kaba çanak çömleklerin çoğunluğu Thebai civarında yerel olarak üretilmişti. Oysaki kilisede bulunan sırlı seramikler on üçüncü yüzyıl ortalarındaki Korinthos üretimi ile benzerlik gösterir. Biraz da cam mevcuttur. Köylüler oldukça mütevazı yaşıyorlardı ve defin kalıntıları erkeklerin bölgeyi daimî surette etkileyen savaşlarda asker olarak bulunduklarını da gösterir.[39]

Yalnızca on beşinci yüzyılın başlarında Bizans Devleti karşılaştığı sorunlara yönelik küçük ve düzensiz önemler aldı. Khalkidike ve Lemnos'taki toprakların üretim verimliliğini yeniden sağlamak, iş gücü çekmek ve müteakip yönetimi büyük ekonomik birimlere (yani manastırlara) emanet etmek için imparatorların gösterdiği çabaları biliyoruz. Ancak bunlar çok küçük ve çok geç kalmış girişimlerdi. Bizans Devleti'nin yaşamak için birkaç onyılı vardı ve sahip olduğu kaynaklar artık önemsizdi.

İKİNCİL ÜRETİM

İkincil üretim, yani imalat, sanat eserlerinin üretimi, inşaat ve gemi yapımı gibi unsurların gelişimi döneme egemen siyasi ve ekonomik faktörlerden derinlemesine etkilenmiştir. İmalatın büyük bir kısmının bulunduğu kentler on dördüncü yüzyılın ortalarına kadar daha büyük ekonomik sistemlerle nispeten bütünleşirken yine aynı şehirlerin siyasi olarak da giderek bağımsız hâle geldiği bir ortamı hâlihazırda bir taslağını verdiğimiz bu siyasi koşullar yaratmıştır. Bu, on dördüncü yüzyılın ortalarındaki krizin öncesinde oluşmuş ve uzun zamandır gelişmekte olan bir süreçti. Burada en iyi ihtimalle yakın hinterlandlarıyla doğrudan bağlantısı bulunan ve izole birimlerden biraz daha büyük şehirler mevcuttur. İkinci olarak ve bir dereceye kadar bu süreç ile bağlantılı kırsaldaki zanaat faaliyetleri arttı. Üçüncü ve

39 S. E. J. Gerstel, M. Munn vd., "A Late Medieval Settlement at Panakton", *Hesperia* 72 (2003), s. 147-234, özellikle s. 218-21.

güçlü bir durum olarak, Bizans mamulleri hem yabancı pazarlarda hem de Bizans pazarlarında, özellikle Batı Avrupalıların ürünleri ve Türklerin kontrol ettiği Anadolu'dan gelen ürünlerle rekabet etmek zorundaydı. İtalyan tüccarlarının faaliyetleri ve gelişen Batı endüstrisinin arz ve talebiyle gittikçe bütünleşen bir dünyada Bizans üretim ve ticaretinin yapısı değişti.

Talep ve üretimde değişiklikler

Bu dönemde talebin yapısı, birleşik "ulusal" pazar ve ekonomik genişleme döneminde olduğundan çok daha farklıdır. Hem Bizans Devleti hem de aristokrasi eskisinden daha fakirdi; böylece elit kesimin talebi özellikle on dördüncü yüzyılın ortalarından sonra gerilemişti. Kentsel talebi ölçmek zordur; kent nüfusu genellikle 1350'lere kadar oldukça iyi durumdaydı; sonrasında nüfus geriledi ve şimdiye kadar ana sektörlerde Batı rekabeti olduğu için o sırada daha az elde toplanan sermaye muhtemelen Bizans üretimine kazanç sağlamadı. Kırsal talep, asla tam olmasa da, bir dereceye kadar yerel üretim ile karşılanmıştı. Bunun aksine uluslararası piyasa yeni hedef pazarlar yarattı. Bununla birlikte bu talepler gidererek ham maddelere de yönelince hızla yayılan Batı mamulleri Bizans ürünlerinin yerini aldı. Bu şartlarda, Bizans imalatı ve genel olarak ikincil üretim, ürün yelpazesindeki düşüş ve dağıtımın coğrafi alanlardaki daralması ile karakterize edilir. Hatta bazı ürünlerin üretimi tamamen durmuştur.

Bir önceki bölümde olduğu gibi nispeten iyi belgelenmiş durumdaki bazı sektörler burada daha detaylı bir şekilde tartışılacaktır.

Üretilen sanat eserleri ile inşa edilen kiliseler ve süslemeleri küçük ölçekli olmasına rağmen (Arta'daki on üçüncü yüzyıl sonlarındaki Paregoritissa Kilisesi gibi bazı istisnalar dışında) mükemmel kalitededirler. 1350'lerde Rus parasıyla Ayasofya'nın bir kısmının restore edilmesi dışında, anıtsal süsleme sanatının mükemmelliği olan kilise mozaik süslemelerine 1320 sonrasında rastlanmaz. Bunun yerine Palaiologos döneminde mozaiklerle hazırlanmış ikonların çoğaldıklarını görürüz: mozaik sanatçı-

sının muhteşem güzellikte eserleri ve ince işçiliğinin örnekleri olan bu ikonaların yine de ölçek bakımından göz alıcı kilise süslemeleriyle kıyaslanması mümkün değildir. Ölçeğin küçüklüğü bu eserlerde kısa ve öz bir şekilde görülebilir.

Aynı zamanda daha ucuz objeler pahalı olanların yerini almıştı. Bunu, üretimin merkezinin Bizans topraklarından Batı Avrupa'ya geçişi takip etmiştir. Üzerinde azizlerin gravürleri olan Bizans'ın kabartmalı değerli taşları on ikinci yüzyıldaki lüks mamullerdi. 1261 dolaylarına kadar on üçüncü yüzyılda şekil ve ikonografik olarak benzer ancak cam hamurundan yapılmış ve bu yüzden çok daha büyük ve farklı bir pazar için uygun ürünler seri üretime geçmişti. Bunlar Venedik'te üretiliyordu ve üretimleri Doğu Akdeniz ve Batı'daki geniş pazarlara Venediklilerin erişimiyle yakından ilişkilidir; ikonografi, muhtelif bölgelerin zevklerine göre farklı şekillerde yapılıyordu. Böylesi ürünlerin arzı, talebi teşvik edici bir unsurdu. Benzer şekilde lüks bir meta konumundaki pahalı Bizans minelerinin yerini daha pahalı eşyaları taklit etmek için tasarlanan Venedik yapımı minyatürlü kristaller aldı. Bunlar on üçüncü yüzyıl sonlarında ve on dördüncü yüzyıl ortalarında imal ediliyor ve hem Batı Avrupa'da hem de Kral II. Stefan Uroš Milutin'in (1282-1321) böyle iki eşya sipariş ettiği Sırbistan'da pazarlanıyordu. Bunlar Bizans lüks mamulleri yerine Bizans tarzına yönelmiş ancak daha ucuz taklitlerini daha kolay şekilde karşılayabilecek bir pazarın ihtiyaçlarına hitap etmek için üretilen yarı-lüks objelerdir.[40] Bu üretim kronolojik sınırları, Bizans mamullerine duyulan ilginin henüz Batı *cristallarii* ürünleri tarafından alt edilmediği bir geçiş dönemini resmedebilir.

Seramik

Seramik üretimi ve dağıtımı on ikinci yüzyıldan on üçüncü yüzyılın başına kadarki devamlılığı ve daha sonrasında belirgin farklılıkları gösterir. Tabii ki üçgen ayak kullanımının yaygınlaşması 1200'den sonraki üretimi karakterize eden önemli bir tek-

40 Yukarıda bkz. Laiou, "Venice as a Centre of Trade and of Artistic Production in the Thirteenth Century", *Atti del XXIV Congresso del Comitato Internazionale di Storia dell'Arte, sez.* 2 (Bologna, 1982), s. 11-26.

nik yenilik oluşturmuştur. Ancak üretim ve dağıtım organizasyonu bir müddet daha on ikinci yüzyıl modelini takip etmiştir.[41] Daha önceki örneklerin bir devamı olarak her ikisi de on ikinci yüzyılın sonu ile on üçüncü yüzyılın ortalarına tarihlendirilen Zeuxippos ve Ege Seramiği'nin üretim ve dağıtımını sayabiliriz. Her ikisi de yüksek kalitede seramiklerdir. Zeuxippos Seramiği titiz süslemesi ve parlak sırrı ile bilinir. Ege Seramiği'nin üretim tekniği bağlamından daha az sofistike olduğu düşünülür ancak sadeliğinde yüksek estetik değerde özgün bir süsleme tarzı vardır. Başlıca üretim yer(ler)i bulunamamıştır ancak her ikisinin de ya tek bir yerde veya az sayıda merkezlerde üretildiği düşünülür. Zeuxippos Seramiği'nin türevleri Pergamon da dâhil olmak üzere birkaç merkezde ve Ege Seramiği ise on üçüncü yüzyılın başlarında Sardis'te bulunmuştur. Pergamon bu dönemde nispeten küçük (on üçüncü yüzyılda en yüksek ihtimalle 3.000 nüfusu vardı) ve başka açıdan herhangi bir özelliği bulunmayan bir şehir olduğundan aynı olgunun Bizans İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde de meydana geldiği var sayılabilir.[42]

Hem Zeuxippos hem de Ege Seramiği on ikinci yüzyılın büyük ve çok iyi teşkilatlanmış atölye örneklerine uygundur. Her ikisi de İtalya'dan Haçlı devletlerine ve hatta İskenderiye'ye kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.[43] Zeuxippos Seramiği'nin en parlak örnekleri Kırım'da bulundu. Ancak Zeuxippos ve Ege

41 D. Papanikola-Bakirtzi sırlı seramiklerde Ege Seramiği'nin Orta Bizans geleneğinin sonu, Zeuxippos Seramiği'nin de Geç Bizans üretiminin başlangıcı olarak görülmesi gerektiğini düşünür.

42 Konuyla ilgili ve seramikler için aşağıdakilere bakınız. İlk etapta: D. Papanikola-Bakirtzi, "Ergasteria efyalomenes keramikes sto Vyzantino kosmo", *VIIe Congrès international sur la céramique médiévale en Méditerranée* (Athens, 2003), s. 45-66. Ayrıca bkz. D. Papanikola-Bakirtzi (ed.), *Byzantine Glazed Ceramics: The Art of Sgraffito* (Athens, 1999), ve aynı yazarın *Mesaionike efyalomene keramike tes Kyprou: Ta ergasteria Pafou kai Lapethou* (Thessalonike, 1996); D. Papanikola-Bakirtzis, E. Dauterman Maguire ve Henry Maguire, *Ceramic Art from Byzantine Serres* (Urbana ve Chicago, 1992); V. François, "Sur la circulation de céramiques byzantines en Méditerranée orientale et occidentale", *La céramique médiévale en Méditerranée* (Aix-en-Provence, 1997), s. 231-6; V. François ve J.-M. Spieser, "Pottery and Glass in Byzantium", *EHB* 2, s. 601-9. On üçüncü yüzyılın başlarında Ege Seramiği yüklü bir gemi, Kastellorizo (Meis) açıklarında batmıştır: G. Philotheou ve M. Michailidou, "Plats byzantins provenant d'une épave près de Castellorizo", V. Déroche ve J.-M. Spieser, *Recherches sur la céramique byzantine*, *BCH Suppl.* (1989), s. 173-6. Sardes için bkz. J. A. Scott ve D. C. Kamilli, "Late Byzantine Glazed Pottery from Sardis", *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athens, 1976*, vol. II.2 (Athens, 1981), s. 679-96.

43 M. M. Lovecchio, "Commercio e ceramica bizantina in Italia", Déroche ve Spieser, *Reserches*, s. 95-107.

Seramikleri, en azından İtalya ve diğer Haçlı devletlerinde aynı kentlerde bulunan İslami seramikler de dâhil olmak üzere seramikçiliğin alabildiğine yayılmış üretiminin yalnızca bir parçasıydı. Açık şekilde üretiminin, ticaretin genişlemesi ve tüm Akdeniz ile Karadeniz'de pazarların açılması ile yakından ilişkisi vardı ve fayda sağlıyordu. On üçüncü yüzyılın ortalarına gelindiğinde bütün bu durum sekteye uğradı ve Konstantinopolis'te Sırlı Beyaz Seramik üretimi sona erdi.[44] Korinthos artık büyük atölyelerde kaliteli seramik üretmiyordu. Yerel türde kaliteli seramik üretimi on üçüncü yüzyılın başlarında devam etti ancak aynı yüzyılın ilerleyen zamanlarında İtalyan ve Mısır seramiklerinin geniş ölçekli ithalatı yerel üretimin sonunu getirdi.[45] Zira bu sırada başka bir ikame süreci daha meydana gelmişti.

Kıbrıs dâhil Haçlı devletlerinde Aziz Symeon Seramiği gibi yerel seramikler Bizans seramiklerinin yerini aldı. Güney İtalya, Liguria ve Veneto, Bizans tekniklerinden etkilenen ve İtalyan pazarlarında Bizans seramiğinin yerine geçen Zeuxippos Seramiği'nin türevlerini (*graffita arcaica*) üretti. Daha genel olarak İtalya'da yerel üretim yükseldi ve Bizans'tan yapılan ithalatın yerini aldı. İlk başta Venedik, Savona ve diğer yerlerdeki seramikçiler Bizans seramik türlerini taklit etti ve hatta Bizans seramik ustalarını celbettiler. Üretimleri yerel talebi karşıladığı için Bizans seramiklerinin ithalatı on üçüncü yüzyılın ortalarında durdu. Öte yandan Roulette, Metallic, Sgraffito ve Protomaiolica gibi İtalyan seramikleri Yunanistan, Epiros, Korinthos, Boeotia ve eskiden Bizans İmparatorluğu'na ait diğer yerlerin pazarlarına aktı. Bunda Bizans sularında ve topraklarındaki varlıkları sürekli yükselen Venedik ve Cenova tüccarlarının önemli bir rol oynadıkları haklı olarak kabul edilmiştir. Ayrıca İtalyan ürünlerinin zamanla "egzotik" statüsü edinmesi de muhtemeldir.[46] Böylece elit tabakanın talebinde bir değişiklik yaşanmıştır. Böylece Bizans seramiğinin ihracat ürünü olarak umut verici gelişimi sonlandı.

44 Papanikola-Bakirtzi, "Ergasteria", s. 50.

45 J. Vroom, *After Antiquity: Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century AC: A Case Study from Boeotia, Central Greece* (Leiden, 2003), s. 67. On üçüncü yüzyılın ikinci yarısı ve sonrasında Güney İtalya ve Veneto'dan Protomaiolica ithalatı için bkz. C. K. Williams, "Frankish Corinth", *Hesperia* 62 (1993), s. 15-35 ve Th. Stillwell Mackay, "Byzantine and Frankish Pottery from Corinth", *Hesperia* 36 (1967), s. 249-305.

46 S. Gelichi (ed.), *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia* (Florence, 1993), s. 39; Vroom, *After Antiquity*, s. 167.

Bu minvalde on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında ve on dördüncü yüzyılda Bizans seramiğinin imalatı ve dağıtımı değişir. Büyük ve teşkilatlı atölyelere dair hiç kanıt yoktur ancak çeşitli kalitede seramikler Sardis'teki Aziz Symeon Seramiği gibi muhtelif noktalarda üretilirdi. Seramiklerin köylerde üretildiği ise kesindir. J. Lefort, Makedonya köylerindeki seramikçilerin aile atölyelerini ayırt edebileceğini düşünür. Mantıki olarak yerel üretim, geniş merkezlerden ithal edilen seramik talebini bilinmeyen bir dereceye kadar azaltmış olmalı.

Farklı sırlı seramikler imparatorluk boyunca birkaç yerde ve on üçüncü yüzyılın ikinci yarısı ve on dördüncü yüzyılda eski Bizans topraklarında seri üretimdeydi. Selanik ve Serez'in yanı sıra güçlü bir şekilde Batılıların elinde bulunan Kıbrıs büyük miktarda seramik üretiyordu. Diğer merkezler de tespit edilebilmiştir. Geçmişte Bizans seramiği ithal eden Kherson ve Dobruca şimdi Bizans ve Doğu etkisiyle seramik üretiyordu; on üçüncü yüzyılda Sırbistan, Bizans seramiklerini hâlâ ithal ediyordu fakat sonra kendi benzer seramik üretimini geliştirdi. Korinthos hâlâ seramik üretiyordu ama süslemeleri daha basitti. Diğer üretim merkezleri Trakya'da Komotini yakınlarında bir köy olan Mikro Pisto, Pergamon, Zikhne, Gratini, Varna, Veliko Trnovo, Atina, Sparta, İznik, Lemnos Adası ve belki Verroia, Thebai ve Argos'tu; Kıbrıs üretimi ise çok iyi bilinir (Bkz. Harita 7).[47]

Standartlaşmış süslemeleri ile bu geç dönem seramiklerini belki de on ikinci yüzyıldakinden daha az teknik becerisi ve uzmanlığı olan bir personel bile küçük bir atölyede üretebilirdi.[48] Ürünler önceki dönemden daha küçük ve muhtemelen daha ucuzdu. Ürünlerin yayılımının tespit edilebildiği yerler bakımından alan olarak nispeten sınırlı olduğu anlaşılmıştır. Her ikisi de on üçüncü yüzyılda ve on dördüncü yüzyılın başlarında üretilmiş, hem *champlevé* hem de oyulmuş olarak, İznik seramikleri bölgesel olarak dağıtılırdı.[49] Muhtemelen Konstantinopolis'te üretilen incelikle işlenmiş Oyma Seramikler Karadeniz kıyıları

47 Bu konunun tamamıyla ilgili sırasıyla şu makalelere bkz. N. Zekos ve V. Binkić, *VIIe Congrès International*, s. 455-6 ve 191-204; I. Barnea ve V. N. Zalesskaya'nın şuradaki çalışması: Déroche ve Spieser, *Recherches*, s. 131-42 ve 143-9.

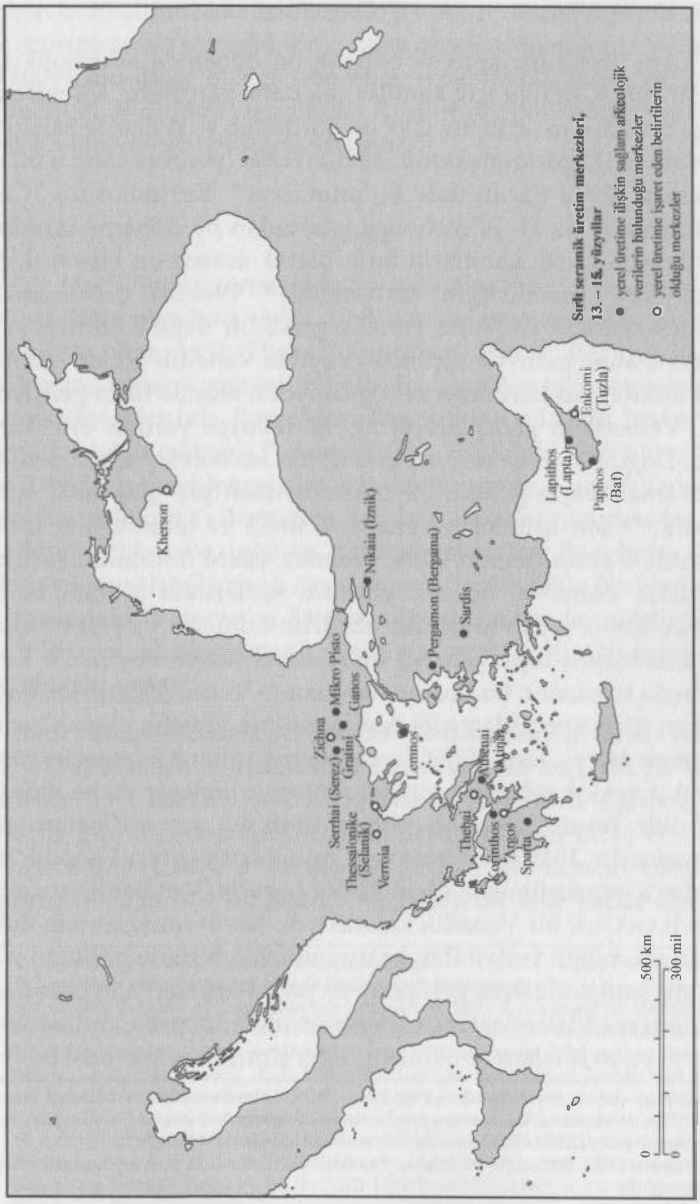
48 Papanikola-Bakirtzi, "Ergasteria".

49 V. François, "La céramique byzantine et ottomane", B. Geyer ve J. Lefort (ed.), *La Bithynie au Moyen Âge* (Paris, 2003), s. 293-4.

boyunca ve daha az miktarda da olsa, on dördüncü yüzyılda bile, Batı Anadolu'ya ihraç ediliyordu. Bunlar küçük lüks eşyalardı ve sayıları da fazla değildi.[50] Serres Seramiği Makedonya (Üsküp, Melnik ve Prilep gibi Sırbistan'ın elinde olan yerler de dâhil), Selanik ve daha küçük oranda Epiros ve Korinthos'ta bulunmuştur. Selanik Seramiği Korinthos ve Boeotia dâhil olmak üzere muhtelif yerlerde tespit edilmiştir. Bütün bunlar bölgesel, belki bir dereceye kadar da bölgeler arası, ticarete işaret eder. Ancak asıl ilgi çeken şey Korinthos gibi eski üretim merkezlerinin gerileyişi ve bunların yerini yenilerinin almasıdır; üretimi on üçüncü yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen ve muhtemelen on dördüncü yüzyıl boyunca devam eden Serres'in durumu özellikle dikkat çekicidir. Zira Serres bu dönem öncesinde bir üretim merkezi olarak bilinmiyordu.

Bu dönemde Bizans seramik üretimi için uygun pazar, Ege ve Zeuxippos seramiklerinin üretiminin muazzam artışından sonra Bizans iç pazarının bir kısmı, Balkan hinterlandı ve Kırım olarak görünür. Pazar muhtemelen orta seviyedeydi: orta zenginlikteki toprak sahipleri ve aynı seviyedeki şehirliler. Bu pazarda, İtalyan seramikleri Bizans ürünlerinin yerini alamamıştır.

50 V. François, "Elaborate Incised Ware: une preuve du rayonnement de la culture Byzantine à l'époque paléologue", *BSl* 61 (2003), s. 151-168.

Harita 7: Sırlı seramik üretim merkezleri, on üç-on beşinci yüzyıllar

Cam

Cam üretimine gelecek olursak bu dönemde arkeolojik kayıtlar sınırlı olduğu için kanıtlar çok daha parçalıdır. Küçük cam eşya üretiminin on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda Sardis'te devam ettiği görünmektedir. Mimari cam (pencere camı için) on üçüncü yüzyıl Sardis'inde bulunmuştur.[51] Korinthos'un "Cam Fabrikaları" da D. Whitehouse tarafından bu döneme tarihlendirilmiştir ancak kanıtların tarih olarak esasen on bir-on ikinci yüzyılları desteklediğini tartışmıştık.[52] Venedik dokümanları Bizans camının kaderine yönelik genel bir değerlendirme yapmaya olanak tanır. On üçüncü yüzyılda Venedik'te cam endüstrisi hükûmetin koruması ve regülasyonu altında hızla gelişiyordu. Venedik'in geniş ticaret ağı endüstriye yardım etti. Kırık cam Doğu Akdeniz'den, tıpkı sodyum karbonat (Suriye'den) ve cam imalatı için gerekli bir malzeme olan şap gibi, ithal ediliyordu.[53] Cam ürünlerin Venedik'e ithali ve teknolojinin ihracı yasaktı. Camın doğuya ihraç edilmek üzere üretilmesi şaşırtıcı değildir. Zaten on üçüncü yüzyılın sonlarında Murano'lu bir camcı, başka şeyler arasında, özellikle Romania'ya (yani Bizans ve eski Bizans topraklarına) ihraç etmek üzere büyük bir kutu camı da kaydeder; bu durum daha sonra Venediklilerin Osmanlı pazarı için yapacakları gibi özel pazarlara yönelik uzmanlaşmış üretime işaret eder. 1279'da camdan yapılmış işlemesiz geniş ağızlı içecek kaplarının toplam fiyatının binlerce sikke olduğu belirtilir. Bu da kesinlikle kitlesel üretimin mevcudiyetini göstermektedir. 1345'te bir kasa cam eşya Girit yoluyla Venedik'ten Rodos'a gönderilmiştir. Hem Rodos hem de Girit Batılıların elindeydi ve Girit bir Venedik kolonisiydi. Kesin sonuçlar için daha fazla arkeolojik veriye ihtiyaç duyulmakla birlikte görünen o ki Bizans cam endüstrisi gerilemiş ve yerini ürünleri için pazarlara ve ham maddelere rahatça erişebilen aktif Venedik endüstrisinden yapılan ithalata bırakmıştır. Eğer Korinthos'taki cam atölye-

51 C. Foss ve J. A. Scott, "Sardis", *EHB* 2, s. 619-21; J. Henderson ve M. Mundell Mango, "Glass at Medieval Constantinople: Preliminary Scientific Evidence", G. Dagron ve C. Mango (ed.), *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot, 1995), s. 343.

52 Yukarıya bkz. Bölüm IV; Williams, "Frankish Corinth", s. 22, n. 9 argümanına nüanslar getirir.

53 D. Jacoby, "Raw Materials for the Glass Industries of Venice and the Terraferma, about 1370-about 1460", *Journal of Glass Studies* 35 (1993), s. 65-90. Konstantinopolis kili dahi pahalı potaların yapımı için Venedik'e ithal ediliyordu: aynı yer, s. 78-9 (on beşinci yüzyıl başları).

lerinin orijinal tarihlendirilmesi doğruysa o zaman açık bir ikame durumundan söz edebiliriz: daha önceki dönemlerde Veneto ve İtalya'nın diğer bölgelerine ihraç edilen Korinthos camı, on üçüncü-on dördüncü yüzyıllarda Korinthos endüstrisinin yerini alacak olan yerel üretimi etkilemiştir.[54]

Tekstil

IV. Haçlı Seferi sonrasında ipek kumaş üretiminde büyük değişiklikler meydana geldi. İpek kumaş üretilen pek çok yer Haçlıların eline geçti: Thebai, Korinthos, Patras, Eğriboz hatta 1261 yılına kadar Konstantinopolis. Bu kayıpları telafi etmek için Bizans topraklarında, hatta Mora Despotluğu'nda bile, başka bir merkez ortaya çıkmadı.[55] Anadolu'da, 1390'daki düşüşüne kadar Türklerle çevrelenmiş bir ada konumunda olan Philadelpheia'nın ipek kumaş ürettiğine dair bazı kanıtlar mevcut olsa da üretimin miktarı ve dağıtımı bilinmemektedir.[56] Bazı birinci sınıf ipek kumaşlar Osmanlı Anadolusu'nda, özellikle Türkiye'nin doğusundaki Erzincan'ın Ermeni nüfusu tarafından üretiliyordu.[57] Bitinya ancak Osmanlı devrinde bir ipek üretim merkezi olarak gelişecektir.

Batı Yunanistan'daki ipek merkezlerine olanlar ibret vericidir.[58] Muhtemelen Korinthos'un da aralarında bulunduğu bazı yerlerde ipek üretimi neredeyse hemen sona erdi. Eğriboz ve Andros gibi diğerleri ipek kumaş üretip Batı'ya ihraç etmeye devam ettikleri bir ara dönemden geçtiler. Bu dönem kısaydı. Andros durumunda on üçüncü yüzyılda on sene kadar sürdü,

54 Bu konuda bkz. Laiou, "Venice as a Centre of Trade".

55 D. Jacoby'nin Palaiologos döneminde İznik'in ipek kumaşlar ürettiği iddiası ("The Jews and the Silk Industry of Constantinople", *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean* (Aldershot, 2001), makale XI, 18-19) en iyi durumda yalnızca "dokuma sanatından" bahseden bir metnin zoraki yorumuna dayanır. Metinde geçen ibare şudur: "dokuma sanatı ... çok mükemmeldi". K.-P. Matschke, "Tuchproduktion und Tuchproduzenten in Thessalonike und in anderen Städten und Regionen des späten Byzanz", *Vyzantiaka* 9 (1989), s. 56-9 Konstantinopolis'te kilise için küçük çapta ipekli üretiminden bahseder.

56 H. Ahrweiler, "La région de Philadelphie au XIVe siècle (1290-1390) dernier bastion de l'hellénisme en Asie Mineure", AIBL, *Comptes rendus* (1983), s. 194; P. Schreiner, "Zur Geschichte Philadelpheias im 14. Jh. (1293-1390)", *OCP* 35 (1969), s. 411-12; Matschke, "Tuchproduktion", s. 56-9.

57 K. Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State* (Cambridge, 1999), s. 97.

58 D. Jacoby, "The Production of Silks in Latin Greece", *Technognosia ste Latinokratoumene Ellada* (Athens, 2000), s. 22-35.

Eğriboz'da ise on üçüncü yüzyılda biraz daha devam etti. Mora on üçüncü yüzyılın sonlarına kadar *koukoularikon* olarak adlandırılan ucuz ve kaba ipek kumaşları üretmeye ve Batı'ya ihraç etmeye devam etti. Thebai bir üretim merkezi olarak daha uzun yaşadı. Zanaatkârları on dördüncü yüzyılın ilk yarısı boyunca belli ki iyi kalitede ipek kumaş imal etti: bunlar 1320'lere kadar Batı Avrupa ile Mısır'a ve 1380'e kadar da ara sıra Batı'ya ihraç edildi. Ancak Thebai durumunda bile bu üretim, miktar bakımından kesin olarak, muhtemelen kalite bakımından da ve her hâlükârda pazarlanabilirlik açısından başta ipek endüstrisinin yeni merkezleri Lucca ve Venedik ile rekabet edemezdi. On ikinci yüzyılda Lucca üretimi ivme kazandı; Venedik ise 1204'ten sonra üretime başladı.[59]

İpek kumaş üreticiliği önce gerileyip sonra tamamen bitince bu defa endüstri için gerekli ham maddelerin Batı Avrupa'ya ihracı arttı. Hem Latin işgali altında hem de Bizans'ın elinde bulunan Mora, saf ipek ve pahalı kırmızı bir boya olan kırmızın büyük bir ihracatçısıydı. On ikinci yüzyılda kumaş ihraç eden Andros Adası şimdi ipek iplik ihracatı yapıyordu. İpek ve boya maddeleri Patras, Modon, Koron, Monemvasia ve Klarentza'nın yeni işlek limanından ihraç edilirken Epiros gibi Bizans toprakları da ayrıca, Türklerin Anadolu'da da yaptığı gibi, on dördüncü yüzyıl boyunca ham ipek ihraç ediyordu.[60] Venedik ipek endüstrisi bu ithalatın çok faydasını gördü. Venedik'e taşınan yetenekli Bizans ipek işçileri örneğinde bir teknoloji transferinin olması muhtemeldir.[61] Öte yandan Bizanslılar artık Batı'dan ipek kumaş ithal ediyorlardı. On dördüncü yüzyılın ortalarında tarihçi Nikephoros Gregoras, İtalyan şapkaları ve "Pers" elbiseleri, veya tam tersi, giyen genç ve kibar erkeklerin alışkanlıklarından

59 Yukardakiler için öncelikle D. Jacoby'nin şurada bir araya getirilmiş çalışmalarına bkz. *Byzantium:* "Silk Crosses the Mediterranean" (makale X), "Italian Migration and Settlement in Latin Greece: The Impact on the Economy" (makale XI); ayrıca şu çalışması "Silk Production in the Frankish Peloponnese: The Evidence of Fourteenth-Century Survey and Reports", *Travellers and Officials in the Peloponnese. Description-Reports-Statistics in Honour of Sir S. Runciman* (Monemvasia, 1994), s. 41-61 (şurada tekrar basıldı: *Trade, Commodities, and Shipping in the Medieval Mediterranean* (Aldershot, 1997), makale XIV); "Dalla materia prima ai drappi tra Bisanzio, il Levante e Venezia: la prima fase dell'industria serica veneziana", L. Molà, R. C. Mueller ve C. Zanier (ed.), *La seta in Italia dal Medioevo al Seicento: dal baco al drappo* (Venice, 2000), s. 265-304, özellikle 281 ve 277.

60 Fleet, *European and Islamic Trade*, s. 98; Jacoby, "Dalla materia prima", s. 275.

61 Jacoby, "Dalla materia prima", s. 277.

yakınır; bu savurgan davranışı imparatorluğun gerilemesinin nedenlerinden biri olarak görür. Çağdaşlarından birisi elitlerin yabancı kumaşlar ve Mısır aromalarına yönelik taleplerinden yakınır. On beşinci yüzyılın ortalarına doğru Georgios Gemistos Plethon "yün, keten, ipek ve pamuk üreten bir toplumun bunları giysilere dönüştürememesi ve bunun yerine Atlantik [bölgesinde] üretilen yünden, İyon Denizi'nin ötesindeki topraklarda dikilen kıyafetleri giymesi büyük bir kötülüktür" diye yazar.[62]

Böylece yüzyıllarca ikincil üretimin önemli bir parçası olan Bizans ipek endüstrisi sona ermiştir. Burada kesinlikle elit talebin gerileyişi ve yönelim değiştirmesinin yanı sıra ipek kumaş üretiminin başlıca merkezlerinin Bizanslıların elinden çıkması ve bunu müteakiben altyapı ve birikmiş *know-how*ın kaybı da önemli bir rol oynamıştır. Bu unsurların birleşimi 1204'ten sonra Bizans Devleti'nin yabancı hükümdarlara hediye olarak ipek vermeyi bıraktığı gerçeğini açıklar. Ancak bu durum, iki göze çarpan örneği ele alacak olursak, Thebai ve Korinthos'taki ipek endüstrilerinin gerileyişi ya da son bulmasını açıklamaz. Bunun için ana sebep İtalya'daki ipek endüstrilerinin büyümesiydi. Ham maddeler için talep eş zamanlı olarak büyüdü ve ihracatları artınca da yerli endüstriler kendi ham maddelerinden mahrum kaldılar.[63] Buradaki sorun, Batı ipek endüstrilerinin neden daha rekabetçi olduğu ve hem Bizans'ın hem de Batı'nın elindeki Bizans bölgelerinin ekonomilerinin neden ham madde ihracatına yöneldikleridir. Cevap, dağıtım ve ticaretin yapısında yatar. Batı Avrupa pazarları hâlâ büyüyor ve lüks ile yarı-lüks ürünlerin pazarı Kara Ölüm'den sonra bile genişlemeye devam ediyordu. Aynı zamanda uluslararası Akdeniz ticareti, sevkiyatı ve iletişim ağlarını kontrol edebilen ve ticaret şartlarını belirleyen İtalyan denizci kentlerinin hâkimiyetine girmişti.[64] Venedik'in kendisinin Batı Avrupa'daki yeni ipekli kumaş üretim merkezlerinden biri olduğu ve Cenova'nın ise on birinci yüzyıldan beri Lucca endüstrilerine ham ipek tedarik ettiği unutulmamalıdır. Yeni üretim merkezlerine ham madde satmak ve üretimlerini Avrupa

62 Gregoras III, s. 555; I. Ševčenko, "Alexios Makrembolites and his 'Dialogue Between the Rich and the Poor'", *ZRVI* 6 (1960), s. 221; S. Lambros, *Palaiologeia kai Peloponnesiaka*, III (Athens, 1926), s. 263.

63 Bu argüman D. Jacoby tarafından ileri sürülmüştür.

64 Bkz. s. 224 vd.

ve Yakın Doğu'ya pazarlamak bu kentlerin çıkarına oldu. Her hâlükârda İtalyan tüccarlar için İtalya'da ve Avrupa kıtasında Bizans ipek kumaşlarından ziyade İtalyan kumaşlarını pazarlamak daha kolaydı. En nihayetinde Batı'daki farklılaşmış zevklere, en iyi şekilde, Bizans ürünlerinin yerini alan Batılı ürünler ve on dördüncü yüzyılın ortalarına kadar devam eden İran'dan ya da Uzak Doğu'dan yapılan lüks ipek ithalatının bir birleşimi ile hizmet sunuldu. Venedikliler ayrıca daha düşük kalitede ve karma ipekler için bir pazar konumundaki eski bir Bizans nişini de doldurdu.[65] Geniş müşteri yelpazesinin ve eşit derecede geniş bir ürün ağının varlığı İtalyan ipek endüstrisinin büyümesini teşvik etti; teknolojik yenilikler de bunun peşinden geldi. Batı ipeğinin üretimi ve dağıtımı arttıkça moda hâline geldi ve Bizans talebi bu eğilimi takip etti. Bu erken ekonomik "küreselleşme" biçimi yerel talebin bağıl gerileyişi ile birleşince, Bizans ipek endüstrisinin sonunu getirmiş oldu. Bu duruma direnebilen neredeyse tek ipek kumaş üretimi, Osmanlının hem Asya hem de Avrupa'ya erişimi olan ve içinde genişleyen bir iç pazar bulunan topraklarındaydı.

Başka bir örnek de yünlü kumaşlardır. Bizans İmparatorluğu'nda yünlü kumaşlar mutlaka şu ya da bu biçimde üretiliyordu ancak herkesin de sezgisel olarak anlayabileceği hane üretimi ötesindeki üretim biçimleri hakkında çok az şey bilinir. Bu dönemde bazı sınırlı bilgiler vardır. Köylerdeki ev üretiminin kimi zaman geniş bir dağıtımı olduğu görülür. Görünüşe göre bazı köyler ağır yün pelerinler ve halı üretiyordu.[66] Bazı kentlerin ise büyük bir yün kumaş üretimi olmalıdır. Serres civarındaki kırsal bölgede geniş koyun ve keçi sürüleri vardı. Mantıklı olarak yünlerinin kentlerde kumaşa çevrildiği düşünülebilir. Gerçekten de küçük bir toprak sahibi ve Selanikli bir tüccarın (1355-7) anlatısı kendisinin Selanik, Khalkidike ve Serres arasındaki nispeten daha küçük ancak ihmal edilemeyecek miktarda kumaş ve tahıl ticaretini idare ettiğini gösterir. On beşinci yüzyılda Venedikli Badoer'in hesap defterinde Serresli bir tüccardan (kumaş tüccarı?) bahsedilir.[67] Ayrıca karışık yün kumaş on dördüncü yüzyıl-

65 Jacoby, "Dalla materia prima", s. 293.

66 S. Eustratiades, "Gregoriou tou Kypriou oikoumenikou Patriarchou epistolai kai mythoi", *Ekklesiastikos Pharos* 3 (1909), Mektup 87; Matschke, "Tuchproduktion", s. 54.

67 A. E. Laiou, "Koinonikes dynameis stis Serres sto dekato tetarto aiona", *Oi Serres kai e perioche tous apo ten archaia ste Metavyzantine koinonia*, Serres (1998), s. 203-19.

da Selanik'te de üretiliyordu.[68] Bizans'ın yünlü kumaş üretimi ne olursa olsun Batı Avrupa kıtasının tamamında hızla gelişen sanayi ile hiçbir şekilde kıyaslanamaz. Bu, Doğu Akdeniz'deki şap üretimini de içine çekti; hatta kendi ihtiyaçlarını karşılamak için Bizans'tan ve Yakın Doğu'nun diğer bölgelerinden yün ithal etti. Karşılığında Batı Avrupa ile Doğu Akdeniz arasındaki ticaret bilançosundaki alacak tarafı, sabun ve esas olarak büyük ölçüde yünlü kumaş gibi gittikçe daha çok sanayi mallarından oluştu. Teknolojik gelişmeler yünlü kumaşın kitlesel ölçekte ve ucuza üretilmesini sağladı. Damping durumunu dışarıda bırakırsak, Mısır'dan Osmanlı Anadolusu'na, oradan Girit'e kadar Doğu Akdeniz pazarlarının Avrupa yünlü kumaşı ile dolu olduğu kesin bir gerçekliktir. Kuşkusuz Bizans İmparatorluğu yünlüleri Batı'dan ithal ediyordu. On üçüncü yüzyılın sonlarında Bizans İmparatorluğu içinde satılan yünlü kumaş Peralı Cenovalılar arasında gerçekleştirilen *commenda* sözleşmelerinin ana ürünlerinden birisiydi. Fransız ve İtalyan kumaşı 1430'larda Konstantinopolis'te Venedikli tüccar Giacomo Badoer'in hesaplarındaki en önemli mamullerden biriydi. Batı kumaşının kesildiği ve perakende satışının yapıldığı Selanik bu kumaşın büyük bir dağıtım merkeziydi.[69] Buradan kumaşlar Batı Yunanistan ve Balkanlar'a dağıtılıyordu. Bir diğer dağıtım merkezi hem İtalyan kumaşlarının yeniden ihracatçısı olarak çalışan hem de özellikle 1420'den sonra kendi kumaşlarını ihraç ederek Venedikli tüccarların canını sıkan Ragusa'ydı. Bu yüzden Batı Yunanistan ve Balkanlar'ın bölgesel pazarlarında dahi Bizans yünlüleri -eğer pazarlandılarsa- nispeten daha az miktarlarda satılıyordu. Büyük üretim gerektiren toplu ticaretin yapıldığı ve şartların Batılı tüccarlar tarafından belirlendiği bir dönemde Bizans yünlüleri Batı'dakiler ile rekabet edemezdi.[70]

Bu durumda Bizans tekstil sektörünün tamamı Batı rekabeti ve İtalyan ticaretinin yapısından dolayı sıkıntılar yaşadı. Bizans

68 Matschke, "Tuchproduktion" s. 71 vd.

69 A. E. Laiou, "E Thessalonike, e endochora tes kai o oikonomikos tes choros sten epoche ton Palaiologon", *Vyzantine Macedonia 324-1430 m. Ch.* (Thessalonike, 1995), s. 189, 191.

70 Arslan Yürekli Richard'ın fethettiği ve 1192'den beri Lusignanların elinde bulunan Kıbrıs özel bir durum oluşturur. Batı'ya altın iplik ihraç etmesinin yanında ayrıca camelot ve muhtelif ipek kumaşlar üretip ihraç etti: A. Aristeidou, "E paragoge yfasmaton, alatiou kai zachares sten Latinokratoumene Kypro: technikes paragoges kai diadikasia emporiou", *Technognosia*, s. 50-6.

ticareti, (Bizans İmparatorluğu'nda pamuklu kumaş üretimine ilişkin bilgimiz kısıtlı olduğu için hiç bahsetmediğimiz pamuk da dâhil olmak üzere) ham madde ihracı ve Batı mamullerinin ithalatına yönlendirildi. Gıda ve ham maddelerin ihracatı ve mamul malların ithalatına yöneldikleri için sanayi öncesi ekonomilerin mutlaka "yoksul" olarak düşünülmemesi gerektiği tartışılmıştır; bu durum sadece tarım mamul girdilerin kullanımına bağlı olduğunda ve yoksul insanlar tarım dışı ürünleri satın almaya başladığında olumsuz bir unsur hâline gelir.[71] Bununla birlikte sanayi öncesi toplumlarda yoğun büyümenin kısmen, iş bölümüne[72] yol açan uluslararası bir pazara bağlı olduğu fikri takip edilirse, o vakit ticaret ve iş bölümü terimleri her şeyi değiştirir: gerçek katma değer imalattan kaynaklanır ve bu durum ele aldığımız dönemde Batı Avrupa'da kesin olarak mevcuttu. Ham maddenin ihracat koşulları yalnızca kısmen Doğu Akdeniz ekonomilerinin elindeydi ve Bizans da dâhil bu ekonomilerin büyümesi bir dereceye kadar diğerlerinin ihtiyaçlarına mahkûmdu. Böylece tarımı belki de çoktan Malthus sınırlarına ulaşmış, yani toprak birimi başına azalan verimlerin başladığı ve bunların üstesinden gelmek için herhangi bir girişimde bulunulmamış Bizans ekonomisinin imdadına ne imalat ne de aşağıda göreceğimiz gibi ticaret yetişti.

KENT EKONOMİSİ

Kent ekonomisinin genel özelliklerine ilişkin herhangi bir çalışma kronolojik ayrımlara riayet etmek zorundadır. Daha önce de belirtildiği gibi ana değişiklik 1348'den sonraki dönemde keskin demografik özellikler ile meydana geldi. Kent ekonomisi hem devletin hem de tarım ekonomisinin gelişimi ile ilişkili olduğu için on dördüncü yüzyılın ikinci çeyreği tüm toplumu daha az kapsıyor olsa da bir diğer önemli bir kırılmaya işaret eder: bundan önce Bizans Devleti hâlâ oldukça iyi bir işleve sahip iken daha sonrasında adem-i merkeziyetçilik süreci hızlandı ve güvensizlik ortamı yaygın hâle geldi. Tüm bu unsurlar kent ekonomisini etkiledi. Bu kronolojik farklılıklara riayet ederken yine de bazı genel özellikleri ayırt edebiliriz.

71 K. Pomeranz, *The Great Divergence* (Princeton, 2000), s. 261.
72 Yukarıya bkz. Bölüm IV.

Ele alınan dönemin sonuna doğru kentlerin küçüldüğü genel olarak söylenebilir. Konstantinopolis, 1204'te işgal edilmesiyle ve özellikle Kara Ölüm'den sonra nüfusunun bir kısmını kaybetmişti. 1453'te Osmanlıların eline düşmeden önce yaklaşık 50.000 kişilik bir nüfusa sahipti. 1423'te Selanik'te 40.000 kişinin olduğu nakledilir. Mora'nın doğu yakasındaki ticaret merkezi Monemvasia 20.000 kişilik nüfusu ile on ikinci yüzyılda altın çağındaydı. Farklı yerleşim birimlerinin birleşmesi ile on üçüncü yüzyılın sonları ve on dördüncü yüzyılın başlarında gelişen ve 1320'lerde Türklerin eline geçen Pergamon bir istisna teşkil eder. [73] Ölçeğin küçüklüğü kent nüfusları için de geçerlidir.

Bir diğer genel durum da, Konstantinopolis'in tekrar fethedilmesinden sonraki dönemin tamamında güçlü bir eğilim olarak şehirlerin otonomi kazanmasıdır. Siyasal anlamda bu Bizans İmparatorluğu kentlerinin giderek "küçük Yunan Ortodoks devletler" olarak adlandırılan birimler hâline gelmeleri demekti; kentler ve yakın hinterlandları merkezî yönetimden bağımsız hâle gelmişler ve bazıları bir dereceye kadar kendi siyasi kaderlerinin ve hatta savunma işlevlerinin sorumluluğunu üstelenmişlerdir. Palaiologos devrinin başlarında zaten kendini göstermiş olan bu eğilim 1340'tan sonraki dönemde sürat kazandı. Bu olgu Batı Avrupa'nın bazı bölgelerindeki şehir devletlerinin büyümesiyle eş değer görülmemelidir. Öncelikle bu, kentlerin kendilerini işgalcilere, en nihayetinde Osmanlılara karşı savunma ihtiyaçlarını karşılama amacıyla meydana gelmişti. Dolayısıyla bu durum haricî faktörler sebebiyle oluşmuştur ve şehir kurumlarının oldukça güçsüz ama gerçek gelişimi de bu duruma eşlik eden ikincil bir hadisedir.[74]

Şehirlerin otonomi kazanması eğilimi belli ölçüde, muhtemelen iradi değil ama mecburi olarak, merkezî idare tarafından

73 K. Rheidt, "The Urban Economy of Pergamon", *EHB* 2, s. 625.

74 Bu konularla ilgili bkz. E. Zachariadou, "Ephemeres apopeires gia autodioikese stis Ellenikes poleis kata ton XIV kai XV aiona", *Ariadne* 5 (1989), s. 345-51; N. Oikonomidès, "Pour une typologie des villes 'séparées' sous les Paléologues", W. Seibt (ed.), *Geschicte und Kultur der Palaiologenzeit* (Vienna, 1996), s. 160-7; K.-P. Matschke, "Bemerkungen zu 'Stadtbürgertum' und 'stadtbürgerlichen Geist' in Byzanz", *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 8 (1984), s. 265-85; L. Maksimović, "Charakter der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spätbyzantinischen Stadt (13.-15. Jh)", *JOB* 31/1 (1981), s. 149-88. Ayrıca bkz. A. E. Laiou, "Koinonia kai oikonomia (1204-1453)", *Istoria tou Ellenikou Ethnous*, vol. 9 (Athens, 1979), s. 214-43.

da teşvik edilmiştir. İznik imparatorları dönemlerinden beri ve 1320'ler boyunca birbirini takip eden imparatorlar, bazı şehirlere ayrıcalık ve imtiyaz bahşetmişlerdir. Bunlar, en azından, şehir içinde ve yakın hinterlandında bulunan mülklere yönelik vergi muafiyetini, en fazla olarak da, 1319 yılında Ioannina örneğinde olduğu gibi geniş hukuki ve idari imtiyazları içerir. Bütün durumlarda bu ayrıcalıklar, kentler Bizans kontrolüne geri döndükleri zaman veriliyordu.[75] Siyasi koşullar kötüleştikçe kentler faaliyetlerindeki bağımsızlıklarını genişletmişlerdir. 1320 ve 1340'lardaki iç savaş sırasında ve sonrasında her iki taraf da kentlerin kontrolü için savaştılar. Birbirini takip eden fatihler de, şehir ve şehre bağlı kırsal alanlar bir bütünlük oluşturduğu ve bunların kontrolünün de birlikte yol alması gerektiği için, aynı şekilde davrandılar.

Bütün bunların kent ekonomisi için önemli sonuçları oldu. Konstantinopolis ve Selanik büyüklüğü ve önemleri dolayısıyla, Monemvasia da diğer sebeplerden dolayı bu şehirlerin durumları farklıdır. Diğer kentler duruma göre farklılıklar gösterse bile temel anlamda belirli ortak özelliklere sahiplerdi. Tüm kentler kendi savunmalarını kendileri sağlamak zorundaydılar; Servia gibi bazılarının güçlü bir savunma cephesi vardı. Geç dönem Bizans kentlerinin önemli bir özelliği tarım ve kent ekonomisinin iç içe olmasıydı. Kentlerde ikamet eden toprak sahipleri kırsal alanları kullanıyordu. Kentlerin içinde çoğunlukla bahçeler, hatta ekilen küçük araziler vardı: bu durum, Bizans İmparatorluğu'nun son yüzyılında kuşkusuz, Konstantinopolis ve Selanik için de geçerlidir. Kentler kriz zamanlarında birer sığınak olarak kullanılırdı; bu zaten her halükârda Orta Çağ ve modernite öncesi Batı kentlerinde de olduğu gibi kentli nüfusun bir kısmının tarım ile uğraştığına dair önceden de var olan olguyu güçlendirmiştir. Epiros'taki Ioannina ve Makedonya'daki Serres güçlü tarımsal karaktere sahip, tarım ürünlerinin dağıtıldığı merkezler hâline gelmiş ve şehir yönetimi ile aktif bir şekilde ilgilenen güçlü bir aristokratik unsurun mevcut bulunduğu kentler arasındadırlar.

Hakkında veri sahibi olduğumuz tüm kentlerde bir miktar ikincil üretim ve ticari faaliyet bulunmaktadır. Bunların her

75 Bkz. D. Kyritses, "The 'Common Chrysobulls' of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium", *Symmeikta* 13 (1999), s. 229-45.

ikisi de genel olarak bakacak olursak küçük ölçekteydi. Ancak burada ayırt edici önemli unsurlar vardır. Konstantinopolis on ikinci yüzyılda özel rejimini çoktan kaybetmişti fakat önemli bir ticari merkez olarak hayatını sürdürmeyi başardı. Bu yüzden on beşinci yüzyılın ilk yarısı boyunca 1436 ve 1439 yılları arasında Konstantinopolis'te faaliyet gösteren Giacomo Badoer'in hesap defterlerinde de görüleceği gibi çok sayıda tüccar, gemi sahibi ve bankere ev sahipliği yaptı.[76] Her zamanki gibi yiyecek ve içecek satan insanlar vardı. Ayrıca inşaat işlerinde çalışan veya ikincil üretimle meşgul zanaatkâr ve ustalar vardı: sabun üreticileri, demirciler, fıçı ustaları ve başkaları. Bunların küçük dükkânları olurdu ve faaliyetleri yerel tüketime yönelikti.[77]

Ayırt edici özellikleri olan bir diğer kent ise Selanik'tir. Burası da Batı Yunanistan ve Batı Balkanlar ile bölgeler arası ticaret için önemli bir merkez ve büyük bir limandı. Neredeyse Venedik ticareti için bir ara durak olarak çalışıyordu; yani her hâlükârda Venedik ticareti alt sisteminin bir parçasıydı.[78] Muhtemelen on dördüncü yüzyılın ortalarına kadar aktif bir inşaat sektörü vardı. Nüfusu, güçlü bir ticari unsuru ve yetkin denizcileri içeriyordu. On dördüncü yüzyılın sonlarındaki piskoposu Isidoros, nüfusun aristokrat olmayan kesimini anlatırken tarım işinde çalışanlar, marangozlar, muhtemelen inşaatçılar ve demircileri listelemiştir. Ayrıca kentin yakınındaki tuzlalarda çalışan insanların olduğunu da biliyoruz. Tabii ki seramikçilik, kısmi bir yünlü kumaş üretimi ve kuyumculuk da vardı. Ancak diğer pek çok imalat sektörüne dair bilgimiz yoktur. Burada üretimin küçük ölçekli ve -seramikçilik ile belki yünlü kumaş üretimi hariç- kent ve bölgesinin tüketimine yönelik olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

76 Hesap defterleri şurada yayınlandı: U. Dorini ve T. Bertelè, *Il libro dei conti di Giacomo Badoer* (Rome, 1956). Bu konuda bkz. T. Bertelè, "Il giro di affari di Giacomo Badoer", *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses* (Munich, 1960), s. 48-57; M. M. Shitikov, "Konstantinopolj i Venetsianskaja torgovlja v pervoij polovine XV v. po dannym knigi schetov Dzakomo Badoera", *VV* 30 (1969), s. 50-1. Hesap defterinin dizini için ayrıca bkz. G. Bertelè, "*Il Libro dei Conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli, 1436-1440)* (Padova, 2002); Badoer hakkında bkz. *Dizionario biografico degli Italiani*, 5 (1963), *s.v.* Badoer, Giacomo.

77 N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)* (Montreal, 1979), s. 102-3, 111-13.

78 Selanik'le ilgili en son çalışma: K.-P. Matschke, "Bemerkungen zur Stadtgeschichte Thessalonikes in spaetbyzantinischer Zeit", L. R. Hoffman (ed.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie: Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur* (Wiesbaden, 2005), s. 433-44.

Serres ilginç bir vakadır. İlk bakışta, ekonomisi idari fonksiyonlarına bağlı bir şehir modeline, yani "parazit" şehre uygun gözükür. 1261'den sonra Serres ve Strymon *thema*larının başkentiydi ve Ioannes Kantakouzenos dâhil büyük aristokratların burada mülkleri vardı. 1355'te Stefan Dušan imparatorluğunun çözünmesinden sonra yerel küçük Sırp Devleti'nin başkenti hâline geldi. Akademisyenlerin bu kent ile hinterlandı arasındaki ticari alışverişe dikkat çekmesi, bir süre önce tekstil sektöründeki ikincil üretimden bahsedilmesi[79] ve on üçüncü ve belki de on dördüncü yüzyıldaki seramik üretimi, aynı zamanda üretici konumda da olan bir "idari" şehir örneğine işaret etmektedir.

Monemvasia, Bizans kentleri arasında özel bir olgudur ve ticaret ile bağlantılı ele alınacaktır.

Bizans kentlerinde en çok on dördüncü yüzyılda göze görünen keskin sosyal ve ekonomik bölünmeler vardı. Bu kentler genel anlamda, aristokrasinin siyasi hâkimiyeti altındaydı. Ancak on dördüncü yüzyılın ilk yarısında kaynaklar, toprak sahibi aristokratlar olarak tarif edilebilecek çok zenginler ile küçük ölçekli iş yapan tüccarlar ve zanaatkârlardan oluşan fakirler arasında konumlanan *mesoi*, yani "orta" sınıfa vurgu yapmaya başladı; en aşağıdaki tabaka ise sefil durumdaydı. *Mesoi*ye dâhil olanlar servet üreten ve onu çoğaltanlar olarak (imalatçılar ve tüccarlar) tanımlanır. *Zengin ve Fakir Arasındaki Diyalog* isimli ünlü bir metinde nispeten büyük tüccarlar ve yetenekli zanaatkârlar oldukça zengin ancak hâlâ aristokratlardan daha aşağı bir konumda görülürler.[80] Kent nüfuslarının böyle katmanlaşması oldukça yeniydi ancak uzun sürmedi. Aynı yüzyılın ortalarındaki karışıklıklardan sonra topraklarından giderek mahrum kalan Bizans aristokrasisi ticaret ve bankacılık ile ilgilenmeye başladı ve *meso-i*ye ait özel tanım ortadan kalktı.[81]

Yüzyılın ortasındaki başlıca olaylardan birisi 1341-54 yıllarındaki büyük iç savaştı. Kökeninde bir hanedan anlaşmazlığı olan iç savaş özellikle Makedonya ve Trakya'nın bazı kentlerinde

79 Laiou, "Koinonikes dynameis", s. 203-19.

80 On dördüncü yüzyılın ortalarında Aleksios Makrembolites tarafından yazılmıştır: bkz. Ševčenko, "Alexios Makrembolites", s. 219-25.

81 Bu gelişmenin en ikna edici açıklaması şurada bulunabilir: Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, s. 114 vd.

sosyal bir boyut kazandı: Konstantinopolis, hepsinden önemlisi Selanik, ayrıca Didymoteikhon, Edirne ve Vizye. Bu kentlerde denizciler, tüccarlar ve bir dereceye kadar bankerler (Konstantinopolis'te) aristokrasinin siyasi tekeline karşı çıktılar ve Selanik'te siyasi idareyi kendi ellerine geçirmeye çalıştılar. Sırp ve Türk müttefiklerinin yardımıyla aristokrasi bu mücadeleden galip çıktı. Ancak servetlerinin büyük bir kısmını Sırplara ve uzun vadede Osmanlılara kaybetti.

İç savaş özellikle Selanik, Konstantinopolis ve Vizye'de geliştiği için on dördüncü yüzyılda Batı Avrupa'nın tamamında patlak veren isyan ve şehir devrimleri tarihinin bir parçasını oluşturur: *popolo grasso*'nun bir temsilcisi olarak Simone Boccanegra'yı iktidara getiren Cenova'daki 1339 Devrimi, 1378 Floransa'daki Ciompi İsyanı, yüzyıl boyunca Flandres kentleri. Bizans kentlerinde bir kent devriminin başarıya ulaşması için tüccarlar ve imalatçılar çok zayıf, aristokrasi çok güçlüydü; bunun yanı sıra Batı Avrupa'da bile tüccar ve imalatçı elit kesimin gücü öncelikle ekonomikti ve siyasal etkisi çok enderdi.

Palaiologos dönemi ile on birinci-on ikinci yüzyıllardaki kent ekonomisi arasındaki temel farklılıklar açıktır. Daha sonraki dönemin kentleri daha küçük fakat daha bağımsızdırlar. Bu yüzden ekonomileri, nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır: şehirlerin iaşesi ve yerel tüketim için mamul malların üretilmesi etrafında döner. Seramik bölgesel geniş pazarlar için üretilen tek meta gibi görünmektedir. İşte bu üretimin yayıldığı anlamına gelir: kırsal olanlar da dâhil zanaat üretiminin küçük ölçekli pek çok merkezi bulunuyordu ancak bunlar büyük merkezler değildir. Kent ekonomileri ayrıca zirai ürün ticareti ve aşağıda da göreceğimiz gibi Venedikliler ve Cenovalılar tarafından kurulan ticari ilişkilere katılım odaklı güçlü bir ticaret sektörüne sahiptir. Eksik olan şey ise bir büyüme döneminde kent ekonomisini karakterize eden nispeten büyük ölçekli cam, tekstil ve seramik üretimidir. Bu dönemde geniş Bizans toplumunun ve uluslararası pazarın bir kısmına ait talebi kent üretimi karşılamıştır. Palaiologos döneminde kentler, ticari sektörün önemli istisnası ile, yerel tüketime dayalı bir ekonomik modele dönmüşlerdir.

MÜBADELE

Akdeniz ticaret sisteminin oluşumu

On üçüncü yüzyılda Doğu Akdeniz'de İtalyanların (ve diğer Batı Avrupalı tüccarların) faaliyetleri çarpıcı bir şekilde genişledi, böylece yüzyılın ikinci yarısında, özellikle son çeyreğinde, 1284'e kadar aktif rol alan Pisa şehri ile birlikte İtalyanların, özellikle Venedikliler ve Cenovalıların giderek daha fazla egemenlik kurdukları bir Akdeniz ticaret sisteminden bahsetmek mümkündür. Bu sisteme Doğu Akdeniz'deki bütün eski Bizans toprakları, Suriye ve Filistin ve bir dereceye kadar Mısır da dâhildi. Ticari sistem dağıtımdan daha fazlasını etkiledi: İtalyan kent devletlerinin oluşturduğu talebin çekme kuvveti ve mekanizmalar, bazı alanlarda uluslararası bir pazarın taleplerine göre ayarlanmış imalat ve birincil üretim için yapılandırıcı unsur hâline geldi.[82] Diğer bir deyişle talep uluslararasılaştı ve arz bir dereceye kadar ona göre yapılandırıldı.

Konstantinopolis'in 1261'de yeniden alınması ile daha gözle görünür olmasına rağmen, kısmen belgelerin gösterdiği şekilde, Bizans mübadele ekonomisi bu dönemin tamamında çok aktifti. Daha önce hiç bu kadar yoğun ticari faaliyet olmamış ya da hiçbir surette bu kadar insan ticaretle uğraşmamıştı. Neredeyse bütün yönleriyle ticari faaliyet, büyük ve küçük şehirlerde ve hatta kırsal bölgelerde de bulunan Batılı tüccarların varlığının yanı sıra Bizans İmparatorluğu'nun da bir parçası olduğu İtalyanların yönetimindeki uluslararası pazarların varlığından büyük ölçüde etkilenmiştir.[83] Bu iki kapsayıcı gerçek Bizans pazarının

82 Bununla ilgili bkz. Laiou-Thomadakis, "The Byzantine Economy", s. 177-222.

83 Bu bölüm çoğunlukla K. - P. Matschke'nin ufuk açan yayınları ile başlayan şu çalışmaların analizlerini takip etmektedir: K.-P. Matschke, "Zum Charakter des byzantinischen Schwarzmeerhandels im 13. bis 15. Jh", *Wissenschafliche Zeitschrift, Karl-Marx-Univ., Leipzig, Gesch. und Sprachwiss.*, 19/3 (1970), s. 447-58; aynı yazarın ayrıca şu çalışmasına bkz. "Byzantinische Politiker und byzantinische Kaufleute im Ringen um die Beteiligungen am Schwarzmeerhandel in der Mitte des 14. Jh.", *Mitteilungen des bulgarischen Forschunginstitutes in Österreich*, 2/VI (1984), s. 75-90 ve sentezi "Commerce, Trade, Markets, and Money, Thirteenth-Fifteenth Centuries", *EHB* 2, s. 771-806; Laiou, "The Byzantine Economy", ve "The Greek Merchant of the Palaeologan Period: A Collective Portrait", *Praktika tes Akademias Athenon*, 57 (1982), s. 97-132 (şurada tekrar basıldı: *Gender, Society and Economic Life*, makale VIII); Oikonomidès, *Hommes d'affaires*. Bundan sonra bu çalışmalara nadiren atıfta bulunulacaktır. Eski Bizans topraklarında ve Karadeniz'de Vene-

ve Bizanslı tüccarların faaliyetlerinin yapısının çerçevesini oluşturur. Bir üçüncü önemli unsur ise Bizans'ın ticari ortaklarındaki büyük değişikliklerdir: Arap devletlerinin rolü büyük ölçüde gerilerken İtalyan devletlerininki yükseldi.

Eskiden Bizans İmparatorluğu'na ait olan bütün bölgelerde ve ötesinde, Küçük Ermenistan'da, Haçlı devletlerinde, hatta bir dereceye kadar Mısır'da bulunan Batılı tüccarların varlığı iyi bir şekilde bilinmektedir ve daha fazla detaylandırmaya ihtiyaç yoktur; aşağıda bu durumun etkisi incelenecektir. Uluslararası bir pazarın oluşumu Akdeniz ticaret tarihçilerinin şu sıralar kabul ettiği bir kavram olmasına rağmen yine de kısaca açıklanacaktır. Genel anlamda bu - Pax Mongolica (yaklaşık 1250-1350) süresince, yani yüzyılın neredeyse tamamı boyunca - Çin'den başlayıp Orta Doğu, Doğu Akdeniz, İtalya ve Kıta Avrupası'nı kapsayan devasa bir alanı birleştiren birbirine bağlı bir ticaret sistemini ifade eder.[84] Burada ise bu terimi, ilk etapta Doğu Akdeniz ve İtalya'nın içinde yer aldığı sistemi tanımlayan daha sınırlı anlamıyla kullanıyoruz. Bu sitemle, nakliye maliyetleri eşitlendiğinde bir örnek fiyat oluşumuyla neticelenen arz ve talep mekanizmalarının işleyişi, bankacılığın yanı sıra yaygın olarak kabul edilmiş ya da konvertibl bir para biriminin varlığı ve ekonomik bilgiyi edinmek ve yaymak için kullanılan etkin tekniklerin varlığı ile karakterize edilen bir bölüştürme aracını kastediyoruz. En önemli niteliği ise iş bölümüdür.

Bu koşulların çoğunluğu bu dönemde Doğu Akdeniz'de mevcuttu. Özellikle buğday arzı ve fiyatı konusunda, arzların birbirinin yerine geçebildiği geniş bir alan olarak Karadeniz bölgesi, Türklerin elindeki Anadolu ve Girit'in işlev gördüğü, buğdayın fiyatının çoğunlukla siyasi olan şiddetli krizlerin yol açtığı kesintilerden sonra normale dönme eğiliminde olduğu görülmektedir.[85]

İş bölümü, en açıkça fark edilebilen bir unsurdur. Küresel anlamda Doğu Akdeniz, Batı'ya ham madde ve gıda ürünleri

dikliler ve Cenovalıların varlığı için bkz. F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen-Âge*, 2. edisyon (Paris, 1975) ve M. Balard, *La Romanie génoise*, 2 cilt (Rome, 1978).

84 Bu konuda bkz. J. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System, AD 1250-1350* (New York-Oxford, 1989).

85 E. Zachariadou, "Prix et marchés des céréales en Romanie (1343-1405)", *Nuova rivista storica* 61 (1977), s. 291-306, şurada tekrar basıldı: *Romania and the Turks* (London, 1985), makale IX.

ihraç eden bir bölge hâline gelirken başta yünlü kumaş olmak üzere Batı'nın ürettiği mamulleri de ithal ediyordu. Ayrıca Doğu Akdeniz'den baharat ve doğu ticaretinin diğer lüks mamulleri de tekrar ihraç ediliyordu. Bu açıklamaya getirilebilecek pek çok nüans vardır: örneğin tıpkı Orta Çağ sonlarında Kıbrıs'ın başlıca şeker ihracatçısı hâline gelmesi gibi Osmanlı Anadolusu ve Mısır yalnızca dokunmuş kumaş ithal etmiyor, aynı zamanda bunları ihraç da ediyordu. Yine de bu genel bir gözlem olarak doğrudur. Bunun uluslararası bir pazar olması hâlinde, yerel ekonomiler uluslararası talebe az ya da çok karşılık verebildiler; bu Venedikliler, Cenovalılar ve hâkim konumda olan ve Batı pazarlarına erişimi bulunan diğer tüccarlar tarafından yönetildi. Yerel ekonomilere etkisi bölgeden bölgeye farklılık gösterdi. Örneğin Suriye tarımı Batı'da yüksek talebi olan pamuk ve şeker üretimine yöneldi.[86]

Haçlı devletleri ile birlikte bu iş bölümünün etkilerini olanca sertliği ile hisseden ise Bizans İmparatorluğu oldu. Nedenler muhteliftir. Batılılar tarafından muhtelif dönemlerde eski Bizans İmparatorluğu'nun büyük bir kısmının işgal edilmesi gerçeği, ilk önce Venediklilere sonra Cenovalılara ve diğerlerine Bizans topraklarının geri kazanılmasıyla bitmeyen büyük bir ayrıcalıklı konum sundu. İkinci olarak Karadeniz'in hem bir buğday ihracat noktası hem de doğu ticaretinin ürünleri için bir dizi pazar çıkış noktası olarak önemi, gemilerin boğazlardan geçmek zorunda olduğu Konstantinopolis'in yanı sıra bu bölgeye Batılıların ilgilerini arttırdı. Karadeniz'in Batılı tüccarlara açılması, IV. Haçlı Seferi'nin ekonomik anlamda en önemli sonuçlarından birisiydi. İlk önce Venedikliler bundan faydalandı ancak diğerlerinin de Karadeniz'deki faaliyetlerine rağmen 1261'den sonra Cenovalılar üstünlüğü ele geçirdi. On üçüncü yüzyılın sonlarında görünüşte Bizanslıların müttefiki olan Cenovalıların Karadeniz'de Bizanslı tüccarların faaliyetlerini engellemek için şiddet dâhil her yola başvurmaları ve burada devriye gezen Bizans donanmasıyla çekişmeleri çarpıcıdır.[87] 1204'e kadar Konstantinopolis'in üretici hinterlandı olan Bitinya'nın, uluslararası

86 E. Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages* (Princeton, 1983), s. 24-5.

87 A. E. Laiou, "Monopoly and Privilege: The Byzantine Reaction to the Genoese Presence in the Black Sea", Balletto, (ed.), *Oriente e Occidente tra medioevo ed età moderna: studi in onore di Geo Pistarino* (Genoa, 1977), s. 675-6.

Karadeniz ticaret ağına, hem hâlâ Bizans idaresindeyken, hem de özellikle Osmanlı hâkimiyeti altındayken entegre olması da ayrıca öğreticidir.[88]

Dahası Doğu Akdeniz'de Batılıların ticari egemenliği önemli ölçüde muhtelif siyasi otoritelerin kendilerine verdiği ayrıcalıkların üzerine kurulmuştu. Bunlar arasında Bizans ve Haçlı devletleri denizlere egemen güçlerin şantajına en az direnebilen devletlerdi ve bu yüzden bu alanlardaki imtiyazlar en genişleriydi.[89]

Pazarlar ve ürünler: eski ve yeni, yerel ve uluslararası

İş bölümü Batı'ya ihraç edilen yeni ürünlerin önemli hâle gelmesi demekti. Tahıl Bizans İmparatorluğu'nda -en azından teoride- korunan bir mamuldü. Pratikte ise bir miktar tahılın on ikinci yüzyılda Venedikliler tarafından ihraç edildiği görülmektedir. Bu dönemde Batı'nın talebi henüz yüksek değildi; bu sebeple Bizans artınış üretimin büyük kısmını kendisi tüketmekteydi. İlave olarak henüz ürün uzmanlaşması tamamlanmış ve geniş bölgelerdeki arz ve talebi karşı karşıya getirecek uygun mekanizmaları bulunan bütünleşmiş bir Akdeniz pazarı da mevcut değildi.[90] Tüm bu şartlar on üçüncü yüzyıl boyunca değişti. Karadeniz'den gelen tahıl Cenova pazarları için 1250'lerin sonlarında önem kazandı ve sonrasında da durum değişmedi. Venedikliler, ya kendileri ya da Ragusalılar aracılığıyla Makedonya, Batı Yunanistan ve Girit'teki kolonilerinin yanı sıra Türklerin elindeki Anadolu ve Karadeniz'den tahıl ithal etti. Buğday büyük ölçüde Kırım'dan getiriliyordu. Ayrıca kimi zaman Yunan tacirlerin buğday taşıdığı bütün Karadeniz kıyısından küçük miktarlarda satın alınıp yeniden büyük gemilere yükleniyordu; Konstantinopolis'teki Cenova kolonisi Pera önemli bir aktarma istasyonuydu. İmparatorluk ailesinin de dâhil olduğu Bizanslı toprak sahipleri, imparatorluğun sonuna kadar bu ticarette aktif rol oynamıştır. Ayrıca Batılı tüccarlar buğdayı doğrudan köy-

88 M. Gerolymatou, "Le commerce, VIIe-XVe siècle", Geyer ve Lefort, *La Bithynie*, s. 48 vd.

89 Ayrıcalıklar için bkz. s. 230 vd.

90 A. E. Laiou, "Monopoly and Privileged Free Trade in the Eastern Mediterranean (8th-14th Century)", *Chemins d'outre-mer: études d'histoire offertes à Michel Balard* (Paris, 2004), s. 519 vd.

lüden de satın alırdı. İlk Palaiologos imparatorları bu önemli mahsulün ihracatını devlet kontrolü altına almak için çaba sarf etmişlerdir. Aslında buğday, demir ve tuz eski *kekolymena* politikasını andıran bir sistemi yeniden kurmak için mücadele verilen üç üründü. Ancak yasaklar uygulanmadı.

Ticaretin bir diğer yeni unsuru kölelerdi. Köle tüccarlarının çoğu Batılı, özellikle Cenovalı ve ayrıca İtalyan hâkimiyeti altındaki bölgelerden gelen Venedikli ve Yunanlardan oluştuğu için bu durum Bizans ekonomisini çok fazla etkilemedi. Anadolu ve başka yerlerde de köle alım satımı yapılıyorsa da asıl Karadeniz'in kuzey kıyılarında büyük köle pazarları kurulmuştu ve Rodos ile Venediklilerin elinde bulunan Girit bu ticaretin ana merkezleriydi.[91]

Lüks ürün bakımından, çok talep gören bir tür aromatik sakız olan mastik bulunmaktaydı. Ağaç yalnızca, aşağı yukarı Foça'nın rakımında, Anadolu açıklarında bulunan Sakız Adası'nda yetiştiği için burada yerleşik bir tekel vardı. 1346'da adanın Sakız *mahona*sı tarafından fethinden sonra burası Cenovalıların tekeline girdi.[92]

Yeni şartlar ayrıca yeni pazarlar ve pazar yerleri demekti. Doğu Akdeniz bölgelerinde ticaret faal olsa da yeni pazarlar Batı Avrupa'daydı. On üçüncü yüzyılın sonlarında Mısır'da Bizanslı tüccarların varlığına ilişkin kanıtlar mevcuttur, ancak Bizans ürünlerine yönelik eski pazarlar -Suriye, Filistin ve Mısır- İtalyanların eline geçmişti. Geleneksel pazar yerleri ile yenileri rekabete girdi. Konstantinopolis ana liman olma özelliğini yitirmedi. 1350'lerden sonra, Pax Mongolica'nın sonu ticaret rotalarını yeniden Mısır'a yönelttiğinde, Konstantinopolis'in doğu lüks eşya ticareti için önemi azaldı ancak asla tamamen ortadan kalkmadı.

Selanik de ana pazar yeriydi. Şehir on ikinci yüzyılda Batı Avrupa, Balkanlar, Yunanistan, Suriye ve Mısır'dan gelen ticari malların toplandığı bir yer olmasına rağmen on üçüncü ve on dördüncü yıllarda Selanik'in ticareti yeniden konumlandırıldı.

91 C. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 2 cilt (Bruges, 1955) bu dönemdeki kölelik için klasik bir çalışmadır.

92 Bir Cenova kurumu olan *mahona* devletin belirli bir faaliyet ile görevlendirdiği ve devlet gelirlerinden pay alan özel bir şirketti. Bu bölgede *mahona* Sakız'ı fethetmek için teşkilatlanmış ve sonra adanın gelirleri ile ödüllendirilmişti.

İtalya ve Batı Avrupa'da üretilen mallar şehre gönderilmeye devam ettiyse de Suriye ve daha ilginç olarak Balkan ürünleri artık şehre ulaşmıyordu. [93]

Ulaşımın bu son gelişme ile bir ilgisi vardır. Konstantinopolis ve onun üzerinden de Doğu Balkanlar ile aradaki kara yolu ulaşımı harpler, iç savaşlar ve istilaların insafına kalmıştı. Ana yol, Via Egnatia, 1320'lere kadar açıktı; sonrasında giderek daha az erişilebilir hâle geldi ve 1340'lı yıllar ve sonrasında muhtemelen askerî birliklerden başka kimse tarafından kullanılmadı. Konstantinopolis'e ulaşım bundan böyle insanların, hayvanların ve malların hareketliliği bağlamında tamamen farklı bir yöntem aracılığıyla deniz yolu ile sağlandı. Selanik'ten Karadeniz bölgelerine giden tüccar pek nadirdir. Bunun yerine Yunanistan'ın batısı, Epiros, Sırbistan, Dalmaçya sahilleri, Ragusa ve Venedik'ten oluşan alt ticaret ağında Selanik bir düğüm noktasıydı. Selanik ticaretinin yön değiştirmesinin en önemli açıklaması burada yatmaktadır. İtalyanların egemen olduğu sistemle birleşen kent, önce coğrafya sonra siyaset nedeniyle Venedik ticaret ağının bir parçasını oluşturuyordu ve Karadeniz ile Kuzeydoğu Ege'de yoğunlaşan Cenova ticareti ile çok az temasa geçiyordu.[94]

On dördüncü yüzyılın başlarında Venedik ve Cenova eski Bizans topraklarında idaresini aralarında paylaştıkları bir alt ticaret sistemi yarattı. Ancak bu ticari hâkimiyet hiçbir zaman tamamlanmadı ve sürekli mücadelelere sahne oldu. Hem eski pazar yerleri hem de yenileri bu alt sistemler ve uluslararası ticaretin ihtiyaçları bağlamında değerlendirilmelidir. Venedik hâkimiyetindeki sistemde Batı Yunanistan ticari kayıtlarda görülür. Draç ve Avlonya on birinci yüzyıldan beri faal oldukları için "eski" pazar bölgeleriydi. Arta, Naupaktos ve diğer küçük kentler yeni pazar mekânlarıydı. Buğday, tuz ve et bu bölgelerden ihraç edilen önemli mamullerdi. Ioannina'da büyük ihtimalle tahıl ve hayvan ürünlerinin ticaretini yapan önemli tüccarlar vardı.[95]

93 Demetrios Kydones'in 1340'lardan önce Selanik'in dünyanın her yerinden tüccarların uğradığı bir ticaret merkezi olduğu yönündeki açıklaması, kentin iç savaştan önceki ihtişamını iç savaş boyunca "popüler" partinin yol açtığı felaketlerle karşılaştıran bir vatanseverin abartısı olarak görülmelidir: *Monodia occisorum Thessalonicae*, PG 109, col. 641.

94 Laiou, "E Thessalonike", s. 183-94.

95 E. A. Zachariadou, "Paragoge kai emporio sto despotato tes Epeirou", *Praktika Diethnous Symposiou gia to Despotato tes Epeirou* (Arta, 1992), s. 87-93.

Mora ister Batılılar ister Bizanslılar tarafından idare edilsin yine de alt sistemin bir parçasını oluşturdu ve büyük ölçüde Venedik çıkarlarına bağlı aktif bir ticarete sahipti. Girit ve Venediklilerin işgal ettiği Ege Adaları aynı alt sisteme aitti. Modon, Koron, Klarentza, Kandiye (Chandax) yeni limanlar/pazar yerlerinin en iyi bilinenleridir.

Cenova alt sistemi imparatorluğun doğu kısmında oluşturulmuştu. Bölgenin büyük kısmında Cenova'nın fiilî olarak idare ettiği toprakları yoktu ve kısmen de en önemli ticaret bölgelerinin bazıları burada bulunduğu için Venediklilerden daha fazla çekişmeye sahne oldu. Venedikliler ve kısa bir süreliğine Bizanslılar Karadeniz ticaretine dâhil olabildiler. Karadeniz'in Anadolu kıyısındaki Trabzon limanları hem Venediklilerin hem de Cenovalıların faal olduğu pazar bölgeleriydi. Konstantinopolis'teki Venedik mahalleleri Pera'daki (Galata) yarı özerk Cenova yerleşiminden daha az gelişmiş bir koloni oluşturmuş olmasına rağmen Konstantinopolis her iki kentin tüccarlarına da ev sahipliği yapıyordu.

Cenova egemenliği, muhtemelen eskiden beri işleyen ancak artık farklı bir önem kazanmış birkaç pazar yerinin ortaya çıkmasını sağladı. On dördüncü yüzyılın ortalarından sonra Karadeniz'deki ana Cenova üssü, Kefe, Tatarlarla meydana gelen sorunlar yüzünden güvensizdi. Tuna deltasındaki daha bir dizi küçük liman (Chilia, Licostomo ve diğerleri) kısmen Kefe'nin yerini aldı; Pera'ya oradan da Cenova'ya ağırlıklı olarak buğday ihraç ettiler. Sakız ve Foça alt sistemin bir kısmını oluşturdu. On beşinci yüzyılın başlarında Kefe'nin önemi geriledikçe Sakız Cenova'nın Doğu Akdeniz ile ticaretinde bir dayanak noktası hâline geldi.[96]

Yerel tacirleri, Venediklileri ve Cenovalıları geniş bir coğrafi alan içerisinde birbirine bağlayan tüccar ağları kurulduğu için iki alt sistemin her birinde de yoğun bir ticari faaliyet vardı. Ancak bu alt sistemler su geçirmez değildi. Donanması güçlü iki büyük deniz kuvveti arasında kimi zaman yoğunlaşan ve savaşa yol açan bir rekabet vardı; on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında

96 J. Heers, *Gênes au XVe siècle: civilisation méditerranéenne, grand capitalisme, capitalisme populaire* (Paris, 1971).

ekonomik krizler Akdeniz'i sardığı ve devletlerin küçülen kaynaklar için vahşice mücadele ettiği bir zamanda savaş daha şiddetli ve amansız hâle geldi.

Pazarlar ve imtiyazlar

Aslında uluslararası ticaretteki yeni yaklaşımlar Dördüncü Haçlı Seferi'nden hemen sonra on üçüncü yüzyılda kuruldu ve bundan sonra da ticareti yönetti. Geçmişte Bizans hükûmetinin uyguladığı kontroller büyük ölçüde son buldu ancak bu, devletlerin arasında gerçekleşen uluslararası ticaretti ve bu nedenle hâlâ bir dereceye kadar devletlerarası kurumsal düzenlemelere bağlıydı. Diğer bir deyişle, Bizans imparatorlarından tıpkı Selçuklular ya da Memlukler gibi Doğu Akdeniz'in nerdeyse çoğu diğer devletlerinin de uyguladığı üzere İtalyan şehir devletlerine ve en nihayetinde örneğin Barcelona gibi diğerlerine ticari imtiyazların verilmesi hâlâ isteniyordu ve imparatorlar da bu isteği yerine getirdiler.

Bu sahada güçlü birer aktör olarak hem Venedik hem Cenova çift amaçlı bir politika izlediler: deniz özgürlüğü (*libertas maris*) olarak adlandırdıkları şeyi, yani imtiyazlı ticari şartları, mümkünse tekelleri de kendi ellerine geçirmek ve bunun tam tersi koşulları da başka herkese dayatmak; eğer birden fazla devlet işin içine girmiş ise o zaman burada açıkça iki rekabetçi amaç söz konusudur. Bu politikalar Bizans İmparatorluğu'nda en etkili olarak Konstantinopolis ve Karadeniz bölgesinde belirgindir. Burada Cenova denizi başka herkese kapalı tutmayı denedi. Venedikliler ticaret özgürlüğü için yani kendi varlıklarını muhafaza etmek için savaştı. Tatarların Kefe'ye saldırıları Cenovalıların durumunu zayıflatınca 1340'larda Bizanslı tüccarlar kısa bir süre için mücadeleye dâhil oldu. Ardından Boğazlar Savaşı (1351-5) meydana geldi ve barış antlaşmalarında Venedik ve Bizans'ın Karadeniz'e erişimini sınırlayan hükümler getirildi. En nihayetinde Cenova üstünlüğü devam etmesine rağmen göreceli bir erişim özgürlüğü geri geldi.

Böylesi şartlarda, İtalyan denizci kentleri ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin imtiyaza dayalı olduğu ticari bir

dünya söz konusuydu. Venedik ve Cenova ve onlardan sonra bir dereceye kadar diğerleri bütün pazarlara tam bir erişim, tuz, demir ve belirli şartlar altında tahıl ve Cenova'nın Sakız'ı işgaline kadar damla sakızı hariç diğer tüm mamullerde ticaret özgürlüğü ve gümrük vergilerinden muafiyet hakkı elde ettiler. Bundan sonra sahip oldukları ayrıcalıkları müşterilerine göre genişlettirmek istediler: Venedik ve Cenova vatandaşlığı kazanan Yunanlar, İtalyan gemilerindeki Yunan denizciler ve hatta Venedik tüccarları ile alım satımda bulunan Bizans tebaası. İmtiyazlar İtalyan hâkimiyetinin dayandığı kurumsal temeli sağladı.

Yeni tutum ve kapsamlı imtiyazlar Bizans İmparatorluğu içerisindeki ticari şartları değiştirdi. Kısa bir süre başarısız şekilde devam eden tahıl dışında korunan bir iç pazar artık mevcut değildi. Ticari faaliyetlerde herhangi bir kısıtlama artık mevcut olmadığından rekabet avantajı imtiyaz sahiplerine aitti. Sonuç olarak, Bizanslı şahıslar, kurumlar ya da topluluklar o veya bu şekilde ayrıcalıklı ticaret şartları peşindeydiler ve sonunda elde ettiler. Her ne kadar ticaret özgürlüğünü teşvik eden imtiyazlar ile bunu aynı cümlede tartışmak mantıksız olsa da ayrıcalıklar arasında bir "tekel" hakkına sahip olmak da vardı. İç pazarda "tekel", bir tüccarın ya da kurumun mallarını herkesten önce satma hakkının bulunması manasına gelir. Diğerleri kendi mallarını satmadan önce bir kişinin kendi stoklarını satması bir süreliğine arzı kısar ve satıcı için fiyat avantajı yaratır. İmparatorun izni dâhilinde gerçekleşip gerçekleşmediğini bilmesek de Bizans idarecileri böylesi bir hakkı uygulamışlardır. Her hâlükârda, 1408'de II. Manuel uygulamayı onaylamadığını söyleyerek Selanikli memurlara şarap tekelciliğini yasakladı; ancak bu yasaklama aslında rekabet konusunda Athos Dağı keşişlerinin özel istekleri üzerine çıkarılmıştı.[97] Epiros'taki Ioannnia Despotu (1366/7-84) Thomas Preljubović'in şarap, buğday, et, peynir, meyve ve balık satışları üzerinde yaptığı gibi bölgesel yöneticilerin de böylesi bir hakkı vardı; kimi zaman bu hakkını memurlarına devrediyordu.[98] Devlet idarecilerinin veya imtiyazlı şahısların sınırlı bir monopson hakkı da vardı. Bu çerçevede, teorik olarak tekrar satma hakkı olmaksızın, yiyecek maddelerini diğer alıcılardan önce

97 A. Mošin, "Prostagma tsara Manuila II Paleologa Svetogortsima", *Srpska Kraljevska Akademija, Spomenik* 91 (1939), s. 166.

98 Laiou-Thomadakis, "The Byzantine Economy", s. 209; Zachariadou, "Production", s. 93.

satın alabiliyorlardı. Yine teoride pazar fiyatının altında satın almaları yasak olsa da monopson piyasası, kısa süre geçerli olsa bile, fiyatları alıcı lehine değiştirir.[99] Bu uygulamaların tamamı tarımsal ürün pazarına yeni bir şekil vermiştir.

Bazı Bizans tüccarları ya da satıcıları bu dönemde ticari imtiyazlar kazandılar ve kimi manastırlar tonajları önceden belirlenmiş gemilerle gümrük vergisi ödemeksizin serbestçe ticaret yapma izni aldılar. Büyük manastırlar böylesi ayrıcalıkları zaten on ikinci yüzyılda elde etmişlerdi. Hem kendi şehirlerinden hem de Anadolu'daki Pegai (Biga yakınında) kolonilerinden ticaret yapan Monemvasia tüccarları kendi başlarına bir kategoridir. Kentlerinin ekonomisi öncelikle deniz ticareti ve kara ticaretine dayanıyordu. Bu açıdan Venedik'e benziyordu: bu dönemde her ikisi de küçük bir kara bölgesine sahipti ve denizciydiler. Monemvasia tüccarları doğal hinterlandlarında, Mora, Ege, Konstantinopolis, Karadeniz ve Trakya kıyıları boyunca ticaret yaptılar. Aynı zamanda, hem Mora'da hem de Trakya'nın iç kesimlerinde kara ticareti ile uğraştıkları pazarlarda da aktif durumdaydılar. Korkusuz denizciler olarak ünlülerdi. Ayrıca korkusuz birer korsanlardı zira bu dönemde korsanlık aktif deniz ticaretinden beslenerek büyüyordu.

Birbirini takip eden Bizans imparatorları, Monemvasia tüccarlarını *kommerkion*dan ya tam bir muafiyet ya da ciddi bir indirim dâhil bir dizi ayrıcalık ile ödüllendirdi. Böylece bildiğimiz kadarıyla Monemvasia'nın tahıl alımı veya ihracatında hiçbir kısıtlamaya tabi olmaması dışında sahip oldukları ayrıcalıklar Venediklilerinkiyle aynıydı. Tabii ki faaliyetleri Ege ve Karadeniz sularının ötesine geçemedi: Batı pazarlarında görülmediler ve bu yüzden de rolleri Venedikliler veya Cenovalılarınki ile kıyaslanamaz. Monemvasia'nın ayrıca siyasi özerkliği de vardı.

Bu dönemde ve sonrasında Bizans İmparatorluğu'nda ticaret özgürlüğü bugünün terimleri ile anlaşılabilecek bir şey değildir. Uluslararası ticaretin neredeyse tüm yönleri üzerindeki Bizans

99 P. Magdalino, "An Unpublished Pronoia Grant of the Second Half of the Fourteenth Century", *ZRVI* 18 (1978), s. 157; oldukça yanlış anlaşılmış bir metinle ilgili bkz. L. Burgmann ve P. Magdalino, "Michael VIII on Maladministration", *Fontes Minores* VI (1984), s. 382; P. J. Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus in Favor of the See of Kanina in Albania", *Byz* 15 (1940-1), s. 181-3.

kontrolünün sona ermesi malların ve tüccarların daha özgürce hareket ettikleri koşulları oluşturdu ve pazar liberalleşti. Ancak rekabetçilik, arz ve talebin kaynağına erişim, ölçek ekonomileri veya *know-how* gibi yalnızca ekonomik unsurlar ile değil aynı zamanda kurumsal unsurlar üzerinden de yönetilirdi. En az rekabetçi konumdaki tüccarlar, ayrıcalığı olmayanlardı. Bunlar da çoğunluğu Bizanslı olmak üzere şu ya da bu sebepten yabancı ya da yerli tüccarların ayrıcalıklarına sahip olamayan kişilerdi.

Burada anlatılan gelişmelerin Bizans ekonomisine ve Bizans tüccarına yararı olup olmadığı sorusu ortaya çıkıyor. Bizans Devleti'nin bu gelişmeler yüzünden kayba uğradığı açık ve kesindir. Ticari faaliyet vergilendirilmediği ölçüde bundan devlet hazinesi hiçbir şey kazanmamış ve daha önce topladığı gelirleri de kaybetmiştir.

Tüccarlar ve bankerler

Bizans tüccarı ile alakalı sorun daha karmaşıktır. Söz konusu dönem boyunca ve en azından on dördüncü yüzyılın ortasındaki genel krize kadar uluslararası ticaretin eskisinden çok daha aktif olduğuna kuşku yoktur. Batı Avrupa'nın talebi, Venedik, Cenova ve diğerlerinin bu talebi etkili hâle getirecek mekanizmaları yaratabilme kabiliyeti ticaretin yoğunlaşmasına önayak olmuştur. Bizans merkezî idaresinin ve Konstantinopolis'in birleştirici rolünün zayıflamasının eyaletler bağlamında teşebbüs ve yatırım için daha iyi koşullar yarattığı öne sürülmüştür.[100] On beşinci yüzyılın başlarına ait şiir formunda yazılmış bir kronik bu durumu ilgi uyandıran bir biçimde özetler: "bütün bölge açıldı, karalar ve denizlerle / yollar temizlendi, genişleyen caddelerle / insanlar zenginleşti, büyüğü ve küçüğüyle".[101]

Palaiologos döneminin Bizans tüccarları, Bizans kaynaklarının yanı sıra özellikle Venedik, Cenova ve Ragusa noter kayıtlarında da görünür. Dokümantasyon on üçüncü yüzyılın sonla-

100 Bkz. C. Morrisson, "L'ouverture des marchés après 1204: un aspect positif de la IVe croisade?" A. E. Laiou (ed.), *Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences; La Quatrième Croisade et ses conséquences* (Paris, 2005), s. 227-30.

101 G. Schirò, (ed.), *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo* (Rome, 1975), s. 448: Carlo Tocco'nun (ö. 1429) idaresi zamanında Batı Yunanistan hakkında bilgi verir.

rından itibaren zenginleşir. Dahası Bizans İmparatorluğu'nun Latin işgali altındaki kısımlarında kalmış olan Yunanlar ticarette oldukça aktiftiler; Girit, Rodos ve diğer bölgelerdeki Yunanlar için de durum farklı değildir.[102] Kurdukları ticari ağlarla ilgili yapılacak araştırmalar aslında umut vericidir, ancak burada Latinlerin idaresindeki bölgelerde faaliyet gösteren tüccarlardan bahsedilmeyecektir.

"Bizans" Yunanları ve Karadeniz kıyılarındakiler söz konusu olduğunda kimi önemli özellikler kolayca fark edilebilir. Parçalar hâlindeki Bizans kaynakları bu dönem boyunca çoğunluğu tarımsal üretim ile ilgilenen kısıtlı imkân ve faaliyetlere sahip tüccarların mevcudiyetini gösterir. Ayrıca kentlerde yaşayan, ticaretle ilgilenen ve pazar için üretim yaptıkları sonucunu çıkarmaya yetecek büyüklükte bağları olan insanlar vardı.[103]

Yerel ya da bölgesel olarak gıda ve kumaş ticareti ile ilgilenen böylesi tüccarların sayısının çok fazla olduğuna inanılıyor. Bunlardan bazıları faaliyetlerini Batılı tüccarlardan gayet bağımsız bir şekilde yürüttüler. Ancak münhasıran olmasa da büyük çoğunluğu İtalyanca olan dokümanlarımız, faaliyetleri Venedik ve Cenovalıların kurduğu ticaret ağlarıyla derinlemesine ve kopmayacak şekilde bağlı olan Bizans tüccarlarını vurgulamaktadır. Doğu alt sistemine dâhil olup Cenovalılarla veya Cenova yoluyla işlerini yürüten Bizanslı tüccarları on üçüncü yüzyılın sonlarından itibaren Konstantinopolis'te, sonrasında on dördüncü yüzyıl boyunca giderek Karadeniz bölgelerinde ve Trakya'da buluyoruz. Kimi istisnalar olsa da bunlar yine Cenovalı tüccarlar ile icra edilen ve aralarında *commenda* ve mübadele sözleşmeleri de bulunan iş anlaşmalarına girmiş küçük veya her hâlükârda kısıtlı sermayeye sahip insanlardır. Bazıları Kefe de dâhil Cenova kolonilerinde ikamet etmekteydiler.

102 Girit için bkz. A. Laiou, "Venetians and Byzantines: Investigation of Forms of Contact in the Fourteenth Century", *Thesaurismata* 22 (1992), s. 29-43. Kıbrıs'ta Latin hamiyeti altındaki Yunanların faaliyetleri için bkz. D. Jacoby, "Greeks in the Maritime Trade of Cyprus around the Mid-Fourteenth Century", *Kypros-Venetia: Koines istorikes tyches* (Venice, 2002), s. 59-83.

103 Belgeler için bkz. P. Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana* (Vatican City, 1991), s. 33 vd. (bu tüccar ayrıca sabun ticareti ile de ilgileniyordu); Basileios Krasinos'la ilgili bkz. Laiou, *Mariage*, s. 158-67; Theodoros Karabas'tan yukarıda bahsedildi.

Bu tüccarlar daha ileri gitmeden, en fazla Pera'daki Cenova kolonisine kadar küçük gemileriyle bilhassa tahıl taşıyorlardı. Pera'dan Cenova'ya ticari hareketlilik Cenova gemileriyle yürütülüyordu. Bizanslılar, bu şekilde, Cenova tahıl ticaretini besliyordu. Bu tüccarların varlığı 1340'lar ve 1360'larda daha belirginleşir. Bunun bir sebebi elimizdeki tarihî kayıtların tesadüfi niteliği olmakla birlikte diğer sebebi de Kırım'da Tatarlarla olan mücadelelerden sonra tahıl ticaretinin şekil değiştirmesidir. Bu dönemde Cenova tahıl ticareti sayısı pek çok olan küçük tedarikçilere bağlı olarak işlemiştir. Yine bir siyasi kriz dönemi olan on dördüncü yüzyılın sonları ve on beşinci yüzyıl başlarına kadar (1394-1402 arasında Osmanlıların Konstantinopolis'i ablukaya alması ve Timur'un istilalarının Trabzon kıyı ticaretini kesintiye uğratması) bazı tüccarlar Ege ve Sakız gibi uzun mesafelere deniz seferleri düzenliyorlardı. Birkaç tüccarın diğer malların yanı sıra kürk satın almak için Güney Rusya ve Eflak içlerine yolculukları Bizanslı tüccarların ilginç ve alışılmadık bir teşebbüsü olarak kaydedilebilir.

O zamana değin Konstantinopolis'in Bizans tüccarı profili zaten değişmişti. 1354'te biten iç savaş sonrası pek çok aristokrat aile topraklarını kaybetmişti. Demografik problemler, ardı arkası kesilmeyen savaşlar ve istilalar toprakların kâr getirisini de engelledi. Bu yüzden Bizans aristokrasisi yüzünü ticarete çevirdi ve bazı en önemli ailelerin üyeleri geç dönemde Konstantinopolis tüccarları arasındaydı. Bu, Bizans aristokrasisi için oldukça önemli bir değişiklikti. Ancak yüksek sosyal statüleri, çalışma şartlarını değiştirmedi. Faaliyetleri Cenova ve Venediklilerinkine yakından bağlıydı. Giacomo Badoer'in hesapları Bizans aristokratlarının isimleriyle doludur. Hesap kitabındaki tüccarların yüzde yirmi yedisini Yunanlar oluşturmaktadır. Badoer'le yaptıkları alışverişlerinin değeri açısından satın alınan malların yüzde yirmi beşi ve satılan malların yüzde dokuz buçuğuna tekabül ediyordu. Çoğunlukla perakende ticaret ile uğraşıyorlardı. Ayrıca büyük ailelere mensup Yunan bankerler de vardı. Bu, ticaret sisteminde Yunanların konumuna dair önemli bir işarettir. Venediklilerin ve Cenovalıların egemenliği altındaki büyük ticaretin arzını yerine getiriyorlardı ve bu ticareti destekleyen faaliyetler ile ilgileniyorlardı: kambiyo, mevduat ve diğerleri. Yerel şartlar

ve kişilere ilişkin bilgilerinin yanı sıra bildikleri diller de kendilerine İtalyan çıkarlarına iyi şekilde hizmet ettikleri avantajlı bir konum verdi. Bununla birlikte ticaret ve bankacılığın işlediği çerçeveyi veya şartları Bizans tüccarları belirlemiyordu.

Bu yakın ilişkiler kimi zaman aile bağlarıyla desteklendi. İş adamlarından oluşan de Draperiis ailesi Pera'daki en zenginler arasındaydı. Palaiologos ve Livadarios aileleri ile evlilik yoluyla bağlantı kurdular ve imparatorluk malikânelerinde üretilen tahılı satın alıp ihraç ettiler.[104] Oldukça geç bir döneme kadar Yunan iş adamlarının komprador doğası Notaras ailesinde somutlaştı. Monemvasia asıllı küçük aristokrat ve tüccar ailesi olan Notarasların bir kısmı 1340'larda Konstantinopolis'e yerleşti. Ailenin ilk önemli üyesi Georgios Notaras, Cenovalılarla yakın iş birliği içerisinde Karadeniz ve Kuzey Ege ticareti ile ilgilendi. Oğlu sonradan Venedik kamu borcu hisselerini ve Kefe ile Pera'nın *compere* (Genova kamu borcu) hisselerini satın aldı. Torunu Loukas Notaras, son Bizans hükümetinde en yüksek makam olan *megas douks*u elinde tuttu. Loukas'ın serveti güvenli biçimde Venedik ve Cenova'nın kamu borçlarına yatırıldı ve hem Cenova hem de Venedik vatandaşlığını korudu.[105] Buna rağmen 1453'te Konstantinopolis'in Osmanlıların eline düşmesinden hemen önce kendisine atfedilen ifadeyle daha çok tanınır: "Şehir'de Latin külahı görmektense Türk sarığını yeğlerim."[106]

Batı alt sisteminde bazı farklar olsa da Yunan tüccarının rolü özünde hâlâ aynıydı. Burada Selanik merkezdi; siyasi koşullar kentin gelişimini engellemediğinde rolü öncelikle Venedik'e ihraç edeceği ürünleri hinterlandından toplamak ve sonra Batı ithalatının bir dağıtım merkezi olarak hizmet etmekti. Bu aynı zamanda Mora'dan Dalmaçya kıyılarına ve Makedonya'dan Sırp hinterlandında kadar olan bölgede faaliyet gösteren tüccarların

104 Draperio ailesi için bkz. T. Ganchou, "Autonomie locale et relations avec les Latins à Byzance au XIVe siècle: Ioannès Limpidarios/Libadarios, Ainos et les Draperio de Péra", *Chemins d'outre-mer: études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard* (Byzantina Sorbonensia 20) (Paris, 2004), s. 353-74.

105 Th. Ganchou, "Le rachat des Notaras après la chute Constantinople ou les relations 'étrangères' de l'élite byzantine au XIVe siècle", *Migrations et diasporas méditerranéennes (Xe-XVIe siècles)* (Paris, 2002), s. 149-229; K.-P. Matschke, "The Notaras Family and its Italian Connections", *DOP* 49 (1995), s. 59-72.

106 V. Grecu (ed.), *Ducas, Istoria Turco-Bizantina* (Bucharest, 1958), s. 329; H. J. Magoulias (çev.), *Doukas and the Fall of Byzantium to the Ottomans* (Detroit, 1975), s. 210.

rolüydü. Yerel ticaret gelişiyordu ve kayda değer ancak ölçülemeyen bir derecede İtalyan ticaretinin ihtiyaçlarına bağlıydı.

Bizans tüccar ve bankerlerinin temel rolü buydu. Faaliyetleri İtalyan ticaretinin büyük nehirlerini besleyen dereciklerdi ve bu sebeple bir destek rolü oynamaktaydılar. Çoğu insan bu sayede geçimini sağladı ve birkaç kişi de kayda değer bir servet kazandı. Esasen ne ulaşım ne para piyasaları ne de bilgi mekanizmalarını kontrol etmeleri faaliyetlerine sınırlar koydu. Bu sınırların tüm etkileri 1340'lardaki olaylarda görülebilir. Konstantinopolis'te o dönem Karadeniz'deki ticaret sayesinde güçlenen ve zenginleşen bir tüccar sınıfı vardı. 1340'larda Cenovalıların Kırım'da karşılaştıkları sorunlar bu tüccarlara faaliyetlerini önemli ölçüde büyütmeleri için olanak tanıdı. Çoğunlukla tahıl ticareti yapmış gibi görünürler. En sonunda patlak veren savaşta Cenovalılar Bizans'ı mağlup ettiler. Bizanslıların Karadeniz'e çıkma girişimlerini fiilen yasaklamak isteyen Cenovalıların bu arzusu gerçekleşmedi ancak bu tüccar sınıfı için savaşın maliyeti o kadar ağırdı ki o zamandan sonra Karadeniz'de Bizans'ın büyük çapta ticari faaliyetleri görülmemiştir.

Yalnızca birkaç Bizanslı uluslararası ticaretin sunduğu olanaklardan faydalanarak ileride olacaklar konusunda tahminler yapabilecek şekilde faaliyetlerini genişletti. Rusya ve Eflak'daki kimi Bizanslıların faaliyetleri Yunanların bu topraklarda kuracakları geniş ağların müjdecisidir. Bruges'deki bazı Yunanların mevcudiyeti Avrupa kentlerindeki, özellikle Orta Avrupa'daki başarılı Yunan kolonilerinin erken biçimleridir.[107] Her iki olay da on beşinci yüzyılda meydana geldi ve bunlar Osmanlı hâkimiyeti sırasında gelişecekti.

Bizans ekonomisine gelince genel olarak, aktif ticaretin üretimi teşvik ettiği ve nüfusun bir bölümü geçimini ticaretten kazandığı ölçüde imparatorluk, tüm bu gelişmelerden yararlanabilirdi. Bu yapının başkalarının ihtiyaçları tarafından belirlendiği durumlarda da kaybetti. Geniş bir tarım sektörüne ve canlı bir mübadele ekonomisine sahipti. Asıl eksik olan şey ise büyük çaplı imalat ve Avrupa ve Doğu'nun para kazanılacak büyük pazarlarıydı. Bizans ekonomisi ikincil sektör olan deniz

107 Konuyla ilgili bkz. Matschke, "Commerce, Trade", s. 793, 798-9.

taşımacılığı ve vergi tahsilatında gelirlerini kaybetti. Burada en çok Batı nüfuzunun etkisi yıkıcıydı.

PARASAL GELİŞMELER[108]

1204'te Konstantinopolis'in işgali, Bizans dünyasında parasal durumun büyük ölçüde parçalanmasına yol açtı.[109] On ikinci yüzyıl boyunca imparatorlukta birleşmiş bir para birimi hâkimdi; yabancı paralar kabul edilmiyordu ve Bizans altını uluslararası ticarette önemli bir rol oynuyordu. On ikinci yüzyılın ortalarından itibaren yabancı paralar zamanla iç pazarda tedavüle girdi ve böylece Bizans para sistemi giderek parçalı hâle gelmeye başladı. On dördüncü yüzyıldan itibaren Batı'nın altın sikkeleri Akdeniz alışverişinde egemenlik sağlarken Bizans sadece gümüş *hyperpyron* ve çok kısıtlı bir dolaşımı olan küçük değersiz paralar basıyordu. Bu değişim bir anda olmadı. Bu değişimi anlamak için önce Bizans parasının altından gümüşe geçişini ve Bizans para piyasasının yabancı para birimlerine açılmasıyla bu piyasanın küçük dolaşım alanlarına bölünmesini inceleyeceğiz.

İmparatorluğun muhtelif halef devletlere bölünmesi kuşkusuz bölgesel ve "ulusal" madenî paraların oluşumuna yol açtı. Farklı ikonografik araçlarla kendi kimliklerini ilan ederken, metal içeriğinde yalnızca küçük adaptasyonlar yaparak eski imparatorluk geleneğini sürdürmüş oldular. Adaptasyonlardan biri, önceki altın/gümüş alaşımın terk edilmesiyle *trikephalon*un saf gümüş içeren bir sikke hâline gelmesiydi. Diğeri ise *stamenon*

108 Konuyla ilgili temel bir kaynak: M. F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, 4 (1081-1261)* ve P. Grierson, aynı eser, 5. cilt (1258-1453) (Washington, 1999) (bundan sonra *DOC*). C. Morrisson'un detaylı bir değerlendirmesi şurada basılmıştır: *Revue historique* 306/2 (2004), s. 398-411 ve C. Morrisson ve S. Bendall: *Revue numismatique* 157 (2001), s. 471-93.

109 Yukarıda yazılı sistemi takiben (s. 190) bu dönemdeki Bizans dünyası ile ilgili olarak daha büyük bölgelerdeki paraları ele almayacağız. Konuyla ilgili kapsamlı bilgi için: D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe (820-1396)* (London, 1979), Grierson'un yazdığı bölümü için bkz. *DOC* 4, s. 32-9, ve G. Schlumberger'in klasik çalışması için bkz. *Numismatique de l'Orient latin* (Paris, 1882, tekrar basım: Graz, 1954), bu eser Metcalf'ın mükemmel çalışmasına rağmen önemini korumaktadır: D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford* (London, 1995). Sırp sikkeleri konusunda standart bir kaynak için bkz. V. Ivanišević, *Novcartsvo srednjovekovne Srbije* (Belgrade, 2001) (genişletilmiş İngilizce özeti ile). Ege'de tedavülde olan Güney İtalya paraları için bkz. Ph. Grierson and L. Travaini, *Medieval European Coinage*, vol. XIV, *South Italy* (Cambridge, 1998). Türk paraları için bkz. Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge, 2000).

için nihai olarak saf bakır alaşıma geçilmesiydi. İznik İmparatorluğu altın dâhil bütün sikkeleri tedavüle çıkarmıştır. Epiros despotlarının emperyal hırslarına rağmen Selanik darphanesi gümüş *trikephala*, bol miktarda bakır *stamena* ve küçük miktarda *tetartera* ve yarım-*tetartera* ile hâlinden memnundu. Epiros Despotluğu yalnızca nadiren elektron ve *stamena* bastı. Bulgar Devleti, Ivan Asen'in 1230'da Teodoros Komnenos Doukas'a karşı kazandığı zaferden sonra ender olarak *hyperpyra* ve daha fazla *stamena* bastı. Sırp hükümdarı Stefan Radoslav (1228-34) Ras Hisarı'nda daha nadir *trikephalon*u piyasaya çıkardı. Trabzon İmparatorluğu'nda ilk paralar I. Andronikos'un (1222-35) *stamena*sı idi ve onu I. Manuel'in (1238-63) elektron *tracheas*ı takip etti. Bunların tamamı on ikinci yüzyıl Bizans geleneğini sürdürdü. II. Ioannes Komnenos'un *hyperpyra*sının, İznik İmparatoru III. Ioannes Vatatzes (1228-54) tarafından kopyalanması ve I. Manuel Komnenos tarafından piyasaya sürülmüş olsun ya da olmasın *trikephala*nın sıklıkla *manuelati* ya da *manoelata* olarak adlandırılması, önceki para modelinin ve prestijinin nasıl devam ettiğini gösterir. Bu bir siyasi duruş olarak düşünülebilir ancak aynı zamanda ekonomik bir nitelik de taşıyordu.

Konstantinopolis Latin İmparatorluğu'nun, iki lisanlı mühürlerinin aksine, yerel halk tarafından kabul edilmeyeceği korkusuyla basılan paralarda Batılı unsurlara yer vermemesi Bizans modelinin kaçınılmaz olduğunu gösterir. Latin İmparatorluğu'nun yorumlanması güç madenî parası tamamen bir taklitti. Bu belki *hyperpyra*yı içeriyordu (daha sonra Pegolotti'nin yazdığı *perperi latini*) ve esas olarak on ikinci-on üçüncü yüzyıl imparatorlarının bastığı paraları genel hatlarıyla taklit eden ve yalnızca yüzde 0,15 gümüş içeren billon *stamena*dan oluşuyordu ve Latin kökenli birkaç ikonografik türleri bulunuyordu. Ancak "Komnenos sonrası", tabiri caizse parasal *koine*nin, aşağıda göreceğimiz üzere, sınırlı süresi vardı.

1261'den sonra restore edilen Palaiologos İmparatorluğu, Bizans'ın üç metalli para sistemini sürdüren tek devletti. Balkan komşuları (Sırplar ve Bulgarlar) şimdi temel olarak Batı'nın gümüş *grosso*sunu taklit ederken Anadolu'daki Türkmenler ve Osmanlıların para sistemi küçük gümüş sikke (*akçe*) ve bakır *mangır*lara dayanıyordu. Palaiologos sistemi on dördüncü yüzyılın

başlarında Batı'dan esinlenilen para değerlerini içermek için yeni sisteme uyum sağlamak zorundaydı ve 1367'de gümüş *hyperpyron* sisteminin yaratılmasıyla büyük bir dönüşüm geçirdi. Müteakip tablo Komnenos sonrası para sistemlerini göstermektedir. (Tablo 5.1).

On dördüncü yüzyılın başlarındaki adaptasyon, Venedik *grosso*sunu taklit eden ve hem *doukaton* (Venedik Doçu'nun sikkesi) hem de *basilikon* (imparatorluk sikkesi) olarak adlandırılan sikkenin içbükey *trikephalon*un yerini alması ve Frank Yunanistanı'nın *denier tournois* modeline dayalı yeni bir billon (düşük ayarlı gümüş) sikkenin piyasaya sürülmesini kapsamaktaydı. Daha önemli bir değişim de yoldaydı, yani tarihçi Georgios Pakhymeres'in büyük bir incelikle özetlediği ve açıkladığı altın *hyperpyron*un sürekli değer kaybetmesi:

> İhtiyaç nedeniyle *nomisma*nın değeri düşürüldü. Önceleri III. Ioannes Doukas'ın yönetiminde *nomisma*daki saf altın ağırlığın üçte ikisine tekabül ederdi [yani 16 karat] ve bu durum halefleri döneminde de devam etti. Daha sonra VIII. Mikhael döneminde Şehir'in tekrar ele geçirilmesinden sonra özellikle İtalyanlar ile alakalı o zamanlar gerekli olan harcamalar dolayısıyla, Mikhael altının veznini bir karat azalttı, böylece toplam 24 birim [karat], 15 [altın]:9'luk [alaşım] bir orana düştü. Daha sonra halefi [II. Andronikos] zamanında, bu oran 14 [altın]: 10 [alaşım] oldu, günümüzde ise [yaklaşık 1308'ler] saflığın yarıya düştüğü söylenir [yani 12 altın ve 12 alaşım]...[110]

Pakhymeres'in verdiği bütün rakamlar Francesco Balducci Pegolotti'nin ticaret el kitabındaki altın paranın alaşımı ile ilgili bölümde bulunan veriler ile bağdaşır. Pegolotti tüccarların büyük bir özen gösterdiği ayar taşı ve ateş analizlerine güveniyordu.[111] Rakamlar ayrıca modern kimyasal analizler ile de doğrulanır (Figür 2).[112] Bizans tarihçisinin bahsettiği tağşişin sebepleri çok açıktır.

---

110 George Pachymeres, *Relations historiques*, II, *Livres IV-VI*, CFHB 24.2, ed. A. Failler (Paris, 1984), s. 540.

111 L. Travaini, *Monete, mercati e matematica: le monete medievali nei trattati di aritmetica e nei libri di mercatura* (Rome, 2003) (sikke listelerinin yorumlu özeti ve referanslar ile). Pegolotti ve Bizans paraları için bkz. Grierson ve Hendy, *DOC*.

112 C. Morrisson vd., *L'or monnayé* (Paris, 1985), and C. Morrisson, J.-N. Barrandon and S. Bendall, "Proton Activation and X-ray Fluorescence Analysis: An Application to the Study of the Alloy of Nicaean and Palaeologan Hyperpyra", W. A. Oddy and M. Archibald (ed.), *Metallurgy in Numismatics*, cilt 2 (London, 1988), s. 23-39.

Tablo 5.1 (a-b-c): On Üçüncü-On Beşinci Yüzyıllarda Bizans Para Sistemi

a – KOMNENOS SONRASI SİSTEM (1204-1304)

			BAKIR	
Hyperpyron nomisma	*Nomisma trakhy aspron (trikephalon)*	*Karat / keration* (hesap parası)	*Aspron trakhy (stamenon)*	*Tetarteron*
(~ 4,3 g, % 75 ila % 50 Au)	(~ 4,3g, % 95 Ag)		(~ 4,3 g)	(~ 2,2g)
1	12	(24)	288	576

b – BATILI PALAIOLOGOS SİSTEMİ (1304-67)*

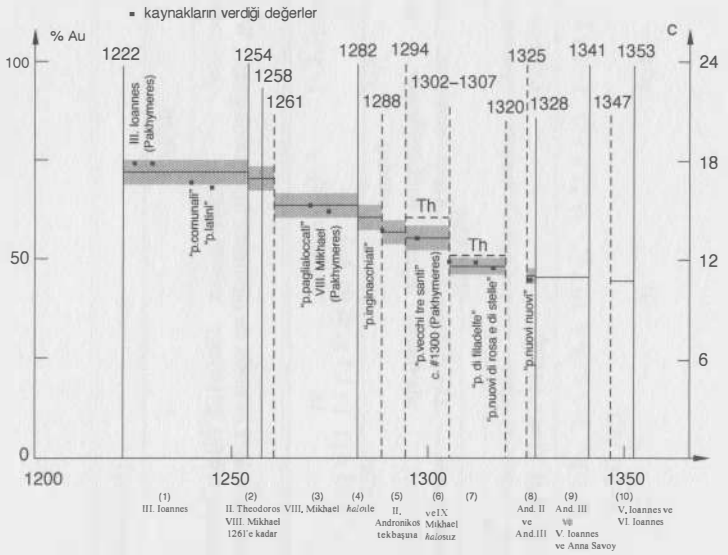
ALTIN	GÜMÜŞ		BILLON	BAKIR	
Hyperpyron nomisma	*Basilikon (argyrion* veya *doukaton)*	*Yarım-basilikon*	*Tornese / politikon*	*Stamenon trakhion*	*Assarion / tetarteron*
(~ 4,3 g, % 60 ila % 50 Au)	(~ 2 g,% 94 Ag)	(~ 1,3 g, ila 1 g, % 6 ila %2 Ag)	(0,7 g, ~ % 22,5 Ag)	(~ 4,2 g)	(~ 2,1 g)
1	12	24	96	384	768 (?)

c – GÜMÜŞ *HYPERPYRON (STAVRATON)* SİSTEMİ (1367-1453)*

Hyperpyron nomisma (hesap parası)	GÜMÜŞ				BAKIR	
	Stavraton (stravato)	*Yarım-stavraton*	*Doukatopoulon duchatelo / aspron*	*Karat / keration kokkion(hesap parası)*	*Tornese / tournesion*	*Folaro*
1	(~ 8 g, % 95 Ag) 2	(~ 4,4 g, % 95 Ag) 4	(~ 1,1 g, % 95 Ag) 16	(24)	(~ 2,4 g) 192	(~ 0,8 g) 576 (?)

*Sikke değerleri ve isimleri için kaynaklar: C. Morrisson, "Les noms de monnaies des Paléologues", W. Seibt (ed.), *Geschichte und Kultur der Palaeologenzeit* (Vienna, 1996), s. 151-62.

İmparatorluk maliyesi üzerindeki baskılar ile tağşiş sürecinin çeşitli aşamaları arasındaki ilişki çok detaylı bir şekilde kurulabilir.[113] 1320'lerde basılan altın sikke miktarı giderek azaldı ve 1353'ten sonra da Bizans altın sikke darbına tamamen son verdi. *Solidus-nomisma* ya da *besant*ın bin yıllık tarihi de böylece sona ermiş oldu.[114]

Figür 2: *Hyperpyron*un tağşişi, 1222-1354

Noktalar Pakhymeres ve Pegolotti'nin belirttiği karat değerlerini gösterir (Pegolotti'nin sikkelere verdiği isimler dikey olarak yazılmıştır). Gölgeli alanlar analiz sonuçlarından çıkan değer aralıklarına işaret eder. "Th" ve altındaki noktalı çizgiler Thessalonike'de (Selanik) basılan biraz daha yüksek değerli *hyperpyron*ları gösterir.

113 Klasik bir çalışma: D. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle* (Athens, 1948), şurada tekrar basıldı: *Byzance, état, société, économie* (Variorum, 1973), makale XI.

114 V. Ioannes Palaiologos 1354'te bir altın florin bastırdı. Bu para şu anda Bibliothèque Nationale'de bulunmaktadır. Bu muhtemelen bir tören parasıydı, ama olmasa bile ömrü zaten uzun sürmedi. Bu durum Aydın Emiri'nin aynı zamanda Ege'de bastırdığı florin taklitleriyle ilgili olabilir.

Maliye tükenmiş olsa bile Bizanslıların uyum sağlama yeteneği tükenmemişti ve 1367'de gümüşe dayalı tamamen yeni bir sisteme geçildi. Bu, Batı para biriminin gümüş ve Bizans'ınkinin altın olduğu önceki durumun tersiydi. On üçüncü yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı "altına geri döndü" ve aşağıda da göreceğimiz gibi on dördüncü yüzyıl Venedik'in altın parası uzun mesafe Doğu Akdeniz ticaretine egemen hâle geldi.[115] *Hyperpyon* artık yalnızca bir hesap birimiydi ve prototipi, üzerinde süslü bir haç işareti bulunan Napoli Angevinleri'nin bastırdığı çifte *carlino* veya *gigliato*ya bir atıfla adı kaynaklarda *stavrati* ya da *stravati* (üzerinde haç işareti olan paralar) olarak adlandırılan iki büyük gümüş sikke değerindeydi.[116] 1:9 altın:-gümüş oranındaki son *hyperpyra*daki saf metalin ağırlığının iki katına denk gelen bu paralar 1/2 ve 1/4'lük iki tür küçük bakır para ile desteklenmişti. Böylece Giacomo Badoer'in hesaplarında belgelendiği gibi Bizans sikke yelpazesi hâlâ genişti ve farklı seviyede işlemleri karşılayabilirdi.[117]

1204'ten önceki (ve belki İznik'te de geçerli) durumdan diğer bir önemli farklılık da darphane organizasyonuyla ilgilidir. Konstantinopolis darphanesi[118] (ya da darphaneleri) doğrudan yönetilen bir imparatorluk darphanesinden, özel şahısların getirdiği külçe ve sikkeleri kabul edebilen bir atölyeye dönüşmüş ve muhtemelen on dördüncü yüzyılın ortalarından itibaren başka birine devredilmişti.[119] 1258'de VIII. Mikhael'in Konstantinopolis darphanesinin *kommerkion* ve *khrysepseteion* (altın eritme ve darphane tesisi) payına ilişkin hak iddia etmesinin de gösterdiği üzere darphane gelirleri devlet tarafından kesinlik-

115 R. S. Lopez'in meşhur sözleriyle: "Settecento anni fa: il ritorno all'oro nell'Occidente duecentesco", *Rivista storica italiana* 65 (1953), s. 19-55, 161-98 (daha kısa İngilizce hâli: "Back to Gold, 1252", *Economic History Review* 2. seri 9 (1956), s. 219-40); P. Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe* (Cambridge, 1988), s. 132-86, 267-88; F. C. Lane and R. C. Mueller, *Money and Banking in Medieval Venice* (Baltimore, Md., 1985), s. 314-18, 326-32, 347.

116 P. Grierson'un akılcı yorumuna göre: *DOC* 5.1, s. 28–31.

117 Yukarıda, n. 76.

118 Palaiologos döneminin eyalet darphanelerine dair hiçbir şey bilmiyoruz: J. Baker'ın son saptamasına göre 1370'li yıllara kadar Selanik ve muhtemelen Monemvasia veya Mystra da II. Manuel'in hükümdarlığı sırasında faaldi. Mezkûr çalışma için bkz. J. Baker, "A Coinage for Byzantine Morea", *Revue numismatique* 162 (2006), s. 395-416. On dördüncü yüzyıl Philadelphiası'nda geçici bir süre para basılması hususu kesinlik kazanmamıştır.

119 K.-P. Matschke, "Münzstätten, Münzer und Münzprägung im späten Byzanz", *Revue numismatique* 152 (1997), s. 191-210.

le önemli görülüyordu. 1204 sonrasının bir özelliği olan bakır madenî para tiplerindeki haddinden fazla çeşitlilik ayrıca Batı *renovationes*inde olduğu gibi zorunlu değişimde senyöraj kârı getiren her zamanki muhtemel değişikliklere (yıllık veya birkaç yıllık, üç aylık temelde) işaret eder. *Hyperpyra*nın üzerindeki sayısız özel işaret de henüz kanıtlanamayan benzer tartışmalara yol açmıştır. Bunlardan çoğu da para basımından sorumlu olan kişileri işaret eder.[120] Madenî para basımının geçirdiği bu evrim ve bağlamı Batı, özellikle İtalyan parasının Doğu Akdeniz tedavülünde oynadığı belirleyici rolünü resmeder ki şimdi bu konuya dönüyoruz.

1204'te meydana gelen siyasi parçalanma, para dolaşımında iki radikal değişimi belirledi. Bir yandan yeni siyasi oluşumlara bağlı meydana gelen birden çok bölgesel para sahalarına bölünmüşlük sikkelerin ve ölçü birimlerinin çoğalmasına ve ticari işlem maliyetlerinin artmasına sebep oldu. Diğer yandan, Batı'da bazı devletler sınırları dâhilinde münhasıran kendi para birimlerinin kullanılmasını mecburi tutarken bu sürecin tam aksine Bizans'ın münhasıran kendi para birimini kullandığı devir sona erdi. Bu gelişme para piyasasının açılmasının büyük sonuçlarından biriydi: ticaret geliştikçe Bizans sikkelerinden daha bol bulunan ve daha istikrarlı olan İtalyan altın ve gümüş "sağlam" paraları mübadele ilişkilerine hâkim oldu.

On üçüncü yüzyılın ilk yarısında Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan'daki sikke definelerinin de kanıtladığı gibi *hyperpyron,* Bizans dünyasında yüksek değerli işlemler ve uzun mesafe ticaretinin para birimi olarak yerini korudu. Venedik hâkimiyetindeki bölgelerde de hesap birimi olarak tercih ediliyordu. Sicilya'da II. Frederick Hohenstaufen'in *augustalis*i 20 ½ karatlık *hyperpyron* standardında basıldı. *Hyperpyron* 1320'lere kadar oldukça yaygındı ve basımının durmasından 50 yıl sonra bile isminden bahsedilmekteydi.[121] Ancak saflığındaki sürekli değer kaybı 1282'de basımına başlanan Venedik altın dukası açısından değerini düşürdü ve duka 1350'lerden itibaren uzun mesafe ti-

120 Grierson, *DOC* 5.1, s. 63, 231; Hendy, *DOC* 4.1, s. 112–21. Bu değişikliklerin olası ritimlerinin tahmini S. Bendall'ın muhtelif makalelerinde bulunabilir.

121 Şuradaki özet ve kısa alıntılara bkz. T. Bertelè, *Moneta veneziana e moneta bizantina* (Florence, 1973), s. 38-58.

caretinde *hyperpyron*un yerini aldı. İmparatorluğun mali durumunun kötüye gidişi "yeniden küreselleşen" Akdeniz ekonomisinin uluslararası parasal bağlamı ile şiddetlendi. Bir yandan Bizans ve İslam dünyasındaki diğer yandan Batı Avrupa'daki farklı altın ve gümüş oranları, bu üç bölge arasında sürekli bir metal ve madenî akışına yol açtı. Bu gelişmeler yukarıda da gördüğümüz gibi Avrupa ve Bizans para sistemlerindeki çifte dönüşüme sebep olmuştur. [122]

Altın duka Bizans'ta tedavüle giren ne tek ne de ilk Venedik parasıydı. 1194'te yetersiz değerdeki tağşiş edilmiş *denier*nin misli olarak oluşturulan gümüş duka ya da grosso, 1270'lerde Güney Balkanlar'a ulaştı ve orada İngiliz *esterlin*lerin ve 1204'ten sonra basılmış Fransız ya da Frank *deniers tournois*ların yerini aldı. Daha sonra Bulgaristan ve Trakya'ya yayıldı. Pek çok Athos Manastırı belgeleri, Venedik'teki gümüş kıtlığının bu ihracata son verdiği on dördüncü yüzyılın ortalarına kadar "Venedik dukası" ya da "duka onsu" olarak ödenen *hyperpyra*dan bahseder. Anadolu ve Balkanlar'da Osmanlı *akçe*si Türk ilerleyişine eşlik etti. Aslında Bizans madenî parası çok güvenilmez hâle geldiği ve miktar olarak yetersiz kaldığından tüm bu para birimleri Bizans madenî parasının yerini almaktaydı.

Ortaya çıkan para dolaşımı, önemsiz ve küçük madenî paraların (*stavraton* Konstantinopolis'in yakın hinterlandından daha uzağa yayılamadı) tedavül ettiği yerel para piyasalarıyla birkaç meşhur sağlam paranın birlikte var olduğu "uluslararası" piyasanın bir karışımıydı. Hâkim konumda olmasına rağmen Venedik dukası Floransa florinleri ya da Cenova altın dukası ile eşitti ve gümüş duka yalnızca Venedik parası ile değil aynı zamanda Sırp, Bulgar, vb. gibi pek çok imitasyonu ile de temsil edildi. Altın duka ya da *gigliato*nun Türk ve diğer devletlerce pek çok şekilde taklit edilmesi 1204'ten önce mevcut olan para basımı tekelinin parçalanmasını ve senyörajdan en yüksek kârı elde etmek isteyen devletlerin uyguladığı "rekabetçi tağşiş" politikalarını gösterir. Gemistos Plethon'un 1420'de yakındığı gibi Bizans artık

122 Bkz. A. M. Watson, "Back to Gold-and Silver", *Economic History Review 2nd series* 20/1 (1967), s. 1-34; Spufford, *Money and its Use*; F. C. Lane, "Exportations vénitiennes d'or et d'argent de 1200 à 1450", J. Day (ed.), *Études d'histoire monétaire* (Lille, 1984), s. 32-3; J. Day, "The Levant Trade in the Middle Ages", *EHB* 2, s. 807-14; J. Day, "A Note on Monetary Mechanisms, East and West", *EHB* 3, s. 967-72.

bu oyunun dışındaydı: "aynı zamanda kötü sikkeler de olan bu yabancı bakır paraları [muhtemelen Venedik "koloni" *tornesello*su] kullanmak tamamen saçmadır. Diğerleri bundan kâr ederken biz ise sadece alay konusu oluyoruz."[123]

ZAYIF DEVLET EKONOMİYİ TERK EDER

Bu başlıktaki bütün unsurlar 1340'lardan sonraki dönem yani Bizans İmparatorluğu'nun varlığının son yüzyılı için geçerlidir; bu dönemde devlet zaten neredeyse dağılmıştı. 1320'ler-1340'lar arasındaki dönem için daha az doğrudur ve zaman içinde geriye gidildikçe doğruluk payı o kadar azalır. Yine de devletin dağılmasına sebep olan unsurlar ilk iki Palaiologos imparatorunun hükümdarlıkları sırasında (1261-1328) açık şekilde görülebilir. 1340'lardan sonra devlet geleneksel rolüne benzeyen bütün özelliklerini terk etti.

Politikalar ve özgürlük dereceleri

1204'ten sonra ortaya çıkan küçük Yunan devletleri kendilerini Komnenosların halefleri olarak gördü. Ekonomi tarihi bağlamında bu devletlerin ekonomiyi düzenlemeye ne derece devam ettikleri ve ekonomi alanında ne derecede önemli aktör oldukları sorusu sorulmalıdır. Böylesi konuları aydınlatacak çalışmaların eksikliğinden dolayı Epiros Despotluğu ve Trabzon İmparatorluğu hakkında bu konuda çok az şey bilinir. Anadolu'daki İznik imparatorlarının politikaları daha açıktır. Burada devletin yapısal bir rol oynadığına şüphe yoktur. Venediklilerle yaptıkları anlaşmalara rağmen İznik imparatorları Batı'yla yapılan uluslararası ticarete düşmanca yaklaştılar. III. Ioannes Vatatzes yabancı lüks malların kullanımı yasaklayan kanunları çıkardı.[124] Büyük ve artık sahipsiz toprakların vârisi konumundaki İznik Devleti tarıma yoğunlaştı. İlk kez imparatorluk malikânelerinin yönetimine büyük yatırımlar yapıldı ve büyük toprak sahipleri de aynı şekilde davranmaları için teşvik edildi.

123 P. Lambros (ed.), *Palaiologeia kai Peloponnesiaka* (Athens, 1923), vol. III, s. 262.
124 Gregoras I, s. 43.

İlk iki Palaiologos imparatoru VIII. Mikhael ve II. Andronikos'un ayrıca ekonomi politikası denebilecek bir siyasetleri de vardı. Gelirlere ihtiyaç duyan bir devletleri, harcama gerektiren bir dış politikaları ve görevlerini yerine getirerek zenginleşen imparatorluk görevlileri vardı.[125] İki imparator, Komnenosların tesis ettiği imparatorluk haklarını kullanarak ağır bir mali politika uyguladı ve kaybettikleri toprakları geri almak ve sahip olduklarını savunmak için olağanüstü vergiler koydu.[126] Ancak önceki imparatorlardan bile daha büyük imtiyazlar vererek kendi siyasetlerini baltaladılar. Bazı imparatorluk hakları güvence altına alındığında dahi özel şahıslara, kentlere, manastırlara verilen aşırı geniş topraklar ve imtiyazlar doğal olarak devletin ekonomik gücünü zayıflattı. VIII. Mikhael bu politikayı destekleyerek *pronoia* topraklarının miras olarak intikal etmesine izin verdi. Peki, ağır mali yükleri kim karşıladı? Açıktır ki yük, devletin geleneksel ihtiyaçlarını gittikçe daha az destekleyecek sürekli azalan bir vergi tabanı üzerine yüklendi. Kasıtlı olmasa da aslında benzer bir durum İtalyan kent devletlerine bahşedilen imtiyazlarda da bulunuyordu. Bizans imparatorları ticari imtiyazlar verdiğinde ekonomik meselelerde teorik bir yetki kullandı. Ancak genel politikaları ekonomik ve mali mantığa aykırıdır. İtalyanları vergiden muaf tutarak ve Pera'daki Cenova kolonisine özerklik benzeri bir imtiyaz vererek gelirlerini kaybetmişlerdir. Aynı zamanda Konstantinopolis'te Doğu Akdeniz'in en yüksek oranı olan yüzde 10'luk bir *kommerkion* tahsil ettiler. Cenovalılar Pera'dan kazandıkları ticari faydaların yanı sıra mali gelirleri de (yüzde 2'lik gümrük vergileri) topladılar. Tahmin edilebileceği gibi bunun sonucunda tüccarlar Konstantinopolis'ten ziyade Pera üzerinden işlem yapmaya başladılar ve imtiyazsız Bizans tüccarları üzerindeki yük herhangi bir şekilde azalmamasına rağmen devletin tahsil ettiği mali gelirler çok önemsiz bir seviyeye inmiş oldu. Yaklaşık on dördüncü yüzyılın ortalarında bir Bizans tarihçisi Konstantinopolis'in Bizans yakasında gümrük geliri olarak yılda 30.000 altın (tabii tağşişe uğramış sikke olarak) toplandığını oysaki Cenovalıların Pera'da 200.000 altın tahsil et-

125 Matschke, "Commerce, Trade", s. 773-5.

126 Yukarıya bakınız, ve A. E. Laiou, "Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle", *REB* 58 (2000), s. 97-122.

tiklerini yazmaktadır.[127] 1347/8'de VI. Ioannes Kantakouzenos *kommerkion*u yüzde 2'ye kadar -Pera'daki aynı orana- düşürerek bu duruma bir çare getirmeyi denedi. Ancak bunun için artık çok geçti. Açıktır ki her geçen zaman giderek daha az kişiye dokunan şiddetli mali politika ve gitgide daha fazla gruba verilen imtiyazlar uzun vadede sürdürülebilir değildi. Zaten bu durum çok geçmeden anlaşılacaktı.

İç savaş boyunca ve takip eden dönemde imtiyazların bahşedilmesi hızlandı; kuşkusuz doğurduğu olumsuz sonuçlar da. Devletin dağılma süreci, özellikle Osmanlılar 1354'te sona eren büyük iç savaşın bir sonucu olarak Avrupa'ya yerleştiklerinde hız kazandı.

Bizans Devleti'nin geleneksel olarak ekonomik faaliyetlere verdiği kurumsal destek özellikle imparatorluğun son yıllarına doğru azalarak gözden kaybolma noktasına geldi. Şüphesiz devlet artık yerli pazarı birleştirecek güçte değildi; gerçekten de on üçüncü yüzyılın sonlarına doğru entegre bir birim olarak yerel pazarın varlığı sona erdi ve İtalyan egemenliği altındaki uluslararası ticaret sistemi içinde dağıldı. Savunma bağlamında merkezî devlet her zaman olduğu gibi bu görevini yerine getirmeye devam etti. Ancak bölgesel seviyede savunma devletin ortaklığı ya da teşviki ile yerel güçler tarafından organize edildi. Köylülere ve diğerlerine sığınak sağlamak ve belki de mahsulleri depolamak için bireyler ya da manastırların inşa ettiği kulelerin artışı bu savunma yetkisinin devredildiğine ilişkin gözle görülür bir işarettir.[128] Bizans Devleti küçülen topraklarını mümkün olan tek savunma yoluyla -ve kabul edilmelidir ki uzun bir süredir nispeten daha etkili bir şekilde uygulananyani diplomasi kanalıyla elinde tuttu.

On ikinci yüzyıl sonlarına kadar birleşik ve güvenilir bir para birimi, Bizans ekonomisinin karşılaştırmalı üstünlüklerinden birisi olmuştur. Ancak bu üstünlük Bizans İmparatorluğu'nun

127 Gregoras II, s. 841.

128 1320'lerin sonlarına kadarki süreçte Bizans imparatorları, temel amacı savunma olan birkaç yerleşim alanı oluşturdu; kırsal bölgelere kuleler inşa edildi ve diğer şehirlerin surları güçlendirildi. Surları tahkim edilen şehirlere Strymon Deltası'ndaki küçük ama stratejik konumdaki Khrysoupolis örnek olarak verilebilir, bkz. A. Dunn, "The Survey of Khrysoupolis, and Byzantine Fortifications in the Lower Strymon Valley", *JÖB* 32/3 (1982), s. 605-14.

topraklarında ve Bizanslılar arasındaki işlemlerde bile Batı, özellikle Venedik paralarının on üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren çoğalmasıyla kaybedildi. On dördüncü yüzyılın sonlarına gelindiğinde Bizans'ın bastığı paralar yalnızca Konstantinopolis ve hinterlandında dolaşıyordu. Böylece Bizans için mevcut faydaları olan madenî parasının bütünleştirici rolü ortadan kalktı. Yalnızca kanun geleneksel rolünü aşağı yukarı muhafaza etti; ancak imtiyazların aksine genel uygulanabilirliği olan yeni kanunlar Palaiologos döneminde nadiren çıkarıldı.

Devletin ekonomideki rolü, bu şekilde, büyük ölçüde azaldı. Geçmişte yerine getirdiği görevleri ortadan kalktığı ya da değiştiği için Konstantinopolis'in rolü de azaldı. Konstantinopolis'in modayı ve bu sayede elit kesimin talebini belirlemesi söz konusu bile değildi. Bu rol İtalyanlara devredilmiş görünmektedir.

Devletin rolü yalnızca azalmadı aynı zamanda köklü bir değişime de uğradı. Hâlâ yalnızca devletin yapabileceği en önemli faaliyet belki de ticaret koşullarını etkileyen kurumsal düzenlemeler oluşturmaktı. Bizanslılara ve yabancılara imtiyaz vererek Bizans Devleti gelişen ticaret sistemine katkı sağlıyordu. Bu çok önemli bir yetki olmasına rağmen sıklıkla uygulandığı için aşınmıştı.

Bu şekilde oluşturulan boşlukları başkaları doldurdu. Bir dereceye kadar devletin rolünü manastırlar devraldı. Eskiden devlet büyük topraklara sahipken şimdi ise manastırlar ve Kilise artık büyük toprak sahipleri olarak belirdi. Ancak en önemli kısım, İtalyan şehir devletleri tarafından oynanıyordu. Siyasi olarak zayıf ve merkezin etkisinden kopmuş bölgeleri ekonomik sisteme entegre eden İtalyan şehir devletleriydi. Osmanlılar siyasi birliği yeniden tesis edene kadar siyasetin işlemediği yerlerde ekonomi iş gördü.

İdeoloji

Bu dönemde ekonomik meseleler ile ilgili ideolojik söylem, her zaman bir arada var olmuş ama çok farklı içeriklere sahip iki düşünce ve uygulama ekolünün şimdi daha keskin bir şekilde ortaya çıkması bakımından bir miktar tutarsızlaşır. Devlet tekellerini yeniden kurma ve imparatorluk haklarını kullanma

çabaları dışında devletin ve idarecilerin tutarlı bir ideolojik temele dayalı nispeten sınırlı eylemlerde bulunması beklenebilir. Burada daha ziyade teologların, hukukçuların ve bir filozofun kaleminden iki farklı konum ortaya çıkmaktadır.

Bir dizi tutum on ikinci yüzyılda yürürlükte bulunan eğilimleri sürdürmüştür. Bu on dördüncü yüzyılın başlarında Thomas Magistros'un (Theodoulos Monakhos) ve aynı yüzyılın ilerleyen zamanlarında Nikolaos Kabasilas'ın yazılarıyla temsil edilir. Özel mülkiyete ve korunmasının önemine vurgu yaparlar. Bu, özel mülkiyetin Orta Çağ'daki savunmasıdır: her ikisi de, çoğunlukla devletin kendisi tarafından verilen imtiyaz ve toprakları (*pronoia* ve kilise mülkleri gibi) devlet hazinesinin müdahalesinden korumaya çalışmışlardır. Kabasilas daha genel bir fikir yürüterek eğer özel mülkiyet devletin faaliyetlerinden korunmazsa insanların çalışmayı bırakacağı ve bu şekilde üretimin duracağını ifade etmiştir. Her ne kadar bu fikirde liberal bir ton bulunabilirse de bu fikrin dile getirilişi özel ve sınırlı kaygılardan kaynaklanmaktadır.[129]

Daha ilginci de *laesio enormis* yasasının sağladığı korumanın gelişmesidir ki bu da on birinci ve on ikinci yüzyıllarla oldukça uyumlu bir eğilimdir. Uygulamada ise bu koruma sona ermişti. On üçüncü ve on dördüncü yüzyılın satış anlaşmalarında çoğunlukla, ön alım ve *laesio enormis* mevzuatına dayalı olabilecek gelecekteki herhangi bir ihtilafa karşı fiyatı koruyan, birleştirilmiş satış ile bağış biçimi vardır.[130] Aynı dönemde satıcının *laesio enormis* yasalarıyla kendisine sağlanan tüm hukuki korumalardan feragat ettiğini gösterir bir madde sözleşmelere eklenmiştir. Böylece mübadele özgürlüğü kısıtlanmamış olmaktaydı. On dördüncü yüzyılın ortalarında büyük hukukçu Konstantinos Harmenopoulos çok uzun ömürlü *Heksabiblos* hukuki derlemesini yazdığında aslında mallarını son derece düşük fiyatlara satan kişilere sağlanan hukuki güvenceye de son vermiş oldu. Bu gelişmelerin tamamı adil fiyatın piyasa tarafından belirlendiği fikri haricî düşüncelerin uygulanamaz olması sonucunu doğurdu. Bu kişilerin, bu bağlamda, kendi zamanla-

129 Bu ve devamı için bkz. A. E. Laiou, "Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike", *DOP* 57 (2003), s. 205-23.

130 A. E. Laiou, "E diamorfose tes times tes ges sto Vyzantio", *Vyzantio, kratos kai koinonia: mneme Nikou Oikonomide* (Athens, 2003), s. 344-6.

rındaki mevcut ekonomik mekanizmaları kabul ettikleri söylenebilir. On dördüncü yüzyılın epey sonlarında sözleşmelerle ilgili davalara da bakan Konstantinopolis Patriklik Mahkemesi olağanüstü zararlarla ve adil fiyatla ilgili eski kanunların geçerliliğini kabul etmiş görünmektedir. Bununla birlikte aynı mahkeme ekonomik güçlüğün sözleşmeleri iptal edecek hukuki bir zaruret olduğu fikrinde de değildir.

Kişinin bakış açısına bağlı olarak farklı bir dizi ideolojik ifadeler kimilerine göre gerici, geleneksel ya da katı olarak tanımlanabilir. Hepsi, mübadelede adaleti korumak ve sosyal adaleti yükseltmek için devletin ekonomik sürece müdahale etme hakkı ve görevinin olduğu ilkesine dayalı devlet kontrollerini yeniden kurmanın yollarını arıyordu. Bu pozisyon pek çok defa gerçekleşen kriz anlarında net bir şekilde ortaya çıktı. On dördüncü yüzyılın başlarında Konstantinopolis Patriği I. Athanasios imparatora Konstantinopolis'teki kıtlık ve ardından meydana gelen galeyan ile alakalı acil mektuplar yazdı. İmparatora nüfusun ekonomik koruması dâhil "imparatorluk gücünün özel işlevinin adaleti tesis etmek olduğunu" ve burada adil bir fiyat ve adil bir kâr olduğunu hatırlattı. İmparatordan tahıl stokçuluğunun durdurulması ve tahıl ile ekmeğin fiyatının düzenlenmesi için önlem almasını istedi.[131]

İç savaşlar ile istilaların sebep olduğu felaketler ve fakirleşmenin ardından on dördüncü yüzyılın ortalarında Selanik'te faiz ile borç verme, bir tartışma konusu hâline geldi. Birbirinden farklı üç önemli kişi kendi anlayışları çerçevesinde faiz ile borç vermeye karşı düşmanca bir tutum sergiledi. Teolog Nikolaos Kabasilas bu bağlamda sesi en çok çıkan kişiydi. Faiz ile borç vermeyi kesin bir dille suçladı ve Bizanslılar için alışılmadık bir şekilde mevcut kanunlar izin vermesine rağmen ruhban sınıfından olmayan kimselerin de faizle borç para vermesine karşı çıktı. Argümanı on ikinci yüzyıl kilise hukukçularının argümanlarından daha ilginç değildi, hatta Aziz Thomas Aquinas'tan beri Batılı teologların getirdikleri argümanlarla kıyaslanamaz bile; ancak fikirlerini tutkuyla savundu. Ünlü hukukçu Konstantinos Harmenopoulos ile sivil ve dinî hukukun bir özetini hazırlayan daha az şöhretli ancak yine de çok etkili olan Matthaios Blasta-

131 A.-M. Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople* (Washington, D.C., 1975), mektuplar 93, 100, 106.

res faizle borç vermeye olanak tanıyan sivil hukuku ele aldılar. Ancak ilgili yasaları kısmen yanlış sunarak ya da yanlış konumlandırarak faizli kredilere karşı çıkan güçlü bir yasal eğilim oluşturdular. Dokuzuncu yüzyılın sonlarından beri ilk defa böylesi tutumlar kanunda yerini alıyordu.[132]

On beşinci yüzyılın ilk yarısında Mistra'da yaşayan Georgios Gemistos Plethon diğer şeylerin arasında ekonomi politik üzerine de yazan bir Platonist'ti. Yazılarında kendi zamanında mevcut olanların aksine çok farklı bir ekonomi yaratacak ıslahatların başlatılmasını savunmuştur. Tasarladığı ideal devlet tarım temellidir; endüstri ve ticaret ise statü olarak tarımın altında bulunup pek de saygın yerleri yoktu. Toprağın kullanım değerini savundu: toprak onu verimli hâle getirebilen herkes tarafından kullanılacak ortak bir mülktü. Tarım üretimi eşit bir şekilde sermaye, iş gücü ve güvenlik güçleri tarafından paylaşılmalıydı. Uluslararası ekonomik ilişkiler bağlamında, kendi kendine yeterlik kavramını makroekonomik bir seviyeye çıkarmıştır. İhtiyaçların ithal edilmesine izin verilebilirdi ancak ihracata yalnızca çok özel durumlarda ve yüzde ellilik bir tarife ile izin verilmeliydi. Paranın kullanımından vazgeçilecek ve uluslararası ticaret ideal biçimde takas yoluyla gerçekleşecekti. Bunların tamamı radikal ve tutarlıydı. Ancak bu sistem zamanının bütün realitesini reddediyor ve kendi kendine yeten, korumacı ve kapalı bir sisteme sığınıyordu. Bu fikir, dönemin açık uluslararası pazarlarına ve (şimdiye kadar çoğu azalmış olan) Bizans topraklarının bu sistemdeki konuma radikal bir tepkiydi.[133] İlginçtir ki, fikirleri yüzyıllar önce (MÖ 81) Çin mahkemesinde gerçekleşen tuz ve demir üzerine yapılan ünlü tartışmadaki "literati"nin duruşuyla yakın benzerlikler göstermektedir. Her iki durumda da ticari genişleme görünüşe bakılırsa sosyal ve ekonomik büyük eşitsizlikler yaratmıştı ve bu da bazı insanların kendi kendine yeten kayıp bir tarım cenneti aramasına neden olmuştu.[134]

132 Adil fiyat ve özel mülkiyetle alakalı Harmenopoulos ve Kabasilas'ın daha "modern" konumlara sahip olması, daha önce de bahsettiğimiz uyum eksikliğinin bir örneğidir.

133 Kuşkusuz Plethon'un Platonculuğu, ideolojisinin gelişimi için önemliydi. Plethon hakkında, çoğunlukla buradakinden farklı yorumların olduğu geniş bir bibliyografya vardır. C. M. Woodhouse, *George Gemistos Plethon: The Last of the Hellenes* (Oxford, 1986); ; bu konuda şu kişilerin eserlerine de başvurulabilir: S. P. Spentzas and Ch. P. Baltoglou.

134 E. M. Gale (çev.), *Discourses on Salt and Iron: A Debate on State Control of Commerce and Industry* (Taipei, 1967), passim.

VI
ÖRNEK MODEL OLARAK BİZANS EKONOMİSİ: BİZANS VE ORTA ÇAĞ BATI EKONOMİLERİ

Örnek olarak Bizans Ekonomisi

Uzun ömrü boyunca Bizans İmparatorluğu daima karma bir ekonomiye sahip olmuş ve kompleks özellikler göstermiştir. Devlet, önemi ve ağırlığı üretimin gelişimine bağlı olarak farklılık gösteren bir rol oynadı. Ancak hiçbir zaman yegâne ekonomik aktör olmadı ve asla ekonomik süreçlerin askıya alındığı bir ortamda faaliyet göstermedi. Başka bir deyişle, piyasa güçleri, bazen küçük bazen büyük bir etkiyle, her zaman işlemekteydi. Yedinci yüzyıl krizinin hemen ardından devletin varlığı ve mali durumu oldukça kuvvetlendi. Ancak o dönemde bile, temel ekonomik yasalar işliyordu: bu yüzden 769'da V. Konstantinos temel vergilerin nakit olarak ödenmesini emrettiğinde, pazarlar fiyatları aniden dibe vuran tarım ürünleriyle dolup taşmıştı. Onuncu yüzyılda belli bir zamana kadar devlet en kuvvetli motor güçtü; örneğin, tarımsal üretimdeki katma değerin büyük bir kısmını toplayıp sonra da bunu bayındırlık hizmetlerine harcayarak ve devlet idarecileriyle askerlere maaş olarak ödeyerek para dolaşımını hareketlendirirdi. Ancak bir kere bu yapıldıktan sonra, her ne kadar ekonomik sektör ve alana bağlı olarak değişen seviyelerde olsa da para ve ticari mallar piyasa kanallarında dolaşıyordu. Arazi piyasası da dâhil olmak üzere piyasaların daha özerk olmaları anlamında liberalleşme, onuncu yüzyılda aşamalar hâlinde başlamış ve on birinci ve on ikinci yüzyıllarda devam etmişti; ama bunun sonrasında İtalyan hâkimiyetindeki Akdeniz ekonomisinin yarattığı şartlar çerçevesinde özel bir şe-

kil aldı. Yine de devlet, ilgili bölümlerde de ayrıntıları verilmiş olan önemli rolünü yerine getirmeye devam etti. Çok çeşitlilik gösterdiği için aslında birbirini takip eden birkaç sistemden oluşan Bizans Ekonomisi, tutarlılık, işlevsellik ve esneklik sıfatlarıyla karakterize edilebilir. Buna rağmen on dördüncü yüzyılın ortalarındaki bir noktada hem yapısal sorunları hem de uluslararası ekonomik durum karşısında dağılmıştır.

Yedinci yüzyıl krizinin ertesinde değişim geçiren sistem, onuncu yüzyılda olgunluğa erişti. Bu, iyi yapılandırılmış bir sistemdi. Tarım, imalat ve ticaret, kontrollü ve uzun vadeli bir yükselişin içerisinde yavaş ama emin adımlarla gelişiyordu. Devlet, zamanla güvenliği daha fazla garanti altına almış ve istikrarın devamlılığını sağlayan politikaları uygulamaya koymuştur. Örneğin bunlardan biri, mali bir özellikten çok daha fazlası olan köy topluluklarıdır. Bu topluluklar, köylülerin toprağın verimlilik kapasitesini müştereken güvence altına almalarına ve yine müştereken işlenmeyen toprakların temizlenerek üretime açılmasını ve bu sayede toprağın verimliliğinin arttırılmasına imkân tanıyan yapılandırıcı bir mekanizmaydı. Diğeri, özel şahısların elinde toprak veya kaynak birikimini önlemek ve böylece, her ne kadar ekonominin hızlıca büyümesini zorlaştırsa da, bir nevi sosyal adaleti sağlamak için gösterilen çabadır. İlave olarak görüldüğü kadarıyla eyaletler için geçerli olmasa da Konstantinopolis'teki imalat ve ticaretin denetlenmesi de bu minvaldedir. Bu politikalar devletin sosyal ve ekonomik rolüne dair özel ideolojik bir duruşu temel almış ve bu duruşu güçlendirmiştir.

Yukarıda özetle anlatılan sistem tutarlıydı ama gerginliklerden tamamen kurtulmuş da değildi. Devlet, gerekli zamanlarda güvenlik ve istikrarı sağlamıştı ama bu şekilde oluşan ekonomik büyüme toprak sahipleri, zanaatkâr, tüccar ve bazı köylüler için yeni fırsatlar doğurdu. Onuncu yüzyıla gelindiğinde kasaba ve şehirlerin çoğalması, demografik büyüme ve bunlara eşlik eden üretimdeki artış iç ticaret için uygun koşullar oluşturmuş ve elit tabakayı kaynak biriktirme arayışına sokan etkenlerden biri olmuştur. Aynı zamanda bu kişilerin lüks veya yarı-lüks ürün talepleri arttı ve bu sayede bölgesel üretim büyümeye başladı. Birkaç şehirde uzmanlaşmış bir şekilde seramik, cam ve tekstil üretiliyordu. Batılı tüccarların henüz ortada gözükmediği bu

zamanda bölgesel ve uluslararası ticaret hızlandı. Tarım ve diğer üretim türlerinden ve mübadele ilişkilerinden yeni zenginleşme imkânları doğdu. Sonuç olarak idari mevzuat hem kırsal bölgelerde, hem de, görünüşe bakılırsa, şehirlerde gevşedi. Tarım üretiminin büyük bir kısmı, kırsal alanda önemli birer aktör hâline gelmiş olan büyük malikânelerde gerçekleşiyordu. Batılı tüccarlara tanınan imtiyazlar bize çağdaş bir ticaret özgürlüğü kavramı ile değil de tam bir Orta Çağ anlayışıyla karşı karşıya olduğumuzu hatırlatıyor olmasına rağmen ticaret, eskisinden daha özgürdü. Devlet ideolojisi de zamanla, kâr peşinde koşmanın meşruluğu düşüncesine uyum sağlayacak ve sözleşmelerin kutsallığını teminat altına alacak şekilde gelişti. Devlet temel aktör olarak konumunu yitirmedi ancak diğer aktörlerin rolü büyük ölçüde artınca mevcut ekonomik sistem artık eskisinden çok farklı bir hale büründü.

Ekonomi alanında onuncu yüzyıldaki sistem tamamen yıkılmadı. Değişen gerçekliklere uyum sağlayacak başka bir duruma dönüştü. Bu esneklik, önemli ölçüde devletin faaliyetleri ile sağlandı. Bununla birlikte on ikinci yüzyılda sömürücü ve otoriter olan siyasi sistem iç gerilimlere sebebiyet vermiş ve imparatorluğu bir arada tutamayacak bir seviyeye düşmüştü. 1204'teki durum işte buydu.[1]

On üçüncü yüzyıl, belirli sektörlerde ekonomik büyüme dönemi olmaya devam etti. Özellikle geç on üçüncü yüzyıl sonrasından başlayarak, 1340'lardan itibaren de korkunç boyutta, devletin gücü azalınca diğer ekonomik aktörlerin önemi de o ölçüde arttı. Ancak bu durum liberal ya da neo-liberal bir cennet örneği olmaktan çok uzaktır. Devletin küçülen toprakları ve azalan ekonomik ağırlığı, bölgesel veya yerel pazarların olmasa da "ulusal" pazarın dağılmasına yol açtı. Aynı zamanda uluslararası gelişmeler de Bizans ekonomisinin aleyhinde bir durumdu. Gittikçe daha da enternasyonalleşen bir ticari dünyada ekonomik güç ticareti kontrol edenlerin elindeydi. Batı Avrupa'nın bazı kısımlarında ticari teknikler, gemicilik, bankacılık ve imalatta ilerleme

1 M. Hendy şu çalışmasında benzer bir sonuca ulaşmıştır: "'Byzantium, 1081-1204:' The Economy Revisited, Twenty Years On", Hendy, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium* (Northampton, 1989) makale III, s. 48. Ancak yazarın, on ikinci yüzyılda bile ekonomide devlet hâkimiyetinin baskın olduğuna ilişkin yorumuna katılmıyoruz.

on üçüncü yüzyıl ve sonrasında hızlandı. Böylesi bir dünyada, Bizans ürünleri rekabete giremedi ve Bizans ekonomisi, belli ölçüde, bu sisteme tabi oldu. Bu şekilde Bizans dünyası bütün Avrupa'da yaşanan 1340'ların krizine zayıflamış bir hâlde yakalandı ve genişleyen Osmanlı devletiyle de karşı karşıya geldiği için kendini toparlaması için artık çok az gücü kalmıştı. Bizans Devleti'nin son yüzyılında özel şahıslar zenginleşti, ancak sistem nihai olarak çöktü.

Son yüzyılda yaşanan fiyasko daha önceki yüzyıllarda elde edilen başarıların üzerini örtemez. Bizans ekonomisi çok uzun bir zaman güçlü ve başarılıydı. Hatta muhtemelen Avrupa Orta Çağları için karma ekonomiye verilecek en başarılı örnektir. Bu ifade kesinlikle geçmişteki Bizans araştırmacılarını şaşırtırdı. Ekonominin on birinci ve on ikinci yüzyıllarda gelişmekte olduğunu son bir iki onyılda fark ettik; hatta bazı sektörlerin on üçüncü yüzyılda bile büyümeye devam etmesi daha da yeni bir akademik görüştür. Kelimenin ima ettiği bütün yanlarıyla karma bir ekonomi olmasına gelecek olursak, her ne kadar geçmişte birkaç kişi bundan bahsetmiş olsa da, en yaygın görüş, içerisinde devletin baskın bir müdahalesini barındırmış aşırı korumacı bir ekonomi olduğu ve devletin faaliyetleri ile piyasa güçleri arasında, birinin varlığı diğerini neredeyse dışlayacak şekilde, bir çatışma olduğu yönündedir.

Akademisyenler bu "korumacılığın" devletin devamlılığını sağladığı için iyi; ekonominin dinamizmini bozduğu ve Bizans tüccarlarının ayağını bağlayıp kendi kozalarının dışında ticaret yapamaz hâle getirdiği için de kötü olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu fikirlerin büyük bir kısmı, devletin domine ettiği sistemlerin veya "serbest pazar"ın ekonomik açıdan başarısı veya başarısızlığına dair on dokuzuncu yüzyıl sonrasındaki değerlendirmelerin doğrudan ya da dolaylı olarak etkisinde kalmıştır. Örneklerle de göstermiş olmayı umduğumuz gibi Bizans ekonomisinin karma bir ekonomi olduğu gözle görülür bir gerçektir. Teorisyenlerden bazılarının hem devlet müdahalesinde hem de piyasada "başarısızlıkların" (yani sınırlamaların) yanında olumlu bir taraf da gördükleri günümüzün büyüme ve kalkınma teorisi, sözü edilen gerçeğin değerlendirilmesine bir nebze de olsa yardımcı olabilir. Güvenlik ve emniyeti temin etme, altyapı oluşturma, kurum-

sal mekanizmaları koruma, yasal güvenceler sunma ve modern toplumlarda sağlık, eğitim ve araştırmayı teşvik etme konusunda devletin katkısı genelde kabul edilir. Devlet müdahalesinin "başarısızlıkları" planlamadaki potansiyel katılık, değişen şartlara hızlıca karşılık verememe, inisiyatifleri boğma ve az sayıda çıkar grubunun hâkimiyet kurma olasılığı etrafında döner. Özel teşebbüsün özgürlüğü, esneklik, değişen iş şartlarına hızlı uyum sağlanması piyasanın faydaları olarak düşünülmektedir. "Başarısızlıklar" ise hiçbir pazarın mükemmel olmamasına, tekelci pazarların oluşabilmesine, belki de bireylerin veya kurumların yetersiz bilgiye sahip olabilmesi veya hiç yarar sağlamayacak şekilde karşılık verebilmelerine dayanır.[2] Hepsinden önemlisi, kişisel olınayan pazarın ekonomik ve sosyal anlamda, bazen toplumların tahammül edebileceğinin ötesinde eşitsizlikler meydana getirme olasılığı vardır.[3] Sınıflandırma ve terminoloji modern dir ancak bu iki sistemin temel yönlerinden bazıları eskiden de mevcuttu ve aslında birkaçı milattan önce birinci yüzyılda Çin'de demir ve tuz üzerine yapılan ünlü tartışmada dile getirilmişti.[4]

Orta Çağ gerçekliklerine bakılırsa, Bizans ekonomisinin bu iki sisteminde de hem avantajlar hem dezavantajlar bulunabilir. Fakat gerçek şu ki uzun bir süre, yedinci yüzyıldan başlayacak olursak toplam yedi yüz yıl boyunca, devlet faaliyetleri ile özel teşebbüsün birleşimi tam yerindeydi: her ikisinin de avantajları kusurlu yanlarından daha ağır basıyordu. On ikinci yüzyılda Bizans için işler tamamen yolundaydı, hatta daha yüksek yaşam standartları ve belki de Batı'dakinden daha yüksek bir temel okuryazarlığı ile Batı Avrupa'nın birçok bölgesine kıyasla refah düzeyi çok daha iyiydi.[5] Bu, istikrar ve büyüme arasındaki has-

2 N. Stern, "The Economics of Development: A Survey", *Economic Journal* 99 (1989), s. 616.

3 Pazar bağlamında devlet faaliyetinin olumlu rolüne ilişkin yakın zaman önce ifade edilen görüş için bkz. J. E. Stiglitz ve A. Charlton, *Fair Trade for All: How Trade Can Promote Development* (Oxford, 2005), özellikle s. 11-40.

4 Bunun için Giriş'e bkz. s. 14-15.

5 Devletin temel okuryazarlığı teşviki için bkz. N. Oikonomidès, "Literacy in Thirteenth-Century Byzantium: An Example From Western Asia Minor", J. S. Langdon, S. W. Reinert, J. S. Allen ve P. Ioannides (ed.), *TO ΕΑΛΛΗΝΙΚΟΝ: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.* (New York, 1993), s. 223-65. Bizans İmparatorluğu'nun Avrupa'nın en zengin kısmı olduğu ve Avrupa GSMH'sinin en üstünde yer aldığını tartışarak on ikinci yüzyılda Bizans, İngiltere ve Kıta Avrupası arasında karşılaştırma yapan bir çalışma için bkz. J. Luiten Van Zanden, "Cobb-Douglas in pre-modern Europe: Simulating Early Modern Growth", Working Paper, International Instute of Social History, University of Utrech (May 2005), s. 17-18.

sas dengeyi uzunca bir süre koruyarak esnekliğini kanıtlamış, durağanlıktan uzak bir sistemdi. Bu bakımdan Bizans ekonomisi başarılı bir karma ekonomi örneğidir; bu da en azından Bizans sanatı kadar etkileyicidir.

Bizans ve Orta Çağ Batı ekonomileri

Bizans ekonomisi üzerine tartışmalar, neredeyse her zaman doğrudan ya da dolaylı olarak, Orta Çağ'daki Batı Avrupa ekonomileriyle Bizans ekonomisini kıyaslarlar. Kıyaslamalar bazen yanlış bir sebeple yapılır: en nihayetinde Batı Avrupa kapitalizmi geliştirdi ve öyle bir model oldu ki karşısındaki diğer tüm ekonomiler incelendi ve genellikle de eksik kaldıkları görüldü. Bize göre bu, tarihyazımı ve metodolojiyle ilgili bir hatadır. Oysa kıyaslama yapmaya itecek başka, daha sağlam nedenler vardır. Hem Bizans hem de Batı Avrupa'nın bazı kısımları Geç Roma sisteminin kendisinden ve yaşadığı krizden ortaya çıkmıştı. Ortak din konumundaki Hristiyanlığın ekonomik ideolojiye güçlü bir katkısı olsa da Roma mirasına, Bizans'ta korunan ve Batı'da yeniden canlandırılan hukuk kavramları, yasalar ve yapılar dâhildi. İklim ve arazi gibi uzun vadeli faktörler Akdeniz bölgelerinde yaygındır. Bizans ve Batı Avrupa, muhtelif zamanlarda temas hâlindeydi ve on birinci yüzyılda başlayan ekonomik ilişkiler yoğunlaştı. Batı ve Bizans sistemlerinin paylaştığı yapısal unsurlar da vardır.

Herhangi bir kıyaslama yaparken, "model" yanılgısından kaçınmak gerekir. Başka yanlış anlamalar da mevcuttur; bunların en önemlisi tek bir Batı Avrupa Orta Çağ ekonomisinin olduğunu düşünmektir. "Batı" Avrupa, farklı bölgelerin köken olarak Francia veya Roma'da geliştirilen dinî, kültürel ve ekonomik çerçeveye ya kendi istekleriyle ya da zorla dâhil edilmesiyle coğrafi olarak değişmiştir. En önemlisi, Karolenjler'in merkezi kuzeye ve doğuya, Kuzey ve Baltık denizlerini çevreleyen topraklara doğru genişledi. Dahası, bölgesel ekonomilerin bu parçalara ayrılmış dünyada son derece önemli olduğunu Orta Çağ ekonomi tarihçileri açıkça ortaya koymuşlardır. Bu yüzden birçok Batı ekonomisi vardı. Karşılaştırma yapmak için Avrupa'nın bölümlerinden seçim veya tercih yapmanın pek bir anlamı yok-

tur: Bizans'ın zirai gelişimi belki İtalya'nınkine benzeyebilir ancak devletin rolü Alman veya Anglo-Norman devletinin rolüne daha yakın olacaktır. Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde zamanla yaşanan gelişmeleri takip etmek ve her birini Bizans'la karşılaştırmak da mümkün değildir. Belirli gelişmeler, kavramlar veya dönemler kıyas edilebilir ki bu da bir dereceye kadar yapılmıştır.[6] Daha genel bir düzeyde, yapılar kıyaslanabilir ve dinamiklerle ekonomik veya başka önemli olayların analizi yapılabilir. Mezkûr Orta Çağ ekonomilerinde, ekonomik büyüme ve kalkınma için farklı olasılıklar silsilesi de tartışılabilir.[7]

Çok ilginçtir ki yedinci yüzyıldan on üçüncü yüzyılda bir zamana kadarki ekonomik gelişmelerde büyük bir kronolojik rastlantı söz konusudur.[8] Iustinianos devri veba salgınından güney bölgelerinden daha az etkilenen Francia ve Kuzey Avrupa'da her ne kadar şiddeti gayet düşük olsa da krizin erken dönemi genel bir olguyu teşkil eder. Bununla birlikte, ekonomik yapıların basitleşmesi ve ekonomik farklılaşmanın düşük seviyede bulunması gibi nüfus da genel olarak azalmıştı. Bölgesel farklılıklar sebebiyle her bölge farklı zamanlarda toparlanmaya başladı. Avrupa'nın kuzey kesimlerinde bu durum 550 ile 650 yılları arasında bir noktadan itibaren, daha erken bir tarihte görülmeye başlar. Batı Akdeniz ve İtalya'da ise 850 yılı civarında daha geç kendini gösterdi. Bizans'ta toparlanma sekizinci yüzyılın sonlarında bile oldukça belirgindir: devlet ve kurumların varlığı, bazı şehirlerin ayakta kalması ve mübadele dağılmayı engellemiş ve yeniden toparlanmayı kolaylaştırmıştır.[9] Ancak kalkınma şekil-

6 C. Wickham bunu birçok durumda başarılı bir şekilde yapmıştır. Örnek için bkz. "Overview: Production, Distribution and Demand, II", I. L. Hansen ve C. Wickham (ed.), *The Long Eighth Century* (Leiden-Boston-Cologne, 2000), s. 345-77.

7 Muhtelif Batı ekonomileri ile ilgili geniş bibliyografyaya yapılan atıflar kısıtlı tutulacaktır. On sene öncesinde mevcut olduğu hâliyle akademik bilgi birikiminin mükemmel bir sentezi şurada bulunabilir: P. Contamine, M. Bompaire, St. Lebecq ve Jean-Luc Sarrazin, *L'économie médiévale* (Paris, 1993).

8 Batı Akdeniz'in kuzey kıyıları ile ilişkili olarak tarım için bu durum J. Lefort ve J.-M. Martin tarafından kaydedilmiştir (J. Lefort, J.-M. Martin, "L'organisation de l'espace rural: Macédonie et Italie du Sud (Xe-XIIIe siècle)", V. Kravari, J. Lefort ve C. Morrisson (ed.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, II (Paris, 1991), s. 260), ve daha genel olarak da şurada bulunur: A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200* (Cambridge, 1989), s. 259-62; karş. P. Toubert, "Byzantium and the Mediterranean Agrarian Civilisation", *EHB* I, s. 385-86.

9 Bkz. Wickham, "Overwiew", s. 373 vd. ve Contamine vd., *L'économie*, s. 49-60. Karş. M. McCormick, *Origins of the European Economy, Communications and Commerce, AD 300-900* (Cambridge, 2001), s. 791.

leri genel olarak belli başlı benzerlikler göstermektedir. Nüfusun ve tarım üretiminin toparlanması bir arada görülür. Yine genel anlamda toparlanma bir defa başladığında dokuzuncu yüzyıl boyunca Viking istilalarına ve onuncu yüzyılın ilk yarısında Macar akınlarına maruz kalan Batı Avrupa bölgelerinde de olduğu gibi durma ve gerileme dönemleriyle birlikte muazzam bir yükselişle devam eder. Bizans'ta, şayet kaynakların yetersizliği geçici krizleri gizlemediyse, uzun süreli eğilim kesintiye uğramış gibi gözükmemektedir. Bu yüzden kabaca bakacak olursak, on bir ve on ikinci yüzyıllardaki ivme ile birlikte genel bir yükselişe geçiş söz konusudur. Bu tablodaki kırılma, görmüş olduğumuz gibi, gelişmelerin birbirinden farklılaştığı on üçüncü yüzyılda başlar. On dördüncü yüzyılın ortalarında yaşanan kriz, etkileri birbirinden farklılık gösterse de tüm Avrupa ve Yakın Doğu'yu etkilemiştir. Bu yüzyılın sonlarında Batı Avrupa yeniden toparlanmaya başlandığında, Batı ekonomileri Bizans ekonomisine kıyasla çok daha kompleks ve dinamik hâle geldi.

Kronolojideki benzerlikler için bir açıklama gerekmektedir. Bunlar kısmen yapıların benzerliği ve büyümedeki faktörlerden kaynaklanmaktadır. Ekonomik bir faaliyet olarak tüm alanlarda tarım ağır basmaktaydı ki bu durum sanayi öncesi bir toplumda hiç de şaşırtıcı değildir. Bu yoğun iş gücü gerektiren bir faaliyet olduğu için demografik eğilimler önemli bir rol oynadı: on dördüncü yüzyılın başlarına kadar artan nüfusa bağlı olarak tüm alanlarda büyüme dönemine girildi. Dokuzuncu yüzyılda başlayıp on üçüncü yüzyılın sonlarına kadar devam eden ve Avrupa'nın bütün bölgelerine faydası dokunan "küçük iklim optimumu" tarım faaliyetleriyle insan yerleşimine de katkıda bulunmuştur.[10] Çoklu ürün yetiştiriciliği, sanayi öncesi Avrupa tarımında, özellikle de Akdeniz bölgelerinde yaygın bir olgudur. Buna rağmen bazı bölgelerde, erken tarihlerde başlayan bir uzmanlaşma görülür. Bunun sebepleri muhteliftir; yeni toprakların yerleşime açılması, özellikle Batı Avrupa'nın bazı bölgeleri için geçerli olduğu düşünülen büyük malikânelerin kaynaklarının görece zenginliği[11] ve Bizans'ta olduğu gibi

10 Bizans'taki etkileri için bkz. B. Geyer, "Physical Factors in the Evolution of the Landscape and Land Use", *EHB* I, s. 42-3.

11 A. Verhulst, *The Carolingian Economy* (Cambridge, 2002), s. 60, 101-102; P. Toubert, "La part du grand domaine dans le décollage économique de l'Occident (VIIIe-Xe siècle)",

devletin ve büyük bir *metropolis*in ihtiyaçlarıyla şehirlerin mevcudiyeti bu duruma örnek olarak verilebilir.

Tarımsal gelişme ve büyümenin şekilleri önemli ölçüde farklılık gösterir. Batı Avrupa'da, özellikle kuzeybatıda ve aynı zamanda onuncu yüzyılın ortaları ve sonrasında İtalya'da, bu gelişmeler büyük malikâneler sistemi içinde gerçekleşti. Bizans'ta köy yapıları ve köylerle küçük tarlalara dayalı bir ekonomi çok eskilere dayanmaktayken,[12] Batı Avrupa'da nüfusun köylerde yoğunlaşması, Orta Çağlar'da meydana gelmiş olup farklı bölgelerde farklı zamanlarda vuku bulmuştu.[13] Bizans'ta büyümenin ilk aşamaları, kendi mali ihtiyaçlarını gözeten devletin ayrıca yapılandırdığı köy sistemi içerisinde meydana geldi. Zaman geçtikçe, daha önce görmüş olduğumuz gibi, Bizans'ta da malikâne önemli bir yapılandırıcı faktör hâline geldi. Bizans malikânesi Batı'dakinden farklı bir büyük araziydi. Bizans İmparatorluğu, Karolenjler'in köylülerin tasarruf ettiği topraklarla doğrudan işlenen büyük rezerv arazilerinden oluşan ikili manor sistemine sahip değildi.[14] Bizans'ta, muhtemelen imparatorluk malikânelerinde bulunanlar hariç, rezerv topraklar hep küçüktü ve köylü hane halkının küçük toprak parçalarını ekip biçmeleri her zaman baskın bir sistem olmuştu. Ancak bu noktada dahi şaşırtıcı çakışmalar vardır; zira İngiltere hariç, Batı'da doğrudan işlenen topraklar dokuzuncu yüzyılın ortalarında küçülmeye başladı ve yavaş yavaş gelişerek görünüşe göre bütün Orta Çağlar boyunca devam etti.[15] Demografik büyüme çağında ve ayrıca tarımda büyük çaplı ölçek ekonomilerinin mümkün olmadığı bir zamanda, küçük köylü mülkiyetinin toprak sahipleri için bile makul bir ekonomik karar olduğu ileri sürülmüştür.[16] Bizans'taki imparatorluk malikânelerinin ya-

L'Europe dans sa première croissance: de Charlemagne à l'an mil (Paris, 2004), s. 83; D. C. North ve P. R. Thomas, *The Rise of the Western World: A New Economic History* (Cambridge, 1973), s. 26.

12 A. E. Laiou, "The Byzantine Village (5th-14th Century)", J. Lefort, C. Morrisson ve J.-P. Sodini (ed.), *Les villages dans L'Empire byzantin, IVe-XVe siècle* (Paris, 2005), s. 36 vd.

13 C. Wickham, "The Development of Villages in the West, 300-900", ve B. Cursente, "Les villages dans l'Occident médiéval (IXe-XIVe siècle)", her ikisi de şurada: Lefort vd., *Villages*, s. 54-69 ve 71-88 (sırasıyla).

14 Bu konuyla ilgili bkz. Verhulst, *The Carolingian Economy*, s. 33 vd.

15 Toubert, "La part du grand domaine", s. 95 vd.; Contamine vd., *L'économie*, s. 157 vd., 225 vd., 361 vd.

16 Toubert, "La part du grand domaine", s. 95 vd.

vaş yavaş azalmasının altında da aynı ekonomik mantık yatar. Şayet bu küçük köylü toprak sahipliği ekonomik açıdan mantıklıysa, Bizans'ın küçük ölçekli toprak kullanım sisteminin de aslında kârlı bir sistem olduğu düşünülebilir.

Temel fark, Bizans İmparatorluğu'nun, Batı Avrupa'da malikâne sahiplerinin gelirleri için çok önemli bir mahiyet kazanan köylülere ve faaliyetlerine (örneğin değirmen veya fırın kullanımına) yönelik *seigneurie banale* geliştirmemesinde yatar. Kuşkusuz böylesi bir gelişme devletin güçlü varlığı ile engellendi. Öte yandan Bizanslı malikâne sahipleri, on birinci yüzyılda, Batı'da pek bilinmeyen muhasebe, malikâne yönetimi ve yeniden yatırımla ilgili sofistike sistemler geliştirmişlerdi. Ayrıca devletin ısrarlı tutumundan dolayı tarım ekonomisinin yüksek derecede parasallaşması ve bunun sonucu olarak da ücretli işçiliğin ortaya çıkışı, Orta Çağ'ın sonlarında önemli bir rol oynamaya başladığı Batı Avrupa'dakinden çok daha erken meydana gelmişti.[17] Bu nedenle, demografik ve iklimsel faktörlere verilen karşılıklardaki büyük benzerlikler yakından incelendiğinde farklı güç yapılarıyla ilgili önemli özgüllükleri açığa çıkartır; bunun da ekonomik determinizme karşı yeterli bir uyarı olması gerekir.

Kent ekonomisine gelecek olursak, kentlerin sayısının ve büyüklüğünün artmasında kronolojik bir rastlantı vardır. Kuşkusuz işlevsel benzerlikler de vardır: şehir ve kırsal bölge arasındaki mübadele ilişkilerinin, her yerde görülebilecek ekonomik farklılaşma ve büyümede bir rolü vardır. Şehirler önemli imalat merkezleridir veya zamanla bu duruma gelmişlerdir. Kronolojik rastlantı ilginç olmasına rağmen şehirlerin oluşumunun ilk evresini açıklamak kolaydır: nüfus, üretim ve verimliliğin artışı, insanların gruplar hâlinde şehir topluluklarına veya proto-kentlere yığılmasının önünü açmış ve kentsel büyümeyi daha da ileriye taşıyacak olan mübadeleyi harekete geçirmişti. Yönetimin giderek artan ihtiyaçları da aynı yönde işler. Ancak farklılıklar tarım ekonomilerindeki farklardan çok daha fazladır ve bu olgu burada daha derinlemesine tartışılamayacak kadar komplekstir. Üstelik Batı Avrupa'daki kentlerin kökenlerinin incelenmesi bugün hâlâ devam eden bir araştırma konusu olmakta birlikte ancak Bizans

17 Toubert, "Byzantium and the Mediterranean Agrarian Civilization", s. 389-91.

şehirlerinin daha sistematik biçimde araştırılması gerekmektedir.[18] Bizans tarihini ilgilendiren kısma gelince, Kuzeybatı Avrupa'da 1000 senesinden önce zanaat, ticaret ve tarım faaliyetlerinin birlikte yürütüldüğü proto-kent merkezlerinin olduğuna dair gittikçe artan bir ortak görüş mevcuttur.[19] Bu, erken Bizans kentlerinin savunma, dinî ve siyasi idare de dâhil, muhtelif işlevlerinin varlığını daha uygun bir perspektife taşır. Asıl önemli fark, Batı'dakinin aksine ticarette ve şehir topluluklarının oluşumunda malikânelerin önemli bir rol oynamamasıdır; bu rolün sahibi Bizans Devleti'ydi. Karolenjler Avrupası'nın aksine,[20] ekonomik toparlanmanın başlarında Bizans'taki imalatın manoryal ortamda gerçekleştirildiğine dair çok az işaret vardır. Dokuzuncu yüzyılın sonlarında Mora'da bir hanımefendi olduğu ve sahibi olduğu büyük malikânelerinde ipek kumaş ve yün halı üretilmiş olabileceği doğrudur, ancak bu elimizdeki tek bilgidir; ayrıca üretimin Patras şehrinde gerçekleşmiş olması da mümkündür.

Yedinci yüzyıl krizinin ardından kırsallaşan Bizans İmparatorluğu hem idari merkezler hem de en azından düşük seviyede mübadele merkezleri olarak işleyen kentlerini hiç kaybetmedi; onuncu yüzyıl ve sonrasında gözle görülen kentsel büyüme *ex nihilo* meydana gelmemiştir.[21] Bizans'ın içinde pazarları bulunan ve paranın dolaşımda olduğu şehirleri vardı. İmalata dair pek çok arkeolojik ve yazılı kanıt, bu faaliyetlerin kentlerde yapıldığını gösterir. Arkeolojinin gelişimi, Bizans şehirlerinin sekizinci yüzyılın sonlarıyla onuncu yüzyıllarda ve artan oranda da onuncu ila on ikinci yüzyıllarda birer üretim merkezi olduğunu göstermiştir ve dolayısıyla Bizans ve Avrupa şehirleri arasında var olduğu düşünülmüş olan farklılık da ortadan kalkmıştır. Esasen şehir merkezli ve daha fazla uzmanlaşmış Bizans üreti-

18 R. Hodges, *Dark Age Economics: The Origins of Towns and Trade, AD 500-1000* (London, 1989); R. Hodges ve B. Hobley, *The Rebirth of Towns in the West, AD 700-1050*, Council for British Archaeology, Research Report 68 (1988); H. Clarke ve B. Ambrosiani, *Towns in the Viking Age* (Leicester, 1996); A. Verhulst, *The Rise of Cities in Northwest Europe* (Cambridge, 1999); H. K. Schultze, "Grundherrschaft und Stadtentstehung", K. Flink ve W. Janssen (ed.), *Grundherrschaft und Stadtentstehung am Niederrhein* (Klever Archiv 9) (Cleves, 1989), s. 9-22.

19 A. Verhulst, "Marchés, marchands et commerce au Haut Moyen Âge dans l'historiographie récente", *Mercati et mercanti nell'alto medioevo: l'area Euroasiatica et l'area Mediterranea* (Spoleto, 1993), s. 41-3.

20 Verhulst, *The Carolingian Economy*, s. 72 vd.

21 Kuzey İtalya'da da belirli bir kent sürekliliği vardı: bkz. B. Ward-Perkins, "The Towns of Northern Italy: Rebirth or Renewal?" Hodges and Hobley, *The Rebirth*, s. 16-27.

mi, Erken Orta Çağ dönemindeki Batı Avrupa'nın birbirinden farklı özellikler gösteren malikâne üretiminden daha ileri seviyede gözükmektedir. Fakat Orta Çağ'ın sonlarında, Flanders ve İtalya'da büyük üretim ve ticaret şehirlerinin varlığı, Doğu ve Batı'nın farklı şekilde geliştiğinin göstergelerinden biridir. Son olarak Bizans tarihi boyunca, bütün sonuçlarıyla birlikte, bir *megalopolis*in mevcudiyeti Batı'nın Orta Çağ'da uzun bir süre daha deneyimleyemeyeceği bir olguydu. Bu minvalde, eğer Konstantinopolis göz ardı edilirse, Batı ve Bizans kentlerinin on ikinci yüzyıldaki işlevleri çok benzerdir ancak kökenleri ve dinamikleri oldukça farklıdır diyebiliriz.

Hem Bizans'ta hem de Batı Avrupa'da ekonomik büyüme, mübadelenin de hızlanmasını kapsıyordu. Akademisyenlerin sanayi öncesi ekonomilerde ve özellikle Orta Çağ ekonomilerinde ticaretin önemine ilişkin muhtelif görüşleri vardır. Kent-kırsal bölge mübadelesinin görece önemi ve bölgesel ticarete karşı uluslararası ticaret veya toptan ticaret ile lüks ticaretin rolü konularında da farklı görüşler mevcuttur. Bunları burada özetlememiz mümkün değildir. Bizim için önemli olan, Batı Orta Çağ tarihyazımında R. S. Lopez'in[22] etkili bir şekilde ele aldığı gibi, Ticaret Devrimi kavramının yerini, içinde özellikle İtalya'daki profesyonel tüccarların ve manoryal lordlar için çalışan ticari temsilcilerin de rol aldığı mübadeledeki gelişmenin yavaş bir süreç olarak işlediği fikrinin almasıdır.[23] Kökeni muhtemelen manoryal sisteme dayanan tüccar on birinci yüzyılda gittikçe daha çok uzmanlaşmıştı. Bizans'ta ise bunun manoryal bir kökeni olduğu tabiatıyla düşünülemez. Bununla birlikte yedinci ve sekizinci yüzyıllarda, tüccar olarak da faaliyet gösteren devlet görevlilerinin ticari faaliyetlerinin kendi ofislerine oligopol şartlarında bağlı olduğuna dair kanıtlar vardır. Yine de ticari faaliyetleri kanunlara ve ekonomik olanaklara tabiydi.[24] Yeni araştırmalar Orta Çağ boyunca Bizans'ta mübadelenin var olduğunu ve onuncu yüzyıl ve sonrasında oynadıkları roller artmış olan profesyonel tüccarların da hiç eksik olmadığını or-

22 R. S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages* (Englewood Cliffs, N.J., 1971).
23 Verhulst, "Marchés, marchands", s. 23-43.
24 N. Oikonomidès, "Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi", *DOP* 40 (1986), s. 33-53. Bu makale ile alakalı bir tartışma için yukarıya bkz. Bölüm III, s. 80.

taya koymuştur. Eyalet tüccarlarının devlet tarafından kontrol edilmeyen önemli rollerinin olduğu ve tüccarların on bir ve on ikinci yüzyıllarda zenginleşip güçlendikleri artık bellidir. On ikinci yüzyıldaki süreçte tüccarlar ve mübadelenin gidişatı Doğu ve Batı'da birbirine benzemektedir. Ticaret ve tüccarların kökenleri ve işleyiş şekilleri farklıydı. Kuşkusuz gelişimleri de öyle: Orta Çağ'ın sonlarında, ne az sayıdaki İtalyan ya da kuzeyli ticaret ailelerinin büyük çaptaki girişimleri ne de Batılıların uzun mesafe ticareti gibi faaliyetler önceki bölümlerde ele alınan sebepler dolayısıyla Bizans'ta görülmüştür. Bu çerçevede, son devir Bizans ekonomisinin yaşadıklarından da anlaşılacağı gibi ticaretin gelişmesinin her zaman herkes için faydalı olmayabileceğini belirtmek gerekir.

Orta Çağ ekonomilerinde paranın rolünü analiz etmek zor bir konudur. Batı Avrupa'nın kendisinde dahi bölgesel ekonomilerin durumuna ve farklı devletlerin gücüne bağlı olarak hem kronolojik hem de coğrafi anlamda çok belirgin farklılıklar vardır. Burada yalnızca Bizans İmparatorluğu'nun son yüzyılı hariç tarihinin büyük bir bölümünde ticareti önemli ölçüde kolaylaştırıp işlemlerin maliyetini azaltan ve devlet tarafından garanti altına alınmış birleştirici bir para sistemine sahip olduğu tekrar belirtilebilir. Bu "Orta Çağ doları"[25] Bizans ekonomisinin nispi avantajlarından biriydi. Para dolaşımının akışkanlığının devletin mali politikalarına bağlı olduğu kabul edilse bile vergilerin madeni para ile ödenmesi nedeniyle Bizans tarım ekonomisinin nispeten parasallaştığının üzerinde durulmuştu.[26]

Ekonomik ideoloji, aynı genel benzerlik ve önemli farklılıklar modelini gösterir. Bizanslılar kurumsal olarak üç yüz yılı aşkın bir süredir Batı'dan ilerideydi. En az sekizinci yüzyıl kadar erken bir süreçte, orantılı olarak kâr/zarar paylaşımını içeren ticaret ortaklığı sistemini geliştirmişlerdi; Batı'daki karşılığı, *collegaza* veya *commenda* ise ilk olarak on birinci yüzyılın sonlarında Venedik'te belgelenmiştir. Bizans'ın bu konudaki gelişmişliği azımsanmamalıdır. Batı Avrupa'da bu kurumların oluşumunun,

25 Terim R. S. Lopez tarafından ortaya atılmıştır: "The Dollar of the Middle Age", *Journal of Economic History* 11 (1951), s. 209-34 (= Lopez, *Byzantium and the World Around it: Economic and International Relations* (London, 1978) makale VIII).

26 Toubert, "Byzantium and Mediterranean Agrarian Civilisation", s. 387; A. E. Laiou, "Use and Circulation of Coins in the Despotate of Epiros", *DOP* 55 (2001), s. 207-15.

faizle borç para vermenin utanılacak bir faaliyet olduğu suçlamasından kaçınma çabalarının bir sonucu olduğu iddia edilmiştir. Bizans'taki gelişimi içinse bu durumun muhtemelen hiçbir etkisi yoktu. Faiz ile borç vermeye yönelik tutumlar ekonomi dışı faktörlerin ekonomik davranış ve mevzuatı ne kadar etkileyebileceğini gösterir. Hem Bizans hem de Batılı ilahiyatçılar benzer dinî argümanlara dayanarak faizle borç verilmesine karşı çıkmışlardır. Ancak Bizans'ta Roma hukuku yürürlükteydi ve bunun sonucu olarak da dokuzuncu yüzyıldaki çok kısa bir dönem hariç ruhban sınıfından olmayanların faizle kredi vermesi yasaklanmadı. Bizans'ta bankacılığın Batı Avrupa'daki şekliyle gelişememesi kredilere yönelik tutumun dışındaki nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Bizans ekonomisi ile muhtelif Batı Avrupa ekonomileri arasındaki benzerlik ve farklılıklar su yüzüne çıktıkça, Bizans ekonomisi artık tuhaf, yabancı veya anormal görünmemekte, aksine Avrupa ekonomi evreninin bir parçası hâline gelmektedir. Bu gelişmede, araştırmacılar tarafından benzer epistemolojik yaklaşımların kabul edilmesi önemlidir. Sadece bir örnek vermek gerekirse her iki alanda da çalışan bilim insanları tüm bu ekonomilerde talebin etkisini, ekonomik kalkınmanın önemli bir unsuru olarak tanımlamışlardır. Chris Wickham elit kesimin talebini açıklayıcı bir araç olarak alırken, Alan Harvey 1989'da yayımladığı önemli kitabında "The Pattern of Demand"ı (Talebin Yapısı) bölümlerinden birinin başlığında kullanmıştı.[27] Tarihçiler aynı analitik araçları bir kere kullanmaya başladıklarında ise benzerlik ve farklılıklar ön plana çıkmış olur. Elit kesimin talebi sanayi öncesi toplumlarda, özellikle de uluslararası mübadeleye (ticaret ve hediye şeklinde) tabi sektörlerle ikincil üretimde önemliydi. Aynı zamanda pahalı tarım ürünlerine yönelik talep de kırsal ekonomiyi etkilemiştir.

Talep modellerinin araştırılması, Bizans ekonomisinin incelenmesinde büyük fayda sağlamıştır. Ayrıca, Batı Avrupa'nın çoğu bölgesiyle arasındaki büyük bir farkın altını bir kez daha çizmiştir. Özellikle Erken ve Yüksek Orta Çağ'da, Batı Avrupa'nın pek çok bölgesinde elit sınıfın talebi öncelikle aristokra-

27 Wickham, "Overview", passim; Harvey, *Expansion*, Bölüm V.

sinin, nihayetinde de feodal aristokrasinin talebi (ve satın alma gücü) demekti. Bizans'ta talep uzun bir süre boyunca devlet ve devletten türemiş ve devlet merkezli bir yönetici sınıfta yoğunlaşmıştı. Bu sınıf sivil, askerî ve dinî idarecileri kapsamaktadır. Bunun hem üretim hem de dağıtım üzerinde güçlü bir etkisi oldu. Elit kesimin talebindeki değişiklikler aynı zamanda ekonomik gelişmeyi de etkiledi: aristokrasi daha sağlam bir şekilde kuruldukça ve toprak ve gelir tabanı arttıkça talep de yükseldi. En sonunda şehir nüfusunun da, özellikle seramik ve tekstil gibi yarı-lüks mallara ve hatta özel olarak üretilmiş şarap ve peynire yönelik etkin talebi belirdi. İster Flaman, Fransız, İtalyan ve nihayetinde İngiliz yünlü kumaşı ve pamuklu kadifeleri, ister yarı-ipekler, seramik ve cam şeklinde olsun yarı-lüks malların üretimi Avrupa'nın her yerinde ekonominin dinamik bir sektörü olarak belirdi. Bunlar bir ara Bizans üretim ve mübadelesinde de önemli bir sektördü. On üçüncü yüzyılda devletin hem siyasi hem de ekonomik gücü azalıncaya kadar Bizans, prestij mallarında kontrolü ele geçirmişti.

Üretim, dağıtım ve tüketim arasındaki bağlantı sezgisel gibi görünebilir. Buna rağmen mübadele şekillerine -ekonomik ve ekonomi dışı, hediyeleşme veya bunun karşısında ticarileşmiş mübadele- faydası dokunan diğer teorik meselelerde ve Antik ve Orta Çağ toplumlarının ekonomik analizinin uygunluğu veya diğer yönleriyle ilgili teorik tartışmalarda üretim ve dağıtım birbirinden ayrılmıştı.[28] Tartışmanın çoğu, Marksist ve neo-klasik iktisat tarihçileri tarafından çok fazla ele alınan üretim sürecine girmeden yalnıza mübadeleye odaklanır. Neyse ki bu ayrışma sorgulanmış ve bu sayede Batılı Orta Çağ araştırmacıları şimdi bütün ekonomik süreci araştırmaktadırlar.[29] Kısmen teorik tartışmanın eksikliğinden dolayı, Bizans tarihyazımında bu ayrışma keskin olarak ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikle üretim ve dağıtım arasındaki sistematik bağlantı ancak yeni yeni bibliyog-

28 J. Moreland, "Concepts of the Early Medieval Economy", Hansen ve Wickham, *The Long Eighth Century*, s. 1-34, özellikle s. 18 vd. "An Economy without Production". Muhtelif teorik yaklaşımların genel bir değerlendirmesi için bkz. A. E. Laiou, "Economic and Non-Economic Exchange", *EHB* 2, s. 681-96.

29 Örneğin Touberet, "La part du grand domaine"de yalnızca üretim değil aynı zamanda dağıtım bağlamında da "manor"un genişlemesini ele almıştır. Benzer kaygılar A. Verhulst'un çalışmaları ve Contamine vd.nin müşterek çalışmasında (*L'économie*) da mevcuttur. Ayrıca bkz. J. Moreland, "The Significance of Production in Eighth-Century England", Hansen ve Wickham, *The Long Eighth Century*, s. 69-104.

rafyaya dâhil olmaktadır. Diğerlerinin yanında A. Harvey ve J. Lefort'un eserleri örnek olarak verilebilir.

Bizans İmparatorluğu'nda devletin de belli bir uyum verdiği entegre bir ekonomi vardı. Bu sistem uzun bir süre boyunca önemli bir iç pazarı bulunan geniş ekonomik bir bütün olarak işlev gördü. Kaynakları ve başarıları açısından on ikinci yüzyılın sonlarına kadar herhangi bir Avrupa ekonomisinden ya üstündü veya onlarla çok başarılı bir şekilde rekabet edebilirdi. Bununla birlikte ithalatı on ikinci yüzyıldan itibaren yerleşen Batı Avrupa'nın bazı temel avantajları bulunmaktaydı. Bunlardan biri kuzeydoğu ve orta kısımlarda çok büyük, kaynak bakımından zengin ve verimlilik konusunda potansiyel barındıran alanların varlığıydı: bunlar Almanya'nın doğusu, Baltık toprakları ve Macaristan'ın oluştuğu topraklardır. Karolenj Devleti'nin gerilemesi ile başlayan ve on iki ila on üçüncü yüzyıllarda özel bir etkinlikle devam eden bu bölgelerin sürüp giden kolonizasyonu, yalnızca nüfus baskısını hafifletmekle kalmadı aynı zamanda kuzeydoğu bölgelerinde tarımsal üretimi ve ticareti uyararak yeni kaynaklar ortaya çıkardı. Bu çok büyük bir ekonomik avantajdı. Bizans İmparatorluğu'nda, kuşkusuz Batı Avrupa'da da olduğu gibi yerel olarak arazi temizlemesi yapılırdı. On birinci yüzyılda, Doğu Anadolu'da bazı yeni topraklar üretime kazandırılmış olabilir. Ancak Bizans'ın genişleyebileceği büyük alanlar mevcut değildi ve dolayısıyla Batı Avrupa tarihinin bu önemli yönünün Bizans'ta bir benzeri bulunmamaktaydı.

Batı Avrupalıların sahip olduğu ama Bizans'ta mevcut olmayan bir diğer önemli kaynak, metal kaynaklarının yenilenmesiydi. On bir ile on ikinci yüzyıllarda madenlerden çıkarılan demir şaşırtıcı bir şekilde arttı. Onuncu yüzyılda Goslar'da ve on ikinci yüzyılda daha sonra Saksonya'nın bundan dolayı meşhur olacağı pek çok yerde gümüş madenlerinin açılması, parasal kullanım için elde bulunan metal stokunu artırdı. Bizans'ta yeni büyük madenlerin keşfedildiğine dair hiçbir kanıt yoktur; hatta Anadolu'nun kaybedilmesiyle, maden kaynaklarının birçoğu artık Bizanslıların elinden çıkmıştı. Novo Brdo'nun gümüş ve altın madenlerinin kullanılması ile on dördüncü yüzyılda Sırbistan'ın olağanüstü bir şekilde genişlemesi, büyük miktarlarda gümüşe sahip olmanın önemine dikkat çeker.[30]

30 Madenler için bkz. Contamine vd., *L'économie*, s. 180, 197, 250 vd.

Büyük çaplı kolonizasyon ve yeni kaynakların keşfi, Batı Avrupa'nın muhtelif bölgelerindeki geliri arttırdı. Ekonomik büyüme bakımından ilerlemiş bulunan Avrupa'nın iki bölgesinin, yani kuzey bölgeleriyle Akdeniz'in, nihai bağlantısı da aynı derecede, hatta birincil derecede önemliydi. Hiç şüphe yok ki bu bölgeler geçmişte de temas hâlindeydiler.[31] Ancak bağlantılar zamanla sistematik, geniş çaplı ve sürekli olmaya başladı. Kara yolu için, on ikinci yüzyılda düzenlenen Champagne panayırlarının etkisini fazla detaylandırmaya gerek yoktur. Cenovalılar gemilerini ilk defa 1270'lerde Flanders'a gönderdiler ve Venedikliler de onları hemen takip etti. 1291'de birtakım cesur Cenova tüccarı Afrika'nın etrafını dolaşarak Hindistan'a ulaşmaya çalıştı. On üçüncü yüzyılın sonlarından itibaren bu kentler düzenli olarak Flanders'a yıllık deniz seferleri düzenlediler. Ekonomik bütünleşmeden bahsetmek muhtemelen abartılı olabilir, ancak buna rağmen bu bağlantının böylesi geniş bir alanda farklılaşmış ürün ve ticari eşyanın mübadelesini teşvik ettiği bir gerçektir. Bu sırada bir taraftan da İtalyan tüccarlar bir Akdeniz ticaret sistemi oluşturmuşlardı. Tüm bunlar muazzam imkanlara sahip bir dinamik ortaya çıkardı. İmalatın gelişmesi, ticaret ve bankacılık tekniklerinin yayılması, hatta Atlantik'in açılması bile, her zamankinden daha yakın bir ekonomik temas içerisinde bulunan bir Avrupa'da gerçekleşti. Tabiatıyla bütün bölgeler gelişmiş değildi ve on dördüncü yüzyılın ortalarındaki problemlerin de gösterdiği gibi sistemde çok fazla baskı ve zayıf nokta vardı. Ancak Bizans ekonomisi böyle bir Avrupa'da artık bir periferi konumundaydı.

Bu nihai ayrışma, yalnızca ekonomiyle açıklanamaz. Batının askerî ve ekonomik faaliyetleri bir arada yürüterek yeni toprak ve pazarları fethettiği model Bizans'a çok yabancıydı, zira Bizans'ta, Bulgaristan'ın fethi istisna tutulursa, devletin dışındaki ekonomik faaliyetler askerî güce bağlı değildi. Bu farklılığın iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için bir dizi siyasi, askerî ve kültürel unsurun hesaba katılması gerekir. Her hâlükârda, Bizans topraklarında tarımın büyümeye devam ettiği ve on üçüncü yüzyıl ile on dördüncü yüzyılın bir kısmında ticaretin geliştiği bu kitapta gösterilmiştir. Gerçek başarısızlık ilk etapta siyasiydi.

31 McCormick'in *Origins of the European Economy* çalışması bunu fazlasıyla açık bir hâle getirir.

Hem Batı Orta Çağı hem de Bizans tarihindeki ilerlemeler bu iki bölgenin yirmi-otuz yıl önceye kadar düşünüldüğünden çok daha fazla benzerliğe sahip olduğunu ortaya çıkarmıştır. İlginçtir ki, burada yaptığımız kıyaslama tarihçilerin şu zamana dek tasavvur edebilmiş olduklarından daha kompleks veya gelişmiş düzeydeki ekonomiler arasında da yapılmıştır. Bu durum özellikle erken dönem için doğrudur. Eski tarihçiler bu dönem hakkında daha karamsar bir tablo çizerken son zamanların Batılı Orta Çağ tarihçileri bu erken devrin ekonomisinin daha sağlam olduğunu öne sürmektedirler. Bazı Bizantinistler, aslında kullanılmaması gereken bir adlandırma olan, "Karanlık Çağlar"ın o kadar da karanlık olmadığını anlamaya başladılar; aynı minvalde on bir ve on ikinci yüzyıllar da Bizans tarihyazımında artık rehabilite edilmiştir. Yine de her ekonomi kendi terimleriyle değerlendirilmeli ve kıyaslamaların da belli sınırları olmalıdır. Bizans ekonomisi çağ dışılıktan uzaktı ve onu Batı Avrupa'daki kapitalizmin nihai yükselişine karşı değerlendirme hatasına düşülmemelidir. En nihayetinde, endüstriyel kapitalizm on sekizinci yüzyılın sonlarına dek gelişmedi ve gelişimi ne sürekli ne de kaçınılmazdı.[32] Bizans ekonomisine kendi koşulları ve kendi döneminde bakılırsa bunun esnek ve dinamik bir ekonomi olduğu şeklinde yargıda bulunulmalıdır. Zira büyüme açısından başarılı ama aynı zamanda insanların bazı önemli ihtiyaçlarını da karşılayan bir ekonomiydi. Bizans ekonomisi, günümüzde bile gerçek bir ekonomik kalkınmanın göstergeleri olarak kabul edilmiş, temel ihtiyaçlar ve genellikle üretim fazlası, göreceli güvenlik, nispeten iyi iletişim ve hatta gayet yaygın bir temel okuryazarlığı sağlamıştır.

32 K. Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton and Oxford, 2000).

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Bu kaynakça, ele alınan konuya en uygun kitapların ve makalelerin başlıklarını içerir. Yazarın çalışmalarının derlendiği bir kitapta yer alan makaleler burada özgün biçimleriyle alıntılanmamıştır. Metinde ise makalenin yayın detaylarını ve özgün başlığını veriyoruz ve okuyucuyu derlenen makalelerin yayımlandığı cilde yönlendiriyoruz. Sempozyum ciltlerindeki makaleler için de benzer bir yöntem izlenmiştir. Metinde *Economic History of Byzantium*'daki (Genel Yayın Yönetmeni: A. E. Laiou) her bir bölümden ayrı ayrı bahsedildi ancak kaynakçada bahsedilmemiştir. Bu mümkün olan en iyi seçim olmasa da kitabın hacmi dikkate alındığında en uygun seçenektir.

Birincil Kaynaklar başlığı altında metnin temelini oluşturan tüm kaynakları değil, yalnızca eser içerisinde özellikle alıntılanan kaynakları dâhil ediyoruz.

BİRİNCİL KAYNAKLAR

P. J. Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus in Favor of the See of Kanina in Albania", *Byzantion* 15 (1940–1), s. 167-207

Archives de l'Athos (Paris, 1945–2006): Athos Dağı Manastır Arşivleri'nde muhafaza edilen Orta Çağ dokümanlarının yayınları (özetler ve yorumlar ile birlikte); bu güne kadar 23 cilt yayımlanmıştır

W. Ashburner, "The Farmer's Law", *Journal of Hellenic Studies* 30 (1910), 85–108 (Yunanca metin) ve 32 (1912), s. 68–95 (İngilizce tercümesi)

Athanasios I of Constantinople: A.-M. Maffry-Talbot (ed.), *The Correspondence of Athanasios I Patriarch of Constantinople* (Washington, D.C., 1975)

Attaleiates, Michael: I. Bekker (ed.), *Michaelis Attaleiote Historia* (Bonn, 1853)

Badoer, Giacomo: U. Dorini and T. Bertelè, *Il libro dei conti di Giacomo Badoer* (Rome, 1956)

G. Bertelè, *Il libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436–1440) Complemento e indici*, (Padova, 2002): indeks

Benjamin bar Jonah of Tudela: M. V. Adler (çev.), *The Itinerary of Benjamin of Tudela* (Malibu, 1983)

L. Burgmann ve P. Magdalino (ed.), "Michael VIII on Maladministration", *Fontes Minores* VI (1984), s. 377–90

Chomatianos, Demetrios: G. Prinzing (ed.), *Demetrii Chomateni ponemata diaphora* (Berlin, 2002)

Choniates, Michael: S. Lambros (ed.), *Michael Akominatou tou Choniatou ta sozomena*, 2 cilt (Athens, 1879–80; tekrar basım Groningen, 1968)

Choniates, Niketas: J. L. van Dieten (ed.), *Historia*, 2 cilt (Berlin-New York, 1975)

Constantine VII Porphyrogennetos: J. F. Haldon (ed.), *Three Treatises on Imperial Military Expeditions* (Vienna, 1990)

Doukas: V. Grecu (ed.), *Ducas, Istoria Turco-Bizantina* (Bucharest, 1958)

H. J. Magoulias (çev.), *Doukas and the Fall of Byzantium to the Ottomans* (Detroit, 1975)

Gregoras, Nikephoros: L. Schopen and I. Bekker (ed.), *Nicephori Gregorae byzantina historia*, 3 cilt (Bonn, 1829–55) al-Idrisi: J.-A. Jaubert (ed.), *La géographie d'Edrisi*, 2 cilt (Paris, 1836–40; tekrar basım Amsterdam, 1975)

Kosmas Indikopleustes: W. Wolska-Conus (ed.), *Topographie chrétienne*, 5 cilt (Paris, 1968–73)

Kydones, Demetrios: *Monodia occisorum Thessalonicae*, PG 109, 639–52

S. Lambros, *Palaiologeia kai Peloponnesiaka*, cilt 3 (Athens, 1926)

Leo VI: J. Koder (ed.), *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* (Vienna, 1991)

P. Noailles ve A. Dain, *Les Novelles de Léon VI le Sage* (Paris, 1944)

Leo the Grammarian: I. Bekker (ed.), *Leo Grammaticus* (Bonn, 1842)

E. McGeer, *The Land Legislation of the Macedonian Emperors: Translation and Commentary* (Toronto, 2000)

F. Miklosich ve J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, 6 cilt (Vienna, 1860–90)

C. Morrisson, "La Logarikè", réforme fiscale et réforme monétaire sous Alexis Ier Comnène" (= C. Morrisson, *Monnaies et finances*, makale VI)

A. Mošin, "Prostagma tsara Manuila II Paleologa Svetogortsima", *Srpska kraljevska Akademija, Spomennik*, 91 (1939), s. 164–7

M. Nystazopoulou-Pelekidou, *Eggrafa Patmou*, II: *Demosion Leitourgon* (Athens, 1980)

Pachymeres, Georgios: A. Failler (ed.), Georges Pachymérès, *Relations historiques*, II: *Livres IV–VI*, CFHB 24.2, 5 cilt (Paris, 1984–)

Peira: I. and P. Zepos, *Jus Graecoromanum*, IV (Athens, 1931)

M. Pozza ve G. Ravegnani (ed.), *I trattati con Bisanzio 992–1198* (Venice, 1993)

Psellos, Michael: E. Renauld (ed.), *Chronographie* (Paris, 1926–28: tekrar basım, 1967)

Procopius, *History of the Wars*: H. B. Dewing (çev.), Procopius, ciltler 1–5 (Cambridge, Mass., 1914–40)

G. Schirò (ed.), *Cronaca dei Tocci di Cefalonia di Anonimo* (Rome, 1975)

P. Schreiner, *Texte zur spätbyzantinischen Finanz- und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Biblioteca Vaticana* (Vatican City, 1991)

Skylitzes continuatus: E. T. Tsolakes (ed.), *He Synecheia tes Chronographias tou Ioannou Skylitse* (Thessalonike, 1968)

Skylitzes, Ioannes: H. Thurn (ed.), *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum* (Berlin–New York, 1973)

B. Flusin and J.-C. Cheynet (çev.), *Empereurs de Constantinople* (Paris, 2003)

Theophanes: C. de Boor (ed.), *Chronographia*, 2 cilt (Leipzig, 1883–5)

C. Mango ve R. Scott (çev.), *The Chronicle of Theophanes Confessor* (Oxford, 1997)

Theophanes Continuatus: I. Bekker (ed.), *Theophanes continuatus* (Bonn, 1838)

Timarion: R. Romano (ed.), *Timarione* (Naples, 1974)

Travaini, L. (ed.), *Monete, mercati e matematica: le monete medievali nei trattati di aritmetica e nei libri di mercatura* (Rome, 2003)

Vita of Saint Philaretos: M. H. Fourmy and M. Leroy (ed.), "La vie de Saint Philarète", *Byzantion* 9 (1934), s. 85–167

Zonaras, Ioannes: M. L. Dindorf ve M. Buettner-Wobst (ed.), *Epitome historiarum*, 3 cilt (Leipzig, 1868–97)

İKİNCİL KAYNAKLAR

Abu-Lughod, J., *Before European Hegemony: The World System, AD 1250–1350* (New York- Oxford, 1989)

Ahrweiler, H., *Byzance et la mer* (Paris, 1967)

Angelidi, C. G. (ed.), *To Vyzantio orimo gia allages* (Athens, 2004)

Angold, M., "The Shaping of the Medieval City", *Byzantinische Forschungen* 10 (1985), s. 1- 38

Angold, M. (ed.), *The Byzantine Aristocracy, IX–XIII Centuries* (Oxford, 1984)

Archaiologika tekmeria viotechnikon engatastaseon kata te Vyzantine epoche, 5os-15os aionas (Athens, 2004)

Arnaldi, G., ve Cavallo, G. (ed.), *Europa medievale e mondo bizantino: contatti effettivi e possibilità di studi comparati* (Rome, 1997)

Ashtor, E., *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (London, 1976)

----- *Levant Trade in the Later Middle Ages* (Princeton, 1983)

Bagnall, R., *Later Roman Egypt: Society, Religion, Economy and Administration* (Aldershot, 2003 (derlenmiş çalışmalar))

----- *Egypt in Late Antiquity* (Princeton, 1993)

Bakirtzis, Ch., *Vyzantina Tsoukalolagena* (Athens, 1989)

Balard, M., "Amalfi et Byzance (Xe–XIIe siècles)", *Travaux et Mémoires* 6 (1976), s. 85–96

----- *La Romanie génoise*, 2 cilt. (Rome, 1978)

Barcelò, M. ve Sigaut, F. (ed.), *The Making of Feudal Agricultures* (Leiden-Boston-Cologne, 2004 (Transformation of the Roman World 14))

Belke, K. F. vd. (ed.), *Byzanz als Raum: zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des oestlichen Mittelmeerraumes* (Vienna, 2000)

Bertelè, T., "Il giro di affari di Giacomo Badoer", *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses* (Munich, 1960), s. 48–57

----- *Moneta veneziana e moneta bizantina* (Florence, 1973)

Birot, P., *La Méditerranée et le Moyen Orient*, 2. edisyon, 2 cilt (Paris, 1964)

Boehlendof-Arslan, B., *Die glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei* (Istanbul, 2004)

Brandes, W., *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert* (Berlin, 1989)

----- *Finanzverwaltung in Krisenzeiten: Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.–9. Jahrhundert* (Frankfurt, 2002)

Brogiolo G. P., Gauthier, N. ve Christie, N. (ed.), *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Leiden-Boston-Cologne, 2000 (Transformation of the Roman World 9))

Brogiolo, G. P. ve Ward-Perkins, B. (ed.), *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Leiden-Boston-Cologne, 1999 (Transformation of the Roman World 4))

Bryer, A., "The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana", *Anatolian Studies* 32 (1982), s. 133–50

Cavanaugh, W. vd. (ed.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: the Laconian Survey*, I (London, 2002)

Charanis, P., *Studies in the Demography of the Byzantine Empire* (London, 1972 (derlenmiş Çalışmalar))

Christie, N. (ed.), *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Aldershot, 2004)

Cipolla, C., *Before the Industrial Revolution*, 3. edisyon (London, 1993)

----- *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World* (New York, 1967)

Claude, D., "Der Handel im westlichen Mittelmeer während des Frühmittelalters", (*Abhandl. der Akad. d. Wiss. in Göttingen. Phil.-hist. Kl. III, n. 144 = Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*, cilt II (Göttingen, 1985)

Contamine, P., Bompaire, M., Lebecq, S. ve Sarrazin, J.-L., *L'économie médiévale* (Paris, 1993)

Cutler, A., "Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab, and Related Economies", *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), s. 247–78

Dagron, G. ve Mango, C. (ed.), *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot, 1995)

Davidson, G. R., "A Medieval Glass Factory at Corinth", *American Journal of Archaeology* 44 (1940), s. 297–327

----- *Corinth*, cilt. XII: *The Minor Objects* (Princeton, 1952)

Déroche, V. ve Spieser, J.-M., *Recherches sur la céramique byzantine* (BCH Suppl., Athens, 1989)

Dunn, A. "The Exploitation and Control of Woodland and Scrubland in the Byzantine World", *Byzantine and Modern Greek Studies* 16 (1992), s. 235–98

----- "The *Kommerkiarios*, the *Apotheke*, the *Dromos*, the *Vardarios* and *The West*", *Byzantine and Modern Greek Studies* 17 (1993), s. 3–24

Durliat, J., *De la ville antique à a ville byzantine: le problème des subsistances* (Rome, 1990 (ayrıca R. Delmaire'in eleştiri yazısına bakınız, *Antiquité Tardive* 1, (1993), s. 253–57))

E autokratoria se krise (?): to Vyzantio ton endekato aiona (1025–1081) (The Empire in Crisis (?): Byzantium in the 11th Century (1025–1081)) (Athens, 2003)

E Vyzantine Mikra Asia (Byzantine Asia Minor (6th–12th centuries)) (Athens, 1998)

First Anatolian Glass Symposium, April 26th–27th, 1988 (Istanbul 1990)

Fleet, K., *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State* (Cambridge, 1999)

Foss, C., *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor* (Aldershot, 1990 (derlenmiş çalışmalar))

----- *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor* (Aldershot, 1996) (derlenmiş çalışmalar))

François, V., "Elaborate Incised Ware: une preuve du rayonnement de la culture Byzantine à l'époque paléologue", *ByzantinoSlavica* 61 (2003), s. 151–68

Garnsey, P., Hopkins, K. ve Whittaker, C. R. (ed.), *Trade in the Ancient Economy* (London, 1983)

Gelichi, S. (ed.), *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia* (Florence, 1993)

Gerstel, S. ve Lauffenberger, J. (ed.), *A Lost Art Rediscovered: The Architectural Ceramics of Byzantium* (Baltimore, 2001)

Gerstel, S., Munn, M. vd., "A Late Medieval Settlement at Panakton", *Hesperia* 72 (2003), s. 147–234

Geyer, B. ve Lefort, J. (ed.), *La Bithynie au Moyen Âge* (Paris, 2003)

Giardina, A. (ed.), *Società romana e impero tardoantico*, 4 cilt (Rome-Bari, 1986)

Gill, M. A. V., *Amorium Reports, Finds I: The Glass* (1987-1997) (Oxford, 2002)

Goitein, S. D., *A Mediterranean Society*, cilt 4 (Berkeley-Los Angeles, 1983)

Grierson, P., *Dark Age Numismatics* (London, 1979)

----- *Later Medieval Numismatics* (London, 1979 (derlenmiş çalışmalar))

----- *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, II *(610–717)* (Washington, D.C., 1968); III *(717–1081)* (Washington, D.C., 1973); V *(1258–1453)* (Washington, D.C., 1999)

Guillou, A., *Culture et société en Italie byzantine (VIe-XIe siècle)* (London, 1978)

Haldon, J., "Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations", *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993), s. 1–67

----- *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture* (Cambridge-New York, 1990)

----- *The State and the Tributary Mode of Production* (London, 1993)

Hansen, I. L. ve Wickham, C. (ed.), *The Long Eighth Century: Production, Distribution and Demand* (Leiden, 2000 (Transformation of the Roman World, 11))

Harrison, R. M. (ed.), *Excavations at Saraçhane in Istanbul* (Princeton, 1992)

Harvey, A., *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900–1200* (Cambridge, 1989)

Hendy, M. F., *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261)* (Washington, D.C., 1969)

----- *Studies in the Byzantine Monetary Economy* (Cambridge, 1985)

----- *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium* (Northampton, 1989 (derlenmiş çalışmalar))

----- *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, IV (1081–1261)* (Washington, D.C., 1999)

Hodges, R. ve Whitehouse, D., *Mahomet, Charlemagne et les origines de l'Europe* (Paris, 1996; ilk kitabın güncel versiyonudur: *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe* (London, 1983))

Hommes et richesses dans l'empire byzantin, I (IVe–VIIe siècle) (Paris, 1989); II *(VIIIe–XVe siècle)* (Paris, 1991)

Jacoby, D., *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine* (London, 1975 (derlenmiş çalışmalar))

----- "Raw Materials for the Glass Industries of Venice and the Terraferma, about 1370–about 1460", *Journal of Glass Studies* 35 (1993), s. 65–90

----- *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean* (Aldershot, 1997 (derlenmiş çalışmalar))

----- "Byzantine Trade with Egypt from the Mid-Tenth Century to the Fourth Crusade", *Thesaurismata* 30 (2000), s. 25–77

Jacoby, D. "Dalla materia prima ai drappi tra Bisanzio, il Levante e Venezia: la prima fase dell'industria serica veneziana", Molà, L., Mueller, R. C. ve Zanier, C. (ed.), *La seta in Italia dal Medioevo al Seicento: dal baco al drappo* (Venice, 2000), s. 265–304

----- *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean* (Aldershot, 2001 (derlenmiş çalışmalar))

Jameson, M. H., Runnels, C. M. ve van Andel, T. H., *A Greek Countryside: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day* (Stanford, 1994)

Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey*, 3 cilt (Oxford, 1964)

Kaplan, M., *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle: propriété et exploitation du sol* (Paris, 1992)

Kazanski, M., Nercesian, A. ve Zuckerman, C. (ed.), *Les centres protourbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient* (Paris, 2000)

Kazhdan, A. P., "Vizantiiski goroda v vii–xi vekah", *Sovetskaya Arheologyia*, 21 (1954), s. 164–83

Kazhdan, A. ve Epstein, A. W., *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries* (Berkeley-Los Angeles-London, 1985)

Kazhdan, A. ve Talbot, A.-M. (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Oxford, 1986) (*ODB* olarak atıf yapıldı)

Kehoe, D. P., *The Economics of Agriculture on Roman Imperial Estates in North Africa* (Göttingen, 1988)

Kingsley, S. ve Decker, M. (ed.), *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity* (Oxford, 2001)

Koder, J., *Der Lebensraum der Byzantiner: Historisch-geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum* (Vienna, 2001; güncel ve gözden geçirilmiş Yunanca edisyonu, *Vyzantio os choros: Eisagoge sten istorike geographia tes Anatolikes Mesogeiou ste Vyzantine Epoche* (Thessalonike, 2005)

Kontoura-Galake, E. (ed.), *Oi skoteinoi aiones tou Vyzantiou (7os–9os ai.) (The Dark Centuries of Byzantium)* (Athens, 2001)

La céramique médiévale en Méditerranée (Aix-en-Provence, 1997)

Laiou-Thomadakis, A. E., *Peasant Society in the Late Byzantine Empire* (Princeton, 1974)

Laiou, A. E., "Venice as a Center of Trade and of Artistic Production in the Thirteenth Century", *Atti del XXIV Congresso del Comitato Internazionale di storia dell'arte, sez. 2* (Bologna, 1982), s. 11–26

----- "Händler und Kaufleute auf dem Jahrmarkt", Prinzing, G. and Simon, D. (ed.), *Fest und Alltag in Byzanz* (Munich, 1990) s. 53–70

----- *Gender, Society and Economic Life in Byzantium* (London, 1992 (derlenmiş çalışmalar))

----- *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles* (Paris, 1992)

----- "Byzantine Traders and Seafarers", Vryonis, S. (ed.), *Byzantium and the Sea* (New York, 1993), s. 77–96

----- "Koinonike dikaiosyne: to synallattesthai kai to euemerein sto Vyzantio", *Praktika tes Akademias Athenon*, 74 (1999), s. 103–30

----- "*Nummus parit nummos*: l' usurier, le juriste et le philosophe à Byzance", *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes rendus* (Paris, 1999), s. 583–604

----- "Methodological Questions Regarding the Economic History of Byzantium", *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 39 (2001/2), s. 9–23

----- "Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessalonike", *Dumbarton Oaks Papers* 57 (2003), s. 205–23

----- "Monopoly and Privileged Free Trade in the Eastern Mediterranean (8th–14th Century)", *Chemins d'outre-mer: Etudes d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard* (Paris, 2004), s. 511–26

Laiou, A. E. (Genel Yayın Yönetmeni), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 cilt (Washington, D. C., 2002) (*EHB* olarak atıf yapıldı)

Laiou, A. E. (ed.), *Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences; La quatriéme croisade et ses conséquences* (Paris, 2005)

Laiou, A. E. ve Mottahedeh, R. (ed.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* (Washington, D.C., 2001)

Laiou, A. E. ve Simon, D., "Eine Geschichte von Mühlen und Mönchen: Der Fall der Mühlen von Chandax", *Bollettino dell'Istituto di Diritto Romano*, 3. seri, 30 (1992), s. 619–76

Laiou, A. E. ve Simon, D. (ed.), *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (Washington, D.C., 1994)

Lal, D., *Unintended Consequences: The Impact of Factor Endowments, Culture, and Politics on Long-Run Economic Performance* (Cambridge, Mass., 1998)

Lane, F. C. ve Mueller, R. C., *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice* (Baltimore, 1985)

Lavan, L. ve Bowden, W. (ed.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology* (Leiden- Boston, 2003)

Lefort, J., *Société rurale et histoire du paysage à Byzance* (Paris, 2006 (derlenmiş ve gözden geçirilmiş çalışmalar))

Lefort, J., Morrisson, C. ve Sodini, J.-P. (ed.), *Les Villages dans l'empire byzantin (IVe–XVe siècle)* (Paris, 2005)

Lemerle, P., *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* (Paris, 1977)

----- *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century* (Galway, 1979)

Liebeschuetz, W., *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001)

Lightfoot, C. S., "Byzantine Anatolia: Reassessing the Numismatic Evidence", *Revue numismatique* 158 (2002), s. 229–39

----- "Trade and Industry in Byzantine Anatolia - The Evidence from Amorium", *Dumbarton Oaks Papers*, 59 (2006), s. 173–81

----- "Glass Finds at Amorium", *Dumbarton Oaks Papers* 59 (2006), s. 173–181

----- "The Survival of Cities in Byzantine Anatolia: The Case of Amorium", *Byzantion* 68 (1998), s. 56–71

Lilie, R.-J., *Handel und Politik: zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi, 1081– 1204* (Amsterdam, 1984)

Lock, P. ve Sanders, G. D. R. (ed.), *The Archaeology of Medieval Greece* (Exeter, 1996)

Lopez, R. S., *The Commercial Revolution of the Middle Ages* (Englewood Cliffs, N.J., 1971)

----- *Byzantium and the World around it* (London, 1978 (derlenmiş çalışmalar))

Loungis, T., "E exelixe tes Vyzantines poles apo ton 4o sto 12o aiona", *Vyzantiaka* 16 (1996), s. 32–67

Magdalino, P., *The Empire of Manuel I Komnenos* (Cambridge, 1993)

----- *Constantinople médiévale* (Paris, 1996)

----- *L'orthodoxie des astrologues: la science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe– XIVe siècle)* (Paris, 2006)

Maguire, H. (ed.), *Materials Analysis of Byzantine Pottery* (Washington, D.C., 1997)

Mango, C., *Le développement urbain de Constantinople, IVe–VIIe siècle* (Paris, 1985)

Maniatis, G. C., "The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), s. 339–69

----- "Organization, Market Structure, and Modus Operandi of the Private Silk Industry in Tenth-Century Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers* 53 (1999), s. 263–332

Marin, B. ve Virlouvet, C. (ed.), *Nourrir les cités de Méditerranée: antiquité-temps modernes* (Paris, 2003)

Matschke, K.-P., "Zum Charakter des byzantinischen Schwarzmeerhandels im 13. bis 15. Jahrhundert", *Wissenschaftliche Zeitschrift der K.-Marx Universität Leipzig*, 19 (1970), s. 447–58

----- "Byzantinische Politiker und byzantinische Kaufleute im Ringen um die Beteiligung am Schwarzmeerhandel in der Mitte des 14. Jh.", *Mitteilungen des bulgarischen Forschungsinstitutes im Österreich*, 2 (1984), s. 75–95

----- "Tuchproduktion und Tuchproduzenten in Thessalonike und in anderen Städten und Regionen des späten Byzanz", *Vyzantiaka* 9 (1989), s. 68– 84

----- "Zum Anteil der Byzantiner an der Bergbauentwicklung und an den Bergbauerträgen Südosteuropas im 14. und 15. Jahrhundert", *Byzantinische Zeitschrift* 84/5 (1991/2), s. 49–71

McCormick, M., *Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD 300– 900* (Cambridge, 2001)

McDonald, W. A., Coulson, W. E. ve Rosser, J., *Excavations at Nichoria in Southern Greece* (Minneapolis, 1983)

Mercati e mercanti nell'altomedioevo (Settimana di Studi sull'alto medioevo XL) (Spoleto, 1993)

Metcalf, D. M., *Coinage in South-Eastern Europe 820–1396* (London, 1979)

----- *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford* (London, 1995)

Morrisson, C., *Monnaie et finances à Byzance; Analyses, techniques* (Aldershot, 1994 (derlenmiş çalışmalar))

Morrisson, C. (ed.), *Le monde byzantin*, I: (330–641) (Paris, 2004)

Morrisson, C., Barrandon, J.-N., Brenot, C., Callu, J.-P., Halleux, R. ve Poirier, J., *L'or monnayé I: De Rome à Byzance* (Paris, 1985)

Morrisson, C., Popović, V., Ivanišević, V., vd., *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713)* (Paris, 2006)

Moschonas, N. G. (ed.), *Money and Markets in the Palaeologan Era* (Athens, 2003)

Muthesius, A., *Studies in Byzantine and Islamic Silk Weaving* (London, 1995)

North, D. C. ve Thomas, R. P., *The Rise of the Western World: A New Economic History* (Cambridge, 1973)

Oikonomides, N., *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe–XVe siècles)* (Montreal, 1979)

----- *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe–XIe siècles)* (Athens, 1996)

----- *Social and Economic Life in Byzantium* (Aldershot, 2004 (derlenmiş çalışmalar))

----- *Society, Culture, and Politics in Byzantium* (Aldershot, 2005 (derlenmiş çalışmalar))

Oikonomides, N. (ed.), *Byzantium in the Twelfth Century* (Athens, 1991)

Ostrogorskij, G., *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (Brussels, 1954)

----- *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine* (Brussels, 1956)

Pamuk, Ş., *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge, 2000)

Panella, C., "Merci e scambi nel Mediterraneo tardoantico", Momigliano, A. ve Schiavone, A. (genel editörler), *Storia di Roma, cilt. 3, L'età tardoantica*, bölüm 2, *I luoghi e le culture*, ed. A. Carandini, Cracco-Ruggini, L. ve Giardina, A. (Torino, 1993), s. 613–97

Papanikola-Bakirtzi, D., "Ergasteria efyalomenes keramikes sto Vyzantino kosmo", *VIIe Congrès international sur la céramique médiévale en Méditerranée* (Athens, 2003), s. 45–66

----- *Mesaionike efyalomene keramike tes Kyprou: ta ergasteria Pafou kai Lapithou* (Thessalonike, 1996)

Papanikola-Bakirtzi, D. (ed.), *Byzantine Glazed Ceramics: The Art of Sgraffito* (Athens, 1999)

----- *Byzantinon diatrophe kai mageireiai* (Thessalonike, 2005)

----- *Everyday Life in Byzantium* (Athens, 2002)

Papanikola-Bakirtzis, D., Dauterman Maguire, E. ve Maguire, H., *Ceramic Art from Byzantine Serres* (Urbana-Chicago, 1992)

Parker, A. J., *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces* (Oxford, 1992)

Philippe, J. *Le monde byzantin dans l'histoire de la verrerie* (Bologna, 1970)

Piéri, D., *Le commerce du vin oriental à l'époque byzantine (Ve–VIIe siècles): le témoignage des amphores en Gaule* (Beyrouth, 2005)

Pitarakis, B., "Mines anatoliennes exploitées par les Byzantins: recherches récentes", *Revue Numismatique* 153 (1989), s. 141–85

Pomeranz, K., *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000)

Praktika diethnous synedriou gia to Despotato tes Epeirou (Arta, 1992)

Pryor, J. H., *Geography, Technology and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean* (Cambridge, 1988)

Russell, J., "Late Ancient and Medieval Population", *Transactions of the American Philosophical Association*, n.s., 48, 3 (1958), s. 1–152Sanders, G. D. R., "An Overview of the Chronology for 9th to 13th Century Pot-

tery at Corinth", *VIIe Congrès international sur la céramique médiévale en Méditerranée* (Athens, 2003), s. 35–44

Shitikov, M. M., "Konstantinopolj i Venetsianskaja torgovlja v pervoj polovine XV v. Po dannym knigi schetov Džakomo Badoera", *VV* 30 (1969) s. 46–63

Smyrlis, K., *La fortune des grands monastères byzantins (fin du Xe–milieu du XIVe siècle)* (Paris, 2006)

Spufford, P., *Money and its Use in Medieval Europe* (Cambridge, 1988)

Stahl, A. M., *Zecca: The Mint of Venice in the Middle Ages* (Baltimore, 2000)

Stathakopoulos, D. Ch., *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics* (Aldershot, 2004)

Stiglitz, J. E., A. Charlton, *Fair Trade for All: How Trade Can Promote Development* (Oxford, 2005)

Svoronos, N., *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire byzantin* (London, 1973 (derlenmiş çalışmalar))

----- "Remarques sur les structures économiques de l'empire byzantin au XIe siècle", *Travaux et Mémoires* 6 (1976), s. 49–67

Tate, G., *Les campagnes de la Syrie du Nord* (Paris, 2002)

Teall, J. L., "Byzantine Agricultural Tradition", *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971), s. 35–59

----- "The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330–1025", *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959), s. 87–190

Technognosia ste Latinokratoumene Ellada (Athens, 2000)

Thiriet, F., *La Romanie vénitienne au Moyen-Âge*, 2. edisyon (Paris, 1975)

Toubert, P., *Les structures du Latium médiéval*, 2 cilt (Rome, 1973)

----- *L'Europe dans sa première croissance: de Charlemagne à l'an mil* (Paris, 2004)

Verhulst, A., *The Carolingian Economy* (Cambridge, 2002)

Verlinden, C., *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 2 cilt (Bruges, 1955)

VII. Congrès international sur la Céramique médiévale en Méditerranée (Athens, 2003)

Vroom, J., *After Antiquity: Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century AC: A Case Study from Boeotia, Central Greece* (Leiden, 2003)

Vryonis, S., Jr., *Byzantium: Its Internal History and Relations with the Muslim World* (London, 1971) (derlenmiş çalışmalar)

----- *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, 1971)

Watson, A. M., *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700–1100* (Cambridge, 1983)

Whitehouse, D., "Glassmaking at Corinth: A Reassessment", *Ateliers de verriers: de l'Antiquité à la période pré-industrielle* (Rouen, 1991), s. 73–82

Wickham, C., *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800* (Oxford, 2005)[1]

Williams, Ch. K., "Frankish Corinth", *Hesperia* 62 (1993), s. 15–35

Zachariadou, E., *Romania and the Turks* (London, 1985 (derlenmiş çalışmalar))

Zakythinos, D., *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle* (Athens, 1948; tekrar basımı, *Byzance: état, société, économie* (London, 1973 (derlenmiş çalışmalar))

Zuckerman, C., *Du village à l'Empire: autour du registre fiscal d'Aphroditô* (Paris, 2004)

Zuckerman, C. (ed.), *La Crimée entre Byzance et les Khazars (VIIe –IXe siècle)* (Paris, 2006)

1 Bu önemli ve hacimli kitabı inceleyip kitabımızdaki anlatıya dahil etmek için yeterli vaktimiz olmadı.

DİZİN

A

adalet *30, 76, 77, 78, 181, 182, 183*

adelphata 29

adil fiyat *74, 77, 181, 183, 253*

adil kâr *77, 253*

Afrika Kırmızı Astarlı Seramiği *47, 54*

agroikos 32

akçe 240

Aleksios I *113, 123, 161, 163, 164, 171, 172, 176, 179, 185*

Aleksios III *162*

Alonnesos/Pelagonnesi gemi batığı *137*

altın *33, 39, 40, 41, 50, 51, 65, 66, 67, 68, 69, 75, 79, 88, 91, 94, 99, 102, 103, 104, 106, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 174, 179, 180, 193, 195, 196, 200, 217, 219, 239, 241, 244, 245, 246, 247, 249, 270*

altyapı *34, 64, 67, 148, 258*

Amorion *10, 62, 63, 70, 92, 93, 95, 105, 137, 138, 139, 142, 143, 150, 151, 157, 174*

Anastasios, I *39*

Andros *130, 147, 213, 214*

angarya (corvée) *65, 125, 177, 201*

annona 29, 45, 46, 47

annona civica 46

annonarioi 81

Antakya *38, 39, 49, 103*

Antalya *99, 156, 157*

aristokrasi *74, 78, 86, 95, 151, 222, 236, 269*

Aristoteles *14, 76, 183*

Armenia *41, 49, 79*

arpa *42, 81, 117*

artık ürün *133*

astika 44

Atina *61, 87, 106, 116, 137, 138, 147, 151, 203, 209*

autarkeia 131

Avarlar *36, 52*

ayar taşı *170*

Aziz Photeine'nin Mucizeleri *94*

B

Bağdat *93, 153, 158*

baharat *49, 89, 99, 157, 158*

bakır *41, 50, 51, 102, 103, 104, 105, 106, 130, 170, 171, 179, 189, 193, 240, 245, 246, 248*

bakliyat *42, 46, 50, 81*

balık *26, 29, 40, 69, 89, 133*

Balsamon *182*

banker *39, 51, 89, 159, 160, 161*

Barcelona *158*

Basileios, Aziz *76, 77*

Basileios I *32, 83, 89, 104*

Basileios II *21, 29, 58, 68, 107, 113, 121, 122, 134, 176, 180*

Basilika *77, 88, 183*

Benjamin, Tudelalı *147, 148, 149, 157, 158*

beril *41*

besant *167, 174, 244*

billon *172*

bireme 100

Bir Umm Fawakhir *41*

Bitinya *15, 22, 24, 25, 29, 40, 41, 44, 54, 59, 60, 70, 71, 72, 79, 81, 82, 83, 99, 101, 105, 116*

Boeotia *24, 60, 87, 111, 130, 136, 148, 157, 287*

Bozburun batığı *99*

buğday *29, 42, 46, 47, 49, 54, 55, 56, 81, 97, 99, 116, 117, 155, 170, 174, 183, 193, 203, 225, 226, 227, 230, 232*

Bulgaristan *60, 61, 66, 72, 93, 99, 106, 111, 112, 113, 116, 130, 174, 188, 189, 246, 247, 271*

Bulgarlar *57, 59*

Bursa *25*

Büyük Saray *91*

C

Calabria *22, 24, 40, 53, 59, 79, 104, 105, 130*

cam *14, 34, 40, 45, 48, 52, 93, 94, 135, 141, 142, 143, 144, 151, 152, 159, 212, 256, 269*

Cenova *138, 208, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 271*

Cenovalılar *145, 147, 159, 162, 163, 164, 194, 228, 235, 271*

chora 50

colleganza 89, 267

colonus 84

comes metallorum per Illyricum 41

commenda 89, 160, 217, 235, 267

compere 237

condominium 80

Cosmas Indicopleutes *49*

çavdar *42, 81, 117*

Çiftçi Kanunu *58, 80, 84, 85, 118*

D

Dalmaçya *26, 40, 41, 101*

Danelis *83, 86*

darı *42, 117*

darphane *91, 104, 168, 171*

değirmen *36, 43, 117, 118, 120, 123, 128, 197, 201, 264*

demir *41, 69, 130, 164, 194, 228, 232, 254, 259, 270*

demirci *45, 86, 95, 221*

denarius 104, 174

denier 172, 247

deniz özgürlüğü (libertas maris) *231*

dikaion empsykhon 77

dikelli 43

domus divinae 44

domuz *24, 44, 46, 83, 89, 195, 200*

Dor D, gemi batığı *54*

drepanon 43

dromon 100

dynatoi 69, 73, 78, 120, 177

E

Ege Seramiği *207*

Eirene *85*

Ekloga 58, 77, 89

ekskousseia 125, 177

embole 47

Eparkhos Kitabı 58, 72, 77, 78, 88, 89, 95, 96, 99, 107, 149

Ephesos *38, 62, 98*

Epiros *22, 26, 156, 267*

eşitsizlik *44, 45, 124, 259*

Eustathios Boilas *123*

F

faiz *30, 51, 69, 78, 89, 160, 182, 184, 268*

feodalizm *124, 178*

Foça *48, 137, 194, 228, 230*

Foça Seramiği (Geç Roma C) *48*

follis 50, 103, 106, 172, 174

Fos gemi batığı *54*

Francia *260, 261*

Frederick II Hohenstaufen *246*

G

Ganos *137*

garum 26

Gayri Safi Millî Hasıla *42, 156, 259*

Geoponika *43, 81*

Georgios Gemistos Plethon *215, 254*

Giacomo Badoer *216, 217, 221, 236, 245*

gigliato 247

Gini katsayısı *198*

Girit *22, 30, 37, 40, 48, 57, 62, 68, 79, 92, 93, 100, 133, 137, 139, 157, 158*

Gomatou köyü *198*

Göklerin Melekûtu *76*

Gregorios Pakourianos *123*

gümüş *40, 41, 68, 79, 94, 99, 102, 104, 164, 168, 170, 171, 179, 189, 193, 194, 239, 240, 241, 245, 246, 247, 270*

H

Haçlı devletleri *162, 163, 164, 165, 208, 225*

ham madde *37, 71, 95, 99, 151, 157, 205, 212, 214, 215, 218, 225*

havyar *26*

hayvancılık *24, 44, 192*

hediyeleşme *18, 269*

Heksabiblos 252

heksagram 102

Herakleios *36, 62, 64, 103*

heuresis thesaurou 180

Hilandar Manastırı *201*

histamenon 167, 168

horreiarioi 81

hyperpyron 171, 172, 200, 239, 241, 246, 247

I

Illyricum *35, 38, 41*

Ioannes II *113*

Ioannes III Vatatzes *192, 197, 240, 248*

Ioannes VI Kantakouzenos *194, 195, 196, 222, 250*

Isauria bölgesi *103*

Isauria hanedanı *58, 64, 77, 102*

Iulianus Argentarius, banker *39*

Iustinianos, I *21, 32, 35, 39, 43, 47, 59, 88, 112, 172, 261*

Iviron Manastırı *128, 197*

ikona *92, 142*

iltizam *67*

incastellamento 70

ipek *34, 40, 43, 45, 48, 49, 55, 67, 68, 69, 71, 72, 75, 80, 82, 83, 88, 91, 95, 96, 97, 99, 101, 128, 129, 130, 133, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 158, 164, 165, 187, 192, 213, 214, 215, 217, 265, 269*

İskenderiye *38, 50, 51, 99, 103, 157, 159, 207*

İznik *61, 70, 85, 93, 136, 137, 146, 165, 178*

İznik seramikleri *209*

K

Kahire *159*

Kandiye *137, 139*

Kapadokya *24, 26, 44, 59, 79, 83, 86, 114*

kapnikon 65

Karabisianoi *80*

Kara Ölüm *52, 109, 215, 219*

Karolenj Devleti *31, 63, 86, 104, 144, 260, 263, 265, 270*

Kastellorizo (Meis) gemi batığı *137*

kastra *57*

katma değer *34, 64, 94, 126, 134, 255*

kekolymena 69, 96, 164, 228

kendi kendine yeterlilik *131, 132*

kentselleşme *36, 37, 52, 57, 98*

kereste *40, 79, 165*

keten *42, 48, 82, 95, 149, 192, 215*

Kherson *26, 54, 61, 93, 99, 101, 103, 104, 138, 143*

khorion 84

khreia 183

Kıbrıs *22, 29, 37, 40, 47, 48, 50, 53, 79, 92, 103, 116, 143, 150, 156, 165, 189, 193, 208, 209, 217, 226, 235*

Kırım *48, 101*

kırsallaşma *53, 61*

Kibyrrhaiotai *80*

Kiev *142, 152*

Kilikya *22, 40, 59, 114*

klasma 121, 134

kolonizasyon *270, 271*

kommerkiarioi 83, 97

kommerkion 67, 99, 101, 155, 164, 245, 249, 250

Konstantinopolis Çok Renkli Seramiği *92*

Konstantinopolis Patriklik Mahkemesi *253*

Konstantinopolis Sırlı Beyaz Seramiği *92*

Konstantinos Harmenopoulos *252, 253*

Konstantinos IX *153, 169*

Konstantinos, V *59, 66, 255*

Konstantinos, VI *59*

Korinthos *53, 61, 87, 92, 93, 106, 116, 136, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 150, 156, 172*

Koron *188, 214, 230*

korumacılık *166, 258*

köle *29, 85, 86, 88, 101, 102, 121, 123*

kredi *30, 46, 51, 89, 99, 160, 161, 169, 184, 268*

kumaş *49, 68, 83, 86, 87, 91, 95, 96, 97, 99, 135, 144, 146, 147, 148, 149, 153, 157, 158, 166, 187, 202, 213, 214, 215, 216, 218, 221, 226, 235, 265*

küçük buz çağı *61*

L

laesio enormis 74, 78, 252

Lavra Manastırı *117, 123, 195, 196, 197, 201*

Leon, IV *59*

Leon, VI *32, 58, 68, 89, 107*

lisgari 43

Liutprand, Cremonalı *67, 101*

logariastes 33

lonca *45, 47, 69, 73, 88, 89, 95, 146, 149*

Loukas Notaras *237*

M

maaş *46, 64, 66, 67, 78, 179, 180, 183, 255*

madenler *41, 45, 55, 79, 102, 170, 171, 270*

mahona *228*

Makedonya *15, 24, 28, 29, 60, 61, 63, 79, 81, 82, 112, 116, 119, 130, 137, 150, 189, 191, 193*

malakit *41*

malikâne *15, 38, 44, 74, 84, 85, 86, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 129, 131, 133, 134, 154, 177, 194, 195, 196, 197, 248, 257, 262, 263, 264, 265, 266*

Malthusçu bağlam *109, 185, 191, 218*

mangır *240*

Manuel I *167, 180*

Manuel II *232*

mare clausum *28*

marjinal kâr *197*

megalopolis *50, 71, 155, 266*

mermer *40, 41, 79*

mesoi *222*

Mikhael Akominatos *116*

Mikhael Attaleiates *14, 182*

Mikhael III *104*

Mikhael Italikos *33*

Mikhael IV *168*

Mikhael VII *170*

Mikhael VIII *77, 194, 241, 245, 249*

miliaresion *102, 103, 167, 170*

miras *30, 31, 33, 38, 117, 177, 198, 249*

Modon *188, 214, 230*

Monemvasia *59, 150, 214, 219, 220, 222, 233, 237, 245*

monopson *130, 232*

Mons Porphyrites *41*

Mora *22, 26, 37, 47, 60, 63, 82, 83, 86, 106, 120, 130, 137, 146, 148, 150, 157, 189, 190, 191, 192, 193, 213, 214, 219, 230, 233, 237, 265*

morte *85*

mozaik *34, 93, 141, 142, 152*

muafiyet *65, 125, 134, 166, 177, 178, 179*

murex *45, 82, 95, 147*

mücevher *40, 49, 55, 68, 89, 91*

N

Nikephoros Bryennios *171*

Nikephoros Gregoras *214*

Nikephoros I *64, 85, 99*

Nikephoros III Botaneiates *171, 181*

Nikephoros II Phokas *75, 94, 106, 167*

Nikolaos Kabasilas *252, 253*

no man's land *60*

nomisma *90, 96, 100, 101, 103, 104, 106, 167, 168, 170, 171, 174, 175*

noter *33, 89*

Notitiae Episcopatuum *62*

Novella *32, 58, 73, 107*

Novo Brdo *270*

nummi scifati *168*

nummus *50*

O

oikoi *154*

oligopson *155, 182*

opus sectile *40*

Osmanlılar *25, 188, 203, 212, 213, 217, 219, 226, 227, 236, 237, 238, 240, 247, 258*

ospria *82*

ostrakon *32*

Ostrogotlar *35, 47*

P

Pakhymeres, Georgios *241*

pakton *126*

pamuk *48, 192, 193, 215, 218, 226, 269*

panayır *67, 98, 132, 148, 157, 202, 271*

panes aedium *46*

para dolaşımı *64, 105, 177, 179, 255, 267*

parasallaşma *53, 55, 57, 66, 105, 167, 174, 177, 264*

Pareto verimliliği *127*

paroikoi *85, 86, 120, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 195, 196, 199, 200, 202*

pars occidentalis *21*

Patras *59, 83, 147, 156, 265*

Pax Mongolica *225, 228*

Pegolotti, Francesco Balducci *193, 240, 241*

penetes 73, 78, 120

Pergamon *143*

perperi 240

peynir *116, 133, 158, 269*

Philaretos'un Hayatı *84*

phoundaks 155

Pisalılar *158, 163, 164*

polis *62*

politik ekmek *46*

popolo grasso *223*

praktikon 28, 121, 126, 129, 191

proasteion 84, 85, 86, 113, 120

procuratores metallorum 41

Prokopios *43*

pronoia 177, 178, 195, 196, 249, 252

Ptokhoprodromos *116*

R

rezerv toprak *118, 122, 201, 263*

Rhaidestos (Tekirdağ) *155, 156, 170, 182*

Robert Guiscard *163*

Rodos Deniz Kanunu *58, 89, 97, 99*

Roger, II *34, 147*

Roma hukuku *30, 77, 268*

Romanos I Lekapenos *73*

Rum ateşi *34, 57, 100*

S

sabun *88, 151*

Sakız adası *81, 116, 150, 157, 171*

sanat endüstrileri 90

Sardis *39, 40, 53, 62, 92, 137, 138, 139, 142, 143*

sarraf *51, 89, 168*

Sasaniler *35, 36, 41, 49, 52, 53, 103*

seigneurie banale 264

seladon *138*

Selanik *26, 38, 49, 55, 61, 87, 98, 99, 103, 104, 137, 147, 148, 149, 150, 157, 195, 209, 210, 216, 217, 219, 220, 221, 223, 228, 229, 237, 240, 245, 253*

Selçuklular *111, 113, 115, 192*

senyöraj *76, 247*

seramik *10, 14, 19, 32, 34, 40, 45, 46, 47, 48, 49, 54, 55, 58, 87, 91, 92, 93, 94, 135, 136, 137, 138, 139, 143, 152, 158, 187, 204, 206, 208, 209, 210, 222, 223, 256, 269*

Serçe Limanı Batığı *99, 143, 158*

serf *124, 125*

sermaye *36, 67, 72, 76, 78, 89, 90, 118, 121, 128, 133, 149, 160, 161, 184*

sgraffito *135, 136, 137, 138, 139, 207, 208, 285*

Sırbistan *114, 116, 189, 210, 270*

Sırlı Beyaz Seramik *55, 92*

Sicilya *22, 26, 29, 35, 37, 42, 47, 55, 57, 59, 92, 103, 104, 105, 139, 147*

sidonia *83*

Sklaviniai *59*

Slavlar *52, 55, 59*

solidus 50, 102, 103, 168

sözleşmeler *30, 32, 45, 77, 78, 85, 97, 126, 127, 160, 183, 257*

Strategion *94, 98*

sulama *43, 117, 118, 123, 128*

Symeon, Bulgar Çarı *93*

şap *45, 194*

şarap *24, 29, 42, 43, 46, 48, 69, 82, 90, 97, 101, 116, 129, 133, 192, 193, 198, 203, 232, 269*

şeker *24, 29, 226*

şeker kamışı *24, 29*

T

tabakhane *95*

tağşiş *34, 104, 106, 168, 169, 170, 172, 249*

tahıl *14, 24, 25, 46, 65, 69, 71, 75, 81, 116, 117, 127, 133, 154, 155, 170, 182, 189, 192, 197, 198, 202, 216, 227, 229, 232, 233, 236, 238, 253*

tekel *45, 69, 75, 91, 95, 97, 118, 156, 179, 181, 228, 232, 259*

tekstil *25, 40, 42, 45, 82, 91, 95, 101, 130, 144, 149, 194, 217, 222, 223, 256, 269*

tessera *94, 141*

tetarteron 75, 106, 167, 172

Thebai Kadastrosu *111*

Theophilos *34, 68, 94, 103, 104*

Thomas Magistros *252*

tıbbi bitkiler *133, 158*

ticari devrim *90*

Timarion *148, 275*

Trakya *22, 38, 39, 41, 42, 52, 54, 59, 60, 63, 81, 82, 116, 130, 155, 170, 174*

tuz *26, 45, 69, 164, 193, 228, 229, 232, 254, 259*

Tuz ve Demir Üzerine Tartışma *14*

U

uzmanlaşma *24, 55, 115, 116, 262*

V

veba *24, 36, 51, 52, 60, 112, 191, 261*

Venedik *94, 101, 137, 145, 159, 163, 166, 174, 188, 202, 206, 208, 212, 214, 215, 221, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 241, 245, 246, 247, 251, 267*

Venedikliler *101, 133, 147, 154, 156, 158, 159, 162, 163, 164, 166, 216, 223, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 233, 271*

vergi *44, 46, 47, 53, 56, 64, 65, 66, 67, 75, 84, 86, 101, 105, 119, 123, 125, 126, 127, 131, 134, 148, 155, 164, 166, 171, 172, 177, 179, 195, 199, 200, 201, 203, 220, 239, 249*

vetrina pesante 92

Via Egnatia *49, 229*

Y

Yassıada gemi batığı *54*

yaşam beklentisi *29*

Yedinci yüzyıl krizi *255, 256, 265*

yulaf *42, 81, 117*

Z

Zengin ve Fakir Arasındaki Diyalog *222*

zero-sum game *76*

zeugaratos 126

Zeuxippos Seramiği *207, 208, 210*

zeytin *21, 24, 82, 128*

zeytinyağı *29, 42, 46, 69, 116, 133, 166, 192, 193*

zümrüt *41*

ANGELIKI E. LAIOU | CÉCILE MORRISSON

BİZANS EKONOMİSİ

Bu kitap dördüncü yüzyıldan 1453'te İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethine kadarki Bizans ekonomisinin bir incelemesidir. Kronolojik bir şekilde düzenlenen *Bizans Ekonomisi*, demografi, tarım, imalat ve şehir ekonomisi, ticaret, parasal gelişmeler, devletin rolü ve ideoloji gibi temel konuları ele alıyor. Devletin iktisadi faaliyetleri ve şehirlerin üretici rolü ile toprak sahipleri, zanaatkârlar ve sarraflar gibi ekonomide etkin gruplara vurgu yaparak kapsamlı bir değerlendirme sunuyor. Kitabın son bölümünde ise Bizans ekonomisi Batı Avrupa ile kıyaslanmış ve sanayi öncesi dünyada, karma ekonominin en başarılı örneklerinden birinin niçin Bizans olduğu değerlendirilmiştir. En önemli Bizans tarihi araştırmacılarından Angeliki Laiou ve Cécile Morrisson'un birlikte hazırladıkları bu kitap özellikle iktisat tarihi, Bizans tarihi ve genel olarak da Avrupa Orta Çağ tarihi çalışanların faydalanacağı temel bir başvuru kitabıdır. Bizans ekonomisinin temel dinamiklerinin anlaşılması, merkezî olarak Anadolu'da şekillenen Selçuklu ve erken Osmanlı ekonomilerinin araştırılmasına da büyük bir katkı sunacaktır.

RUNİK KİTAP

/RunikKitap
/RunikKitap
/RunikKitap

ISBN 978-625-7757-27-0